

Лихі літа Ойкумени

Дмитро Міщенко

Частина перша.

Утигури и кутригури

Та ніч була воістину літня: тепла й тиха, з безмежно високим і чистим небом над землею, з густо засіяними зорями в небі. А ще пахощі виповнювали степ і розпирали груди неземними знадами. Присяйбіг, лише їх доста було б, аби усолодити себе й задовольнитися солодощами земного буття. Та люди є люди, їм всього замало. Милувалися степовим привіллям і прагнули піднебесного, упивалися пахощами і не казали: наситились. Одні — здебільше молодші — розпалювали багаття та обзаводились паливом, інші клопоталися біля баранини, що смажилась на вогні. Незабаром вечерея, а вечерея в степу, під погожим літнім небом — не менша втіха, ніж милування знадами. Вона збирає до гурту всіх: і мовчунів, і балагурів — тих, що лише люблять слухати бесіду, і тих, що згуртовують бесідників своїм веселим словом.

Вогонь то пригасає, то знову розгоряється й жене пріч темінь, додає тепла, а тепло спонукає пастухів до вигадок і робить бесіду такою ж приємною, як і знади степові. Тож і не вмовкає вона ані за вечерею, ані по вечері. Супокій, тиша, властива супокою, нерідко лускають і уступають місце реготу, регіт — черговій тиші, а то й злагодженій пісні. І так до глибокої ночі. Хтось, набігавшись за день, засинає раніш, хтось — тоді вже, як бесіднують найзавзятіші, а комусь (здебільше то літні чи й зовсім літні) доводиться пильнувати за вогнищем, як і за комонями, що пасуться там десь, поодаль, до самого світанку. Лише вдосвіта дозволять собі склепити повіки й заснути, як і всі, міцним, непробудним сном.

Спали й тоді, як у степу зняли тривогу.

— Гей, кутригури! — гнав хтось із вибалка огира й кричав що було сили. — Біда! На наших комоней посягнули таті! В погоню мерщій!! В погоню!!

Того було доста, щоб збудився весь степ. Бо поскакали гінці степом — від стійбища до стійбища і від оджаку до оджаку. Тривога кличе всіх, хто здатний тримати меч в руках, і зводить у сотні, а сотні — в тисячу. Вої стають па своє місце, кметі — на своє, нерідко й хан об'являється між потривожених.

— Хто бачив татей? — питає. — Хто може сказати, куди погнали наших комоней?

— Бачити не бачили, — знаходяться обізнані, — а сліди ведуть до Широкої ріки, не інакше як до утигурів.

Ті, що повідали це, ведуть хапа до слідів, і того вже досить ханові. Здиблює застояного за ніч огира й показує десницею: туди, кутригури! Там ваш кривдник і ваш супостат!

Кінь для кутригура все: і живність для роду (та ще яка: дав набіл, дає м'ясо), і сила, що перевозить той же рід із долу в діл, із випасу на випас, і найвірніший побратимрятівник у січах. Що піший супроти комонного і що кутригур без коня? І від

своїх відстане, і чужих не наздожене, у лави мечників не вріжеться й мечем не вразить супостата, що возсідає на коні. То хтось там — ромеї, анти можуть стинатися і так, і саяк, кутригури — вої комонні і тільки комонні. Втрата комоней — то втрата всього, на що сподіваються жити і чим живуть у світі. Тож і палає в кожного жагучим гнівом серце, тож і прагне кожен знайти, настигнути татей, що посягнули на їхні статки.

Гуде під копитами земля, свище повз вуха прохолодний з ночі аер, а кутригури прихтрожують та й прихтрожують комоней, стелять та й стелять їм під ноги стривожений степ. Бо певні: таті не могли так швидко втекти, вони ось-ось будуть настигнуті.

Коли того не сталося, не знали, що й думати. Обманливі були сліди чи пастухи пізно кинулися? Певно, що так:

пізно подалися в погоню. Хто ж замишляє таку, як ця, татьбу на світанні? Ще звечора зайняли, мабуть, табуни, й погнали на схід. А ті, кому доручено було пасти, теревенили в той час при вогнищі або ж спали сном праведних.

Що ж тепер буде? Як вчинить молодий хан? Вітець його не злякався б річкової широчіні, знайшов би спосіб переправитись і розшукати кутригурських комоней у стійбищах утигурів. А цей стоїть, дивиться за ріку й міркує. Невже так і не зважиться?

— Звели, хапе, — підказують і спонукають підказкою. — Звели переправитися поночі і вивідати, де комоні, які утигурські стійбища причетні до татьби. Вивідаємо — не лише своє повернемо, їхнє теж прихопимо. Обернувся, дивиться пильно.

— Гадаєте?

— Чом ні? Аби лиш знати, хто причетний...

— А я інше мислю собі: доки це буде? Утигури до нас ходитимуть із татьбою, ми — до утигурів. Що те дасть нам і що — утигурам?

Мовчали кметі. І хан мовчав. Дивився за Широку ріку, видно було: он як гнівається на татей, а не пристає до ради. Може, передумає ще? Молод-бо є, гарячий, а від молодого всього можна сподіватися.

Та хан не передумав. Велів дати комоням перепочинок і повертатися до своїх стійбищ.

Знав, від нього ждуть заступництва, тож не раз і не двічі виїздив опісля в степ, триножив огира і пускав пастися, а сам розстилав на траві попону, лягав горілиць чи долілиць і дошукувався путі, що могла б привести його роди до супокою і благодаті. Нерідко схоплювався, вжалеУ ний досадою, тинявся степом і знову дошукувався. І день так, і два, і три, аж поки не натрапив на сподіване і не ;t возбуйав духом, сподіваючись. Прискакав одного надвечір'я до стійбища, велів зібрати малу раду з кметів і сказав на ній кметям:

— Маю податися до утигурів. Не з тисячами, — пояснив, аби знали: йдеться не до січі, — подамся з сотнею вірних й і ліпших. Хай утигури бачать і відають, хто ми.

— Сподіваєшся, це дасть щось? — перепитав котрийсь, будучи певним: хан їде до Санділа на перетриктації.

— Сподіваюся.

Мало було віри в очах радних. "Молодість, молодість, — казали вони. — Тільки нею й можна пояснити цю легковажність". Проте вголос не перечили Заверганові. Нехай поїде, коли так хоче, хай обсмалить своїм сподіванням крильця.

А хан взяв та й обсмалив їх піздючці-зневірі, що засіла в помислах кметів: повернувся через седмицю-другу й ї оголосив усім: бере собі в жони наймолодшу доньку хана Санділа Каломелу. Чули, висватав серед утигурів жону, а то не якась там абищиця, то видима певність: бути миру та злагоді між утигурами і кутригурами, бути благодаті! Родаються ж бо, а родаки мусять жити між собою так, як і належить родакам. Тим паче, що на те є й інші резони.

Всяк знає: утигури — кровники кутригурам. Були часи, коли одними стійбищами жили, спільно в походи ходили і здобували в ратних потугах звитягу за звитягою. Відтоді ж, як не змирили між собою хани-брати та поділились на два роди-племені, гейби з путі збилися. Умикають одні в одних дівиць, йдуть у стійбища татями і викрадають комоней, часом — і отари овець, череди корів. А де татьба або ж насильно умикання — там злоба, де злоба — там і мста. Тож і дійшло між крвними колись племенами до справжньої січі, ганебного гвалту і полону.

Хан Заверган, видно, хоче покласти цьому край. Зовсім недавно став на місце вітця свого — привідцею кутригурів — та й літами надто молод, а ба, як мудро розмислив: не мстою-злобою відповідає Санділові за татьбу — сватанням і тим возвеличує себе в очах усіх. Бо це таки добра прикмета. Вона засвідчує й упевнює: з нього буде мудрий хан, а на них за такого хана чекає найзаповітніше — мир і згода, злагода і благодать.

Хай пособляє йому Небо у шлюбі жаданім, а їм, кутригурам, у заходах цих, на добро і добробут націлених. Коли станеться так, як хочуть, гляди, зупиняться вже і не кочуватимуть далі, під меч і зашморг непевних сусідів. Бо куди справді йти, на що покладатися, коли дійшли до краю? Були володарями земель на Дону — і пішли з Дону, були на полуночних та полуденних берегах Меотіди — і знов пішли. Нині не ліпші часи переживають. Зі сходу тиснуть на утигурів обри, а утигури — на них, кутригурів, у полуночній стороні давно і твердо усілись анти, на захід сонця, мало не до моря — знову анти, за антами сидять ромеї та склавини. Хто пустить у тоті землі, коли там є свій люд? Треба шукати спілки з утигурами, тоді й обри не смітимуть бути такими, як є нині, і анти визнають за достойних уваги і шани сусідів.

Ханового стійбища не пізнати нині. По один бік широкого, добряче втопаного за ці дні подвір'я, стоять вистелені барвистими килимами, оббиті зсередини білою повстю фургони-повози — і по другий також. То оселі для гостей, що привезуть обраницю ханового серця. За десять-п'ятнадцять кроків від повозів — теж по один і другий бік — святково застелені і заставлені стравами та питвом столи. Вони знов-таки для гостей і тих кутригурів, що є найближчими родаками та кметями-содругами князеві. Саме ж подвір'я у стійбищі, а надто околії, що прилягають до стійбища, — для всіх інших, званих і незваних, тих, що прийшли погуляти на воседлі ханової обраниці, і тих, що хочуть всього лиш глянути на обраницю. В глибині подвір'я, ближче до Онгул-ріки і тих просторів, що одкриваються за рікою, височіє над усім стійбищем ханський намет,

яскраво-рожевий, великий і величний. То і є та оселя, куди хан поведе по гульбищі жону свою.

Челядь те й робить, що снує між столами, старається зробити все, що належить робити їй до появи гостей. А бубни, сопелі, ріжки повмовкають узко, і кутригури збираються та й збираються на те місце перед стійбищем, де возсідають на узвишші зугарні на витівки потішники і куди кличуть збадьорюючі звуки їхньої музики. Хтось із молодців почуває себе безсилим перед тим закликком-спокусою, підходить до дівиць, що юрмляться осібно, й заохочує котрусь із них до танцю. Його одвага стає спонукою для інших, і вивільнене перед потішниками коло доволі швидко заповнюється тією молодого пагінню кутригурських родів, для якої воседля хана з молодого ханшею — добра нагода потішити себе, усіх, до кого проситься веселів.

Пісня для кутригурів — так собі, аби будилося в завзятті й виспівувало себе завзяттям тіло. Найбільше вогню вкладають вони у танок, так злагоджений і до солодкого щему гожий кутригурський танок, котрим віддавна славиться їхній рід і який донині лишається чи не найдостойнішою пишнотою роду. Он як чинно йдуть по колу і ваблять усмішками, та позирками очей, та манірним вигинанням тонкого стану святково зодягнені дівиці і якими віддано прихильними, ладними на все почувають себе перед ними отроки. Об'явився тут супостат — і вони ні на мить не заважаються, ні перед ким і ні перед чим не зупиняться. Грудьми стануть на захист, одвагою серця свого заступлять діву від біди-напасті. Як і заступали вже не раз. Коли не в минулім, то в позаминулім літі, коли не в одній, то в іншій сутичці-січі. Бо чомусь так складається, що рід їхній постійно мусить захищатися від інших родів. Як і самі вони в своїм роді. А хто захистить їх, коли сплохують і не захистяться? Для того й єднаються в рід, аби він множився й множив свою сподіванку на захист. Небо свідок, для того й єднаються!

Один танок поступається місцем іншому, той інший — ще іншому. Міняються отроки та отроковиці на колі, як міняється й саме коло. А люд громадиться й громадиться біля музик. Та й по другий бік в'їзду до ханового стійбища, позначеного свіжоскладеними копицями з сухого бур'яну та хмизу, вистачало його, — там збиралися переважно літні кутригури. Старші з них, правдиво, найстарші, натомившись, ждучи, відходили осторонь і сідали перепочити та перекинутись словом.

— Пора б уже бути ханові з своєю утигуркою, — зауважує чи й нарікає котрийсь.

— Будьмо терплячі, — заспокоюють його. — Багатої нареченої довго ждуть.

— Гадаєте, багата?

— А то ні? Не табунщицю ж бере Заверган — ханову доньку.

Бесіда вкорочує час і все ж не так швидко, як хотілося б. Та всьому настає край, настав віп і цьому очікуванню. В пізню пообідню пору вихопився на найближче від стійбища узвишшя комонник і тим оповістив усіх: хан наближається вже, незабаром буде. Стихли враз бубни, ріжки та сопелі, уклакли й танцюристи в колі. Зате оживились стійбищани, надто ті, на кому лежала повинність зустріти хана і його наречену. Одні подалися мерщій до вогнищ, над якими варилися страви, вихопили звідтам надійно палаючі головешки й стали з ними наготові: як тільки хап наблизиться до стійбища й

візьме під своє накриття наречену, мають запалити згромаджені по одну і другу ручки сухого бур'яну та хмизу, інші ставали при в'їзді у стійбище й готувалися зустріти належно ту, що відсьогодні має ввійти в Заверганів рід і стати вогнищанкою в його роді. Підійшли ближче до в'їзду й сурмачі, усі цікаві. Якже, кортить побачити зблизька майбутню ханшу, на власні очі пересвідчитись: чи ж достойна їхнього хана.

А комонник близько вже. Ось-ось над'їде й оповістить: радійте, кутригури, воседля починається. Бо й без тих оповіщень бачили: валка з ханом та його обраницею перевалила через узвишшя, тепер уже недовго ждати того видива, заради якого зійшлися.

Хан їхав попереду, у супроводі воїв та кметів своїх, його обраниця — певно, в одному з численних повозів, що правилися слідом за комонниками. Коли наблизилися до крайнього з вогнищ, урочисто засурмили сурми. Завергап зійшов з огира й попростував до переднього повозу, до жінки клопоталися вже біля його нареченої. Пождав, доки поправлять на пій вбрання, утихомирять словом, і вже потім сказав усім, а найперше Каломелі:

— Хай наречену мою не бентежить те, що підемо між вогнів, — кивнув на багаття, що розгорялися вже й палахкотіли дужо. — Я буду поруч.

— Таких, як паша Каломелка, — заступилася старша з сестер, — вогонь не страшить. Вона у нас непорочна.

Дівчина нічого не сказала па те. Мовчки потупила збентежений хановим усміхом зір, мовчки й рушила, коли хан узяв її за руку й повелів іти.

Сестра правду сказала: їй немає чого страхатись вогню, охоронця роду Заверганового. Усім і кожному може заприсягти: нічого лихого не помишляє су протії того роду Раз так сталося, що хан обрав її, а вітсць повелів бути хановою, вона буде і в оселю, що назве він їхньою домівкою не понесе анічого порочного чи лиховісного. Йде неохоче — то правда, наперекір серцю — то так, та коли вже мусить іти, то йтиме такою, як мати породила. Тож пріч пішли страхи, негоже думати про них і брати на карб Небом заприсягається: негоже! Ось тільки вгомонити себе не сила. Бо й таке може статися: сама не відає, що несе в Заверганову оселю. Є ж бо донькою чужого роду і чужих поконів. Що коли думає про себе одне, а насправді є іншою? Вогонь, яко охоронець ханової оселі, узрить те і не пропустить такої, духи ханового роду стануть супроти волі самого хана і передусім супроти неї. А стануть — спопелять.

Чомусь подумалося в останню мить: вороття немає і вороття не буде вже. Єдина надія на того, хто є тут володарем, а відтак і повелителем. Тож нічого не лишається як горнутися до нього й шукати захисту.

З боязні та непевності не бачила, як зустрічає її згромаджений по один і по другий бік вогненної путі люд. Знала: він є, бо завважила його тоді ще, як наближалася до стійбища, певна була, поїдає її очима, а пересвідчитись, що так і є, неспроможна: усе і всіх заслоняє вогонь та страх перед вогнем. Он як палахкотить він, та тягнеться до тіла, та норовить лизнути своїм гарячим язиком її й без того розпашіле тіло. Коли не помиляється це вже Друге вогняне кільце поминула. А скільки є ще їх попереду, не

спромоглася полічити, засліплена людом, що рябіє в очах, урочистостями, що наближалися. Тепер і поготів неспроможна. Ані волі, ані сили в тілі, ані пам'яті якоїсь. Коли б не хан і не його міцна рука, певно, упала б отут, між вогню, а то й пішла б, затуманена безвіллям, на вогонь.

Ще голосніше засурмили в роги, чути, як галасує мовчазний досі люд. Чим потішений він? Нею, її доброликістю? А так. Погляди всіх і всякого прикуті до неї, усмішки, здравиці посилаються їй. Та й хап Заверган не знати який вдоволений. Хилить її, свою наречену, до себе і заспокоює:

— Не страхайся тепер. Ти пройшла крізь вогонь тебе вподобали духи нашого роду, а отже, вподобав і рід.' Будь вільна серед вільних і достойна серед достойних. Єсть-бо віднині жоною ханові, а відтак і володаркою на кутригурах.

Землю давно затопила темінь, а ті, що прийшли до хана на воседля, знай трапезують при багатті, та вдаються до витівок, та регочуть, вдоволені з себе. Каломела тримала ся скільки могла. Сиділа за етилом і споглядала титі витівки. Коли ж надокучили з ними, а ніч зморила і зморила до краю, покликала сестру й шепнула їй:

— Я геть змаліла на силі. Скажи ханові, аби дозволив уже піти до намету.

Заверган не перечив. Він був хмільний і менш за все зважав на свою обраницю. Більше був із родаками та содругами своїми. Одначе, коли Каломела почала виходити з-за. столу, покликав сестру її й мовив щось утаємничено.

Котра з жінок — навіть коли вони зовсім младомладі ще — утримається, аби не поцікавитися, що приховує од неї муж. Не була винятком і Каломела. Сестра осміхнулася на те й відбулася жартом-відмовкою:

— Сама не збагну. Так дорожить тобою Заверган чи такий непевний за содругів своїх. Велів берегти, аби не викрали.

У наметі зняла з сестри вбрання, повела осторонь і зробила омивання. Вже потім, по омиванню, подала їй туніку з тонкої ромейської тканини й веліла спочивати по виснажливій путі.

— Я буду з тобою, газелько, — сказала обнадієно й поцілувала Каломелу — точнісінько так, як робила те мати, бажаючи своїй дитині доброї ночі.

— І тоді, як він прийде? — подала збентежений голос Каломела.

— Ба ні, тільки до того, поки прийде. Опісля лишу тебе з ним.

А так, рано чи пізно залишать із ним. І сестри, і мужі, що супроводжували її до кутригурів, і навіть челядь — усі сядуть завтра-післязавтра на огирів чи в повози й подадуться за Широку ріку, в рідні стійбища, до кривих своїх. Тільки вона, Каломела, нікуди вже не поїде, залишиться в Кутригурах, на ласку чи гнів хана Завергана. Як то буде їй тут, у чужій землі, серед чужих людей? Добре, коли так, як обіцяє хан, а коли ні? Ані вітця, ані матері, ба навіть поради чи розради їхньої звідси не докличеться вже. Мати, вітець он як безнадійно далеко від неї, десь аж за Широкою рікою. Єдине, що лишається, — уповати на добрість тих, хто, як каже хан, прийняв її в іцм роді і прийняв прихильно. Та й сам він ніби прихильний до неї. Чому ж тоді така холоднеча йде тілом, коли згадає, що має належати йому? Не приймає його серцем, жадає іншого? Пробі,

кого може жадати в свої шістнадцять літ? Окрім цодруг-иотішпиць, матирі-цорадниці та безмежного степу, що засівав думи і серце передзвоном тирси, нікого і нічого не знала. Не інакше як чужий він їй хан Заверган, не приймає вона його серцем. Тії о ж воно буде, коли й не прийме? Згубить же себе, присяйбіг згубить!

Така що вислизнула б, доки п'ють-гуляють, за стійбище, взяла б першого-ліпшого огира й подалася б куди очі глядять. Та ба, куди подасться зі своєю кривдою, коли їй навіть у рідну землю, до вітця-матінки немає вороття. Казала їм: "Не хочу!" Криком кричала: "Не піду!" Хто її послухав, хто зважив на те, що не хоче? "Їдь і будь йому жоною", — сказали, і сказали, твердо.

— Сестро, — поклікала. — Ти чуєш мене, сестро?

— Чую, — обізвалася. — Чого тобі?

— А ти не йди, коли прийде хан.

— Як можна?

— Можна. Скажеш, я так хочу.

— Він муж тобі, Каломелко. Рано чи пізно маєш належати йому.

— Якщо й маю, то хай потім, не зараз. Сестра засміялася стиха. Чути було: глузує з Каломели. По-доброму, а все ж глузує.

— Гадаєш, не послухається?

— Гадаю... — Сестра не барилася з відповіддю, та змушена була обірвати її на слові: зачулись чийсь кроки, а вслід за тим відхилилася запона, і до намету ввійшов хан.

— Каломелка спить уже? — поцікавився.

— О ні, — спішно і, як здалося Каломелі, вдоволено заперечила охоронниця. — Вона жде на хана.

Дівчина аж кинулася від несподіванки чи й образи. Ладна була схопитися як є і крикнути на повний голос:

"Неправда! Ти, сестро, неправдива єсть!" Та не встигла подумати так, як хан розбив її думку о свою.

— То вона у нас така розумниця?

Чула, вельми вдоволений з того, що його ждуть. І сестрі Дякував та й дякував, зігрітий своїм вдоволенням, правда, їм і казав їй: ти зробила своє, можеш іти вже.

Каломела не бачила, як виходила сестра, — лежала принішкла й аж геть переполохана. Чула тільки, що вийшла вже, що хан повернувся по тому й сів осторонь, певно, перепочиває після всього, що було на воседлі. Зрештою підвівся й покликав челядника.

— Зробиш мені омивання, — повелів звично й одразу ж ишов туди, де була перед тім Каломела.

Хлюпався довій і не бе;і насолоди. Затпм і челядник;1! спровадив. Зайшов із передпокою і довго стояв посеред ложниці, чи то доглядався до неї, своєї обраниці, що лежала поруч і німувала ждучії, чи всього лиш витирався після омивання. Та ось погасив вогниво й став уможуватися на ложі.

Каломела чула себе натягнутою до краю. Здавалось, доторкнеться Заверган — і

вона лусне, як лускає тятива, коли від неї хочуть більше, ніж може.

Не помічав того чи й не зважав на те хан Заверган. Обняв її дужою, вкритою жорстким волоссям рукою й доволі таки грубо пригорнув до себе.

— Ти чого? — запитав, відчувши опір.

— Боюся хана.

— Отак?! — дихнув у лице хмільними випарами й збудив у ній всю, яка була, відворотність, весь, що мала в серці, супротив. Зібралася з силою, скористалась тим, що від неї не сподівалися такого, й вислизнула з обіймів, ба навіть подалася пріч.

Така зухвалість, певно, і в ханові розбудила не просто мужа — звіра. Не питавсь уже, чому втікає. Згріб обіруч, повернув у ложе, так дужо і так рвійно став домагатися свого, що в Каломели дух перехопило, чула, задихнеться зараз від страху та безвиході.

— Благаю тебе, не треба!.. Хай колись, хай потім!..

І вмовляла, і пробувала захиститися руками — дарма. Що такому її сила, коли в нього стократ дужча вона, і що благання, коли загорівся вогнем? Заклав за комір п'ятірню й так люто рвонув старанно шиту матір'ю туніку, що вона розпанахалась до самого подолу і явила Каломелку в усій її неторканій красі та утаємниченості.

Заціпеніла з жаху і тим, мабуть, вирішила свою долю. Бо відчула й усвідомила: її вивільнено з материного накриття. А такий не дозволено належати іншому. Така має належати тому, котрий домігся вивільнення і спромігся вивільнити.

II

Третього дня по воседлі усі, хто супроводжував Каломелу до ханового стійбища в Кутригурах, поверталися за Широку ріку, до свого роду. Хан влаштував їм гучні проводи, сам сів на вигуляного за ці дні огира й Каломелі велів подати — проведуть родаків її до переправи, а вже звідтам поїдуть у супроводі довірених мужів ("вірних", як імпур, їх Заверган) по обводах Кутригурської землімає намір показати її жоні своїй, а заодно й жону показати кутригурам. На те піде стільки днів, щоб народився, виповнився і знову народився місяць. В усякім разі, до ханового стійбища над Онгулом повернуться лиш тоді, як об'їдуть усю землю від східних до полуночних обводів і від полуночних до західних. Полуденні залишаться на останок. Вони йдуть уздовж моря, отож мають стати для Каломели окрасою мандрівки, а може, й справжнім дивом.

На першу ночівлю мусили стати в степу, на другу постаралися вийти до одного з кутригурських стійбищ над Широкою рікою і там, у стійбищі, хан знову влаштував утигурам прощальну вечерю, а Каломелі дозволив побути з сестрами стільки, скільки дозволяла ніч. Знав-бо: жона його розлучається з кревними надовго, хто відає, може, й назавжди. Хай побуде з ними наостанок та вдовольниться тим, що дозволяє останок.

Плакала, прощаючись, так дуже і так по-дитячому ревно, що навіть у нього, бувалого вже, ворухнулося серце і змусило розщедритися на ласку та умовляння. Така вдячна була за них чи тепер тільки, як обірвала останню нитку, що єднала з кревними, усвідомила: крім хана, у неї немає й не буде на цій землі ріднішої людини, — хилила ся до нього довірливіш, ніж дозволяла собі хилитися досі, і жаданням його не противилася вже, як перше.

Хто-хто, а Заверган знав: путь у них далека і втомлива. Через те не поспішав долати її, давав час на перепочинки, на зустрічі і урочистості, що на них не скупилися стійбищани, віншуючи хана і младомладу жону його. Аби все те не просто втішало, щораз дивувало Каломелу, вислав наперед — і таємно від неї — роз'їзди, попереджав родаків про своє наближення. А вже родаки відали, де зустрічати і як зустрічати хана з ханшею: виїздили далеко за стійбище, віншували щораз щедрішими й приємнішими словесами, вручали окремо ханові, окремо ханші подарунки.

Спершу знічувалась: схоже, що Заверган зумисне повіз її по обводах землі своєї, аби зібрати із стійбищан більше, ; ніж може дати звичайне воседля, подарунків, далі почала й дивуватися: звідки стійбищани знають про неї, навіть у найвіддаленіших закутках?

Позирала на хана силилася вивідати все те, та хан удавав, що не розуміє німих її позирків, і одбувався жартами.

Те, мабуть, сподобалось Каломелі: перестала знічуватись і дивуватися, хвалу та й дарунки сприймала як належне. А ще щораз прихильнішою видавалася йому. Були в путі — питалась-розпитувала: де вони, чи далеко звідси до антів і що то за одні — анти, ставали на перепочинок чи сідали до трапези — не покладалася на челядь, власноручно ставила перед ханом їжу, цікавилась, чи до вподоби йому те, чи до вподоби інше. Заверган радів таким одмінам. Не дивувався, що жона його швидко звиклася до верхової їзди. У вітця свого, там, на берегах Білої ріки, не завжди сиділа в стійбищі та їздила в повозі, певно, і гасала, як усі в її віці, на молодій кобилі по степу, і полюбляла далечінь, і ганялась за далечінню. Дивувало інше: доволі просто і по-мужньому стійко зносила он яку тривалу і виснажливу путь, якось підтяглася в путі й стала схожа на отрока-воя.

Аби впевнитися в її вправності чи невправності яко верхівця, показав на синіюче в далині плесо й повелів одному з мужів:

— Проскач, Коврате, вдвох із Каломелою та вивідай, чи пригодна вода в тамтім поду для пиття і варива. Стійбища нема та й нема, а комоней час би напоїти вже, самим не завадило б лаштуватися на ніч.

Знав: огир у того мужа прудкий та й муж не з тих, що їздять ступою. Хотілось удостоверитися, що вдіє Каломела, коли Коврат пустить свого бистрохода вскач? Ітиме слідом чи відстане? А коли йтиме, то як? Всім іншим повелів спішитись і ждати. А поки ждали, те й робив, що позирав у той бік, куди послав гінців.

Туди їхали врівні і, на його подив, легкою риссю. А звідти ніби знали, чого хоче від них хан — пустили комоней вскач. Каломела дещо відстала від Коврата, все ж не так дуже, щоб сумніватися в ній і її спроможностях бути содругом ханові і не лише в наметі, а й у походах та ратних виправах.

Здибила услід за Ковратом кобиліцю й поспішила сказати ханові:

— Вода на поду прісна. І людям, і комоням буде чим утопити спрагу — почайни б'ють у прибережжі.

— Тоді поїхали.

Оглянув, як прибули, степове озеречко, — там, виявляється, брала початок одна з річок, що текли до моря, — соковиті трави по його берегах і повелів путникам розбити стійбище.

— Далі на захід, — пояснив, — піде незайманщина, що лежить між нами і тиверцями. Туди не правитимемося. Дамо перепочинок комопям та й спрямуємо їх до моря.

Путь до морського узбережжя ііііішлася неблизькою, а стійбища траплялись все рідше й рідше. Як на те грянула гроза, зайшло на тривалий із вітром дощ. Хан спершу не надав тому ваги. Коли ж утямив: туча не з тих, що налетіла — й немає, та повелів ставити намети, було пізно вже: злива промочила всіх, і добряче, до кісток.

Мужам не зашкодило те. Розклали, коли перемеженилося, багаття, висохли при багатті, зігріли себе для певності хмільним, — і байдуже, а Каломела трималася лише до ночі. Вночі прокинулася від удущія, що підступало до горла і не давало дихати, відчула смагу на губах і збагнула: дощова купіль не обійшлася їй так собі, через неї нажила вогневицю.

Злякалася чи тільки подумала, як це невчасно, — і сама не добре. Мабуть, і те і друге відвідало разом. Бо вогневиця — не якась там абищиця, а спіткала он де, в безлюднім степу, там, де немає поблизу стійбищ, а відтак тих із людей, що могли б зарадити біді. Що ж справді буде тепер і як буде? Затримається коло неї хан і ждатиме видужання чи прив'яже у коня на хребті й поскаче шукати стійбище, знахарів, що могли б допомогти його жоні?

Хотіла було покликати його, та згадала: ніч зараз, що він може вдіяти поночі, і утрималась. А дихання спирало, і відчутно. Уже й покривало зняла з себе, намацала поворозки, якими туніка стягувалася довкола шиї — таки ж розпущені вони і туніка розстебнута.

"Матінко! — простогнала а чи подумала тільки: — Що ж це таке? Я задихаюсь... Я задихнуся до ранку!"

Поворушила губами, торкнулася язиком піднебіння — геть пересохло в роті.

— Води! — попросила і, не почувши відповіді, знову повторила: — Води!

Хана, видно, розбудило те благанпя-стогін, звівся на лікті і прислухався. Зрештою простягнув у темряві руку й торкнувся нею Каломелиного чола.

— Що з тобою, жоно? Ти вся гориш...

— Пити... — простогнала, ледве чуючи вже свій голос. — Пити!

Схопився мерщій, засвітив вогниво, подався з намету в ніч, а звідтам повернувся по недовгій часі з водою. Чула, як підводить її з постелі, підносить до уст студену, ніби зимня, водицю і припрошує, і бідкається її бідою. Зрештою уклав на ложе, запустив руку і перевірів, чи добре вимощене воно.

— Як тобі, що тобі, Каломелко? — схилився низько й знову торкнувся рукою чила.

— Вогневиця в мене, — осилила неміч і розплющила очі, глянула на нього зболено і благальне. — Дихати немає чим.

Не питався більше. Посидів, помислив і знову вибіг із намету. Чула: зняв тривогу,

комусь щось пояснював, зрештою повелів сідлати комоней і скакати на всі чотири сторони світу, шукати людське стійбище, а в стійбищі — баянів-лічців чи басих-знахарок.

— Ніч, хане, — ослухався котрийсь, — де знайдемо його, стійбище? Може, почекаати б до ранку?

— До ранку вогневиця може спалити Каломелу. Скачіть і приглядайтесь — вогонь уночі далі видно, аніж дим удень. Скачіть і спиняйтеся час від часу, наслухайте. По лаю собак, по крику півнів поночі легше визначити, де стійбище.

Уже й не відходив, мабуть, від неї. В усякому разі, скільки повертала себе зусиллям свідомості до буття, стільки й бачила над собою схилений ханів вид. Питався чи потішав її, до пуття не пам'ятає. Одначе щось казав, і казав приємне, бо он як світився його лик, коли промовляв до неї, і он як світилися очі. А вдень — не вдосвіта і не вранці, таки вдень — прибули й посланці, за посланцями — ті, від кого сподівалися порятунку. Навмисне одкрив запону, потім узяв її, жону свою, на руки й виніс із намету — аби бачила, до них поспішають із степу не лише баяни-лічці та басихи-знахарки, поспішають потривожені слами стійбища-кочев'я з дітьми, жонами, з усіма, що належали стійбищам, повозами, на яких возсідали діти та жони, а відтак і з уготованими від недуг травами та напоями.

— Возбуяй духом, Каломелко, — радів хан і старався передати свою радість слабій. — Тепер повернемо твоєму тілу силу, а серцю — супокій. Бачиш, всі кутригури знялися й поспішають тобі на поміч.

Їх було немало, баянів-лічців, басих-знахарок, та були серед них такі, кому стійбищани вірили найбільше, бо саме на їхні руки передали Каломелу. Розбили інший — високий і просторий — намет, послали іншу — м'яку та теплу — постіль. Спершу розтирали настояною на зіллі вогненною водою тіло, потім укутували тепліш, напували якимсь відворотне гірким зіллям і веліли заснути. А прокидалася — знову те саме, хіба з тією лиш одміною, що спершу поїли теплим, щойно з дійок кобилиці молоком, потім радилися всією знахарською радою і вже аж потім просили всіх зайвих вийти з намету. Бо натиратимуть і напуватимуть, укутуватимуть і напучуватимуть ханську жону: роби те і те, корись і слухайся, коли знову хочеш бути такою, як була, тебе баять ті, що знаються на баянні.

Вона й слухалась. Бо що лишалося робити? Таки слабою почувала себе, і дуже, а те, що радять і роблять ханові баяпки, не така вже й марниця. Вогонь не полишав тіла, одначе й поступився примітне. Не наморочиться голова, не застилає туманом зір. Коли б повернулася ще й колишня сила — і зовсім стала б уже на ноги. Та ба, не все так складається, як жадається. Доки є в тілі жар, доти й лежати їй. А так...

— Бабцю! — покликала найстаршу з баяпок, ту, якої всі слухаються тут.

— Чого тобі, дитино?

— Це котрий день ви пораетесь біля мене?

— П'ятий, голубонько, п'ятий.

— А вогневиця усе не поступається.

— Поступитися, лебідонько. Ти — млада і дужа тілом, повинна подолати її.

— Чом же не подолала досі?

— Бо це вогневиця. На те, щоб подолати її, потрібне не лишень зілля і не тільки здорове тіло, потрібен і час.

— Скільки ж мені лежати ще?

— А скільки треба, стільки й лежатимеш. Доки не одужаєш зовсім, і не помишляй про путь, тим паче верхи. Помовчала і знов запитала:

— Хан знає про це?

— А то ж як.

— І що каже?

— Анічого поки що не каже. Ходить — думає і сяде — теж думає.

"Йому не терпиться, мабуть, він поривається до стійбища. Що ж буде, коли терпець увірветься, а я не встигну одужати?"

— Бабця може покликати до мене хана?

Стара обернулася на її голос, повагалася мить і вже потім кивнула: гаразд, вона покличе.

Завергап не барився, одразу ж і зайшов. З виду потішений був: якже, жона покликала, одужує, виходить.

— Тобі ліпше, Каломелко?

— Атож.

— Який я радий. Коли б ти зпала, який радий! Так налякала мене своєю неміччю.

— І все ж я ще немічна, хапо. Тож і покликала... Хочу знати, як ти намислив учинити зі мною. Ждатимеш, доки видужаю, чи від'їдеш до стольного стійбища без мене?

Не сподівався, мабуть, що запитає про це, бо й сам не знав ще, як вчинить, коли доведеться вибрати між одним і другим.

— Зізнаюсь Каломелі, — заговорив переогом, — мені конче треба бути там. За седмицю-півтори повернуться наші люди з чужкраю, зберуться кметі на важливу раду, Одначе й тебе не зважуюсь полишати тут.

— І не полишай. Благаю тебе, будь зі мною.

— Доки не впевнюсь, що видужаєш, не полишу, Каломелко.

— І тоді, як впевнишся, теж не полишай. Мене роздиратиме страх, я не зможу без тебе.

Застиг, подивований, не відає, що сказати їй.

— Ти серед своїх, жоно моя, тебе ніхто не посміє зобидити. Чи забула: володаркою на Кутригурах є.

— При ханові пам'ятають, що володарка, без хана можуть забути.

Тямив: це для неї багато важить, і поспішив заспокоїти.

— Ну, гаразд. Як бачиш, я не їду ще, лишаюсь і жду. Аби певна була: таки не їде, частіше й частіше став навідуватися до жони. Як тільки бабця вчинить своє баяння, а Каломелка виспитья по ньому, уже й біля неї. Коли молока принесе й нагодує з

власних рук, коли всього лиш втішне слово скаже чи розвеселить тим-таки словом. Примітив якось: Каломелка найбільше веселість полюбляє, тому й не скупився па неї.

І все ж настав той день, коли змушений був говорити з жоною серйозно.

— Бабця повідала мені, — сказав, — неміч помітно відступилася від тебе. Та повідала й інше, Каломелко: тобі довго ще доведеться бути тут і слухатись бабці.

— Неміч відступилася, а бути маю довго?

— Бо це вогневиця. Вона може й повернутися до тебе, коли не вбережешся. Отож прийшов сказати тобі: мушу їхати вже.

— Таки без мене?

— Таки без тебе. Не гнівайся і не нарікай. Не напризволяще залишаю. Візьму з собою лише кількох воїв, всі інші будуть при тобі. Кметь Коврат орудуватиме ними.

Сторожа надійна, тож певна будь: доправить до стійбища так само, як я доправив би — бережно і зичливо.

— А може, пождеш?

— Ні, жоно моя, усі ждання вичерпались. Мушу повертатися до ханства і повинностей, що лежать на мені яко ханові.

III

Тепер у Каломели тільки й відради було, що бесіди з бабою-баянкою, а в бесідах як не кружляла околіями, до одного поверталася: коли дозволять їй вийти з намету, коли — сісти в сідло. Бабця відмагалася, а то й гримала: про те лиш Небо знає. Зрештою змилостивилася й сказала:

— З намету, горлице, можеш виходити вже, а в сідло сядеш тоді, як не побачу в тобі слабості.

— Я не слаба вже. Глядіть, немає вогнива-жару в тілі, б сила в руках.

— Вірю, усе те е, та б й слабість в очах, а блідість — на виду. Казала раніш і зараз кажу: пий молоко з-під кобил і пий, скільки можеш. Зілля долає неміч, молоко повертає силу.

Що мала робити? Лишалось слухатись. Тож і пила молоко, яке їй не барились підносити, та заглядала у воду, силилася вивідати, чи повертається уже червінь до щік, зникла чи все ще посвічує неміч в очах.

А дні спливали на диво тоскно й уповільнено. Аби скоротити їх, питалася дозволу і йшла за стійбище, на бесіду з небом і степом. Бо сподівалася, щиро кажучи, вірила: саме небо і степ можуть коли не погасити, то бодай якось притлумити в ній і сум, і жаль, і непевність. Хай не такі вони, як там, в краю дитячих та отрочих літ, все ж он як схожі, а тим уже й рідні. Гляне в один кінець — ті ж доли стеляться в безмежжя, гляне в другий — те ж небо синіє над долами, гляне в третій — як і там, за Широкою рікою, буйнотрав'я розкошує на долах. Поблякло воно, щоправда, під сонцем, не таке свіже й барвисте, яким хотіла б бачити. Та дива в тім нема: пора зараз не та. Веселим та барвистим степ буває лише на передлітті, раннього літа, а зараз поліття вже. Погасли сині очі волошок, одцвілівідчервопіли степові маки, скинули золотаве вбрання своє завжди нарядні буркуни. Багато чого прижухло за літо в степу, втратило свою веселу

знаду, а проте не збляк до краю степ. Менше в ньому веселих барв, як і веселого гомону, — це правда. Зате оп якою приємно-знадливою й ніжно-голосистою стала вибілена сонцем тирса, як весело перебігає по пій знята вітром хвиля. Не шумом — баянням-насолодою й баяшіям-покурою засіває серце. Як і там, аа вітцевим стійбищем, на берегах тихоплинної Білої ріки.

"Чи не занадто часто повторюю я: як там, у краю отро'пів радощів і снів? — сумно осміхнулася Каломела. — Такі вони рідні мені, ті колишні радощі, чи таке не чуже вже те, що встигла набути тут? Йой, лишенько! Було б найліпше, коли б до кінця днів своїх не розлучалася з кревними і всім, що було втіхою під надійним крилом вітця-матері. Та коли вже сталося так, що розлучилася з утіхами отрочих літ, коли й кревні відмовились від мене, то що лишається робити? Мушу вдовольнятися тим, що в. А так, мушу вдовольнятися".

Долає видолинок і звільна, як всякий, кому немає куди поспішати, виходить на узвишшя. Виходить і знову зупиняється. Бо світлішає на серці, коли споглядає землю і все, що є на землі, з високості, бо як би там не було, а прагне ж не холодних туманів і не безпросвітної мокви — таки погожої днини, а відтак долів просторих, ліпоти й привілля на долах. Правду каже: тут вони нічим особливим не відрізняються від тих, що за Широкою рікою, та чогось і недостає їм, аби була повна радість на серці. Може, ріки? Так є ж вона. Стійбище хана Завергана гніздиться над сипім Онгулом, таким же замріяним і тихоплинним, як і Біла. Не встигла звикнути до Онгулу чи та ріка, що тече в землі її роду-племені й іменується Білою, таки ліпша? Либонь що так. Голубих та синіх он скільки на світі, а Біла одна така. І хан-вітець казав про те, і сивобороді кметі. А сивобородим не можна не вірити — вони вік звікували, знають геть усі билини роду свого. Тож не дивно, що й ту, в якій оповідається, як наймогутніша ріка землі утигурської білою стала, пам'ятають.

До них, утигурів, жили на берегах Меотіди інші роди — таври. З давніх-давен жили, тож і покони мали давні, як світ. Один із них повелівав таврам: що б там не сталося з родом, із кожним у роді, рука тавра не повинна піднятися на твар, ім'я якої носить плем'я. Хай комусь скрута, хай повальний голод, все одно не повинна. Бо то буде дамах на самих себе, па свою плоть. А ще й тому, що корова — твар священна, вона дарована люду богами й покликана супроводжувати його від першого до останнього дня, бути другою матір'ю немовлятам, дітям, що тільки-по спинаються на ноги, старим, що доживають віку. Через те в недоторканою, має жити стільки, скільки визначать боги.

Кожен із таврів знав той заповіт предків і не зважувався порушувати його. Тому такі чисельні череди були у таврів, тому такі багаті були таври на спр, масло, набіл. Та ось сиїткало їх безліття: прийшли з чужкряю злі люди в шоломах й сіли в їхніх землях, а сівши, не стали зважати на таврів, як і на їхні покони. Побачили, які чисельні череди корів випасаються в степах, й зняли на них руку: виловлювали й перетинали мечем горло, виловлювали й перетинали. Скільки хотіли і коли хотіли. Аж поки не розгнівили тим насиллям Небо і не примусили богів явити гнів свій. Чужинці там-таки, неподалік від череди, змушені були пустити з котрогось із аж надто дужих і непокірних биків

кров, корови зачули її й зняли ревище, затим я наставили роги й рушили всім родом своїм на чужинцівнасильників. Так чисельно і так нестримно дужо, з таким диким ревищем, що чужинці не посміли опиратися тому божевіллю й кинулися хто куди: одні — в степи, інші в протікаючу поблизу ріку. Думка була, що вода порятує їх — зупинить зворохоблену люттю твар. Та де там. Видно, тих, що шукали порятунку у воді, було найбільше, бо й корів найбільше подалося до річки. У них-бо теж свої нороти: де більшість, там і всі. Гинули вої-чужинці у хвилях, гинули й корови. Так повально, що забіліла вода від випущеного перед кончиною набілу з вим'я. Забіліла та й стала навічно білою.

Подейкують, ніби неспроста все те. То застереження родові таврів та й усім, хто житиме по берегах Білої ріки: пам'ятайте, ми загинули в борні з насильниками. Будьте мужні і не коріться насиллю.

"А я скорилася, — зітхає Каломела. — Наді мною поглумилися — і я не спромоглася подати голос супротиву. Чом так? Забрало духу чи, може, через те, що насилля чинили кривні? Сказали: йди — і я пішла..."

Довго стоїть, усамітнена, на узвишші, що підносилося над степом, вдивляється в ту сторону світу, де Онгул-ріка, за нею — Широка, за Широкою — Біла, і думає, вдивляється й думає. Аж поки не спіткнулася об одну із своїх думок: а може, через те не противилася волі кривних, що побачила в Завергапові не такого вже й чужого серцю мужа? Щось дуже схоже. Серцем чує, щось дуже схоже!

Звідтам, від стійбища, долітає чийсь приглушений відстанню клич і обриває задуму. Озирнулася й побачила: кличуть таки її, ханську жону. Вимахують чимось примітним над головою й дають тим вимахуванням знак: "Вернись, ходи назад, до стійбища!"

"Чого вони? Так бояться за мене чи таки справді потрібна?"

Противитись не випадало якось, тож обернулася й пішла. А стала перед мужами й почула, чого кликали, збудила гнів у серці і роз'ярилася:

— Яка в потреба ходити за мною по п'ятах? Чи я для сторожі — усе ще дитя безтямне? Є бо не хтось там — ягона ханська!

— Ми те знаємо, однак пам'ятаємо й інше: хан повелів берегти младомладу жону його більше, ніж око в лобі.

— І вволювати її найпершу волю, так? Мужі промовчали.

— То знайте, — по-своєму зрозуміла їх Каломела, — моя воля така: збирайтеся в путь і везіть уже мене до хана. Зараз, негайно!

Їй. не перечили, однак й не поспішали лаштуватися.

— Ханша має знати, — заговорили зрештою, — не ми визначаємо, коли правитись із нею на Онгул. Те право надано баянній.

— І мені, жоні ханській. Тож і повеліваю: лаштуйтеся в путь, баянку я переконаю.

І заварилося в них. Стара на своєму стоїть: "Не можна, рано ще". Каломела на своєму: "Я почуваюсь на силі, такий, як і до слабості, а то ознака певна: значить, при здоров'ї".

"Перша холодна ніч, перша ночівля під небом — і вогневиця знову нагадає про

себе.

"Не біда. Я зодягнуся в тепле. А крім того, на місці ночівлі, як і тут, мужі розбиватимуть для мене намета".

"Ну, а що буде, коли застукають посеред степу дощі, коли не встигнеш сховатися в наметі та промокнеш?"

"У стійбищі є криті повози. Коли баянка так дуже вже боїться за мене, хай звелить стійбищному дати хановій нюні такого повоза. Хан не залишиться в боргу, віддячить за це, і великою дякою".

Бабі й одпиратися вже нічим. Казала ще: не зовсім певна, що вилікувала Каломелу, що повторна вогневиця таки погубить її. Та дарма: Каломела діяла іменем ханової жони, і діяла завзято. Тож і поступилася перед тією завзятістю баянка.

— В повозі, ясна річ, безпечніше буде, — сказала. — В повозі, коли так уже наполягаєш, можна вирушати...

Що довше посувалися степом, то невідступніше переслідувала думка: чи буде колись кінець сьому тошнотному скрипу та гуциканню? Аж надто вже надокучили вони.

Як і постійне перебування в путі. Мужі такі, що і вскач пустили б комоней, та не сміють: повоз не вженеться за ними. Навіть тоді, як підуть підстьобнуті ііугою комопі риссю, вона, Каломела, змушена буває благати:

— Доста, їдьте ступою. Нутрощі витрушує така їзда. І вже згодом, як примітить невдоволення ханової челяді, скаже виправдовуючись:

— Хай потім, як перепочину трохи.

А їхати безмежжям, якому, здається, не буде кінцякраю, ступою до лиха нудно і мультко. Аби бодай якось забутися і не думати про ті незручності, сідала ближче до возниці і питала-допитувалась, хто так порізав колесами путь, чому вона видає давно не їждженою?

— Одразу після дощу їхали, тому й порізали так, — міркує вголос возниця. — А хто — піди знай. Може, такі, як ми, а може, й гості чи сли заморські. Путь над морем — вільна для всіх. Не тільки валками, ордами, буває, правляться.

— Орди не такий лишають слід.

— А так.

Коли наближалися до берега, дивилася на море, що синіло вдалині, і знову розпитувала: хто той одважний, що йде під вітрилом аж ген там, мало не при самім овиді? Кутригури такі ж завязаті рибалки, як і її сородичі, утигури?

Бачила: її не цураються, охоче стають на розмову, потурають першій-ліпшій забаганці. І те подобається Каломелі, щораз приємніше гріє їй серце.

"Це тому, — схиляється до думки, — що бачать неабияку прихильність до мене хана. Чимсь іншим я не могла зродити в їхніх досі відчужених серцях прихильності. А коли так, чи треба сторонитися хана та й люду його? Той, утигурський, рід, може, й не перестав бути для мене родом. Як уже там не сталося і що б там не було, мати завжди залишиться матір'ю, і пам'ять про зелені береги Білої ріки, як і про ріку, в якій так

приємно було викупуватися літньої пори, ніколи не згасне, як не гасне дзвінкоголоса пісня степу, духмяність трав, що розпирали солодошами груди, кликали в вись і ставали якимсь неземним, тільки висі мабуть і властивим блаженством. А проте навіть клич родства що став пам'яттю крові, не міняє мого становища в отчім роді. Я — відрізана від нього гілка, і відрізана немилосердно жорстоко".

Подумати тільки: лише шістнадцяте літо відлітувала, а вже твердо переконалася: згадка ніколи не буває втішною. Коли не жаль, то сум супроводжує її, коли не сум,

Не вірила тому, що чула, чи така приголомшена була почутим. Туманіла перед вітцем своїм, кметями, що сиділи обабіч вітця, і мовчала. Аж поки їю повеліли іти до матері і готуватися разим із матір'ю, сестрами до заручин, а там — і до воседля.

Тоді вже, як вийшла з намету, в якому чула повеління вітця, а його устами — і всього роду, зібралася на мислі й утямила зрештою, що до чого. А втямивши, сполохалася й побігла чимдуж до найближчої в світі людини — до матері.

Мати як мати: і розплакалась, і поспівчувала своїй дитині. Ось тільки рятунку не обіцяла та й не порятувала зрештою від того, що визначив її рід.

Кажуть, це доля. Дуже можли'во. Бо он як боялася тоді чужого їй хана Завергана, роду-племені його, а побула з Заверганом та його родом дві-три седмиці — і вже не певна, хто їй рідніший: ті, що визначили правом кривих — оце твоя доля, чи ті, що з ними поріднило іменоване долею насилля. Присяйбіг, таки не певна.

Не заглядила, заколисана думкою, коли відділилися від її супроводу два комонні кутригури й поскакали до ледве примітного в долині стійбища над Онгулом. Тоді аж довідалася про те, як мужі заговорили між собою.

— А гляньте, не лише вістуні, ще хтось скаче до нас.

— Чиї вістуні? — збудилася. — Ханові?

— Ба ні, наші. Послали звідомити хана, що твоя милість наближається до стійбища. Повертаються он, і по самі, далєбі, й хан з ними.

"Он як!" — солодко лягла на серце думка і вже не переставала тішити: таки радий їй, таки жде її.

IV

Відтоді не сумнівалася вже: вона люба ханові, він знайшов у ній свою відраду, тому не може набутися з нею. То немала втіха для Каломели. Видить Небо: чи не найбільша. А все ж нема-нема та й закрадеться в остуджене самотою серце холодний подув вітру: чи ж так надовго полишають жону, коли вона — жадання із жадань? Що з того, що ханське стійбище не безмовна пустеля, що в ньому клопочеться щораз новими клопотами люд? Вона, Каломела, осторонь від тих клопотів, її ніхто не помічає. І хан не з нею. Зовсім поруч, а все ж не з нею. Мужі та кметі полонили його й тримають на своїх радах від ранку до ночі. Хай би день так — де не ходило. Хай би два — і то можна стерпіти. А що мав думати-гадати, коли тримають хана в своїх сітях мало не седмицю? І п'ють кумис — сперечаються, і не п'ють — теж сперечаються. Гейби л безодні йде звідтам гул, часом і ознака гніву — крик. А запитає мужа свого, про що так довго та гучно може йти бесіда, махне рукою й виміряє її пильним оком. Тоді лиш, як

залишаться без жодних свідків, окрім ночі, як аж надто вже розчулиться біля неї та уп'ється нею, пригорне міцно і скаже:

— Хочуть розлучити мене з тобою, Каломелко.

— Як то?

— У похід кличуть. І далекий, радість моя, а відтак надовго.

Нишкла, перестрахана, і мовчала. Була ж бо донькою хана і відала: жонам не належить знати те, що знають мужі, тим паче завчасно. А знати он як хотілося. Тож і не втрималась, запитала:

— На антів чи ще далі?

Засміявся потішено й закрив їй аамилуванним цілунком уста.

— Ми ще сперечаємось, як бачиш. Опісля довідаєшся. Коли взагалі треба буде довідуватись. Може ж, я обстою в тих змаганнях із кметями себе, тебе, нашу слюбну усолоду. Чуєш, може, ще обстою!

Обіймав і вицілював її, де сам того хотів і де тільки ніч могла дозволити. А Каломела задихалася від лоскоту й чула: маліє, упокорена, на силі. Ще мить таких пестошівцілунків — і її не стане, розчиниться в розкошах або ж утоне в солодких хвилях забуття.

Відтоді, як повернулася з степу і недвозначно засвідчила своєму мужу й повелителю: вона не та вже, що була колись, іншим став у стосунках із нею й хан. Іде до кметів — шкодує, що йде, повернеться від кметів — нікого й нічого не хоче знати, окрім Каломели. Радіє, бачачи її потішеною, сміється, бачачи усміхненою, а прихилиться, розчулена, не знає, де сісти з своєю Каломелою, як діждатися того часу, коли може бути з нею і тільки з нею. Серцем чує: одкрив її собі такою, як хотів, а може, й ліпшою, ніж сподівався.

Каломела в усьому старається бути угодною своєму мужеві. Бо теж, як і він, упевнилася: що не день, то рідніший стає їй Заверган, і не лише в таїнстві слюбної ночі. Бачить у ньому людину, ладну й спроможну захистити її в суворому світі, мужа, що заступив собою вітця, матір, став єдиною твердю в житті і надією з надій. Через те он як сполохалася, почувши, що може покинути її. Бо що, справді, буде, коли покине? За попонами утигурів у відсутності хапа володаркою землі, що належить роду-племені, став жона його. А в кутригурів покони мало чим відрізняються від утигурських. Дуже можливо, що піде Заверган у похід і повелить їй, жоні своїй, правити стійбищем, родом, землею. Що робитиме, коли повелить? Чи вона відає, що то є — правити, як поведистися з усіма, аби відчували: над ними є надійний розум і тверда рука володарки?

— Не полишай мене, муже мій! — благала не тільки голосом, усім еством своїм і ще довірливіш тулилася до Завергана. — Я не те що довго, дня не зможу без тебе.

— Кажу ж, ми ще сперечаємося.

— Усе зроби, аби подолав кметів своїх і лишився. Хай потім... Хай колись, як приживуся у вашім роді та звикнуся до роду, а зараз не полишай, бо пропаду без тебе.

— Правда?

— Атож. Ти єдиний нині, на кого можу звіритися, за ким живу і збираюся жити. Не

стане тебе — не буде в мене й захисту-опори.

— А кривні?

— Вони віддали мене тобі і тим відрізали від себе, сказали: "Віднині належиш іншому роду".

— Тоді я тим паче опиратимусь і перечитиму намірам кметів. Чуєш, утіхо моя, тим паче!

Мабуть, повірила, бо ще рвйніше ніж будь-коли, обняла Завергана і тим сказала Заверганові: "Ти не пошкодуєш, що вчинив так. Небо свідок тому: не пошкодуєш!"

Обіцянка та зробила твердішим у намірах та діяннях і завергапа. Вийшов другого дня перед кметів і сказав:

— Говорили доста. Настав час визначити, що вдіємо. Хай кожен встане і скаже.

Майже повен був: скажуть не те, що хоче, і не тому, що звикли діяти наперекір ханові, що забракло па старості літ глузду. Випні не звичка і не глузд, винна убогість, котру пустив за кутригурський стіл вітець його та й залишив гостею на довгі літа. А ще винен він, молодий хак кутригурів. Бо нічого іншого по вигадав по смерті вітця, зголосився, не помисливши, з кмстями і пристав до поради кметів: земля кутригурська по може вже прогодувати всіх кутригурів, слід шукати іншу. А коли так, вишукаймо серед нас бувалих та мудрих і пошлімо їх у світи шукати іншу землю — ту, що позбавила б убогості, винагородила б статками і благодаттю.

Воно ніби й так: збіднів стсіг, не тоїт, що був колись. До всього й літнє сонце смалить нещадно. Хай не щоліта, все ж доволі часто вигорають даровані землею трави, а не стає в степу трави, не стає й поживи для комопсії, корів, овець, ширяться пошесті і настає падь. Та ба, й посланці не потішили знахідками. Три літа ходили, вдаючи із себе калік перехожих, а виходили мало. "Ліпшої землі, як при Дунаї, — сказали, — немає, хаіе. То не земля — дар Неба. Одна біда: обсаджена вона. Коли хочемо сісти на ній, мусимо йти і брати силою або ж проситися в імператора в підсусідки. Він дозволить оселитися, коли візьмемо на себе повинність берегти обводи його імперії від вторгнення слов'ян".

Колись засумував би, чуючи такі звіди. Тепер же, після розмов із Каломелою і своїх намірів щодо Каломели, збудився втішено і воспрянув духом: ось ті перепони, що змусять кожного, хто має здоровий глузд, утриматись від походу. Бо хто з супротивно мислячих зважиться змагатися з такою силою, як ромейська, кому спаде на думку піддаватися під ромсїв, бути колонами в них чи й рабами із вдячності за те, що дозволять жити на щедрій злаками землі?

Наперед не виривався, ждав, що скажуть кметі. Та не діждався сподіваного. Слово взяли інші звідуни й додали до того, що чули вже від їхніх содругів: ромеї ув'язли в затяжну січу, мають намір підкорити собі Західну Римську імперію. Коли кутригурп справді націлилися йти за Дунай, мусять скористатися нагодою і йти зараз. Склавини, до річч, роблять це і дуже успішно: йдуть до Іллірика всіма своїми родами, добувають оружно землю й сідають на пій.

Отоді й заговорили кметі.

— А ми чим гірші? Чи в нас не доста сили, щоб відтіснити ромеїв з Придупав'я і сісти при Дунаї? Іти — і тільки! Зніматися всіма родами і правитися до Мізії, а то й далі — у Фракію!

— Це нагода, братове! Користаїмося нею і йдім! Другої такої може й не буде.

— А що буде, коли в ромеїв відшукається сила, що витурить нас звідтам? — перечили їм обачніші. — То могутня імперія, кметі. Не забувайте про те.

Зчинилась суперечка. Одні стояли па своєму, інші — на своєму: пощо зривати з ііасїїджспих місць роди; хай лишаються па Опгулі, а вої підуть і добудуть для них землю. Чи тоді, як добудуть та утвердяться, не можна буде пересилитися?

І ті, і другі вдавались до хапа: скажи, достойний, що це так, що правда на нашому боці. Та хап відмовчувався. Бачив-бо: кметі не поділилися ще так, щоб гору взяли одні чи другі, а крім того, брав під сумнів те, що казали одні, брав і тс, що казали другі. Щось він не помічав, будучи на обводах, аби люд так дуже знемагав, терплячи безліття, чи почував себе стісненим, аби зрікався, гнаний убогістю, землі батьків своїх. Бачив інше: стїїбіщапи возвеличували хана за те, що замирився з утигурами і тим замиреппям утвердив їх у мислі: час класти край кочівлі. Доки тинятимуться по світу та шукатимуть ліпшого місця на землі? Чи не пора замиритися з усіма іншими сусідами, приглянутись, як живуть осідлі, та й самим сісти вже, множити на дарованій богами землі роди свої?

"Це вам, кметям, всього замало, — чув себе обуреним Заверган. — Це ви прагнете походів і наживи в походах. То так і скажіть. Пощо згадувати бозліття і накликати його на себе?"

А проте не поспішав казати це вголос.

— Не галасуйте всі, — підніс над собою руку. — Настав час стати на твердій мислі. Кажіть її кожен окремо. Мій рішенець визріє лиш після того, як знатиму ваш.

Кметі не скоро вгомонилися. Зрештою, видно, домовились між собою і виставили наперед найстаршого — Котрагіга.

— Я був би тричі проклятий родом своїм, — сказав вій, — коли б забув про здоровий глузд і зголосився з тими, які ладні знятися з усіма пожитками, з дітьми та старинею і йти, не відаючи куди. Твій, хане, дід — хай буде благословенним ім'я його, яко ж і пам'ять про нього — казав свого часу: "Не той одважний, що може стати з сильнішим за себе па прю, а той, хто певний, що здолає його". Отож раджу покладатися спершу на мудрість, а потім уже па одвагу. Не потурай тим, хто не думас, ідо робить.

Другим підвівся і попросив слова Коврат, вірний побратим і найбільш наближений до хана кметь — кавхан.

— Кажи, Коврато.

— Скажу. Я теж був би тричі, проклятий родом своїм, коли б забув про його біду і став зважати на то, що можу бути потятий у січі за землю обітовану. Не забуваймо: йдеться не лише про хліб насущний, йдеться про життя або смерть люду кутригурського. Той, кому видається нині, що не те кажу, завтра сам узрить, що я казав правду. Роди знемагають, кметі! Від суховіїв, спеки, падежу. А коли так, чи треба

уподібнюватися зайцю, що тукає куша і та пррттотт;ого мудрістю? Усі, хто чуп тут .иідуиш, уиііііулися: багата на злаки і всі інші дари земля є, більше того є слухна пагода прийти і сісти на пій володарями. Скажете, у нас не така сила, як у склавший? Так і землі ж нам треба склавшіам!

Маєш! Від багатьох сподівався почути таке, тільки по від Коврата. Невже збився з путі й повірив, що хан саме так хоче? Прокляття! За ним багато хто стоїть, можуть вчяти гору над поміркованішими.

Покон не дозволяє ханові перечити радним, ба навіть виказувати свою прихильність чи неприхильність до їхньої речниці. Одначе, коли висловляться всі, мусить підвестися й сказати своє слово — таке, щоб всіма сприйнялося і всіх утвердило в хановій правоті. На що пошлеться, дошукуючись того слова, коли більшість мислитиме інакше? Назве ту більшість недостойними бути привідцями в родах? А чи личить йому, молодому ханові, виставляти себе так перед кметями?

"Чому ж тоді їм личить виставляти мене перед усіх безтямком і вважати за безтямка? Еге, чому?"

— Усі висловилися? — підвівся і став на повний і не набагато менший, ніж у Коврата, зріст.

— Усі!

— І сказали, що хотіли сказати? Мовчання.

— Питаю: чи все сказали, що хотіли сказати?

— Та ніби ж усе.

— То слухайте, що я скажу. Поділяю наміри ваші поліпшити долю люду кутригурського. Поділяю й ту, всіма сподівану, мисль, що зараз є нагода піти за Дупай і сісти на ліпших, ніж маємо, землях. Та по поділяю всього іншого, кметі, і найперше пе поділяю поспішності. Кажете маємо знятися родами своїми і йти з усіма пожитками негайно. Л я питаю: як же цс ми знімемося й підемо з дітьми, родовою старинею, пожитками, що є в кожному роді, на зиму глядячи? Чи встигнемо і землю взяти па меч і сулицю, і стійбища розбити в одібраній у ромеїв землі, і про тепло в наметах подбати? Стужі там такі ж люті, як і тут, на Онгулі, і поживи для себе, комопей, товару, що є в кожному роді, теж треба буде не менше, ніж тут. А ще хотів би знати й таке: посягаємо на Задунав'я і забуваємо чомусь, що перш ніж вийти в ромейські землі й утвердити себе в них, маємо пройти по антській землі. Чому ніхто з вас не замислився, як пройдемо, коли анти сіли вже на самому Дунаї й перекрили колпсь доступну всім гостипну цуп"? З мечем і сулііцсю? Л чи етапе в пас сплп і па аптів, і на ромеїв? Не етапе, кметі. Отож і гадаю собі: коли вже ми націлилися йти в ромейські землі, спершу маємо піти до антів та скласти з ними ряд па мир і злагоду. Без того похід наш у ромеї не буде успішним і пожиточним.

— Досі ж всі ходили за Дунай та з-за Дунаю і по питали згоди.

— Досі — так, а віднині не ходитимуть. Кажу ж, апти стали там ратною силою, сподіваюсь, розумієте, що то по так собі.

Кметі, мабуть, не сподівалися такого — знов загомоніли. Та гомін їхній не обіцяв

уже бурі.

— Хто ж піде з сольством? На кого покладемо повинність ублагати антів, аби дозволили іти через їхню землю з миром?

І знову викликався говорити Котрагіг.

— Сольство, як і всю виправу, очолюй, хане, сам. Ти двічі вже явив нам мудрість свою, гадаємо, являтимеш її і далі.

За сим разом ніхто не зважився перечити старому, окрім самого Завергана.

"А цього я й не хотів би брати на себе, кметі", — подумав, щоправда, вголос нічого не сказав. Як би там не склалося, сольство не триватиме так дуже вже довго, лише зиму наблизить. А за зиму встигне набутися з Каломелою і вгомонити Каломелу. Вона тямковита в нього, мусить зрозуміти: більшого домогтися від кметів несила, принаймні зараз.

V

Відгрімili бубші, відспівали сопслі й у стольпому городі тиверців. Два літа тому — одні, учора — другі. Від тих, перших, лишилася у князя Волота всього лиш приємна згадка, від сих — і відчуття видимої присутності. Воно й зрозуміло: ті гриміли й виспівували давно, ці — учора. А проте знає, певен: пе лише свіжість вражень має вагу. Відчуття дотримання даної колись обітниці — також. Апо, хіба не казав собі і раз, і вдруге, і вдесьте: "Клопіт — клопотом, устами — уставами, а про те, що обіцяв Малці, не забувай". Здається, все робив, аби було так, як вона хотіла. Послюблення ж — останнє, що міг зробити для дітей Малчиних і передусім для найменшої з них — Милани.

Так обернулося, що не кликав одну з другою і не казав;

"Слюбся ти з сим, а ти з сим". Мужів обирали серцем і здається, не схибили. Златка почуває себе за Блішш.ою слюбною та втішеною, і Милана йшла до свого Кушти на воседля і квітнула, гейби квітка передлітньої пори Бо таки втішена, що слюбиться саме з Куштою, а тим немало тішить і їїю, князя Волота. Одне, то неабияка радість бачити дитя своє щасливим, а друге, не лише доньки вдоволені своїм вибором, він, вітець їхній, теж. Бо обрали не гірших, таки ліпших, достойних. І віком та видом браві молодці, і па розум та вдачу не скудні. Та й в ратнім ділі здається, не останні будуть. Кушта, щоправда, занадто молод іще щоб ставити його па чолі тисячі чи воеводою на обводах. А проте молодість — не гандж і не завада Мав би міцну руку та був би на розум гострий, все інше принде. Ближика теж не набагато старший був, коли паспіла потреба ставити його на чолі залоги в Тірі і заодно — волостелином подарованої доньці займанщини між Дністров ським лиманом, Третьою рікою і Третім озером Хіба не вагався князь, зважуючи на молодість зятя? А поставив бач, і не помилився. Ближика он який лад навів у Тірі і на обводах поблизу Тіри. Вепр тільки мислив зробити те а Ближика уже зробив: забрав туди передусім жону свою Злату, затим повелів забрати жон, дітей чільним мужам ба навіть не чільним. "Віднині ваше місце тут, — сказав — Укореняйтеся і будьте тверді на мислі: іншого посаду для вас у Тиверській землі немає й не може вже бути" Те саме каже й поселянам, що зголошуються сідати у його волості. І що найбільше, мабуть, важить — казання ті підпирає вигодами та

винагородами, а де вигода, там спокуса де спокуса, там пожвавлення і певність: з таким воеводою і волостелипом не пропадеш. Кушта яко ратний муж теж достойний того, щоб покладати на нього надії і на розум не скудний. Отож пожде якнийсь час та й посадить його по сусідству з Ближиною — у відібраному в Вепра, яко зрадщ, Холмогороді. Як бп там не було, кровне єднання — найбільш надійне єднання. А йому, князю, надія на вірність воевод, тпм паче у полуденних обводах Тиверської землі он як потрібна. Мас Чужкряя, Власта, Ближику Коли посадить там Кушту та ще двох-трох синів, кого тоді боятися йому? Твердь он яка падіппа буде.

Сіюнукувашііі втішною думкою, рушив до дверей що вели з опочивальні, і тільки-но прочинив їх, як одразу ?к нагледів Миловиду в оточенні дітей. Старші — Радим та Добролик — либонь, спали ще, натомлсш Милаичиним восрдлям, сі ж, найменший та два середульші, були вже спіжі й збадьорені, з усього видно, давно одійшли від сну і иршиуть исселощііі, мплого серцю привілля.

— Чи не до мене, сини мої? — пропустив до опочивальні й присів перед усіма, усміхнувся приязно.

— А так. Прийшли привітати вас, отче, з добрим ранком та й помишатимемо вже на вольготність,

— Спаси біг, соколята. Ви теж будьте здорові та щасливі. Не вельми бешкетуйте на вольготності, аби не вразили один одного.

— Ми не самі, з нянею-наставницею підемо. Поглянув, провівши дітей, на жону й невільно замилювався нею. Завжди умиротворено тиха, осяяна тим внутрішнім світлом, що било з неї, гейби почайна •з землі, й виказувало щедроти її вдачі, Миловида була невізнане одмінена зараз. Так пломеніла вся, таке м'яке та ніжне світло посвічувало у неї на виду, а надто в очах, що князеві самому захотілося перейнятися тією щедрістю й бути таким же щирим на ласку, на добро, на щастявтіху.

"Се вона дітьми так вознесена", — утверджувався в мислі, а тим часом дошукувався вже іншого: що скаже Миловиді, аби знала, що й він он який вознесений нею?

— Жона теж іде з малими па вольготність?

— Ба ні, — поспішила заперечити. — Мені не до вольготності. Он який безлад залишився після воседля. Мушу прибирати та ставити усе на місце.

— Челяді скажи, най прибирав, сама ж дай повеління та й заходь до мене.

Глянула незрозуміле чи й подивовано і вже потім кивнула:

— Гарзд.

Коли полишала опочивальню, була, як і належить кпягині, стримана, а все ж не зовсім. І в ході відчувалося: он як вдоволена тим, що князь повелівав перекласти клопоти на інших, самій же прийти й бути з ним, і в поставі також. А обернулася, відчиняючи двері, й зовсім виказала себег таки неабияк утішена його турботою-бажанням.

Це скільки ж літ сплигло, як йдуть вони у парі? Либонь, вісімнадцять. А так, найстаршому їхньому, Радимові, сімнадцяте минуло вже, пішло вісімнадцяте. Пробі, а набутися мужем і жоною як слід і не набулися. Ніби ж мирними були ці літа, ні самі не

ходили па сусідів, ні сусіди па них, а ом які клопітні. Воно й по дивно. На його плечах лежали турботи про землю, про благо люду землі Тиверської, на Миловидіших — терем із його численними "треба", челяддю та дітьми в теремі. Чи їй иули кили розглянутися на ними, подумати про щось інше, крім них? Одно дитя пр встигало стати па ноги, потішити вітця, матір першим словом-лепетом, інше народжувалося, за тим іншим — ще інше, і кожного разу його княгиня, його жона-утіха відходила від нього, була з малям і з малям та з тими, що підростали вже, одначе вимагали її нагляду і її турбот. Зато ніхто не скаже, що вона не господиня в княжому теремі і не мати своїм дітям. І Малчиних виростила, до ума-розуму довела, і своїх ростить достойно.

"Один лиш я нарікаю? — осміхнувся. — Пробі, чи можу нарікати на таку?"

Таки довгенько оберталася між челяддю. А може, й сама поралась. Коли зайшла, інший мала вже вид.

— Най вибачає князь, — ніяковіла. — Я змусила його ждати.

— Не біда, — простягнув назустріч їй руки й посадив супроти себе. — Знаю, скільки на тобі повинностей, тому й не ремствую. Скажи, чи всі і всім задоволені?

— Що ти, княже! — подивувалася. — Чи на таким воседлі, як Миланчине, могли бути невдоволені? Весь Черн і його околії гуляли-пригощалися.

— В тім-то й ба, що люду он скільки було, комусь могли й пе догодити.

Посиділа, ніяковіючи, і вже потім сказала:

— Я все робила, княже, аби догодити.

— Чи я кажу: ти чогось не доробила, — помітив її бентегу й поспішив заспокоїти. — Твою щирість я бачив. Питав затим, аби пересвідчитися, що обійшлося як слід.

Був добрий і ласкавий з нею, та не одразу прогнав осмуту з серця.

— Мені се не подобається, жоно.

— Що саме?

— А то, що ти вдалася в тугу і без видимої причини. Волів би завжди бачити тебе світлою та ясною, як уміпш бути. Коли хочеш знати, затим і покликав, аби винагородити за все, що робила й робиш для мене, дітей моїх.

— Правда?

— Як я — се я, а ти — се ти.

Скинула повиті болем ніяковості очі й тицьнулась мужеві своєму до плеча. Горнулася й казала щось, казала й горнулася, а він обіймав її, гладив, заспокоюючи, плечі й тішився з того, що знову бачить свою Миловиду такою, як там, в оточенні ясноликих діток,

— Милана знаєш що повідала мені, коли йшла від нас? — почув нарешті її казання.

— А що?

— Зізналася, що вельми прикипіла серцем до роду вітця свого, що коли б пе веління лади та не повинність перед тим же родом, нізащо не пішла б із нього. "Най мамця знають, — сказала, — кому я найбільше вдячна в сім роді, то се вам. Бо уміли бути кревною на місці некревної, бо такими щедротами винагородили за багато літ, як, може, не винагородила б і кревна".

— Так і сказала?

— Ано.

— Ось бачиш. Я тільки збирався подякувати тобі за твої щедроти, а Милана уже подякувала. Гадаєш, то так собі? О ні. То правда промовляє нашими устами. Бо ти не тільки відрада, ти — божя винагорода усім нам. Чуєш, усолодо моя, не тільки відрада — винагорода!

— Як і князь для мене.

— Правда?

— Не було б правдою, чи народила б йому шістьох синів?

Осміхнувся втішено і вже потім поправив:

— П'ять їх у нас.

— Буде й шостий, княже. Знай, непрадна я.

— Отак?

Тепер він, князь Волот, німував подивовано. Зрештою відкинув геть сумніви, заяснів видом й став вицілювати жону свою, так солодко й гаряче, гейби вперше доступився до неї, свого найбільшого жадання.

Ось чому вона видалася йому сьогодні до невпізнання ліпою і миловидою! Непрадна є!

— То, може, за сим разом дівка буде? — спинився нарешті й заглянув, збуяпий радістю, в осяйні її очі.

— Хотіла б мати дівку. Коли б ти знав, муже мій, як хотіла б! Та ба, не буде її.

— Звідки така певність?

Пригадала: колись давно мала про це вже бесіду. Одначе чимось іншим не може пояснити князеві своєї певності.

— Ще в Випалі, коли була півдівкою, наснився мені сон. Буцімто рву на воді лілеї, а кладу собі до рук маленьких хлопчиків. Одного, другого, третього отак. Жахнувшись, прокинулася и повідала своє сновидіппя бабусі. Старепька вислухала мене й сказала: "Лілеї — русалчині діти, негоже зривати їх. А оскільки ти брала серед них лиш хлопчиків, то знай, у тебе будуть самі лиш хлопчики".

Пророкування її, як бачиш, справджується: уже п'ятьох народила.

— Одначе на воді, ти взяла лиш трьох.

— Таки трьох.

— Ось бачиш, серед всіх інших може бути й дівка.

Повірила чи лиш хотіла вірити, в усякім разі, мала намір сказати втішне для себе й для мужа, та їй не дали висловитись. Хтось сторонній над'їхав тієї миті до терема й дав знати челядникові, що хоче бачити князя.

То був гінець від сторожової вежі па Дністрі. Прибув сказати князеві: до нього правиться з миром та злагодою кутригурський хап Заверган і просить дозволу на в'їзд до стольного города Черна.

Повелів запросити хана і дати йому достойний високого гостя супровід, а тим часом думав: "Чого се йому тра' від мене? Сказав, з миром та злагодою. Чи не обри

заворушилися?"

Кочовища кутригурів не доходили до Дністра, отож і чвар із ними у тиверців не було. Ото тільки й клопоту мали через них, що пустили вісім літ тому за Дунай і ви' слухали докір імператора: "Пощо пустили? Чи союзники так чинять?" Опісля кутригури не поривалися до ромеїв і до Дністра не доходили. Випасали череди корів, отари овець, а найбільше комоней далі па схід, коли й мали якісь сутички чи перетрактації з антами, то лише з тими, що сусідять із ними — уличами та ще полянами, коли ті спускалися на пониззя Дніпром або ж Бугом чи Онгулом. Ратних змагань між ними та антами, скільки й пам'ятає себе, не було. Невже справді заворушилися обри и погрожують походом через кутригурські землі? Дуже можливо. Досі вони, сидючи за Дніпром, на улличів та полян ходили яко таті, тепер могли обійти їх і правитись до Дністра через Кутригурську землю. Чом би й ні? Скільки тих нутригурів і що для обрив кутригури? Ті пруги і не таких здатні поглинути.

Хан не поспішав об'явитися в гридниці Черна, одначе й не зволікав аж надто. Коли ж завітав, був по-асійському ввічливий і щедрий на хвалу. А ще вразив князя Волота молодечою ставпістю і доброликістю. Не лише кров, сила і здоров'я буяли в ньому.

— Припіс я кпязію на Тиворі, — схилив покірно голову і клав руку до серця, — жопі та дітям його низький уклін і найсолодпії іюб.іжаїїш здоров'я та супокою від сгбе і всього люду па Кутригурах. Хай славиться ім'я його яко гонителя ромеїв і буде доброю пам'ять про цього не лишень серед суцїїх, а й серед нащадків.

— Спаси біг.

— А ще кланяюсь мужам його та воеводам, усім, хто і підпорою князеві в ділах ратних та вічових.

"А він добре обізнаний з нами, як і з тим, що діється в нас", — міркує тим часом Волот і дошукується нагоди заговорити про суттєвіше.

— Ще раз дякую хапові за прихильність серця, як і за добрі побажання. Привідця кутригурів, сподіваюсь, вперше у нашій землі?

— Так.

— То най буде повен: па добро вона завжди відповідає добром. Висловлюємо й свою найсердечнішу здравицю ханові, усьому родові його, мужам ратним та думаючим й просимо бути серед нас, як серед своїх. Сідай, хане, на чільне місце, най сідають по обі руч мужі твої та й кажіть, що привело вас у землю нашу.

Заверган не примушував господаря просити вдруге. А поки всідавсь та розглядавсь, зважував давно виважені думки й прицілювався, котра з них буде зараз найбільш слухна.

— Князь мусить знати: у привідців люду немає нічого вищого за потреби люду. Те, що зняло мене та моїх кметів із насиджених місць і повело в Тиверську землю, не в винятком.

Опустив на мить долу зір, схоже, що черпав там десь, поза гридницею, своєму серцю снагу, і вже потім почав оповідати, які безліття переслідують його люд, і доволі часто. Тож і намислили кутригури: чи не пошукати їм щедрішої на злаки, а відтак і на

благодать землі? Раз уже прибули до них, тиверців, як до добрих сусідів і не приховали того, з чим прибули, то не ховатимуться й далі: усі вбачають таке благо в задунайських землях Візантії, не інакше мислять і кутригури: коли вже йти кудись, то йти треба лиш туди.

— Чим же може прислужитися вам Тивер? — не зовсім розумів князь хана чи підганяв його, аби одкрився швидше з тим, заради чого прибився до Черна.

— Прийшли просити князя, аби пропустив нас туди, по ставав на нашій нуті з раттю. Лихого наміру до люду тиверського у нас немає. Пройдемо до Дунаю і зникнемо за Дунаєм.

— А що скаже нам Візантія?

— Йдете ж не ви, ми підемо, і підемо з добрим наміром — поселитися.

"Ви не щирні зі мною", — казав на дуліці князь Водит і ни вагався вже.

— Не діло кажеш, хане. У нас із Візантією давно укладено ряд на мир і злагоду, ми не можемо порушувати його і тим ставити себе під загрозу ромейського вторгнення.

— Досі ж за Дунаї, як і з-за Дунаю, вільно було ходити. Невже князь не може послатися на це, коли заремствує Візантія?

— Тіш, хто йде туди з добрими намірами, і зараз вільно йти. Кутригури ж хочуть піти й сісти на ромейських землях гвалтом — так, як сідають склавини. А між ними й ромеями — хан, сподіваюсь, знає те — йде справжня січа. Як же ми, союзники ромейські, можемо напустити па ромсїв ще й вас?

Завергап презирнувся з кметями.

— А колії за Дунай схочуть піти ис лише кутригури, — сказав і глибоко заглянув Волотові у вічі, — а й утигури обри? Невже князь усім їм стане на путі? Невже він захо^че знекровлювати себе лиш тому, що має з ромеями ряд?

Волот відчув себе загнаним у глухий кут. Сидів, дивився на привідцю кутригурів і відмовчувався.

Хап не забарився скористатися тим.

— Кутригури не хотіли б знекровлювати себе у січі з тиверцями, — сказав довірливо. — Віддавна мають їх за добрих сусідів, тож і воліли б мати тільки за таких. Пошлись, кпязе, на правічний покоп — вільно ходити гостинною путтю на обводах — і тим уймеш ромеїв, матимеш, як і мав, із ними мир та злагоду.

— Ні, хане, про злагоду годі тоді й помишляти. Це було схоже па відмову, і Завергап занепав духом. Дивився па привідцю тиверців усе ще благальне, та разом з тим і примітне ніяково. Волот заглсдів те і, мабуть зглянувся па нього і його бідкання.

— Най хан погостює в пас день-другий, — обізвався переогодом. — Мушу зібрати всіх ліпших мужів Черпа та його околій і порадитися, як нам повестися в сім ділі, аби і з ромеями не розбити глека, і з вами, сусідами в Помор'ї, також. А зараз прошу всіх за княжий стіл, одвідати страв господині мосї, знесолити серце і розум питієм.

Вдовольтілися стравами та паноями княгині Миловиди за дня, вдонилі, нялися її тоді, як стемніло, зайшло па ніч. І не лише князь із ханом та ті, що стояли коло них.

Прибули на княжий пир чільні мужі тверської дружини, було немало і з городських,

надто мужів думаючих, нагодився з Воліша й иарочїїтпїї муж князя Доброта Мезамір. Тигк і бесїда весь час точилася довкола одією й тою ж: чи гоже, справді, сваритися з кутригурами? Чи віддавна не так було: хто хотів, той і йшов за Дунай, кому треба було правитися з-за Дунаю, той і правився? Племена-сусїди, як і привідці племен, не в одвіті за тих, що приходять, вони в одвіті за себе — і тільки. Хан правду каже: Тивері на всіх не вистачить і всіх собою вона не прикриє. Так мають і сказати ромеям: ви пильнуйте себе, ми — себе. А те, що є ряд про невторгнення, то так воно і є: Тивер не вторгається, вторгнулись кутригури, користуючись поконом вільно ходити обводами чужої землі.

Хан розчулився в тих бесїдах і поривався присягнути кров'ю, що буде вірний обіцянці, що матиме Тивер і тиверців за добрих сусїдів як нині, так і в віках. Йому вірили, з— ним були щедрі на питіє і ще більше на благоволіє. А другого дня по обїді вже князь зібрав радних і вчинив із ними осїбну від гостей раду: як бути з кутригурами?

Радилися довго і ставилися до того, чого хотів хан, повсякому, а утвердилися на несподіваній і, як видалося всім, єдино можливій гадці: хай ідуть кутригури за Дунай, одначе не там, де є тиверські сторожові вежі й проторені до них путі. Самі мають прокласти їх і переправитися в місцях, де на нихніхто не сподївається, Тивер удаватиме, що не відала про те.

Князь Волот не одразу, все ж змушений був визнати: то справді слухна порада, і не барився уже ознайомити з нею привідцю кутригурів.

VI

Флавїю Петру Саватїю Юстинїану не було підстав парі пати на давно померлу й забуту в житейських клопотах матір. Як би там не було, не хтось інший — таки вона, убога селянка з Верхньої Македонїї, винагородила його по тільки ликом і статурою Аполлона, а й щасливою долею, коли начистоту, може, найщасливішою з усіх смертних. Хто він був, коли правився з загубленого між гір, іїїїгому не відомого селища Таурїсїй у таємничу столицю Візантїйської імперїї? Звичайнісінький пастух: босий, паїїівзодягнений, з висмаленою сонцем кучмою волосся на голові і з полотняною бесагою за плечима. А он як обернулося; став імператором найбільшої в світі імперїї, повїювладним володарем мало не півсвіту — всієї Передньої А-пї з числоїїпші провінціямп, почшіаючії дїд Палестини Сїрїї, Аравїї, Фїшкїї, Мисїїштамїї м кїнчаючи Вірменїєю' а ще Понта Пелемона, Єленоїонта, Дакїї, Фракїї стародавнього Іллірика і ще стародавніших грецьких провінцій полупочпої Африки, мало не всієї Італїї. Чи це так собі і чи тому тільки, що в Константинополї сидїв тоді, в день його, Юстинїанової, появи, кривний дядечко в 'іпостасї імператора Юстина? Ба ні, пе тільки тому. Була ще й воля Всевишнього, покликана молитвами матерї, що проводжала сина в таку далеку і таку попевну путь, як була й дарована тією ж матер'ю в день появи Флавїя Петра Савагїя па світ всеблага заступниця — доля. Це вона подбала тоді ще, як Флавїя колисали в колисцї, аби імператор Анастасїй не залишив для трону, на якому он скїльки возсїдавав, спадкоємця, аби серед тих, хто щойно оплакував його, восторжествувала не злагода — ворохобня, і така що не лишала найменшої надїї па

примирення. Сенат, циркові партії, аристократи Константинополя уповали на Іпатія Анастасійового небожа, а всесильний Амантій, тимчасовий правитель по Анастасію — на розпалені в собі жадання: ні в якому разі не випустити з рук даровану богом владу. І пішло, і завертілося. Поки аристократи справляли по Анастасію поминки та обходжували Іпатія (а то ж як слід було втокмачити йому, чого сідає в імператорське крісло, чю руку має тримати, коли сяде), Амантій накинув оком на дядечка Юстина, тодішнього привідцю сили що на неї спирався трон — імператорської гвардії, і сунув йому до рук яко особі впливовій серед гвардійців немалу купу солід, а заодно і повеління: не скупитися ними сипати щедро й навсібіч, одначе з неухильною метою: 'аби гвардія посадила на трон не Іпатія, а Феокрита, особу довірепу і в усьому покірну Амантію. "Досить аристократам правити нами", — сказав утаємничено і гнівно, уповаючи ясна річ, на те, що дядечко яко колишній плебей візьме той гнів до серця й подбає, аби па трон сів Феокрит, коли вже він, Амантій-євнух, не може сісти. Не хтось інший, саме вона, всесильна і всеблага доля, надоумила тієї дни-пи й сенаторів не поступатися своїм, віддати скипетр імператора кому завгодно, тільки пе Амантію і його креатурі_ Феокриту. "Пріч євнухів!" — заволали й почали гуртуватися та розкидати мізками, хто може стати Амаптію на перепутті. "Юстип, привідця імператорської гвардії!" — підказала та ж доля, і оскільки іншої сили при Августіоні справді не було, а дядечко Юстип теж був особою не без олії в тім'ї, обернулося так, що гвардійці по стали па бід Феокрита, одначе не стали й на бік Інатія, проголосили і імператором Пілптії Юстіп. Лміптії лмуіпнівіп бупубрити голову в плечі, а сенатори, як і циркові партії, схилитися па бік гвардійців. "Ліпше буде, — сказали собі, — коли імперією правитиме в усьому покірний нам смерд, до того ж літній і бездітний, аніж владпий і підстуїший євнух".

Швидко перетасували між собою наявиі в сенаті місця, підняли вітрила й, упевнившись — корабель ідо своєю, раз і назавжди обраною путтю, стали співати новому імператорові осанну. І воїн він, яких світ ще не знав, і державця яких імперія досьогодні не мала. Не подивували й тоді, як той воїн і державця укоротив віку спершу Амаптію, котрий міг не змиритися й торувати путь до імператорського столу, затим Феокриту, стяв голови популярному на ті часи привідці палатійських легіонів Віталіану, ініціаторові фінансових реформ і вельми впливовій за Анастасія особі в імперії — префекту Преторія Морину. Важливо, що їх, сенаторів, обійшов караючий меч і що досягнуто найголовнішого — немає Амантія. Були, щоправда, іншим спантеличені: новий імператор, виявляється, не просто собі мало обізнаний з грамотою, він неспроможний навіть поставити підпис під едиктами, що їх готують інші!

Спершу ширили очі, потискували плечима, далі почали дозволяти собі шептатися: як бути? Менші йшли до старших, старші — ще до старших, а ті, не відаючи, що можна вдіяти, робили кам'яними лиця і тим казали: ви про со не відаєте, вам те наснилось.

Та не спить людська мисль, коли знає: над нею висить і щомиті погрожує карою меч. Хай не серед вищих і найвищих, все ж знайшовся в сенаті такий, що прибіг одного досвітку й вигукнув, подібно Архімеду:

— Еврика! Я знайшов!

— Що саме? — пеповпо поглянули на нього.

— Виготуймо для імператора платівку з чотирьох літер: legi ("я прочитав") — і того буде доста. Вона засвідчуватиме підданим і всьому світові його грамотність та компетентність в ділах імперії, їу, а поставити таку платівку не важко.

Потіха — велика спокуса, а бажання бачити себе мудрішим самого імператора тилі паче. Тож і змагання сенату з імператором-смердом що далі, то помітніше входило в силу, і хто відає, чим завершилося б, коли б та ж доля не стала на бік дядечка Юстина і не нашептала йому: сенатори підсовують тобі посміховиська замість едиктів, а ти розкинь мімками і підсунь сенаторам щось таке, від чого у них не лише у лосі закрутило б. І дядечко послушався тих нашіптувань. Перше, що вчинив, став бувати — і доволі часто — на циркових виставах, збирати в себе і щедро винагороджувати поетів, які подобалися публіці і яким найзавзятіше аплодувала публіка. Не відаючи доти, що таке наука і культура, імператор став неабияк дбати про їхній розквіт в імперії, заклав і воздвиг за своєї пам'яті більше, ніж будьхто, наукових і культурних закладів, церков, яко щирій християнин заходився переслідувати ересь та єретиків і тим примусив служителів церкви, ба навіть циркові партії поставити рогом очі й сказати прилюдно: "О-о!", а вся інша просвіщепна братія — і найперше поети та актори, не забарилися підхопити те "о-о" й возвеличити імператора Юстина в очах непросвіщених яко мудрого серед мудрих і просвіщепного серед просвіщених.

Ніхто не смів уже підсовувати імператорові лживі письмена замість едиктів. Супротивно тому, засвідчували щирість, присягалися в вірності, хоча позаочі й уповали па час. Юстин, гадали собі, похилий віком, до того ж не має спадкоємців. Відійде — і вдіють своє: надінуть імператорський вінець особі імператорської крові.

Та й тут помилилися: дядечо Юстин справді виявився мудрішим за наймудріших. Тоді ще, як сів на троні, послав до Верхньої Македонії гінців з повелінням: хай хтось із небожів кидає гирлигу, з якою ходить за вівцями, й пра, виться до Константинополя. А коли небіж прибув, сказав йому: "Я старий уже для того, щоб сідати за лаву і оволодівати науками, тим паче у вищій школі — університеті — сядеш ти. Часу матимеш обмаль, тож не гай його, вдень і вночі сиди над книгами — мудростями віків. А осягнеш їх більш-менш, прийдеш і станеш поруч зі мною, допомагатимеш мені править імперією і сам навчатимешся. Не брязкай там, серед павчителів і тих, з ким навчатимешся, іменем моїм, натомість постарайся осягнути розумом більше, ніж будьхто, і стати під кінець навчання вище, ніж усі".

Він, Юстиніан, теж був не з якогось іншого тіста, таки з дядечкового, тож пе забарився утямити, куди хилить імператор, надто коли він покликав його і ще кількох таких, як він, до Августіопа і повелів бути його довіреними в Августіоні. Може, котрийсь із сенаторів і втямив переогодом, до чого йдеться, та було вже пізно. Імператор Юстин відчув на той час, що дні його лічені, й усиновив обізнаного з науками як і з сенатськими премудростями небожа своїм чи не останнім едиктом,— тпм, иа якому стояло по звичне для ВСІА "Я нричігіай", сіинли набагато значиміше: "Я

передавав владу над вами і всією імперією своєму небожу Юстиніану Першому".

Хай та воля імператора не подобалася комусь, хай хтось рвав на собі волосся, збагнувши, що сталося в імперії і в чиї руки потрапила імперія, — дарма. Таким було веління долі, так мало вже й бути: віднині на імператорському троні сидітимуть не спадкоємці Зенона і його вдови Аріадни, ба навіть не родачки Анастасія, сяде рід Юстинів з далекої Македонії і сяде надовго. Бо хто насмілиться чинити всупереч заповіту, коли той Юстинів наступник мав уже своїх прихильників і в сенаті, і серед гвардійців?

Юстиніан спиняється перед глибоко посадженим у стіні, вікном імператорського палацу і довго дивиться в далину, що стелиться через Босфор і десь далі. Он скільки літ минуло відтоді, як наділи на нього імператорський вінець і посадили на місце покійного дядечка. Жарти хіба — понад тридцять! За цей час померли не лише ті, хто рвав на собі волосся, шкодуючи, що якийсь пройдисвіт з іллірійців зу— 'я мів напустити туману і лишити всіх у дурнях, померли; навіть ті, хто пам'ятав, з якого роду-племені імператор Юстиніан, як став він повелителем найбільшої на всю ойкумену імперії. То давно, в перші літа його присутності на троні, кричали на іподромі: "Було б ліпше, коли б не народжувався твій вітець Саватій! Він не породив би вбивцю! " Тепер немає кому кричати. Та й не посміють. Он який слід лишив по собі в імперії, а відтак і в пам'яті людській. "Який? — вигулькує котрийсь із тих, що дозволяли собі ширити на іподромі роти й кидати в його бік обурливі фрази. — Той, що кривавив землю на численних бородинках в північній Африці, Італії, в багатолітній різанині з готами, персами, де лягли з твоєї ласки сотні і сотні тисяч, чи той, що укоротив віку тим же тисячам, а то й мільйонам громадян імперії, не кажучи вже про рабів, через нечувані до тебе подати, пайвигодливіші податі?"

"Не тільки, — Юстиніан обертається в той бік, звідки, смикнули його за руку, і приймає позу легіонера, що налаштувався до бою. — Ви, либонь, ото тільки й знаєте, що нагадувати про податі та бородинки. Так, обкладав вас, і па смерть посилав. А чому? Ви хоч колись замислитеся: чому? Хочете жити в багатій, славній на весь світ імперії і не лити крові, не терпіти від податей? Ба пі, не було так до мене, не буде й по мені. Чули, не буде!"

Чому сказав так, сам не відав, однак певен був: сказав правду. Як правда й те, що його не за податі і не за прол ігі у па биролшцах крив пам'ятатиме імперин. Були ж Го не тільки податі, були й творення самої імперії, Дядечко Юстин лиш загравав із поетами та акторами, він же, Юстиніан, в ім'я розвитку самої поезії, як і науки, не тільки оточив себе сонмом блискучих поетів і вчених мужів, наступив на горло власних переконань і поступився перед ними своїми переконаннями. Усіх переслідував і жорстоко карав за відступ від християнської ідеології, а на відступи поетів і вчених закривав очі і дозволяв користуватися мовою еллінів-язичників, якою нікому не дозволялось користуватися. Хіба того не пам'ятали колись і не пам'ятають нині хоча б і Прокопій Кесарійський, Агафій Мірінейський, поети-епіграмісти Павло Сіленціарій, Юліан Єгипетський, Македоній, брати Схоластики?

Вищі школи — університети були й до нього, те всяк знає. Та хто посприяв так розвитку науки в університетах і не тільки в Константинопольському, а й у Бейрутському, Александрійському, Афінському, Едеському, в школі риторів і софістів у Газі, в медичному училищі в Нісібіді? Саме при ньому, Юстиніанові, забурлило там життя, стали можливими дискусії між вченими-філософами і вченимибогословами, між блюстителами права і законодавцями, істориками і географами. Де є такі бібліотеки, як у Константинополі, Александрії, Бейруті, чи в багатьох країнах Християнського світу з'явилися такі, знані серед вчених і невчених, просто просвіщених мужів праці, як "Християнська топографія" Косьми Індикоплова, трактати його опонента, александрійського філософа Філопона, науково аргументовані рекомендації медикам лічця з Еміди Аеція? А чийми зусиллями створено зведення законів Візантійської імперії? А так, чийми?

Багато чого можуть пригадати згодом імператорові Юстиніану: і те, що зібраний на іподромі повсталий охлос плавав у власній крові й просив пощади, а він не дозволив залишити живим бодай когось із тридцятії п'яти тисяч, і що лив ромейську кров на численних бородинках поза Візантією, та не забудуть, не можуть забути, що зведення юридичних законів його епохи іменується Кодекс Юстиніана. Не професорів права Феофіла, Дорофея, Стефана, Фалалея, які немало потрудилися над ним, складаючи та коментуючи Дігести, а таки Юстиніана. Бо той виняткової ваги і значимості пам'ятник юридичної мислі створений таки при ньому і дякуючи йому.

Податі, пролита на бородинках кров... А ви ж як думали? Обводи Візантійської імперії он які, їх до сього часу ііе спромоглися облічити. Хто дбатиме про них, крім імператора, і хто зупинить варварів, що варяться та й заряються на багатства імперії? Ви? Ба ні, імператор. Тож і дайте імператорові, щоб мав ким заступити варварам путь у землі імперії, щоб мав за що звести фортеці, через які пе могли б пройти ті ж варвари, щоб дбав про спасіння душ ваших зрештою.

Скажете, не дбав про все те? А чийми клопатами і солідами відновлено сотні старих, збудовано нові фортеці на обводах, споруджено городи, церкви та монастирі по всій імперії і серед них окрасу православ'я — храм святої Софії в Константинополі? Чи хтось колись спромігся звести таке диво, чи доклав стільки зусиль, аби процвітало християнство, аби церква і імперія стали єдиним цілим? Усе то мої турботи і моя гордість. Чули, моя і нічия інша! Скільки стоятиме храм святої Софії, як і споруджений для гнаних і голодних дім Сампсона, стільки й пам'ятатимуть Юстиніана. Так, я не шкодував на все це вашого поту, як і вас. А хіба я сам мало пролив його? Може, чревоугодничав, володіючи такою імперією, може, дозволив собі бодай раз побути на дозвіллі, по-людськи виспатись? Не було того, ви пе знаєте, як знаєте й те, що я нікого не відштовхував від себе, був доступний для всіх і щедрий з усіма, коли йшлося про творення імперії, а не про руйнацію її. Хто, крім Юстиніана, дбав так про ратну спроможність ромейів, про розвиток ремесла, торгівлі? Хіба не моїми зусиллями добуто золота жила візантійської економіки — шовк-сирець? Хіба той найбільший за всі віки здобуток мало дав вам? Таке не забувають, вельможні і невельможні крикуни, як не

забуде люд візантійський і того, скільки сили й розуму доклав імператор Юстиніан, аби здійснити давно сподівані законодавчі реформи, обмежити владу сенату і senatorів, заборонити крупним землевласникам мати свої в'язниці, творити суд над підлеглими, аби подолати згубне для імперії запустіння земель у провінціях.

Звичайно, знайдуться й такі, що нарікатимуть. Яиже, ввів таможні мита для тих, що привозять і продають у його гаванях товари, стягує високі проценти з боржників, зберіг рабство і ні на йоту не полегшив долю рабів, ввів примусову скупку хліба, підвищив старі і вигадав нові податки, серед них такий навіть, як податок на повітря — аери-і кон, був жорстокий як із знаттю, так і з охлосом, не брезгував доносами таємних послухів, карав по їхньому доносу всіх, навіть тих, що творили з ним імперію й булгі свого часу улюбленцями. А хіба влада не є насиллям, може, папбільйппм і найжорстокішим? Хіба такою імперією, як Візантія, можна управляти без таємних послухів, вивідувачів, донощиків? Усім подобається те, що здолав силою меча свого варварів і повернув у лоно імперії Північну Африку, Італію, відновив, по суті, славнозвісну Римську імперію в її історичних обводах. А хіба усе те можна було зробити без належних витрат? Хіба державний фіск — бездонна бочка, я якої можна черпати та й черпати соліди? Он скільки йде їх на велич і славу Візантійської імперії, — ту саму велич, яка всім веселить серце і плодить гординю. А за які небесні дарствспиці можна творити її? За які?! Може, повернеться в когось язик сказати, що всі оті податі-здирства імператор впроваджує заради себе, свого благополуччя?

Юстипіап полишає нарешті облюбоване біля вікна, що виходить па Босфор, місце і звільна йде через простору залу. В один куток, затим — у другий.

"Чому це минуле так невідступне переслідує мене, будить неспокійну думку, більше того, полишає в серці неприємний щем? Постарів, чую, педалеко той час, колії доведеться стати перед всевишнім і дати відповідь за всі свої дянпя. Господи, пспжо тс стлпється і стаптотт.ся ті ПРДЛЛРкім часі? А-а... — чує в собі силу і доволі рішуче зривається з місця, йде до дверей. — Чи цим маю сушити собі голову? Живий дбає про живе, а наділений владою імператор — про владу".

— Кличте до мене настоятелів храмів святої Софії і святої Ірини. Скажіть, хай прибудуть з ученою братією, і негайно.

Останнім часом становище імперії, а відповідно і церкви в імперії, чи не найбільше хвилює його. Певен, не таке тверде й міцне воно, як декому здається. Західні землі он як довго перебували під варварами. Чи то так собі? Чи за ті численні літа мало нашкоджено християнству і найпаче % люду християнському, його побуту, віруванню, мбралі? Варвари, як і варварські покони — ізчадіє єресі, якої й без того доста. Одні манихеї чого варті. А монтаністи, самаритяни, а монофісити, яким, ніде гріха таїть, потурав сама імператриця і до яких причетна мало не вся знать.

Там, на заході, а переміною влади не все саме по собі неремініться, і імператор яко глава держави та церкви не може не дбати про це. Мусить дбати.

Ходив і розмислював, з чого почне її, бесіду, а може, й суперечку, з богословами. Та йому не дали зібратись з мислями, ба змусили навіть перенести призначену вже бесіду

на інший час. Прибув до Константинополя гінець із Фракії й заніс до Августіона тривожні вісті: варвари перейшли через Істр не лише в середній, а й у нижній течії, плюндрують Скіфію та Нижню Мізію.

— Хто такі? Наші зрадливі союзники анти?

— Ба ні, за сим разом не вони. Вторгнулось знайоме імператорові по недавній січі плем'я, іменоване гуннамикутригурами.

— Всього лиш? Що вдіяв намісник, аби зупинити? Чому не зупинив і шле до мене вістуна з лихими вістями?

— Бо варварів не так уже й мало. Вони обминули фортеці й пішли гуляти по провінціях. Беруть у поселян лиш живність, самих же не чіпають, пускають поголос, ніби прийшли обрати собі землю й сісти на ній.

— Мають намір осісти, а тим часом оббирають люд? Імператор був явно ііепдоволопий вістуном, як і вістям її.

— Чого хоче намісник?

— Просить помочі, василсвсс. Так і сказав: самим ла стримати, хай імператор шле палатійські легіони.

Юстиніапа аж пересмикнуло од тієї наглої вимоги.

— Усі шукають захисту в імператора, усім подай палатійські легіони! А де провінційні? На що покладався намісник Фракії, боришгїи иилуиочїи обииди, коли неспроможний оборонитися навіть від кутригурів?

Па крик його нагодилася, і нагодилась, як завжди, вчасно імператриця.

— Що сталося, Божественний? Хто збентежив твою душу, порушив такий жаданий супокій?

— Ось, послухай та полюбуйся, — показав на посланника з Фракії і відійшов набік.

Феодора — сама цікавість і увага. Ані в очах її, без того великих і насторожених, ані на виду жодної тіні гніву чи невдоволення, лише подив і благання, благання і подив. Те й підкупило, певно, посланця. Без захвату, часто затинаючись, однак переповів імператриці все, що розповідав уже, не поминув і подробиць, якими з ляку чи через забудькуватість не удостоїв імператора.

— Скільки ж все-таки війська у кутригурів? Казав чи не казав се намісник?

— Достеменно ніхто не знає, судячи з того, як густо і нестримно йдуть по провінції, далебі, не менше десяти тисяч.

— Бог милостивий, упораємось. Іди й перепочинь з дороги, а імператор подумає тим часом, що вдіяти, аби витурити варварів, уберегти Фракію і фракійців від напасті.

Ждала, коли стихне хода вістуна, чи збиралася з мислями василіса, — вагкко сказати. Стояла при вході, виважувала допитливим зором Юстиніана й відмовчувалась.

— Ці варвари не дадуть спокійно дожити віку, — перший озвався імператор. — Усім стоїть в очах і в тім'ї багатство Візантії, всі прагнуть пожитися ним. Лізуть і лізуть, мовби ті пруги.

— Коли прийшли лиш за багатством, — півбіди. Гірше, коли справді хочуть поселитися.

— Нащо вони мені, раби і конюхи! — розгнівався Юстиніан. — Своїх не маю?

— І я кажу: нащо? Гнати треба, і негайно. Василеве не обізвався. Міряв простору залу Августіопа й своє щось думав. Зрештою надумався й покликав придворних.

— Де зараз полководець Велісарії?

— Далєбі, спочиває після виснажливих походів.

— Скажіть йому: поволі наєм бачити у себе.

І вже тоді, як придворний мав намір іти, додав:

— І небожу моему Герману те саме скажіть. Феодора, як і завжди, лишалася не по-жіночому зосерод/шшию і думною. Та ось очі її загорілися пішим, піж досі, вогнем і, як здалося Юетиніаніві, хай і іієіримітно, все ж розширились.

— Кого ж пошлеш, василевсе, з Велісарієм? Ті рештки, що маєш у Константинополі та околіях, чи від Наросса відкличеш когорт?

— Може, й рештки, що вдієш. Важливо, аби було кому вести їх. Там, у провінціях, злютують силу і з провінційних когорт. Гадаєш, немає чи замало їх? Привідці бевзі і страхопуди — ось в чому вся біда. Поховалися по фортецях і ждуть милості від імператора.

— Можливо, й так. Поява Велісарія серед тих, що вийдуть супроти кутригурів, не завадить. Одначе я на твоєму місці покликкала б насамперед слів, котрі не так уже й давно укладали ряд із утагурами та обрами. Хай би нагадали і обрам, і утигурам: брали соліди, давали обітницю бути на боці Візантії, стинатися з усіма, хто йтиме у її обводи з полуночі, то хай стають тепер на наш бік.

Юстиніан не поспішав радіти знахідці імператриці.

— То давно було, Феодоро. Утигури вичерпали з наших міхів соліди й забули про обітницю. Інший уклали ряд і саме з кутригурами: Санділ віддав за їхнього хана свою дочку.

— Це ще не каже: забув про укладений із нами ряд. Із кутригурами Санділ не пішов все-таки. Збагни, василевсе: не пішов! А коли так, не зовсім, виходить, забув.

Імператор зиркнув на неї і замислився.

— Не підуть, Феодоро, утигури на кутригурів. Де ти бачила, щоб родак ішов на родака?

Василіса не осміхнулася, одначе щось схоже на усмішку накреслилось на її устах, заіскрилося в погляді.

— Ну, а обри?

— Обрам, щоб іти па кутригурів, треба вторгатися в землі антів чи утигурів.

— Ти забуваєш, Божественний, що то безбожний люд, варвари, до всього ж гуннське поріддя. Вони на все спроможні. Коли певний, що встигли забути про щедро висипане перед їхні ласі очі золото, висип ще чи принаймні побрязкай ним і побачиш, що з того буде.

"А й справді, — схилився до її мислі Юстиніан. — Це варвари, вони на все здатні. Хай Велісарій іде у фракійські провінції з когортами, а сли з солідами — до утигурів та обрів. Чи одне другому завадить?"

"Стривай! — вихопився сумнів. — Де візьму стільки солід? На те, щоб утримувати за собою відвойовані у варварів західні іривіції, треба їх, щоб стояти проти склав; Нін, іди затопали Іллірик, те-к —гриби. Щи й цим, обрам •іл утигурам, мушу готувати. Чи не забагато всі хочуть?"

Феодора не вмовкає, знай підшукує резони й переконує цими імператора, а імператор стоїть, мовби шарпане вітрами дерево, і не може зважитися на те, що радять. Розкидається ж не чимось, розкидається скарбами, стягнутими з тих, котрі он як попікають його. Коли піде на це, змушений буде знову оподатковувати.

"А-а, — махає зрештою рукою і велить кликати когось із сольства. — Мають піддані аерикон, матимуть ще й податок на воду, що б'є з імперської землі, на дим, що йде з осель зледачілих. Не хочуть чи не можуть самі стати на оборону отньої землі, хай дають соліди".

VII

Самолюбство молодого хана на Кутригурах могло бути й нотішеним уже. Якже, таки взяв гору над кметями. Одне, обстояв для себе і жони своєї дозвілля — все передзим'я і всю зиму був із Каломелою, а друге, он як возніс себе в очах кметів. Тоді ще, як повернувся з Тивері, зібрав їх і сказав: "Нам і дозволено, і не дозволено іти землею Тиверською. Думайте, як пройдемо. Даю вам на те передзим'я і зиму, бо лише по зимі підемо". Не відає, думали кметі чи ні, одне знає: не міг пристати до того, що надумали. Коли зібрав їх перед походом та став питати, всяке казали і на все указували, не вказали лиш достойної путі.

— А коли так зробимо, — виніс на їхній розсуд свою думу-рішенець. — Не тоді підемо за Дунай, як спаде та вигріється в ньому вода, а тоді, як сніги вже стануть мало не до решти, а крига па Дунаї буде ще міцна — така, що витримає і воя, і його огира.

Якусь мить німували всі, потім заговорили навперебій, зрештою стали схоплюватися її виголошувати своєму привідці здравиці.

— Слава мудрому ханові!

— Слава й хвала! Слава й хвала!

— З таким — хоч на край світу!

Не кривитиме серцем: радий був чути такі здравиці. А ще більше радів опісля, коли замисел його виявився н" просто вдалим — на диво угодним для всіх та щасливим.

І Дністер перейшли по льоду, ніким не були помічені, і Придністров'я та Придунав'я здолали, уникнули того, чого найбільше боялися — занесеного снігом безноття, і на Дунаї вийшли в тім місці, де не було ані тиверських сторожових веж, ані ромейських фортець. Зате ріка лежала скована ще льодом — від берега до берега полискувала ним під скісними й холодними па передлітті променями сонця.

Правились через неї по одному і вдень. Правились і потерпали, ясна річ: а раптом під котримсь із воїв, що йшов поруч із огирем, чи під огир'ем виявиться промоїна? Зате коли вийшли на супротивний берег, та обігрілись при багатті, та наситились їдою, та вилаштувались сотнями, радощам всіх не було меж.

— Слава хану Завергану! — кричали тисячоголосе і не зважали на те, що хтось десь

почує, їх десять тисяч, і всі мечники, під кожним гарячий степовий кінь. Хай спробують ромеї спинити таку лаву. Присяйбіг, доки отямляться та зберуться з силою, вони, кутригури, доможуться свого. Тепер під ними твердь, теяер ніщо їх не спинить.

Хан не мав тут наперед посланих вивідників, як мав повсюдно їх ромейський імператор, тож і не сподівався довідатися, що вчинить Юстиніан, почувши про вторгнення. Хай що хоче, те й чинить, розмовляти все одно доведеться тоді лиш, як кутригури знімуть тут веремію, до якої змушений буде прислухатися не лише імператор, а й ті, що здійснюватимуть його волю. А так, іншої путі до перетрактацій із ромеями немає й бути не може. Їх тільки силою й можна примусити розмовляти з варварами.

Мусить зізнатися сам собі, і зараз не відає, чого домагатиметься від ромеїв: таки облюбує, гуляючи по Мізії, землю й скаже імператорові: "Уступи її мені", чи візьме, що можна взяти вістрям меча, й поверне комопей за Дунай? Кметі усе ще тішать себе сподіванкою, що сядуть тут, у ромеях, з родами на вічні часи, а йому, признатися, не віриться, що буде саме так. Хай і про себе, все ж схильний думати інш'є: з добутою в цих землях здобиччю і на Онгулі непогано буде. А здобич, з усього видно, матимуть добрячу. Ромеї менш за все сподівалися нападу та ще в такий час — раннього передліття. Спочивають, либонь, но натоплених оселях і гадки не мають, що хтось звідкись може вторгнутися. Уявляє, як перепудяться довідавшись. Або ж кидатимуть усе, чим володіють, і тікатимуть куди очі дивляться, або одкуповуватимуться товаром, солідами і нишкнутимуть за стінами возвсдешіх імператором фортеці. Від тих, що ховатимуться за стінами, всього, звичайно, можна сподіватися. Коли сила буде на боці кутригурін, нишкнутимуть, уповаючи на милість звитяжців, коли не станс її, вийдуть із засідок і вдарять у спину. То напевно. А проте іншої ради немає. Йде ж бо в цю землю з далекоюсяжним наміром — сісти на ній. Ті, що лишаяються в фортецях, можуть бути перегодом сусідами, а сусідів усім дозволено дражнити, тільки не кров'ю. Крові піхто не прощає.

Тисячі не довго йшли скіфським трактом. Нагулявшись по околіях і не натрапивши на опір з боку ромеїв, розбилися на сотні й подалися геп далі — в широкі й безмежні, як і там, на Онгулі, степи. Не спиняв: хай ідуть. Казавбо вже: ромеї не сподівалися вторгнення. Доки довідаються про те, доки зберуться та вийдуть, не одна седмиця мине. Тож хай гуляють кутригури, доки гуляється, хай беруть усе, що можна взяти у тих, що втекли або ховаються по яругах. Гляди, наберуться та й вдовольняться тим.

Він не казав сотням, як і тисячам: "Вперед, тільки вперед!" Та вони й без казань розуміли: хан мислить саме так. Єдине, чим поцікавились, коли відходили: де здибаються з хапом?

— На тракті, що веде до Маркіанополя або ж під самим Маркіанополем.

Були слухняні: ждали на нього і тих, що з ним, там, де велів ждати. І раз отак, і вдруге, і втретє. Полишать при обозі нахапаний по околіях товар — і знову зникають на кілька днів, полишать — і зникають. Аж поки не перетнули їм путь і не сказали: доста.

Не ліз па рожен. Спинився й став розглядатися. А тим часом гнав по коліях гінців і

збирав розпорошені тисячі.

На щастя, й ромеї не поривалися до січі. Заслонили путі, що вели в гори, й ждали чогось.

"Не інакше як на підмогу сподіваються. То, може, скористатися цим і повести перетрактації про поселення?"

Надумався і спорядив нарочитих мужів.

— Хочу говорити з привідцею, — сказав через них.

— Про що?

— Хай виходить за стрельбище перед воїв своїх, там почує.

Не одразу відповіли, думали. Л може, й радились. . — З татями одна розмова, — сказали нарешті, — меч і сулиця.

— Хто привідця легіону?

У відповідь — мовчання.

І збагнув Заверган: то недобрий знак. А збагнувши, схолонув сорпем. Нін не вперше виходить па січу, однак не так і часто, щоб почувати себе непохитно твердим. А, окрім того, раніш виходив яко сотенний, тепер є привідця всієї раті. Хто, крім нього, подбає, аби знати, що помишляє супостат, куди і які сили кине? Хто має розкинути мізком і упередити його, супостата, зустріти там, де вдарить, і вдарити там, де не жде? Хан і тільки хап. А коли так, де тут до супокою і яка мова може йти про супокій? Настає вирішальна мить, мусить бути готовий до пеї, коли хоче стати достойним слави, що так щедро воздали йому нещодавно родаки, і звитяжцем на боролищі.

Найперше, про що подбав із тими тисячами, що були при ньому, аби ромеї не обійшли їх і не вдарили в спину. То вагома запорука безпеки, над усі заповіді — заповідь. А все ж твердості духу не чув у собі: гримав на воїв, що поверталися, не розшукавши котрогось із кметів, гримав і на кметів, коли з'являлися перед його очі не тоді, коли хотів би бачити.

— Ви чого йшли сюди? — допитувався, забуваючи, що сам дозволив свого часу промишляти в околіях и підбирати все, що негаразд чи без догляду лежить там. — Гадаєте, ромеї до самого Константинополя тікатимуть, зачувши ваше ім'я? Ставайте там, — показував, — і робіть усе, що належить робити воям, коли доходить до січі.

З десяти тисяч комонників, що йшли з ним через Дунай, при Заверганові було менше половини. І це не могло не бентежити привідцю кутригурів.

— Бевзі! Байберечники! — нарікав на тих, що все ще гасали невідомо де. — Ба, як голосно кричали на радах:

"Люд знемагає в нестатках! Не задля себе, задля люду кутригурського маємо йти і добувати землю, що стала б годувальницею не на літа — на віки". А прийшли на таку землю — й забули про люда, жіночий байберек затуманив мізки!

Єдино, що тішило, — йото таки почитали в раті. І нипікли, коли гримав, і в поміч старалися стати, коли виділи: в пій с потреба. Хап мас тям, та яко привідця оп якийі небувалий і нетвердий у собі.

Бачили, ромеї теж збирають силу й ставлять її так, аби при нападі було кому

захищатися, у наступі напирати по лише чоловіми, а й тими, що на крилах, когортами. Тому й не могли почувати себе спокійними, а неспокій гнаїї ближче до ромойського табору, змушував приглядатися, що робиться в таборі. В тих розглядинах натрапив котрийсь на спокусливу щілину в лавах супостата й загадався, стагши перед ханом: .іумиг.ии залишили її імператорські стратити яко спокусу, чи такії не бачать, яка їй спокуса?

Заверган приглядався до неї з узвишся чи з огира, сходяв у доли — і знову приглядався.

— Покличте сюди кавхана, — повелів тим, що були найближче.

Сам до пуття не розумів, чому кличе саме Коврата. Одначе коли він над'їхав і став перед ханом, не міг не потішити себе певністю: лише Коврат і спроможний здійснити те, що намислив, якщо його взагалі можна здійснити.

— Бачиш той густо порослий деревом виярок?

— Бачу.

— Ромеї, з усього видно, не осідлали його. Приглянься за дня і вивідай, чи так це, або іншу щілину знайди в їхньому таборі. Вночі маєш проникнути тією щілиною, затаїтися за спиною когорт і вивідати, що діється в таборі, яку силу мають стратиги, чи надходить їм поміч, куди простують ті, що надходять. Коли це знатимемо, знатимемо й усе інше: де ждати ромейського нападу, куди вдарити, коли зважимося вдарити першими.

Коврат одразу ж, як здалося ханові, не вагаючись, погодився вволити волю привідці. І та його ладисть неабияк потішила Завергапа. Радів кожній сотні, що відшукаласьтаки й прибувала чи обіцяла прибути слідом за гінцем, і все пильнував та повелівав, аби пильнували й інші. "І омеї, — казав, — вправно володіють мечем, та ще вправніше підступністю. Стережіться її".

Кметі не гайнували часу, зміцнювали табір, ставили, де треба було, сторожу. Проте не вдавалися до хана і не радилися з ханом. Усе, що робили, робили на власний.

"Не біда, — втішав себе, одходячи до сну, — аби робилося так, як треба".

Пізно заснув, тому й не певен, що спав. Здавалось, тільки-но забувся, уже й розбудили.

— Хане — сказали утаємнично, — кметь поврат воліє бачити тебе.

Схопився рвійно й, здавалось, змахнув із себе тією рвійністю дрімоту.

Булане ніч, і тс, що Коврат зважився будити серед ночі казало все: він недаремно ходив до ромеїв. А проте повідано перевершило всякі сподіванки.

— Хане, — сказав неголосно, однак піднесено й твердо, — Є можливість заволодіти ромейським табором і без надмірної крові.

— Такші малочисольшш вій?

— Ні. Числом їх немало. Може, не стільки, скільки пас, одначе немало. Інше нагледів я, будучи в ромеїв: знаю, де привідці табору, як підійти до них і вдарити зненацька. А візьмемо привідців, візьмемо і весь табір.

Він був не такий уже й велеречивий, цей Коврат, зате сміливості й рішучості йому

справді не бракувало. Не просто ознайомлював свого привідцю з тим, що виніс із вивідин, запевняв, і запевняв гаряче: слід робити так і тільки так. А ще умів запевняти. Хан ішов слідами реїей його й бачив стезю, котра виведе до наметів, у яких спочивають ромейські привідці, видів, як віддалені вони від когорт, що протистоять їм, кутригурам, розумів, що то важитиме, коли кутригури знімуться поночі і підуть на ромеїв, а від ромейських привідців ані згуку, ані відгуку. То справді може бути звитяга, і неабияка.

— Ти певен, там, де пройшло кілька вас, пройдуть і десятки, ба навіть вотня?

— Пройде, хане, щоправда, тільки пішо. Замислився Заверган і все ж ненадовго.

— А що буде, коли хтось оповістить ромейські когорти: привідці в біді, і ті кинуть супроти вас комонну сотню, а то й дві? Встигнете зникнути в яругах і переховатися купно з полоненими привідцями, доки надійдуть наші?

— А ми не ховатимемося. Ми вдаримо ромеям у спину й підемо назустріч тим з наших, що ломитимуться в ромейський табір.

Хан не приховував втіхи від того, що чув з уст свого вивідника.

— Діло речеш, Коврате. Присяйбіг, діло! Ось тільки чи стане на те сотні?

— То візьмемо більше, хоча б і три. Де пройде сотня, там пройдуть і всі інші.

І то правда. Ніч он яка затяжна, такої ночі багато можна встигнути. Лишається в одному визначитись: хто поведе ці сотні? Виправа достойна твердої руки хапа, а хана й тут треба. Коли дійде до пічного вторгнення у ромейський табір, до удару, що має зламати ромеїв, хан мусить бути тут. Отож вести сотні за спину ромеям, крім Коврага, немає кому.

Так і сказав:

— Віпірава ця неабияка. Візьмеш її на себе?

— Коли хап зірясті.сп, чому по вчптп?

— На тому й станемо, — поспішив виректи Завергап і, ніби засвідчуючи своє задоволення згодою, простягнув десницю й довірливо поклав її кмет'еві на плече.

На те, щоб розмислиш і розтлумачиш, хто, де і як діятиме у цій виправі, був даний день і половина ночі. А па саму виправу відводиться куций із куцих час. Бо покладаються не так на силу і обізнаність, як на зухвалість. А її може дозволити собі лиш той, хто вміє бути і мужнім, і мудрим, і беззастережно одважним.

Нагадував усім про це, а чи будуть такими, коли Коврат і його сотні подадуть знак, не певен. Ломитися доведеться в ніч, по суті наосліп, та й ромеї можуть виявитися не такими вже й безпечними, як сподіваються. Звідки знати, як буде, що буде насправді?

А втім, чого тепер вагатися та ворохобити себе? Коврат пішов, вороття немає вже й бути не може. Оскільки ромеї відмовилися від перетрактацій, січа неминуха, і буде ліпше, коли почне її саме так.

Тихо як у селищі й поза селищем. Сплять усі чи затаїлися? Ромеї, напевно, сплять, чого мали б не спати? Вої ж його не повинні б. Там, куди пішов Коврат, ось-ось мають запалати хижі, знімуться до неба трьома багаттями вогонь, а то й буде знак, що всіх покличе на січу.

Заверган підводиться із старанно вистеленого йому ложа й виходить з намету.

Стоїть під зорями, дослухається до околій. Зрештою кидає доскіпливий погляд на небо, шукає зорю, котра має повідати йому, чи довго ждати ще сподіваного знаку.

— Хан так і не заснув, мабуть?

Оглянувся — позаду намету, біля напівпригаслого багаття сиділо кілька і серед них кметь, котрому велено бути сьогодні при ханові й робити гласними для всіх його повеління.

— Коли не заснув досі, то тепер уже й не спатиму. Віз он як круто опустив дишло, не так далеко той час, коли світ благословлятиметься.

— І все ж тієї зорі, що благословляє світ, немає ще, хане.

— А так.

Постояв, міркуючи, що робити далі, і таки звернув туди, де жевріло багаття. Йому уступили місце, подбали, аби ленко і зручно було сидіти та й за ромойським табором снежити.

— Хан, можи, закроиигь сице ромийським кумисом;¹ Зиркнув на кметя і вже потім запитав:

— Тим, що всього лиш гріє кров, чи тим, що валить з ніг?

Кметь сміється і тут же, не відходячи від вогнища, дістає баклажок із вином.

— Це, хане, з тих, що гріє і веселить. Того, що валить з ніг, при собі не маємо. Те хіба після звитяги вживатимемо, коли станемо надовго.

Одкривав баклажок і гомонів, наливав у братницю — і знову гомонів. А хан слухав ту не на часі веселу бесіду й не знав, як йому бути: підтримати кметя чи нагримати за невчасну веселість?

"Він не один такий, — став на мислі. — А так, коли вже кметь визнав за можливе веселитися перед січею, то вої тим паче визнають. Що коли веселилися до безтями і не піднімуться на клич?

Хотів було так і сказати кметю, та братницю подавали вже до рук. Націлився випити й нагледів тієї миті: там, куди пішов Коврат, знялася, полохаючи небо, заграва.

Схопився Заверган, став на рівні, доглядається, бентежачись і радіючи водночас.

— Либонь, наші подають знак?

І кметь, і вої його промовчали. А поки мовчали, там, попереду, розгорілося друге, за ним і третє багаття.

— Так і є! — Хан заяснів видом і, презирнувшись із воями, підніс братницю. — За звитягу, кутригури!

Все інше сталося без його веління. По один і по другий бік від намету, що був осередком кутригурського табору, почулися зичні голоси, вгадувалась метушня, і, доки ханові подавали огира під сідлом, меч, щит, всі інші обладунки, збудилася темінь у тихому донедавна селищі, чувся тупіт кінських копит, гаряче дихання людей і комопой, не лише ближній, а й віддалений стугін потривоженої в сонній тиші землі.

Заверган виїхав наперед сотень, що шикувалися поблизу, й зняв над собою меч.

— Обабіч від пас почали вже. Почнімо й ми. Вперед, кутригури! Навалом і тільки навалом!

Далі не доглядався, скільки їх ідо за ним і як ідуть. Одно знав: ідуть усі. Бо чув, як ду́жо стугонить земля під копитами, як норovлять настигнути його й ніяк не настигнуть багатоголосий кінський храп, нестримне поривання. Воістину підцвюхувало тією хвилею, додавало по́пності, сили, снаги. А ще зухвалості, того одчайдушною яажашш ли і у, иуєиті, лісш і іієодмішіі .іішіяги, що ни знає сумнівів, а отжи і міри.

Не думав, як поведеться, що чинитиме, коли доскаче до ромейського табору. Стинатиметься, як всякий муж, чи не обмежиться тим, захоче поглянути, що діється довкруз, бодай якось вплинути на те, що діятиметься, — скавав у піч і вірив: марно скаче. Несподіване вторгнення в ромейський табір, та ще таке навальне, та ще поночі, не може не нагнати страху, а страх погонить хвалений ромейський розум у п'яти, примусить стенутися дух. То — без 'сумніву, то — напевно!

Коли те сталося: і табору досягли безборонно, і в табір вломилися, не до того було, щоб брати на себе все і всіх. Кричали сполохані вторгненням люди, іржали язвлені чи й смертельно вражені комоні, вирувало видиме і те, про яке міг лише догадуватися, побоїсько. Тож і не думав про рать, якось і не згадав у тій круговерті, що на його сумлінні виправа. Відбивав мечем націлені в нього сулиці, стинав голови необачним і розтинав вчасно підставлені щити обачних, топтав огирем знетямлених і знову здійсмав та опускав на чийсь шию меча, чув передсмертні зойки і сам хрипів од люті, надмірної в молодечім тілі завзятості.

Пер куди бачив і спинився тоді лиш, як не нагледів поперед себе ромей, а хтось із кутригурів зловчився й підпалив наготовлений звечора хмиз для багать — в одному, другому й третьому місці.

Вогонь освітив поле січі й одразу ж явив ханові незаперечність його звияги: кутригури були повсюдно, вони запрудили собою ромейський табір, і коли в таборі хтось боронився ще, то боронив уже не табір — власне життя.

— Хане! — над'їхав волохатий, в овечій шапці і овечій шкурі через плече комонник. — Кметь Фемаш велів сказати тобі: там, — показав обіч, — ромей обставились возами й не дають підступитися до них, засипають стрілами.

— То й що?

— Як бути з такими? Доки тирлуватимемось та братимемо, інші отямляться і стануть супроти нас лавою.

— Скажи кметю, хай оточить їх сотнею-другою й тримає за возами. Всім іншим переслідувати тих, що оступилися. Стинати чи брати в полон — байдуже, аби звияга була повною і для всіх явпою.

Тепер тільки помітив: сотня, котрій велено бути при хаюві й оберігати хапа, робити гласними його повеління в січі, була при ньому, /і-дала, що новоліи, куди поведи.

— Де Коврат? Ііє об являвся ще?

— Не виділи, хане.

— Звеліть першим, що траплять на очі, сотням, хай ідуть назустріч Коврату і будь-що розшукають його у цій круговерті. З ромейським табором і без них упораємось.

Дар'ємно бідкався хан Заверган, як правитиме в передсвітанковій темені січею. Хто

мав потребу в його допомозі, той розшукував і в круговерті побоїська, всі ж інші обходилися й без хана. Всяк-бо знав: там, де іде січа, там і зосередження ромейських когорт. Будуть потяті вони або ж полонені, буде й звияга. А стинатися хан не навчить, тому мав навчити кожного вітець. Та й привідця ж є поруч. У кутригурів віддавна повелось і понині ведеться: що не рід, то й своя сотня, а сотня має кметя, а на місце кметя яко ж і його посібників рід не поставить когось там. Обирають не безпремінно старійшого серед старійших. Старійшини там, у роді, стоять над усіма й повелівають усім. В січу посилають кметями тих, у кого ясний зір і міцне, на подобу криці, серце, хто вміє тримати в руках не тільки меч, а й сотню, бачити зірко і мислити остро.

Тут, на боролищі, вміли стинатися, щоправда, не лише кутригури. Ромеї чи не ліпше за них були здатні до того. Доки ті з них, на чию долю випадало першими стати супроти кутригурських лав, падали, повержені мечами чи затоптані комонями, найближчі до них ставали на місце потятих і бодай якось стримували лави, всі інші або ж гуртувалися в маніпули й, прикриті щитами, засипали вторгнених стрілами, разили з-за щитів сулицями, або встигали добратися до комоней і йшли на кутригурів як м'ечники. А з ромейськими мечниками не так просто упоратись. Тоді й кликали на поміч хана і ті, що були у нього під рукою, сотні.

Заверган не лише інших посилав на виручку, сам теж ходив на чолі сотень. Був-бо муж дужий і величавий. Та й серце мав не з бугили. Тож і страшились його ромеї, рано чи пізно розступалися перед ним. А того вже доста було, аби згуртовані для оборони самих себе і своєї честі маніпули переставали бути згуртованою силою і громилися тими, що йшли за ханом, поодинці.

Після одного з таких вчасних ударів на ромеїв настиг Завергана гінець і крикнув, осилуючи брязкіт мечів, клекіт січі-різанини:

— Хане! Коврат тут! Має при собі двох ромейських стра< тигів. Питається тебе: що робити з ними?

— Отак! — обернувшись до гінця розпашілий у січі лик і не став слухати, що скаже. — Веди! — повелів.

Коврата розшукав серед стовписька воїв. Стояв спішений, слухав когось чи повелівав комусь, не встиг добрати. Та й не вважав за потрібне. Зіскочив мало не на ходу з огира, став перед кавханом і тими, що були з ним.

— Це правда?

— Правда, хане. Вої вволили твою волю: ромейські стратиги у наших руках.

Був веселий і вдоволений собою. Та не менше вдоволений ним і хан.

— Це наша найбільша звияга, Коврате. І твоя дарственниця в ній знаменна серед знаменних.

Надумався і відстебнув кинджал, що висів у нього при поясі. А відстебнувши, рішуче й довірено передав Ковратові.

— Бери, кавхане. Дарю на знак моєї особливої вдячності і схильності до тебе. А тепер веди й показуй: де вони, хто вони, твої полонені.

Січа тривала до ранку, і лише вранці почала згасати. Заверган, може, і не помітив би цього, та згасала якось аж надто відчутно і зримо. Ромеї тільки тепер, видно, як розвиднилось, збагнули: вопн проспали звиягу, па —табір звалилася сила, якій годі противитися, і склали мечі, зняли перед кутригурами шоломи.

Хан торжествував. Кому-кому, а сам собі може зізнатися: він і не мислив, що так блискавично швидко візьме гору. І над ким, над самими ромеями! Скільки ж їх було тут? Потятих годі й лічити, язвлених — тим паче. А полонених ii],о більше, а тих, що втекли, скориставшись темрявою, і поготів. Ні, таке привідці кутригурів і в сні не могло приснитися. Бачить Небо: свої сотні, як були, так і є, ромеїв же ведуть та й ведуть під пугою. А ще зберуть і доправлять у табір незліченій вози, усе, що на возах, заарканять полишених на полі січі комопсй, зженуть товар, що мав бути їжею потятим та полоненим нині ромеям. Хто міг сподіватися, що за одну ніч привалить стільки добра, впадуть з неба такі дари? Одначе й вони менше важать, авіж доправлені в табір оба стратиги — Сергій та Едерман. Розбиті щойно когорти імператор набере серед своїх числсппх піддаїтих, комоней, що сталп здобиччю кутригуріц, таі;ож зііайдс до взяти, ят; і полтт, пспрб, що па позах. А стратигами не поступиться, за стратигів почне торгуватись. Чи це ffe є та щаслива днина, а в днині — нагода: одмінити долю кутригурських родів, виторгувати в імператора "а полонених стратигів зсмлю-плодопосицю, землю-благодать? А чом би й ні? Чи він, Заверган, ие за тим ішов сюди? Чи йому не буде чим приперти імператора до стіни и сказати: або — або? Полонені можуть підтвердити: не раз і не двічі хан прагнув стати до перетрактації, домовитися про переселення родів своїх, не чинячи насилля, уповаючи на ласкаву згоду імператора.

Ці мислі-втіхи не полишали младомладого хана кутригурів ані тоді, як стояв иа узвишші і стежив за повержевим супостатом, за поранням кутригурських сотень у таборі повержених, ані пізніше, як повертався звідтам у селище, возсідав у наметі й слухав звідки кметів чи повелівав кметям. Був не лишень вдоволений, по-молодечому веселий і схильний до веселощів — якийсь незвично щедрий та добрий із ними.

І кметі одважилися скористатися тою щедрістю.

— Хане, — сказали. — Вої наші билися з ромеями яко тури. Багато сили потратили і поту пролили, добуваючи собі славу, а родам благодать. Дозволь їм повеселитися по сій кривавиці.

Згадав піднесене вино, розмову при багатті.

— А певні, що супостат повержений увесь, що поблизу немає інших стратигів?

— Звідки їм взятись, хане? То вся сила, що зумів виставити супроти нас імператор. Полонені журились між собою: тепер, казали, кутригурам відкрита путь до самих Довгих стін.

— Живності доста взяли?

— Більше, аніж можна було сподіватись. Комоней тисячі, биків та корів також. Про все інше, як і про бочівки з вином, казати годі.

— Вої справді заслужили перепочинок. І достойний. А проте хай перепочиває і

веселиться половина сотень, друга половина буде тим часом пильною. Череч добу вселитимуться ті, що пильнували, пильнуватимуть ті, що веселилися. Аби не було нарікань, даю на се ііоспліс седмицю. Доста?

Кметі зустріли його повеління згукамиї радості і втіхи.

Пили ромейське вино й жирували з ромейськими жонами день, пили-жирували й другий. Не сплохували й треїм, стурвали на юніш Заиграли завважив: тою вина, щі взяли у римейському таборі, і їх жон, що були В селищі та його околіях, виявилось замало. Вої його везли та й везли з сусідніх селищ і вино, і жон та дівиць, не розминулися навіть із тими жонами, що відмовилися від гріховного світу й відмолювали свої власні гріхи за монастирськими стіпами.

Усе те насторожило хана. Свавілья захмелілих може набрати такої сили, що годі буде спинити його. А так. Хіба не бачить? Повелівав: одні пийте-гуляйте, інші пильуйте тим часом. А де ті, що пильнують? Усі при п'янім гурті і всі — під хмелем.

"Маю класти цьому край, — стає на мислі. — Ось тільки як? Скликати кметів і нагримати за те, що забули про повдппість? А що хмільним гримання? Чи не знайдуть чим виправдатись? "

Навіть вірні забули, що вони вірні, пили й веселилися, як і всі інші.

"Маю почати а них", — надумується Заверган і велить покликати до нього Коврата.

Той не забарився об'явитися.

— Щось сталося, достойний?

— Всім вірним — на комонейі Стояв і німував.

— А обіцянка?

— Чи я тривожив би їх, коли б не веління Тангри і повинностей?

Того було досить: і Коврат здимів по хвилі, і вірні були посаджені па комоней та вилаштувані на намісті.

Коли виїхав перед них та приглянувся, не міг се примітити: хмільні, і добряче, а деякі й невдоволені тим, що локлав край їхньому веселію.

— Я колись ображав вас, мужі? — не без умислу почав із найголовнішого.

— Ні, — обізвалося кілька.

— То знайте: і не дозволю собі такого. А те, що обриваю зараз веселіє ваше, не беріть до серця. Ви своє надолужите потім.

Бачив, осміхаються й тепліють лицами. Тож і не став більше промовляти до них, приострожив огира й покликав іти за ним.

Їх було немало, тож і курява знялася немала. Та вона _ позаду. Попереду добре торована путь, свіжий аер, що бу вид, приємно освіжає груди. А того комонникові доста, аби забути прикрощі, почувати себе втішеним, коли це окриленим.

Хан і сам не знав, куди веде вірних, щі скаже їм, кили далі вести уже буде нікуди. В одному невен: має вести з табору і до того часу, доки не остудять у собі і не розвіють по вітрові хміль. То нешвидко буде? А що вдіє, коли інакше протверезіння не настане?

Поминув одне селище — не спинився, поминув друге — і знову не спинився. Бачив-бо: тут порядкують його сотні. А зближаючись із третім, нагледів в ущелині між

невисоких гір забудову, схожу на християнську обитель, і осадив замиленого уже огира.

— Здається, те, що треба.

Добиралися туди ступою, щоправда, добре утоптанною стежею, зате коли добралися, не пошкодували: у храмі кутригурів ще не було.

Одібрав кількох і повелів старшому з них:

— Забрати все, що є цінного.

Спершу винесли звідтам, що можна було винести, потім обдирали, що можна обдерти. Тож порались та й порались. Зате коли знесли до купи та угледіли, яка то купа, здається, й зовсім протверезіли.

— А тепер втямили, чому я поклав край вашому веселю й повів сюди?

Перезириулися з ним і відмовчувалися.

— Бачу, не зовсім утямили. Ну, то беріть оці набутий, дарую їх вам. Про все інше скажу, коли повернемось до табору. Об однім лиш проситиму: поки стече дарована раті седмиця на веселіє, усі мають знати, що жде їх попереду.

А перед тисячами був і одвертіший, і велемовніший.

— Кутригури! — звернувся зично, аби всі чули. — Досі ми йшли по ромейських долах і уповали на те, що домовимось з ромеями про поселення в їхній землі без зайвої крові і зайвих руйнацій. Віднині такі уповання відпадають. Самі бачили: ромейські стратиги не захотіли навіть розмовляти з нами. То хай знають: ми примусимо їх стати на розмову! Надалі, гадаю, вчинимо так. Ус'є, що взяли донині, — а взяли, самі знаєте, немало — немає потреби тягти за собою. Тут, де стоїмо нині, буде наш табір. Одні залишаться й стерегтимуть його, інші підуть до самих Довгих стін і потручають та потрусять ромеїв, що по сей бік Константинополя, так, аби і в Константинополі затремтіли й самі зажадали говорити з нами. А вже як зажадають,

Скікемо, чого пришплії і хто ми. Підете двома колонами, мужі. Одна правитиметься прибережними, інша глибинними провінціями Фракії. Одну поведе кавхан Коврат, другу — кмоть Котрагіг. Я лишаюся в таборі і жду вас, со родичі мої, з переятою славою і переятою змогою! Аби те сталося і сталося швидгпе, ближніх провінцій не чіпайте, з ними упораються ті, що лишаються в таборі. Ідіть до самих Довгих стіп і гютручаїте ромеїв під самими стінами!

Останні слова його речниці згубились у морі одностайного схвалення намірів привідці і возданням хвали мудрим його намірам. А та хвала, бачив, не потребує зайвих розмов. Вона свідчила про інше: настав час діяти.

І кутригури діяли. Йшли узбережжям і сіяли страх своєю ходою, йшли глибинними провінціями Фракії і теж сіяли, дійшли до Довгих стін і примусили тремтіти сам Константинополь. Вулицями його що не день, то більше посувалося біженців, сам імператор задумувався, як йому бути, і в страху перед вторгненням повелів виносити з ближніх від Константинополя храмів цінності й перевозити на супротивний берег Босфору. А виставити супроти варварів — і те всі знали — не було кого. Шістсотсорокап'ятитисячна армія Візантії в часи її розквіту за Юстиніанової молодості

зменшилася через упадок духу як пристарілого імператора, так і самої імперії до ста п'ятдесяти тисяч, та й та була десь. Одні легіони — в Італії, інші — в Лівії, ще інші — в Іспанії, в єгипетських Фівах чи на борищах з персами. Ото лише й війська в столиці імперії, іцо недостатньо навчені ратному ділу горожани — дімотй і схолярії. Л кутригурів, подейкували, тьма, і кутригури такі, що одведи боже і заступи. Нічого святого за душею, серед усіх варварів — варвари. Не інакше, як кара небесна. А так. Чи давно пережив Константинополь землетрус, морову язву, іменовану чумою? Тепер кутригури... Боже праведний! Що воно буде і чим завершиться? До погибелі йдеться, погибіль гряде.

Зате хан Заверган не думав і не гадав, що йому загрожує вона. А сталося. Тоді саме, як вої його підійшли і стали табором за сто сорок миль від Константинополя, прискакали гінці з Онгулу і заволали перепуджено:

— Біда, хане! Утигури пішли в нашу землю. Палять стійбища, беруть живність і полон!

Не міг повірити тому, що чув, та й не хотів вірити. Що вони верзуть, ці перепуджені гіпці з далекого Онгулу? Як це — пішли утигури, палять стійбища, беруть полон? Чихап Санділ не відає: доки муж його доньки ходить поза обводами своєї землі, пе хтось там іпший, жона кутригурсі.кого хапа в одсіті за тоту землю? Но — підступ, лиха з лихих змова?

— Ви тямите, що кажете?

— Хотіли б не казати, хотіли б не нести тобі цієї чорної осмути, та що вдіємо, коли те, що привело нас сюди, за Дунай, — правда?

— А що ж Каломела? По зуміла чи не захотіла покликати воїв, стати на захист людності і землі?

— Кликала, хане, та не дійшов її клич до вух оборонців. Навала була повсюдна і нещадна, багато хто й отямитись не встиг, не те що взятись за меч.

Прокляття! Як же це могло статися? Вітець не зважив на те, що в одвіті за Кутригурську землю його донька, й пішов супроти доньки чи таки був у змові з нею? Що ж його штовхнуло па те і друге? Нагода: немає хана, можна чинити із його людністю усе, що заманеться. А кривні зв'язки? А загроза мсти-відплати? Гадає, це так собі, легкий туман перед сонячною дниною?

Ну, ні! У хана Завергана є сила, щоб прийти і сказати: ні! І є здоровий глузд, щоб знайти спосіб помститися. Ти навіть не уявляєш собі, степовий жовтобрюху, якою може бути вона, помста Завергана! Вовком витимеш, жалкуючи, змією звиватимешся, шукаючи рятунку, та пізно буде. За ту твою жадобу, за чорні умисли і ще чорніші діла заплатиш сторицею!

Таким вийшов перед воїв своїх і сказав приишклим по його речниці воям:

— Чули, що вчинив із нами хан Санділ і його жадібні до поживи воронячі зграї?

— Смерть за це! Помста і смерть!

— І я кажу: помста і смерть! Можна зрозуміти недруга: він дихає злим духом, від нього годі сподіватися чогось, окрім зла. Можна зрозуміти супостата: він затим і став

ним, аби не думати про благо, дбати про чорні наміри і чорні діла. А як розуміти тих, котрі ширять перед нами братні обійми, а впорскують зміїну отруту? Чи може бути таким прощення і пощада?

— Ні і ні! Помста і смерть! Помста і смерть!

— Ви довели хапові своєму і кметям своїм, яку маєте ївс'рду руку і які крицеві серця. Он як широко розмахнулись на ромейських землях, якого жаху нагнали уславленим у січах ромеям. Під вашим ударом могли рухнути.

Довгі стіни, міг замислитись і думати, чим одкупитись, сам Константинополь. Та пе той час, кутригури. Нам суїіути йіюча и сшшу, мусшю иоссрііуш килшпий і ніш на аахисг кревних свиїл, иїднівiсш ударим на удар. Силу маємо! Сила після здобутих тут звитяг, вважайте, удвоїлась, бо удвоїлось число комоней у раті, маємо живність, а воїв на тотих комоней знайдемо в своїй землі. Тож і повеліваю: доста тішитись чужими жонами і чужим вином. Па комопей, кутригури! Кров кревних і недоля кревних кличуть вернутися па Онгул, серце і розум повелівають: помста і смерть!

— На Онгул! На Онгул! Помста і смерть!!! Помста і смерть!!!

IX

Ханові не треба було губитися в догадках, що змушує кутригурів розмахувати бичами й бути однаково жорстокими як із знесиленим у путі товаром, так і з полоненими ромеями. Як через одних, так і через других не можуть прискорити ходу, а бажання прискорити її пре з кожного і пре потужно. Як же, таку тривогу і такі страхи посіяно в серцях. Кому не забагнеться пустити вскач комоней, не парасангами-переходами міряти зворотну з ромеїв путь. Одного вдень і вночі не полишав бентега, що з дівою, кот,ру назвав на Онгулі і мав узяти одразу по поверненні на Онгул, іншого — страх за жону, дітей, за все, що мав у стійбищі і не певен тепер, чи відшукає місце, де слався дим від обжитого перед сим безліттям стійбища. Гаразд, коли старійшини роду і жона були обачними і встигли сховати якщо не всіх і все, то принаймні себе, дітей в нсходжених степах. А коли забракло обачності чи сталося так, що утигури пішли всією своєю силою і не лишили не те що неходженого степу, навіть надії на схованку? Як повівся рід і що учинилося з родом? Стали на захист себе, тих, що неспроможні захищатися, і вистояли чи впали потяті, пішли, хто не впав, у зашморгу за Широку ріку, а звідтам — у землі, де багато золота, а сила і розум раба — нива, на якій зріс достаток зледачілих у золоті. О Небо! Як можна стерпіти таке і чи стерплять? Гадали: утигури — крsvnяки, за утигурами — мов за крутими горами. А ба, як обернулося.

Важкий бич знай злітає у котрогось над головою і надає, куди втрапить — па голову необачному ромесві-полоненику чії на перепалі здухвіши попоєної й несгодоваїют тварі. І ромей, і скотиняка прискорюють по тім ударі ходу, чіпляють знесиленими ногами перетерту в порох землю, тиснуть на сородичів, і тим, і іншим, что не лишається, як перейнятися страхом удостинних бича, збіївали без того збиту пилюгу.

Крик, гам, ревище чи не на всю Нижню Мізію, а пилюга — від краю до краю, далі, ніж здатен сягати звиклий до степових обширів зір.

Хан із вірною йому тисяччю — попереду всіх: аби не чути ревища, скрипу навантажених ромейським добром возів, не ковтати пилюгу, що її збиває людський і тваринний тлум. Всі інші — з обозом та полоном або ж прикривають полон з тилу. Погоня, коли й буде, то настигне передусім задніх. Тож і сила кутригурська має бути не десьінде — там, де кінчається тлумисько.

Аби не туманіти від розмірене одноманітного похитування в сідлі, хан приострожує огира і тим повеліває всім, що йдуть за ним: "Вперед. Одірвемося від обозу, тих, що мають клопотатися ним, й розвіємо по вітрові тугу. А там десь, дожидаючись, втопимо рештки її у вині".

Веління хана — закон для вірних. Тим паче, що в цих те саме на серці, що й у їхнього привідці: хотілося б гцатп та й гпати отак гірих, гнідих, вороних, а коліт гнати довго ііе дозволено, хпфі буде втіха і воля бодаїі на час.

Так було раз, так було і вдруге. А за третім разом не встигли відірватися від полону і тих, що були з полоном, як вислані наперед звідуюш зупинили хапа й сказали:

— Достойний. Будь обачний і спини свій лет: попереду ромеї.

Знав: і таке може статися. Пройшов, вертаючись назад, не всією Мізійською землею, а крім Нижньої Мізії в ромеїв є землі Дакії Прибережної, Дакії Внутрішньої, є зрештою Скіфія; по тих землях — фортеці з обійденими в свій час залогам. Чи їм поприкне хтось, коли з'єднаються, довідавшись, з яким полоном повертаються кутри"гури, і стануть на путі? Одне, достойно віддячить імпера* тор, а друге, он як подякують стратиги, коли визволять їх іа біди, а третє, усе, добуто в одступаючого супостата, стане, за законами звияжних, набутком тих, хто добув. І все ж чи могла зібратися по сусідніх фортецях сила, що одважилася б перетнути путь кутригурській сплі? Щось ію схоже. Для цього треба довго збирати і з багатьох земель.

— Скільки їх', ромеїв?

— Того по відасто. Одначе сталп ппступон, з уст.ого видпо: мають памір прийняти бій.

— Скачіть і попередьте тих, що ведуть полон, хай запруть його між тою і тою горою, самі ж опережуться позами и будуть готові стати до січі. Мії зі: підемо па зближення з ромеями і постараємось вивідати, хто і як дуже заступає нам путь.

Тепер тільки, резгледівшись, побачив і збагнув: йому і його воям уготовано чи не найгірше, що можна уготувати. По один бік порослі непрохідним лісом гори та крутопад і в горах і по другий також. Попереду єдина путь — вузька долина між гір і позаду не ліпше тої, що попереду. Стати тут можна і боронитись можна, ба навіть ліпше, аніж на долах. Зате вперед підеш лише по трупах тих, що заступили вихід з долини чи зіпхнувши їх разом із їхнім заступом.

Звідуні правду казали: ромеї вийшли па січу і намір мають твердий. Попереду, від гір і до гір — завали з землі і колод, між завалами — ворота-проходи. Певно, на той випадок, коли треба буде вийти з-за завалів і піти пішими чи й комонними лавами на знесилених чи й зпетямлеппх у січі-двобої кутригурів. Одразу за завалами — юرمىська щитоносців та металъників сулиць. Почувають себе вільпо, одні вилежуються, гріючись

па сопці, інші ховаються від сонця в затінок. Усе то, ясна річ, до першої сурми. Подадуть голос сурмачі — і сполошиться ромейське воїнство, обліпить завали, виставить сулиці, щити і стане коли не непідступним, то, в усякім разі, не таким уже й абияким заступом для кутригурів. А що ж є десь мечники, ті, що вихопляться, коли покличуть, на комонях і хлинуть нестримною лавою поза завали. Де вони нині? Одразу за тамтим вигином ширшої, аніж у них, кутригурів, долини чи поза долиною, де кінчаються гори і вгадуються об шири степових долів?

О так, ромеї знали, де нав'язати січу кутригурам. Звідси тільки назад, до Емімонта та його долин, і можна відступити.

Стояв, доглядався із схованки до ромеїв та їхніх приготувань на виході з гір і мислив, а чогось втішного для себе так і не спромігся намислити.

— Коврате, — покликав того, кому наїбі/тьтис вірив і па якого покладався як на самого себе. — Підбери собі падійних воїн і йди до ромеїв яко сол від раті пашої. Спитай чого хочуть, чому перегородили путь.

Коврат не загаявся в ромеїв, бо далі заступу не пустили. Вийшов па його клич центуріон і велів переказати привідці кутригурів: з ущелин він може вийти лише в тому разі, коли поверне усе, що взяв у землі ромейській.

Кавхап не став ані виправдовуватись перед ромеем, ані погрожувати.

— Привідця паш, — взяв па себе сміливість виповісти те, чого йому по доручали, — воліє спершу побачитися й переговорити з привідцею ромеїв, а тоді вже зважуватиме, як бути. Чи може достойний муж сказати, хто стоїть на чолі воїв, що ставлять нам такі умови?

— Чом ні? Скажи усім, хто з тобою: супроти вас вивів легіони сам Велісарій.

В речах його було аж надто певності і неприхованої пихи. Коврат відчув те і підібрав поводи.

— Скажу. Одначе й ти повідай своїм: привідцею в кутригурів хан Заверган, той самий, що погромив і везе в обозі двох візантійських стратигів — Сергія і Едермана.

Подумав і вже потім додав:

— А ще скажи Велісарію: ми поважаємо його старість і залишаємо за ним право визначити час і місце зустрічі привідців.

Нарочитих мужів Велісарія ждали того дня, ждали й наступного. А їх не було та й не було. Усіх бентежило це, а Завергана найбільше.

"Що маю вдіяти, — питав себе, — коли той старий лис справді не зажадає говорити? Лаштуватися до зтяжної січі з ромеями чи віддати їм те, що взяв у їхній землі, й піти з неї нріч? Щось не віриться, аби Велісарій не захотів поквитатися з кутригурами за все, що вчинили тут, по-снравжпьому. Не інакше як готує пастку: і полон хоче забрати цілим та пеупікодженням, і кутригурів погромити, коли підуть через ромейський табір. Вітець казав, одходячи в іпший світ: "З усіх сусідів найнідступніші ромеї. Кому-кому, а їм не вір, па них пі в чому не звіряйся". Сидіти між цих гір не випадає, а вести зтяжні бої тіш паче. Бої но витрії мають того. Вони ладні на смерть піти, аби лиш знати, що йдуть на поміч кривним. Одне, виходить, лишається: іти до Велісарія вдруге. Негоже

це, видима ганьба, а що подіє? Коли сьогодні по пришле нарочитих мужів Велісаріі, :;аптра пошле він, Заворіаіг, і допго пжо и поштою ночиицею: віддасть Сергія та Едермана, віддасть зрештою всіх полонених, заприсягнетесь пам'яттю батьків, що більше не піде в ромеї, одначе всіх інших і з усім іншим хай випускає Велісарій, бо інакше між шши буди січа і буде дарихши прилина кров.

Так думав, так і вчинив би третього дня, та не встиг діждатися його, як від тисяч, що оберігали полон по другий бік табору, прискакав комонник із вістями, на які менш за все сподівався: там, на супротивнім кіпці долини, підійшли до табору ромеї і так, як і тут, попереду, стали заступом.

"Ось вона, ромейська підступність, — не забарилась зродитися розгадка. — Велісарій тому й це йшов на розмову, що. не встиг заперти нас із тилу. Тепер не церемонитиметься, тепер уже прийде".

І він прийшов. Не одразу, десь аж під обідню пору прислав нарочитих і сказав устами своїх нарочитих: "Коли хап пристає на мої умови, хай виходить у пообідню пору на три стрельбища від свого табору. Я, Велісарій, теж вийду".

Завсрганові не спало чомусь на гадку, яким постане перед ним прославлений у Візантії й далеко поза Візантією стратег Велісарій. Іншим печалився: що скаже він, коли вийде, чи визнає, яко рівню, і чи стане розмовляти з ним, яко з рівнею? Не хтось-бо є, той, що взяв гору над готами і вандалами, що поклав до ніг Юстиніана мало пе всю уславлену в віках Західну Римську імперію — Північну Африку, Сіцилію, Італію, окрім її полупочних земель. Чи такий визнає за доцільне розмовляти з хапом, у якого тільки-но висіявся ус? А зійшовся з ним за три стрельбища від табору та побачив, який є, і втратив дар речі: перед ним постав геть висушений літами, гідний пе лишень подиву, а й жалю старець.

— Ти і є хан Заверган, привідця кутригурів? — питає, не зводячи по-старечому прищурених і, як здалося Заверганові, по-людськи добрих очей.

— Так, я і є хаті Заверган.

Велісарій помовчав, змагаючись із мислями, і вже потім заговорив.

— Пощо прийшов у наші землі? На що сподівався зі своїми пе вельми численними тисячами?

Аж збадьорився хап, чуючи таку жадану серцю мову.

— Буду відвертий, увінчаний славою достойнику: я не мав наміру стинатися з вами, ромеями. Сам бачив: йшов і не чіпав фортець, залог у фортецях. Бо йшов із добрими намірами: облюбувати на терепі імперії багату на злаки та вольготності землю і сісти на ній родом своїм.

— Отак? То чому ж стявся із Сергієм та Едерманом, нащо погромив їх, оббирав люд і храми господні аж до Диших стій? Чи після всього міг сісти в обводах нашої землі?

— Так склалося, достойний. Я посилав до Сергія та Едермана, як і до тебе, слів, мав намір сказати, чого прийшов. Та ба, мене не захотіли вислухати.

Осміхнувся Велісарій і вже по тому сказав:

— Урок достойний. Чи й мене погромив би отак, коли б не вийшов і не вислухав?

— Ба ні, — поспішив заперечити хан. — Сам бачиш: вертаю до роду свого і кваплюсь вертаючи.

— З нахапаним татбою?

— Лиш з тим, що здобув яко звитяжець у січі. Казав і знову скажу: я не на татбу йшов.

За сим разом Велісарій приглядався до Завергана довше й уважніше, ніж перше.

— Імперія не просила хана, аби йшов у її обводи, ба навіть на поселення, і тому вправі розцінювати його появу тут, яко татбу. Та я милостивий до звитяжців, тим паче, що хан справді повертається назад. Одначе й випустити його з полонем не можу.

Тепер думав, що сказати Велісарієві, Заверган.

— Я поверну привідці ромейських воїв стратигів Сергія та Едермана, поверну й людський полон, ба навіть рогату твар. Все інше, надто комоней, повернути не можу: воно стало вже набутком воїв.

— На тому й станемо. Передаси полон, стратигів — і я приберу заступ, звільню для тебе і твоїх воїв путь.

Хотілось радіти такому на диво щасливому завершенню перетрактації із Велісарієм, та щось стримувало хана — не квапився з радістю.

— Коли вже ми так швидко і мирно домовилися з тобою, уславлений стратегу, то, може, домовимось і про все інше? Полон бери зараз, а Сергія та Едермана візьмеш тоді вже, як вої мої будуть по другий бік ромейського табору.

Інший міг би й розгніватись, а в гніві обрати не ту, що обрав перед сим, путь. Велісарій Же надто старий і бува'лий був, аби дозволяти серцю брати гору над розумом.

— Хан воліє бути певним, що все буде як є? А хто мені дасть таку певність?

— Я.

Привідця ромейів звів вище, аніж дозволяв сой досі, брови.

— Як то?

— Залишу кількох своїх кметів, яко заложників. Щось ГХОЖР па розчарування промаипулп п очах і пго чолі Волісарія.

— То невелика гарантія, хане. Із кривних серед воїв твоїх в хтось?

— Немає. Коли так, — надумався Заверган і похопився висловити тс, що надумав. — Коли так, заложником у тсбй залишусь я.

І знову Велісарій не зміг приховати подиву, а дивуючись, відмовчувався.

— Щоправда, — скористався мовчанкою і уточнив кутригурський хан, — лишаюся з однією умовою: і я, і вої, що візьму з собою, мають бути па комонях і при повній броні.

Велісарій милостиво покивав головою.

— Сміливість молодого хана, — сказав уголос, — достойна поваги і хвали. Хай буде так.

І, вже націлившись від'їздити, додав:

— З цього слід було починати, молодче. Такого стратега, як ти, я радив би імператорові садити в обводах своєї землі.

Х

На зміну дням приходили теплі передлітні ночі, на зміну ночам — ще тепліші дні, а збуяпа тривогами кутригурська рать одне мала на мислі: якомога швидше міряти неблизьку до Онгулу путь. Доки йшли володіннями ромеїв, було простіше: путі торовані і на всіх долах вільні. Гірше стало за Дунаєм. Знову правилися неходженою землею, обминали, простуючи до Дністра, то непрохідні зарослі, то сторожові вежі, то озера. Лиш за Дністром, коли зору відкрилося степове безмежжя, а комоні відчули під копитами знайому твердь, возбуйав і дух, що рвав усіх до отпьої землі. На себе не зважали, спинялися тоді лиш, як треба було попасти, напоїти комоней чи змінити під тими з них, що змаліли на силі, сідло. Весь інший час дня і ночі слались та й слались під копита трави, били в лице прохолодні вітри, стугоніла просохла вже під сонцем земля. Бо не терпілося раті і не до перепочинку було кожному, хто був у хановій раті. Гнала тривога: що з родом? Постигло чи не постигло його те, про що з таким жахом розповідають вістуні з Онгулу? Може ж, зглянулося Небо, може, між тими, що йшли на гвалт, і тими, що лишилися беззахисними перед гвалтівниками, зійшла і стала тієї миті тінь предків, заслонила від паруги, а відтак і від біди-бояліття. Гляди, діппла і заслопила!

Від Дністрового лиману до Куяльника гостинна путь ішла степом, а вже за Куяльником звернула ближче до моря. І там, у степу, і тут, над морем, — жодної прикмети па людську присутність. Лиш птаство виспівус па всі лади, возносить до небес багате на поживу і безпеку привілля та сторожкі до появи людей сайгаки зриваються час від часу наляканим табунцем й знімають переполох серед сородичів своїх. А втім, чи тільки сайгаків та птаство потривожила кутригурська рать? Попереду, де берег морський робить згин, темніє під крутопаддю подія, і в ту лодію поспіхом сідають мужі, ба навіть їхні жони та діти. Не інакше як рибалки-уличі чи, може, й ізгої-уличі, ті, кого зрікся рід і хто боїться тепер трапити на очі не лишень своєму, а й чужому родові. Кутригурів тут не повинно бути. На кутригурів коли й натраплять, то за Тилігулом, а ще певніше — за Бугом, де є вже їхні стійбища, а поблизу стійбищ — близькі й віддалені випаси. Глядіть, як поспішають ті, що при лодії. Таки бояться раті, певні, відпливуть у море — порятують себе, дітей своїх, не відпливуть — можуть нажити біди.

— Вгамуйтеся, перепуді — вдався до них одип, вдався й другий, силячись перекричати відстань між комонними і подією. — Чи така, як ви, голь потрібна комусь?

Вої жартують, а жартуючи, стримують комоней, збавляють погрозливий сам по собі біг. Те усовіщає, мабуть, втікачів: од берега одпливли, а далі в море не йдуть.

— Завергап! Заверган! — заволав котрийсь із лодочних і, спонукаючи інших, перший став гребти до берега.

Хтось спинився, зачувши ім'я свого хана, й спинив сусіду, сусіда — ще сусіду.

— Чи не наші?

— О Небо, таки наші! Гляньте, не втікають уже, поспішають до раті.

До них відшукали стезю по крутопаді, спустились на берег і обступили па березі.

Хто такі? Чийого роду? Чом опинилися так далеко від отпьої землі, обжитих кочовищ?

Догадка десятирила страх, а страх змалював певність і силу. Бо тс, що почули від закинутих аж он куди родаків, не спростувало, таки підтвердило повідане вістунами в далекій Мізії.

Вони, ті, що стоять оце перед ханом і жаліються ханові на своє бсзліття, не одні такі. Всі, хто міг утекти, втекли аа Буг, а то й далі — за Тилігул і Куяльник, ховаються по балках та ярах, в необжитих чи обжитих уличами стенах, при морському узебережжі. Хто де може і як може. Бо свої степи стали доступні для татей, піддані вогню і татьбі. То тільки видається, що степ безлюдний. Був безлюдним, нині вже не є таким. Нехай хан заглибиться в нього, відшукає глибокі чи й неглибокі балки, то й побачить: там його роди. А що не видно і не чути їх, то мало дива: втратили все, що казало про достаток і привілля, самих змусили принишкнути.

— Де ж ханша? Що з моїм стійбищем?

— Про те не відаєм. Іди степом і напитуй тих, що були ближче до івого стійбища, гляди, знають і скажуть.

Порада родаків видалася слухною. Тисячі розбив па сотні, сотні — на десятки й повелів іти спершу не обжитим, тим, що був колись всього лиш випасом, потім обжитим родами степом і казати всім, хто уцілів від нашествия:

"Повертайтесь у свої стійбища й будьте певні: з вами ваш хан, а з хапом сила, здатна оборонити від напасти". З собою ж взяв лише вірних і подався па Опгул.

Тепер уже пе тішив себе сподіванкою: а раптом? Майже певен був: нема його стійбища. Там, де височіли над Онгулом намети, а в наметах гріло тепло й усолоджував серце затишок, що його досталь було завдяки повсті, якоа" оббивали стіни, висіляли підлогу, де м'яко спалось па Каломелиних перинах з лебединого пуху, — руїни і згарище, обсмалена вогнем повсть і рознесений по всій околії пух; де стояли повози для роду і челяді, де буй численний рід і ще численніша челядь — погром і погром, а може, й кров непокірних, тих, хто став па захист роду й поліг, захищаючи рід. Одного не хотів, пе міс допустити: що така ж доля спіткала й Каломелу. А втім, усе залежало від того, як повелася Каломела. Чи там, па погромі ханського стійбища, обов'язково був сам Санділ? Чи він не здатний зняти руку на доньку, коли зняв її; і полишене на неї плем'я? Так і тільки так: усе залежало від того, як повелась Каломела. Могла ж і здатися па ласку вітця, піти за Широку ріку разом із вітцем своїм. Коли зважити все і всяк, їй, щиро кажучи, нічого іншого й не лишалося.

Стійбища в кутригурів завжди обирали при воді і обов'язково у видолинках — аби не одразу впадали сторонньому в око. Його, ханове, теж не було винятком. Знав: тоді аж нагледить його, як обійде приоїгульський пагорок і спуститься ближче до Онгулу. Там, за пагорком, і покладе вже край усьому, що мучило від самої Мізії. А обійшов та глянув — і змушений був підібрати повід, спитати охоче простуючого до водії огира: стійбище його як стояло, так і стоїть неушкодженим.

"Вітець, виходить, пожалів доню, усіх і все погромив, а її залишив не погромленою. Чи се на ліпше, Каломело? Кличу у свідки Небо і тіпі предків своїх: далєбі, що ні".

Оглянувся на вірних — і змушений був зайвий раз пзресвідчитись: ні і ні. Було б ліпше, набагато ліпше, коли б жону його спіткала та, що й усіх кутригурів, доля.

XI

Цього разу кметі не змагалися між собою, змагалися з ханом: то неправда, ніби жона його не встигла кинути клич і зібрати всіх, хто здатний був вийти супроти утигурів. Вона не мала наміру робити те. Вона була у змові з вітцем своїм і тому зумисне нічого не робила!

Кричали один поперед одного, а всі одне і те ж. Лиш Заверган сидів, підібгавши під себе ноги, й тупо дивився в розпарені гнівом лиця.

— Ханша запевняє, що посилала гінців по стійбищах. І гінці те саме кажуть.

— Може, й посилала, та коли? Як гінці не могли вже розшукати стійбищ? Як наших кривних вели за Широку ріку на арканах? Вона у змові з вітцем своїм, їй не місце серед нас!

— А так! Вона у змові, їй не місце серед нас! Бачив: люті їхній немає міри, таку може пригасити лиш мста. А на кому помстяться зараз кметі, окрім Каломели? На Санділові? Він далеко, та й не така в хана утигурів сила, щоб могли вимістити на ньому злобу-мсту, тим паче після такого нашестя і такої згуби. А все ж Що вони собі мислять? Чи то ж личить мужам помщатися на жоні? Невже не бачать і не тямлять: така не могла бути в змові. Згадає, як зустріла його, якою видавалася по-дитячому довірливою та перепудженою — і хочеться стати на рівні й кинути в тоті роззявлені хавки: "Ви при своєму глузді? Вона недосвідчена в ратнім ділі жона — і в цьому вся її провина. Хто сказав, що за це карають та Ще отак — вигнанням?" А сказав все-таки інше:

— Ви можете довести, що була змова? У вас є па те резони?

— Ханшу відвідувала перед тим мати. Твое, хапо, стійбище лишилося пушкодженням!

— То ж мати, а не 'насмишити! — тилне поза увагою стійбище. — Чи матері не вільно провідатії дочку? Чи хтось із вас може запідозрити в лихих намірах матір?

Він схопився-таки й став іперед ними, суворий та грізний, ось-ось, здається, вихопить шаблю й скаже: "Тільки через мій труп!"

Та кметів не спинило і не вгамувало те.

— Вітця її теж не можна було запідозрити, хане! — вкинув хтось по тиші, що настала після Заверганової речнипі. — А ба, що вчинив.

— То з нього й питайте 1 Хто заборонить вам, мужам, зібратися з силою і піти до утигурів на розправу? Я чп жона моя? Дайте лиш навести в землі і в родах бодаї якийсь лад, дайте зібрати її, силу. Санділ дорого поплатиться за підлу зраду і чорну підступність. Це я вам кажу, хан Заверган!

Кметі відмовчувалися. Видно було: те, що сказав їм, не стало ще певністю. Аби одмінити їхні наміри — вилити гнів на Каломелу, мав і далі підтримувати щойно роздмуханий вогник нової мислі, жити її новими резонами. А в Завергана забракло резонів. Розкидав мислю ію всьому древу біди-безліття, що впала на люд кутригурський, і не знаходив, що сказати ще кметям.

— Знаю і вірю, — мовив, аби не мовчати, — вам болить. У кожного рана кривавить, а кривавлячи, кличе до відплати, жадає мсти. Та чи до того зараз? Займіться родами своїми, дайте прихисток та живність жонам, дітям, а там побачимо, на кому і як помститися. Мала то втіха буде, кметі, коли одберете у мене жону і спровадите її до зрадливого вітпя, хана Санділа. Мала і ганебна!

Було б ліпше, коли б він утратив па той час дар речі, одкусив язика, що дозволив собі мовити таке. Кметям цього слова і цього нарікання тільки й бракувало зараз. Спаленіли й пішли на рожен, вибалушивши дикі в люп своїй очі.

— Ганебна, кажеш?! Ба ні! Це ти ганьбиш себе, ляіаючи спати й усолоджуючись ласками тієї, на чий совісті кров і муки родаків наших! Ганьба буде нині і вічно, коли не ііомсімося па ній. Чуеш, хане, нині і вічно, у пам'яті родів, усього племені!

Даремно підносив руку, прохав тиші і слова. Його по слухали. Ширили темпі від чорної ненависті рот, вимагали й погрожували, погрожували й вимагали, аж поші не виступив наперед один хтось і не сказав за всіх:

— Копі лишайся з СВОРТО утигуркоот, хат. Ми покидаємо тебе і па роду до тпкого, як є, більто на прийдемо.

Кричали ще якийсь час і погрожували, одначе кричали вже відходячи. І годі було зупинити їх словом-принукою. Бачив і розумів: ту склу втратив над ними. Добре, колії на дні, місяці. А коли назовсім? Жарти хіба, і вірні засумнівалися, одні лишилися з ним, інші покинули.

Прокляття! Це треба було статися такому. Це тоєба було статися!!

Каломела не могла знати, про що йшлося на раді і чим завершилась рада. Певно, по мужу своєму бачила: хмари, що обсіли Завергана, громадяться передовсім над нею. А втім, чи тільки по мужу? Кметі он які ярі та погрозливі були, коли від'їздили зі стійбища. Чи така, як його Каломелка, не зугарна примітити того? Чи таке, як у його Каломелки, серце не здатне відчути: їй, утигурці, не прощають утигурського вторгнення, на неї вергають громами й погрожують мстою-карою.

Небо всесильне, Небо всеблагє! Що ж йому вдіяти і чи тепер вдіє щось, аби і кметі вгомонилися, і жона прогнала з серця страх? Он якою вірою й довірою світить ил нього, скільки смирення й сподіванки в прибитих смутком очах, а страху та жалю найбільше. Де не буває, що не робить — не може прогнати з серця ані того, ані другого. Іноді так возбужають у ній, здається, впаде на коліпа, простягне руки й крикне голосом приреченого: "Ти один, кому я вірю, на кого уповаю й можу уповати в цім жорстокім світі. Захисти, не дай в обиду!"

Що ж буде, коли Тангра відвернеться від нього і не врозумить кметів? Чим утішить тоді свою Каломелу, на чий бік стане, як треба буде вибирати між нею і кметями?

— Розрадь мене, жопо, — карався вголос. — Бодай якось поясни мені, чому вітець твій іак зле повівся з родами нашими, з тобою зрештою? Чи він не відав: такого не прощають, за таке рано чи пізно доведеться розплачуватися?

— Аби я знала.

Як скинула на нього смиренпо-тихий, на щось сподіваний і перестрахапий в тотій

сподіванці позирк очей своїх, так уже й не прибирала його. Запевняла, що до цього часу не йме ніри, ніби гвалт чинили утигури, її родакі і втішала тими заповпспіями серце; нарікала па вітця' котрий, коли це правда, не може більше називатися вітцсм її, бо замість того, щоб оберегти свою доню, став для неї тим камсиєм-карою, що дорівнює згубі, — і змушувала вірити: вона на причона до торпісінія, міті, як і всіма кутригурами, пожертвували заради якоїсь вищої, аніж кревна єдиність, і тим уже підлої з підлих, мети; ділилася наївними, як па заміжню жону, мислями: коли хан дозволить, вона подасться в супроводі люди й. його за Широку ріку й спитає свого зрадливого вітпя, нащо вчинив таке, скаже йому, хай поверне усе, що взяв, і тільки дратувала тою наївністю.

— Не треба було віддавати, Каломело. Того, що взяли у нас, ніхто вже не поверне. Люд давно пішов на сарацинські торги, товар розібрали кметі та роди, очолювані кметями.

Знову дивилася на нього довірливо-благальними очима й питалася: "Що ж тепер буде? Скажи, бодай якусь сподіванку подай, бо не сила бачити неприховане злі позирки родаків твоїх і знати: живеш серед недругів. Я ж не винна в тому, що сталося. Заприсягаюсь Небом: не винна!" Та що міг сказати на ті позирки? Що він, хан, вірив: її вини немає, вона страждає безневинно? А чи буде його казання втіхою для Каломели? Хай не дивується й не поспішає перечити: таки не буде. Він і сам досьогодні покладався на те, що хан — велика сила в кутригурськім племені, його слово і його повеління — закон для всіх, а відсьогодні змушений коли не одмінити свою певність, то засумніватися в ній. Бо є ще кметі в родах і є роди в племені. Доки вони з ханом, доти й хан почував під собою твердість, а відійдуть — і твердь може похитнутися. Чи Каломела догадується, що тоді буде з ним і з нею, коли похитнеться?

Аж тепер увірувала, мабуть: і муж не бере її під захист. А увірувавши, згасла. Зблідли й без того бліді щоки, стріпнувся судорожно й потух жвавий досі племінь в очах. Всього лише на мить опустила їх, розчарувавшись у ханові чи соромлячись хана, а підвела по тій миті — і не примітив там ані віри-сподіванки, ані смиренної прихильності. Лиш смуток залишився смутком та жаль заіскрився потужніше.

— Ти, як і вони, в гніві на мене?

— Не в гніві, Каломелко, одначе й радіти чи сподіватися на радість не бачу підстав. Кметі, ба навіть ті з них, що були вірними, зреклися мене сьогодні і зреклися через тебе.

— О Небо! — простогнала й закрила вид свій руками. Щулилася, ждучи занесеного над нею удару, і плакала. Пеіюлисии, одначе жалісно і по-дитячому надривно.

Бо чим могла ще полегшити болі? Певна була: таки згас він, останній промінь її сподіванки. Тепер у неї ані тут, у кутригурах, ані поза кутригурами нема на копі опертися, ба навіть вірити, що опора-захист можлива. А без цього що лишається робити в світі, окрім як плакати та скаржитись на світ?

XII

Того літа Небо не скупилося на щедроти. З-за гір як і з-за моря, доволі часто

набігали хмари, тріскав, лупаючи піднебесні скелі, грім, й одразу ж по тій тріскотняві випадали дощі. Земля раділа а того й гпала буйнотрав'н, сама веселіла й веселила всіх, суших на ній. Якже наси^ тяться травами вівці, корови, кобилиці, вдоволь дадуть набілу, а набілом наситяться люди. На тих же земних благах тварі нагуляють жиру і знов-таки не лише для себе, а й для людей, розмножиться всякого птаства — від крякв та гусей, до лебедів і дрохв. То теж пожива, і немала, в усякім разі, надія на добробут. А де надія на добробут, там певність: усе буде, як треба, де певність там і супокій.

Хан Заверган немало уповає на це, а все ж що не день то наполегливіш дошукується, з чого має почати аби прихилити до себе кметів. Знає: ждуть того дня, коли зламає себе і поступиться Каломелою. О, тоді вони прихилилися б, вдвічі ріднішими с гали б, ніж були. Та ба того не діждуться від нього. Каломела — слюбна жона йому. Вона — винагорода Неба, найбільша, що є і може бути^ усолода. Як віддасть, чи може віддати таку на суд озлоблених і мстивих? Та вони не знати що вдіють із нею... Ні, ні, про Каломелу хай і не помишляють. Щось інше має кинути тим лютим псам па потіху. Ось тільки Що? Еге, що? Чергову раду? Сказали ж, не прийдуть на неї. До ради має переінакшити їхні мислі, урезонити серця. А коли так, розмову з кметямп має почати з поголосу хоча б і про те, що хан Заверган не полишив мислі про мсту-відплату утигурам, шукає як серед своїх, так і серед сусідів союзників. А чутки зроблять своє, тим паче такі — про мсту-відплату. Присяйбіг, кметі стямляться і не втримаються, прийдуть па раду. А вже на раді забудуть про Каломелу і про те, що хотіли вчинити з Каломелою.

Не вагався, надумавши, подався до роду й сказав тим із родаків, па яких найбільше звірявся.

— Ви лаїш'ут'е комоней, ііоїдите в далеку дуть — кликати тиверців та уличів в похід на утигурів. Ви, — киинув іншим, — також лаштуйтеся, поїдете зі мною по землі Кутригурській збирати під ханську руку всіх, у кому горить бажання мсти-відплати.

І тільки згодом уже, ніби між іншим, довірився комусь одному: найперше відвідають вірних. Вони — опора і падія ханства, на них і уповатимуть у заходах своїх.

Поголос не забарився рознести між родів, і хан Завергав не відмовився від того, що казав: сам уст роми а його в стремено й подався по землі Куїригурській шукати содругів та союзників і слів своїх послав по сусідах. Одна біда: пожиток був із того замалий. Відвідав одного а колишніх вірних — удав, ніби не чує, куди його кличуть, відвідав другого — подивився, ніби на дивака, що верзе нісенітниці, і теж промовчав. Третій, четвертий і п'ятий були милостивіші: вислухали, одначе сказали опісля:

— Покарай, хане, жону свою, зрадливу утигурку, або ж поверни її не менш зрадливому вітцеві, лиш тоді мії приїдемо до тебе й порадимося, коли і як відплатити утигурським іатям за кров і сльози наших кривних. Бачиш, що лишилося від нас, завдяки її старанням?

Він бачив, як не бачити. Багато з того, що громилося татями, встигли прибрати, та ще більше залишилося свідків татби. Замість наметів, у яких жив кметь, родові мужі з відприсками роду — родинами, стриміло лиш кілля, замість похідних жител — критих

повозів, стояли їхні недопалки — осі, розводи, колеса. Все інше згоріло чи було вкрай понівечене вогнем. Мужі здебільше тим і займалися, коли над'їздив до них: складали вози, гнули сире, шойно зрубане дерево, яке етапе потім кістяком фургона-накриття, або вкопували те ж дерево па місці колишніх наметів, носили з річки очерет і обставляли дерево очеретом. То вже не буде кругле й просторе житло, в якому могла поміститись родина. Замість намету стануть у ряд два, а то й три гостроверхі курені. Затишок у них, щільно ушитих очеретом, може, й ліпший буде, ніж у наметах, одначе тіснява та незручність нагадуватимуть щораз: були колись зручності, був достаток І Привилля всього того що попало допідлих і підступних татей, іменованих утигурами.

А ще ж із тварі коли й уціліло щось, то хіба для розплоду, що рід порідшав мало не на половину. Хіба те не поло кожного іюгпрм, но розпітрпс боля і злобою груди? Диись, хаю, і ііцлі'іпай: у кижіші риді .тільки й мужів та отроків, що ходили з тобою за Дупай тільки й жон, що малеча та старипя. Як житимуть і множитимуться, коли в роді старі іа малі? Де візьмуть мужам, отрокам жои? У сусідів? А їжа звідки візьметься в родинах, коди приведепі з-за Дунаю комоні — ото і все, що мають. Знов доведеться йти до сусідів і брати гвалтом. Погибель жде, хане, роди твої, плем'я твоє, а ти грієш при боці ту, що накликала на люд біду-безліття.

— Вона не винна. Тому й не віддаю на суд вам, на кару, що бачу: не винна! Не забувайте: над нами є Тангра, він не простить нам невинної жертви! За одною карою піде інша, за іншою — ще інша. І іак аж до згуби-загибелі.

— Утигурів не карає, хане. Забрали добро наше, кривних наших та й п'ють кумис, лежачи на перинах.

Єдине, що міг сказати на те: ще покарає, — та й подався до свого стійбища. Був похмурий, як сама похмурість, і гнівний, буцім би сам гнів. Каломела бачила те і не зважувалась питати, що виїздив. Нишкла поодаль і мліла серцем. Бо хмурість його ие обіцяла втіхи, а гнів — і поготів. Певно, немає чим хвалитися ханові, як не похвалились і сли, вернувшись від антів. Тиверці самі не зважилися йти на утигурів і ханові не радили, а уличі що більше сказали: над ними і їхніми родаками — полянами висить меч обрив, те й роблять, що вторгаються в їхні землі. А обри приятелюють з утигурами і вже купно з вими хиляться до щедрої па золото Візантії. Не певні що буде само так, одначе й побоюються зачіпати утигурів, аби не накликати на себе гнів обрив. Отож і виходить' ніхто не зважується подати ханові руку. А коли не зважуються чи зумисне не хочуть, на що можна сподіватися про який супокій може йти річ? Лишається одне з двох: або сидіти й уповати на Небо, або іти до вітця. Була б певна, що це дасть щось, таки пішла б. Та ба, немає її певності. Музі; правду сказав: над тим, що взято у кутригурів, і вітець її, хап Сапділ, не властен. Бралось ж бо мечами, а їхніх віддавна іспеує покон: хто що взяв, тому те й належить.

Завергак тепер уя.е не засиджується біля неї, тим паче вдень. Кличуть — іде, і не кличуть — теж іде. її ж Каломели, ніби п ломас в ііаметі. Про родаків його и говорити не доводиться. І заходять — не помічають, і зустрічають — теж. Або ж позирають скося та відвертаються, стрівши, і тіш уже кажуть: це все через тебе. Як еднатися з такими і

їй знаїдс ризриду сирод таких?

О Небо! Колись хоч Завергап був утіхою, бо знала: всесильний він тут, на Кутригурах, за ним почуватиме себе, мов за надійною загородою. А нині й він не просто сторониться її, чує, холодне серцем. То ж погана прикмита, якщо не помиляється, якщо це справді так, то — кінець.

Лякалась того і старалась догодити йому. Коли не встигала чи не зугарна була прислужитися челядина, норовила першою завважити усі мужеві забаганки, зробити так, аби не встиг подумати, а жона вже тут як туї, була повсюдно, мало не на кожному кроці підкреслено іщирою з ним, і все ж не відчувала тієї, що тішила колись, взаємності. Щось нуртувало в Заверганові і мучило Заєргана, а мука не дозволяла бути таким, як колись.

Що ж їй вчинити, аби пригасити його муку? Еге, що?

Бачила, в'яне, мовби підтята билина, чула, втрачає під ногами твердь, а з твердю і певність, що мука ця минуща. І саме тоді, як біль розривав груди, а відчай доходив, вдавалося, краю, там, у глибині ества її, скинулося щось і нагадало про себе раз, нагадало і вдруге.

"Дитя", — майнула, не забарившись, думка, а слідом "за думкою зродилася й пішла гуляти всім тілом радість. Вона неспрадна, у неї буде його дитя! Небо високе, Небо чисте. Небо всеблагі! Та це ж і є він, рятунок. А так, це і є! Діждеться свого мужа-повелителя, вибере слушну нагоду і скаже: "Світе мій ясний, радість-утіхо, заступнику від кривд людських і кривдників! Чи відаєш, що в нас із тобою буде в недалеких часах дитя, син-первісток, опора роду і втіха серцю? Дай руку, коли не віриш, послухай, як стукається вже він, проситься на світ і воліє жити в світі". Заверган оживе, почувши те, скине з себе камінь гризот і повинностей, воздасть належне жоні і стане прихильним до неї, як до того клятого походу і до того триклятого вторгнення. Та й кутригури вгмоняться, а вгмонившись, одумуються, а одумавшись, скажуть:

"Вона — мати ханового сина, про неї не смійте думати.

Носилася та и носилася зі своїм наміром освідчитись ханові, норовила та й норовила вибрати слушну нагоду, а ліпшої за ніч не могла вигадати. Тоді він буде ласкавіший із нею, а відтак прихильніший до неї, аніж удень.

Та й темінь, близька присутність жаданого мужа нададуть одваги. А так, чи хан видітиме поночі, як пашіє її вил, сльозяться щастям соромом очі? Лиш там, у ложі лише за и L'приглядиш темені и годитиметься казаїи таке.

Ждала ночі — тремтіла тілом і світилася тривожною радістю, ждала хана в ложі — знову тремтіла. Не відала, як це зробить, однак певна була, зробить лиш тоді, як відчує на собі знак його особливої прихильності. Такої миті Заверган буде розчулений, а відтак щедрий па добро. Вона й скористається тією щедрістю: пригорнеться до нього і скаже: "А знаєш, муже мій, я вже неспрадна. У нас буде дитя. Молю Небо, аби то був хлопчик, надія і опора роду твого".

Була натягнута, мовби тятива на луці. Бо ждала: ось зараз зайде він після омивання, ляже й не втримається подасть його, знак особливої прихильності.

Здавалось, не витримає ждучи. Відчує найменший порух його руки і лусне, як лускає тятива від зайвого зусилля. А хан зайшов, улігся в ложі і мовчить.

— Ти так і не повідав меї, повелителю, — заговорила перша, і заговорила таким голосом, що й камінь, здавалось, не лишився б байдужим, — кажу, так і не повідав, що бачив там, у ромеях. Чи та земля справді звабна, що наші кметі так тягнуться до веї, ладні йти між чужий люд, аби лиш туди.

— Земля справді багата. — Не сказав, як звикла чути:

Каломелко, та то не біда, зате он як умиротворено каже: — Степу там не менше, ніж у нас, і степ плодоносніший. А ще є покриті непроходимими лісами гори, автихгорау звіра, птаства, медоносних бджіл — тьма. І в благодатні долини в горах, течуть медоносні річки з гір. Там не буває спечної днини, не дмуть спустошливі суховії — на путі їм стає море і стають гори та вільгість від річок що течуть із гір.

— Одначе така земля не може бути не обсадженою правда? — підвелася на лікті, присунулась ближче, обдає мужа теплом свого дихання.

— В тім-то й ба, що така земля не може бути не обсадженою. На ній не так просто прийти і сісти. Кметі цього не розуміли, принаймі до походу, чи зрозуміли після і вивідати не мав часу. Оскаженіли вони на нас, Каломелко, за підступність і татьбу вітця твого, коли б знала як оскаженіли. Забрало слів сказати щось на те, зате не забрало сердечної прихильності до мужа (таки сказав його, усолоджепи для її вуха слово: Каломелко. Тож і не стала ждатц, ноли подаст і, їй знак своєї прихильності, — сама подала його. Тицьнулася вимитою пахучим зіллям голівкою до плеча й припишкла, жде, що хап на те: обніме, приголубить чи лишиться холодним до її розчулення.

Ба ні, не лишився. Обернувся, лежачи перед цим горілиць, запустив під покривало руку, обняв її, пагу й гарячу, в задоволеному чеканні ласки. Аж захлинулась Каломелка, така, що й розтанула б від щастя, та не хотіла втрачати сподіваної миті: хто відає, чи буде така вдруге.

— А в мене радість для тебе, — не сказала — видихнула разом із теплінню, що розпирала груди.

— Радість?

— Так. Непраздна я, муже мій і повелителю ласкавий. Ношу під серцем дитя твоє.

Далебі, й висловитися не встигла ще, як відчула: хап не радий її слову-сповіді. Сіпнулась і видимо змаліла па силі міцна перед цим рука, уклало тіло, затамувався віддих, та й увесь він, хан, занімів на невизначено тривалий час і ні пари з уст. А те німування примусило уклакнути й Каломелу. Чує, хоче подати голос, спитати, їй це тільки здається, вона, не єдинижди перестрахана, знову згущує вад собою хмари, чи все, що думає про ханове німування, видимий страх, таки правда — і не може: бракує сили, бракує й дару слова.

— Ти... не радий нашому дитяті?! — ледве витиснула з себе, а було таке враження, ніби крикнула на повний голос.

Колись гнітила всього лиш непевність та страх навідував час від часу, а думалося: он яке безліття обступило. Її ж роздирає серце пекучий біль і ще пекучіша образа, утвердилась і стала володаркою ества повна безнадія, а Каломела не зняла одного з ханових кинджалів, що Їх, ніби зумисне, он скільки почепили на стіни, і не прохромилася себе, користуючись відсутністю хана, не пішла, полонена відчаєм, до Онгулу і не стала шукати розради в його тихоплинних водах, ба навіть те, що видавалося певний час найбільш можливим: сісти потай на подаровану ханом і звиклу вже до неї кобилицю й помчати, доки спить невдячний кутригурський рід, до Широкої ріки, перепливати, тримаючись за гриву, її води і вдатися коли не до вітця, то до матері, хай прийме й утішить свою нещасливу доню, — навіть цей видимо рятівний намір змушена була цигасити в собі. Бо як иропливи через таку ріку, як Широка, коли мужі не зважаються долати її без плотів, і як житиме в матері з народженим без мужа дітям? Ліпше в Онгулі шукати для себе прихисток, аніж там.

Та ба, і в Онгулі не насмілюється піти. Чує серцем, зневажена й потоптана всіма, терпить через ту зневагу он яку муку, а не йде. На кого і що уповає? На мужа свого? Так він же нічого не обіцяє їй! Коли до нічної розмови ще якось бував із жоною і зважав на жону, то нині і на ніч не завжди об'являється. Де їздить, чого шукає, одне Небо відає. Невдоволений, бач, що попрікнула крижаною байдужістю до її надії, що не повірила запевненням: не байдужий він, всього лиш стетерів з несподіванки. А як же може вірити, коли ляк його крикнув їй неприхованим криком, коли й після тої нещасливої ночі помічає за ханом зримішу, ніж колись, зажуру-каяття? Про що він думає вдень і вночі, коли не про жону утагурку, що народить йому дитя, в кроні якого буде домішок крові ненависного йому племені? Певно, повідав ужо про це в роді своїм, певно, сказали: мало суки-утигурки, матимемо ще й щеня з утигурів.

"Отче, отче! — плаче невтішним плачем. — Нащо ж виї віддавали мене між чужий люд, коли дозволили собі так повестися з тим людом? Заверган правду каже: такого не прощають, за таке доведеться розплачуватись. Ось я й розплачуюсь".

Живий, кажуть, про живе думає, а Каломелу й думки вже покинули. Бо все, що можна було передумати в її безвиході, не раз уже передумала, в усі щілини, що могли бути рятівними, заглянула. Рятунку лиш не бачить. А коли немає рятупку, що лишається робити? Діждалася дня, ждатиме ночі. Ніч усім дається для сну, а сон у цім збаламученім світі чи не єдина полегкість.

Не спромоглася завважити, коли заснула: за дня ще, а чи тоді вже, як темінь огорнула ханове стійбище. Зате добре примітила: коли зайшла до намету старша Заверганова сестра і, розбудивши її, веліла одягатися, поза наметом стояла непроглядна темінь, накрапав дощ.

— Пощо так?

— Хан велів. Утікати тобі треба.

Казала утаємничено і поводитись утаємничено. Схоже, що за її утаємниченістю ховається хай і жорстока, все ж правда. Проте і сумнів не забарився відвідати. Досі ханський памст був їй падиною схованкою, тут піхто не міг посягнути на неї. Куди ж

втікає, коли иоза намитом — недруги і недруги?

Знову тремтіла вся й заточувалася від змаління сили в тілі, а проте й поспішала одягаючись. Може, й справді так треба. Може, й ханове стійбище неспроможне віко оберегти її від знетямлених жаданням мстити? Міг же Заверган, знаючи, що біда насувається, домовитися з котримсь із вірних, аби переховав у себе жону. Тому, гляди, й ходив засмучений, що відав: насувається біда, а жони немає де прихистити. Тепер знайшов його, прихисток, і кличе.

І та, що виводила з намету, і ті, що саджали па засіллану вже кобилицю, були з роду Завергаана. Тому й не подумала перечити, робила те, що веліли. Лиш тільки спитала перед тим, як мали рушати вже:

— Де ж муж мій, хан Заверган?

— А там, у содругів своїх. Поїхали.

Гнали комоней навскач, довго, аж поки не відчули:

і самі стомилися і комоней стомили. Перепочили, правлячись ступою, і знову навскач. Так до самого світання. Лиш на світанок сказали їй:

— Тепер усе, тепер ми в безпеці.

За ночі не силилася навіть пізнати, де вона, куди везуть її. Зараз те й робила, що розглядалася. Під копита слалася давно не їжджена й поросла вже всюдисущим шпоришем путь, довкруг лежав рівний, хіба що де-не-де перетятий пологим видолинком степ. Чогось же примітного в юму степу не могла нагледіти.

— Чи довго ще їхати? — поцікавилася в старшого серед мужів, що супроводили її.

— Стомилася? — одповіли цікавістю на цікавість. — Потерпи, скоро перепочинемо. Отам, — показав пугою, — має бути під, а на поду — гарна паша для комоней, водопі Гі та й затишок для всіх нас.

Він, певно, добре знав цю путь, як і степ довкола путі, за першим пагорбом впав у око доволі-таки глибокий видолинок, а в тому видолинку зблиснула під сонцем вода.

— Ось і є воно, місце нашого перепочинку.

Тепер тільки, як звільнилася від стремен і стала на рівні, відчула, яка вона стомлена. А проте не прилягла, аби перепочити тут, при воді, по-справжньому. Доки мужі розсідлували комоней, затим давали їм можливість зчохнути перед водопоем, те й робила, що розглядалась, та приглядалася, та мислила про себе: яке то благо — чисті води землі. Що робили б, тим паче вдень, під спекотиятім сопцоїм, коли б довелося їхати, а довкола ат краплини водиці? Стратили б силу і впали від задухи комоні, за комонями й вони, иутішки. Їжу можна взяти з собою, можна добути при потребі в степу — он скільки дрохв бачила з сідла кобилиці, досить підкрастися, влучно прицілитись — і матимеш смачну печеню. А води з собою багато не візьмеш, мусиш ждати, доки натрапиш ца річку чи під, почайпу при поду. Та й прохолода он яка іде від води. Не було б тут мужів, не втрималася б, зняла б, із себе спітнілі в путі обладунки й скупалася б, як колись бувало, на берегах Білої ріки.

Знов розглянулася і заціпеніла: стривай, а отой густо порослий очеретом острівець, що відійшов, мов пустотливе дитя від матері, на добрий десяток кроків від берега й

хизується своєю витівкою, вона немовби бачила вже. Так так, бачила! Ось тільки коли: як об'їздили з мужем землю його після воседля а чи раніше, як родаків везли її на Онгул з-за Широкої ріки? Йой, лишенької Таки тоді, як везли її з-за Широкої ріки. То се тепер правляться а нею до утигурів? Мають намір повернути свою ханшу зрадливому вітцеві і тим навечно розлучити з Заверганом? Де й сила взялася. Скинулася, буцім би наляканий птах, подалася берегом поду в один, у другий кінець, щось хоче вдіяти, комусь щось сказати, ба крикнути, а крик застряв у горлі і наміри злилися в одне незрозуміле "ні!" й стали зашморгом на шиї. Цілиться підступитися І— —до найстаршого з мужів й одразу ж передумує: він — той кому доручено переправити її, він нічого не скаже; поривається до середульшого — і знову спиняється: чи середульший належить до тих, що підуть супроти старших?

Вибір випав на найменшого — отрока Саура. Він (давно примітила) частіше і довше, ніж інші, затримує на ній повиті сумною поволокою очі, чи ю всього лиш співчуває їй яко жоні родака свого, чи вподобав її за час цих мандрів і, як всякий молодець, не вміє приховати жадання серця. В усякім разі, є якась сподіванка: такий не повинен бути жорстокий із нею.

— Сауре, — підійшла, коли напував огира і був далі, ніж досі, від родаків своїх. — Чи не скажеш мені, Сауре, куди ми тримаємо путь?

Виміряв пильним, таким же сумовито-співчутливим, як і донедавна, оком і вже потім відповів;

— Далеко, Каломело.

— Їй... не хочеш чи тобі не велено казати мені? І знову удавав тільки, що розчісує й пригладжує мокруваті ще здухвиїш гнідого.

— Нащо казати, сама невдовзі пересвідчишся.

— Виходить, правда се: везете за Широку ріку, до вітця Санділа?

Виважив прихильним поглядом, а сівердити таки не ствердив.

— Я ж бачу, — жалілась і плакала вже. — Я пізнала місце, де спочивали, коли везли мене до кутригурів. Тепер назад правите. Це Заверган повелів чи ви вчинили всупереч волі Завергана? Зглянься, скажи, — благала, не підвищуючи голосу, — хай усе вже знатиму, хай буду убита до кінця!

Та не зглянувся Саур. Дивився на воду, ііа огира, що вдовольняв спрагу водою, і мовчав.

Що мала робити? Кричати? А хто зважить на її крик? Покликати? А кого? Кутригурів? Зрадливого мужа чи зрадливого вітця? Усі відвернулися від неї, себе липі тямлять, про себе дбають, що буде з Каломелою — байдуже.

Така, що обернулася б і пішла куди очі дивляться: у степ — то й у степ, у воду — то в воду. А відійшла від Саура не далі як на четверть стрельбища — й упала, надломлена безліттям, долілиць. Жалілась не знати кому і плакала.

— Чого вона? — суворо поцікавився привідця.

— Пізнала місце, де спочивала, коли правилася до хана, ну й догадалася, куди веземо її.

Привідця глянув у той бік, де побивалася ханша, і знову до Саура:

— А ти, яко всякий нюня, допоміг, звичайно, пізнати.

— Не я, — ошкірився отрок, — під допоміг пізнати.

— Не противилася, коли підійшли і сказали: "Пора, їдемо далі". Одначе і в путі не обронила вже жодного слова. Тупо дивилася кобилиці під ноги й мовчала або ж кривилася, поборювана жалощами, і мовчки витирала рясні, часом удушливі сльози. Лише тоді, як над'їхали до Широкої ріки та стали думати-гадати, як перебратися через неї, зібралася на мислі й сказала:

— Робіть пліт. Уплав я іто здолаю цієї широчіні.

— Не бійся, — змилостивився привідця. — Уцлав і до пошлемо, шукатимемо перевозу,

Пошуки ті забрали в них чи не більше часу, аніж п-тт, із Оінулу. Подалися ышз — нема та й иема кутригурськттх стіїбітщ, "к і кутргггурів. Лише слідп від ЇИА, іци стояли колись, та ловили рибу, та плавали цими широкими водами на пониззя чи до тих же утигурів, більша пічого. Довелося правитися у верхів'я і мало не до порогів. Л то не блигомий світ та й путь не з торованих. Усяк бувало: і об'їздили хаші, і пробиралися прибережними хашами, доки натрапили на стійбище та домоглися іменем хана перевозу на супротивний бік. Люд начуваний татьбою та й сам сусідив не з ліпшими, аніж утигури, татями — з обрами, тож неохоче зважувався вези їх на утигурський берег. Довелося пояснювати старшим у стійбищі чи й гримати на них.

Побережани звикли до плавання. Для них змайструвати пліт — невелика мудрість. Коли уже взялися за діло, не забарилися з ним. Гірше було, як вели на пліт кобилицю: вопа ніяк не хотіла розлучатися з іншими кіньми. Уперлася — і хоч би що. Коли ж завели силоміць, мало не пересягнула через огорожу. Далебі, й не заспокоїли б її, коли б не підійшла Каломела та ве укоськала ласками, словом-утіхою. Скільки пливли, стільки й промовляла до нсвдоволеної насиллям тварі та жалілася на людей укоськуючи твар: "Що вдієш, — казала. — Беззахисні ми, а беззахисним одне лишається — покладатися на милість сильніших".

Хапша не раділа з того, що наближається до землі батьків своїх, одначе й не плакала вже. Видимо, певна була: якось буде. А зійшла па берег та стала лаштуватися до від'їзду, і та, остання її певність здиміла. Ті, на кого покладено було викопувати волю кметів, а відтак і родів кутригурських, но дали їй сідла. Схопили, легку і безсилу супроти їхньої сили, поклали на спину кобилиці й заходились умотузовувати. Ноги туго зв'язали під черевом, руки — її ід шисю і, не вдовольнившись тим, стали уперізувати сирицею й тіло. Коли ж подивувалася, ба знайшла за потрібно противитись, а противлячись, питатися, чого хочуть під неї, пащо умоту:ювують, не церемонились і не хоіалися вже .ч намірами.

— Так трепа, — сказали. — Нехай хаіі Сатіділ зиас: починіістьсн и;іра ;!а його татьбу н землі нашій. 1 буде вона жорстокішою. ;шіж він може сіібі мислити.

Зняли для певності повід, узду і ціьохііулії і.ибплицю пугою.

Минали дні, а хап Завсргац пс зважувався повернутися до свого стійбища над Онгуяом. Певен був, кметі не забарилися вчинити з Каломелою те, чого так довго й уперто домагалися, й лякався тієї певності. Об'їздив стійбища в степу, питався в тих, що стояли па чолі стійбищ, скільки воїв можуть виставити, коли настане час відплатити утигурам за підступність і нашествя, чи всі, як кметі, носять у серці жагучу потребу відплати-мсти, а думкою те й робив, що поривався до великоханського намету та питав себе, чи то ж правда, що Каломели немає вже там, як це може бути, щоб не було? Повернеться, а колись же мусить повернутись — і не застане жони, не буде обласканий при зустрічі, вигороджений щебетом, що на нього не скупилася його жона.

"Клятий Санділ! — лаявся подумки, а іноді і вголос. — Дорого заплатиш ти мені за Каломелу. Ой дорого!"

На кмеїв не нарікав уже і свою згоду поквитатися з Каломелою, аби прихилити їх до себе, не згадував. В усьому звинувачував Санділа та його плем'я, на них гос'ірів розум, серце, меча свого. Коли ж настав час повернутися до стійбища на Онгулі, а в стійбищі — до великохапського намету, чув, маліє на силі, ноги відмовляються нести. Ладен був вигадати щось, аби не йти туди, до житла, в якому — зпав — замість жони і виплеканого її турботами затишку, застане пустку. Та як не піде, коли то його жиїло. В іншому пе приймуть, а коли й приймуть, то не забаряться подивуватися: хан бапує за зрадливицею? Ханові шкода, що вона дістала по заслугі?

І пішов, і сидів при свічі до глибокої ночі, і сумував, як, може, не сумував за вітцем своїм, матір'ю, що доволі рано попрощалися зі світом, полишили його мало не самотнього в цім світі. А настав час одходити до сну, покликав челядників і звелів готувати для нього омивання. "Так пізно?" — питали, одначе тільки очима та видом ще. Уголос ніхто не смів казати таке ханові. Зате коли помився та ліг у ложе, одважились і поцікавились:

— Може, хан при світлі спатиме?

— Чого б то? — подивувався і тим поклав край розмові з челядниками.

Заснув, як після всякої купелі, і доволі швидко і міцно. Заколисалоя зворохоблене подіями останніх днів сумління, вгомонилися бентеги, хай і надійно приховані, все ж каяття. Тіло, розум, всеньке ество заповонила вольготність, відвідало якесь дитинне вдоволення всім. Л ужи вдоволення дало простір химерним, як іїа здоровий глузд, снам.

Колись, за ранніх оірович літ, з усіх молодечих схильностей і захоплень Заверган давав перевагу ловам. Збирав до гурту кількох таких, як сам, сидлали підстаркуватих, таких, що бували та й бували вже у походах огирів і правилися у верхів'я Онгулу — туди, де не було стійбищ і де привільне почувало себе птаство — гуси, крякви, лебеді. Комоней пускали пастися, самі ж забиралися в зарослі верболозу та очерету й ждали, коли наблизиться облюбована здобич. Поціляли в неї здебільше стрілами, а проте молодеча вигадка нерідко спонукали його й до іншого способу ловлі, надто коли хотілося привезти додому живими лебедя чи добірну гуску.

Хто вигадав таку ловлю, не пам'ятає. Певно, задовго до них ще, та найбільше

схильний до неї був він, Заверган. Роздягався до наготи, ховався при самій воді в очереті й ждав, доки наблизиться привільне й безпечно почуваючий себе табун гусей, спаровані сердечним єднанням лебеді. Коли ж наближалися, брав у рота наготовану заздалегідь очеретину, пірнав нечутно і так же нечутно підкрадався до гусей чи лебедів. Тоді вже, як бачив перед собою чи над собою рожеві лапки, випльовував очеретину, хапав обіруч здобич і тримав її доїи, доки не розлетиться потривожена з'явою людини, решта табуна.

Гуси не так ще, а лебеді боролися довго й завзято, так завзято, що не в кожного вистачало сили і мужності виходити з тої борні звитяжцем, тим паче, коли доводилося тримати лебедя одною рукою, а другою гребтися до берега.

Цієї ночі наснилося майже те саме, що було колись наяву. Сидів, припишкий, в очереті, й терпляче ждав, коли наблизиться до нього сніжно-біла, з царственою короною на голові лебідка. Не лебідь, хоч він був поруч, саме лебідка: надто вже зваблива була вона видом своїм, молодечою невинністю і чистотою. А лебідка не поспішала зближатися, обіймалася з лебедем, охоче підставляла голову, коли лебідь цілував та милував її, потім збадьорювалася, поривалася злетіти на радіщах, та передумувала і обмежувалась тим, що дужо була крильми об воду, пробігала по синій поверхні ріки кільканадцять ступенів і знову поверталася до лебедя, дозволяла обняти себе широкими, на цілий розмах рук крилами, цілувалась та милувалась обнята.

За тим милуванням і підстеріг він її, радів, що схопив надійно, не випустить уже. І таки їе випустив би з руїн, коли б це сталося диво: їю віп осилив лебедицю й тримав на воді, лебедиця змахнула дужими крильми, вихопила Завергана з води й понесла над рікою, а згодом — над степом. Отетерів, не йме собі віри. Хотів було пустити ту диво-лебедицю, та розглянувся і схолонув серцем: він надто високо піднісся, щоб зважитися і сягнути з такої високості вниз. Лишалось єдине — ублагати лебедицю.

Ще раз скинув на неї наполоханий погляд і заволав диким лементом: їого несла не лебедиця — Каломела, крила тільки мала широкі та білі замість рук.

"А-а-а!" — почув свій голос і лупнув, облитий холодним потом, очима: хтось дужо торсав їого за ногу, кликав на їмення.

— Вставай, хане, жони твоєї кобилиця повернулася. Усе ще не вірив чи не міг втямити, повіривши. Був таки в своїй ложниці. На столі горіла, як і звечора, свіча, а поруч сидів челядник і торочив щось перепудженням, як і в хана, голосом.

— Яка кобилиця? Звідки повернулася?

— Та, що на ній завше їздила ханша, що була переправлена купно з ханшею через Широку ріку. Звідтам і повернулася щойно. Підійшла до самого намету і покликала тебе голосним їржанням.

Тепер аж второпав, що кажуть їому, і засуєтився, почав одягатися.

— А ханша? — надумався і запитав. — Що а ханшсю?

— І ханша при кобилиці.

Не просто догадувався, по голосу челядини чув: їому принесли до безуму тривожну і неприємну вість. Тому не став допитуватися. Перший ступив до виходу,

націлився йти в ніч, та одразу ж і спинився: кобилиця заіржала благально-клично, схоже, що потішено, й пішла на зближення з ханом. А зблизившись, довірливо торкнулася мордою в груди, потім — Заверганового виду.

Зимно зробилося від тієї ласки. Затремтів усім тілом і заходився обмацувати твар. А натрапив на примотузовану на її спині Каломелу, сахнувся злякано і уклія.

— Вогню сюди! — повелів челядникам. — Мерщій вогню!

Та челядники не поспішали здійснювати його повеління.

— Чи треба, хане? — запитали стишено. — Збіжиться люд, піде землею поголос. І без вогню ясно.

— Що? Що ясно?

— Жиїїа гноя мирїїа. Воїа, як бачїїї, іїрішогузована до кобилиці, не інакше, як втопилася, коли твар пливла через ріку.

— Ви певні, що мертва?

— А так, удостоверювалися перед тим, як будити тебе. Зроби інше, хане: поховай її, доки спить стійбище, за локонами роду нашого. Хай не глумляться бодай по смерті.

Не повірив. Торкнувся чола, рук, покликав на ймення і знову не повірив: заходився розмотузовувати жону очевидно, мав намір внести її до намету, пересвідчитися при світлі. Та недовго тратив на те час і зусилля. Одне, впевнився: надійно замотувували її, без ножа не визволити з пут, а друге, сумніву не лишалося: Каломела таки мертва.

"О Небо! — простогнав. — Це треба було статися такому. Чи я хотів, щоб саме так сталося?"

І розглядавсь, і поривався кудись, а нічого ліпшого не вигadaв.

— Сідлайте комоней, — повелів. — Беріть кобилицю з утопшою, заступи, поїдемо за стійбище.

Куди вів усіх, і сам, певно, не відав. Далі від роду і тих людей у власному роді, котрі і мертвим не дають супокою, чи таки обрав місце, де поховає Каломелу за поконами предків і прагнув того місця? Піди та знай, які в нього умисли. Може, всього лиш утікав від гадки: як це сталося, що Каломела он скільки днів і ночей блукала землею утигурською і ніхто не визволив її з тих пут? Не натрапила кобилиця на людей чи не далася людям? Відала, де домівка, й подалася вслід за тими, що полишили її в утигурах, до своєї домівки? Чому ж тоді так довго добиралася? Утопила жону, долаючи таку широку і таку неспокійну часом ріку, чи уморила голодом і спрагою?

Є про що думати Заверганові і є від чого втікати. Тому й жене так огира — ускач та й ускач. Челядники ледве встигали за ним, і тоді вже, як спинився та дав можливість розглянутися при рожево-голубому багатті, що розгоралося край неба, збагнули й сказали самі собі: хап знав, куди везе жону; це найвище місце над Онгулом, звідси Каломела бачитиме щоденні світання, народження умитого росами сонця за Широкою рікою і стопи свої від краю до краю.

Були старанні і, як ніколи, услужливі ханові. Та водночас і пильні (хай милує Тангра за недоречну істину, одначе куди подінешся, коли вона — істина: челядники завжди пильніші й уважніші до своїх вельмож, аніж вельможі до челядників). І тоді, як

розмотузокували хаїшіу, і коли розмотували, бачили: хан не може дивитися па неї. Чи то вид Каломелин, такий по-молодечому знадний колись і такий спотворений смертю, жахав його, чи ще щось, — кидав скрадливий позирк очей своїх і одвертався, не знав, куди себе діти, аж поки по згадав: пора ж копати яму, і не взявся за заступ.

Що думав, копаючи, лише він, певно, й відав. В усякім разі, щось думав і бентежився неабияк, бо заступа вганяв у землю дужо, так дужо, що зламав одного, примушував гнутися й другого.

А небо палало вже над степом, з рожево-голубого робилося незвично багряним, схоже, що там, за Широкою рікою, роздмухував та й роздмухував хтось потужне, на все крайнебо багаття.

— До бурі йдеться, хане, — кивнув у той бік один із челядників.

— А так, буде буря, буде й кривавиця, і саме там, за Широкою рікою.

Викидав зрушену заступом землю, обміряв для певності яму і вже потім, як виліз із неї, звелів челядникам:

— Нарвіть м'якої трави, вистеліть ханші ложе та й кладіть на вічний спочинок. Ім'я її, як і пам'ять про неї, увічнимо згодом, коли поквитаємося з утигурами. Повернемося всіма тисячами й насиплемо на цім місці високу могилу — таку, щоб далеко видно було, щоб і через віки нагадувала людям: була у хана Завергана жона преліпо слюбна і була кривава мста за її страдницьку смерть.

XV

Тепер знав, що вдіє, аби вернути собі передану вітцсм і набуту за Дунаєм славу: доки в родах горять ненавистю серця, доки сам він палає жаданням мсти, поведе кутригурів за Широку ріку, а вже як поведе, вчинить так, щоб не тільки земля, небо палало вогнивом. Кметі відійдуть там серцем, а відійдуть — знову стануть покірними і прихильними до хана, ладними слухатись всякого, що зійде з його уст, повеління.

З чого ж почне? Скличе всіх і покаже кобилицю, на якій повернулася Каломела, чи утаємничить її повернення до пори до часу, обмежиться тим, що скаже: "Я вволив вашу волю, настав час уволити мою"? Мабуть, що так: спершу покличе всіх у похід і утішить мстою, а вже потім, як утішаться і стануть чулішими до чужого бсзліття, приведе псіх па то місцг, ди поховай жону сіюю, і ск;цни: "Якщо иже Каломела і мертвою повернулася до нас, вона таки не винна. Чуєш, роде мій клятий, воздай належне їй бодай по смерті, коли не вмів воздати за життя!" : Гінці його не барилися гнати комоней у степ, і кметі теж не забарилися відгукнутися на ханів клич. Прибули я мужами, отроками, ба навіть старців прихопили, — всіх, кого ще міг виділити рід, хто був спроможний помститися за вчинені родові кривди. Бачачи те, Заверган не став усамітнюватися з кметями і радитись-напучувати кметів. Виїхав у супроводі чільних мужів наперед примовклої враз раті й звернувся до неї з речницею:

— Кутригури! Вільні сини вільного степу! До вас буде слово моє. Усі ви відаєте, якою славою покрили себе вої наші за Дунаєм і який хосен мали б із того, коли б не злі сусіди. Не тільки багату здобич, ситу землю здобули б, ту, що відкрила б нам путь у царство достатку і благодаті. Та ба, сталося непередбачене: утигури скористалися

відсутністю найхоробріших із нас і вломилися, яко найпідступніші таті, у землю нашу. Пішли за димом стійбища, упали мертвими чи взяті в ганебний полон родаки ваші, не стало й витоків достатку в кутригурських родах — табунів комоней, черід корів, отар овець. Нас лишили голими й голодними, кутригури, нанесли непоправного урону! Діди й прадіди такого не прощали. Нікому й ніколи! Що скажете ви, нащадки їхні? Схилите перед лихоліттям голови і ждатимете слухної нагоди чи зберетеся з силою і поквитаєтеся з татями, утигурами іменованими?

— Чого маємо ждати? Нем!! Доки гарячі рани, доки палає жаданням помсти кров, веде, хане, на утигурів. Кара і смерть їм! Кара і смерть!!

— Зараз саме час! — силівся перекичати тисячі. — В степах давно окотилися і встигли випастись на дозвіллі вівці, розтелились корови, ожеребилися кобилиці, їхні, утигурські, і ті, що взяли у нас. Дозріла й засіяна утигурами нива. Тож і кажу: саме час. Отари, череди, табуни зженемо до Широкої ріки й переправимо на свій бік, ниви та стійбища пустимо за димом. Ліпшої нагоди помститися не буде. А сила в нас є, жадання помсти родам кутригурським, гадаю, не треба позичати.

— А так! Веди, хане, па утигурів, і хай торжествує мста!

— Хай торжествує мста!

Вони дотримали даного ханові слова. Йшли, як і за Дунай, десятма тисячами, хоча переправлялися й не купно — в трьох місцях. А вже як переправилися через Піроку ріку, розбилися на сотні й пішли лавами по всій Утигурії. Палили, як обіцяли, поля, палили й стійбища, займали отари овець, табуни комоней, череди корів і гнали до Широкої ріки. Не було, ясна річ, пощади й утигурам, надто тим, що потрапляли під руку першими. Утинали голови й приказували: "Це за наші рани, це за нашу кров!" Накидали молодшим аркани на шиї і знов приказували: "Будете, підлі зрадники, рабами, коли не захотіли бути родаками і добрими сусідами".

Тим, що стояли стійбищами над Широкою рікою чи випасали череди корів поблизу ріки, дісталася найбільше, а все ж дісталася не всім. На те вони, утигури, жили на обводах, аби знати, як діяти, коли вторгаються таті, а коли — націлені на поголовне винищення супостати. Поскакали гінці у свої, поскакали й у сусідні стійбища, а з тих сусідніх — ще в сусідні; стійбища знімалися, з чим могли знятись, і втікали в степ, діждалися ночі й дали по всьому степу вижу: палили вогонь на вежах, палпли торішнє чи позаторішнє сіно, усе, що піддавалося вогню. Та й кутригури тим самим нагадували про себе. Багаття їхньої каримсти йшли не лише по землі, сягали неба й казали тим кого не посягли ще: йде страшна відплата-згуба. Тож і сталося те, що не раз уже було. Єдиний досі рід без будучієї спонуки ділився на два: ті, що могли тримати в руках моча і лука, збиралися в десятки, а десятки — в сотні й поспішали назустріч непроханим сусідам, що стали віднині супостатами, ті, що могли лиш правити комонями та давати серед родаків такий-сякий лад, відходили до Білої ріки й одразу ж, не чекаючи чиеїсь згоди, переправлялися за ріку. Бо відали: коли супостат вторгається у їхню землю з заходу сонця, далі західного берега ріки Білої не піде, коли зі сходу сонця — далі східного берега не піде. На супротивнім боці стоятиме вже хан із воями, а з ханом у

супостата буде не та розмова, що з перепудженими стійбищами, навіть коли вони об'єднані в сотні й стають між утікаючими родами і супостатом із чужкряю, яко прикриття. Траплялось, ясна річ, усяке. Стійбищ між Білою і Широкою рікою он скільки. Одні вводили в оману кутригурів і досягали рятівного берега, іншим кутригури перетинали до нього путь, і тоді ніхто вже не міг стати на поміч. Вдень гасали по степу вершники — у один, у другий і третій кінець, зупинялися на мить на узвилинні чи могилі, приглядалися до околиць і знову гнали, мов напіжені, комоней, настигали втікачів чи стиналися з прикриттям, вночі палало все, що брав вогонь. Покарана, як і та, що ждала кари, земля доволі-таки відчутно чула її на собі й волала до неба про поміч. Там ревом непоєної чи недоєної худоби, там — криком конаючих чи тих, що схрестили мечі не на життя — на смерть.

Хан Санділ — муж літній і воїн буваліший, ніж Заверган. Не жахався, чуючи крики нажаханих, і не зневірювався, слухаючи зневірених. Одне знав: питав усякого, хто прибував з-за Білої ріки, де кутригури, скільки кутригурів, що роблять з родами їхніми і товаром їхнім ті, що порядкують уже на сплюндрованій землі, а що — кинуті в передні лави, і тут-таки кликав кметів, що стояли на чолі тисяч, і повелівав, куди кому правитися, що діяти доправившись.

Хто тямив у ратнім ділі, тому неважко було спостерегти: хан відає, що робить. Хай небагато там, за Білою рікою, сотень, хай розпорошені вони, все ж здатні відчутно пошарпати супостата і тим збити з пантелику. А збитого з пантелику Завергана легше було заманити в пастку і накрити в пастці. На що він покладається, той задержуватий зятьок? На ті недобиті тисячі, що привів із-за Дунаю? Видить Небо, зовсім утратив розум зі злості. Та в нього ж, Санділа, мало не вдвічі більше їх! Мусив би знати, перш ніж іти на утигурів, мав би відати, хлопак, що утигури не самотні. На їхнім боці Візантія, а з ким Візантія, з тим і сусідні обри. Усе передбачено, Завергане, на все є домовленість через ту ж Візантію, іменем імператора візантійського. Досить вдатися з чолобитною — і обри будуть тут як тут. Та він, Санділ, не уповає на чийсь поміч, він і сам упорається з кутригурами. А упорається та прибере до рук — інакше заговорить і з ними, своїми хитромудрими сусідами.

— Хане! — об'явився один, об'явився й другий гінець. — Кутригури, що тримали путь на горішні витоки нашої ріки, круто звернули на полудень, схоже, що йдуть на з'єднання з самим Заверганом.

— А ті, що йшли ближче до моря, де зараз?

— Передні сотні вийшли на Овечий Бід, схоже, ніби ждуть всіх інших.

Хан втішено похитує головою.

— Минавре! — кличе одного з мужів. — — Бери свою тисячу і не дай тим, що вийдуть до Овечого Броду, перейти Білу. Коли ж захочуть з'єднатися із Заверганом, тежж стань на путі і не пусти до Завергана.

— Всього лиш тисячу даєш, батє?

— Там є вже сотні, візьмеш їх під свою руку, як і тих що переправляться з супротивного берега чи ратиборствуватимуть неподалік Броду на супротивному березі.

З ними, гадаю, упорашся з повинністю, що її покладаю на тебе.

Помислив, зважуючись чи виважуючи щось у мислях, і вже по тому додав, звертаючись до іншого мужа:

— Ті дві-три тисячі, що йдуть з полуночі, доручаю тобі, Благою. Бери тридцять сотень комонників, переправляйся через Білу і зроби все, аби спинити їх чи погромити — то вже як складеться. Одного не дозволяю — дати їм бодай якусь спроможність об'єднатися з ханом кутригурів. Ну, а хана я візьму на себе.

...Іржали язвлені чи перепуджені січею комоні, дзвеніли, викрешуючи іскри, мечі, хай іноді, все ж чулися ревні гехкання тих, що присмачували удари меча словом. Не чути було лиш крику потятих та уражених в січі. Одні не встигали зронити його, інші безсилі були перекричати гамір боролища, а надто голоси погроз та проклять, що на них не скупилися як утигури, так і кутригури. Ненависть ішла на ненависть, а гнів — на гнів. І не було місця для стриму, як не було його й для пощади. Бо зійшлися не на життя — на смерть. Серця кутригурів жадали помсти за вчинену наругу, утигурів же допікала зухвалість кутригурів, здавалось, повержених уже, і повержених упрах. Тож і зчепилися та завихрилися у велетенській, ледве примітній для ока улоговині між Широкою і Білою рікою, а зчепившись, не опускали вже мечів і не шкодували стріл. Люто налітали один на одного, як і сотня на сотню, видзвонювали мечами о мечі, падали, потяті чи уражені, кономям під ноги, вихоплювалися з круговерті ті, що вціліли, і знову завихрювалися.

— Смерть запроданцям і конокрадам! — кричав котрийсь із Заверганових тисяч і, зібравши довкола себе розпорошених січею воїв, вів їх туди, де, бачив, скрутніше його сородичам — кутригурам.

— Смерть татям-убивцям! — підхоплював його клич інший, і там, де чувся він, посилювався брязкіт мечів, тіснішими ставали кутригурські лави, не просто напірали — потужно вломлювалися в утигурські й примушували їх відступати чи й розступатись.

Улоговина густіше й густіше вкривалася трупом, і кономям все важче та важче було коритися волі живих і не наступити на потятих. А все ж вони умудрялися робити те. І перли, що було приті, вперед — перескакували, і ставали, стримувані, цапки та вигарцьовували на двох — не торкалися, і вертілись, спонукувані удилами та язвлені острогами, в герці — обминали. Хропли лиш та насторожували уші, кидали в усебіч піною та іржали так надривно і дужо, що в того, хто заносив над ними меча, здригалася рука і надавала супостатові можливість виграти жадану мить.

Санділ не ставав, подібно Заверганові, на чолі тисяч і не йшов на січу разом із тисячами. Возсідав у сідлі і стежив за бородищем, що вирувало в улоговині. Бо не втрачав віри, бо певен був: звитяга рано чи пізно буде на його боці. Ті тисячі, що мали підійти у вирішальну мить до Завергана і стати в поміч Заверганові, таки не підійдуть: їм заслонили путь, і надійно, а під рукою в нього, хана Санділа, чи не вдвічі більше воїв, ніж у Завергана. Одне бентежило, власне, не так бентежило, як зворохоблювало нетерплячку: січа триває з самого ранку, а звитяги нема та й нема. Чому так і чи довго триватиме це?

— Скачи на боролище, — обернувся до першого, хто об'явився під рукою, — й довідайся, як довго дозволятимемо кутригурам топтати нашу землю? Чи не час їм податися пріч?

Перший гінець повернувся й сказав:

— Терпіння достойний. Ще трохи — і побіжать. Другий був стриманіший:

— Велику лють мають на нас кутригури, тому пруть, яко дики, або ж стоять на смерть.

"А ви?!" — хотів було крикнути Санділ, та його упередили:

— Хан Заверган нагадував своїм на боролищі: "Кутригурин! Коли ти не потяв трьох утигурів, вважай, що ти не помстився за кров і сльози кровних". Вони й стараються. Наших, хане, удвічі, коли не втричі лягає більше, аніж їхніх.

"Отак? — похолонув Санділ. — Ну, то стривайте ж". Він обертається, аби переказати те, що намислив, виконавцям своєї волі, й помічає нараз: на сіверські обводи улоговини, в якій стиналися їхні з Заверганом сили, вихопилися комонники. Вхопилися й спинилися чомусь, приглядаються до колотнечі, що котилася долом.

"Благой? — піднісся духом Санділ. — О радість! Невже встиг упоратися з кутригурами? А втім, до чого ці сумніви?"

— Утигури! — обернувся до тих, що стояли позаду. — Нам прийшла поміч. Кметь Благой погромив татей що палили стійбища в полуночних землях, і стоїть он жде нашого повеління. Клічтс тисячі вірних і вперед, на кутригурів. Здобич ваша і вся Кутригурія по звитязі ваша!

Санділ оголив нарешті меча й пішов у передніх лавах. Те збадьорило утигурів, додало їм ратної буєсті.

— Хан з нами, — кричали, — і Небо за нас! Чули, Благой теж підійшов. Смерть свинопасам! Кара і смерть!

Стинались і не розглядалися, аж поки хтось із утигурів не завважив і не крикнув крайнім, а ті — у звихрену круговерть боролища:

— Обрії! То не Благой, то обри обступають нас! Разять усіх підряд, утигурів і кутригурів!

Поеднані донедавна смертельними узами супостати розскочилися, яко наполохані вовком отари, й тирлюються осібно, а тирлюючись, силяться стримати обрив, що насадили звідусіль і, певно, не одною тьмою.

— Кругова порука! — чути дужий голос кутригурського хана. — Відходьте на захід сонця й бороніться навсібіч!

Мужам, як і воям кутригурських родів, видно, не вперше опинятися в такій, як ця, пастці. Пробивали собі путь до Широкої ріки, однак не забували й про тих, що насадили на них зусібіч. Мовби збита воедино лавипа, котилися улоговиною і не дозволяли супостатові роз'єднати їх.

Де поділися утигури, не доглядалися. Тоді вже, як обри вдруге і надійно заступили їм путь у свою землю, зрештою виїхали наперед і порадили не лити даремно крові, спинилися й угледіли: утигури удостоєні тієї ж честі.

— Ми йшли не до обрів! — став перед речниками з супротивних лав Заверган. — Чого їм треба від нас?

— Коли ти і є хан кутригурів, — відповіли йому, — ходи до нашого привідці, він скаже, чого треба.

— Хан не піде, — поспішили заперечити ті з кметів, що були при Заверганові. — На розмову, коли вона конче потрібна і неминуча, може піти хтось із мужів його, таких же чільних і довірених, як і хан.

Обрини не зловтішалися з того.

— Шкода, коли так, — сказали розважливо. — Баян волів мати бесіду лише з ханом. Якщо є страх і недовіра — додали по деякім мовчанні, — пришлемо заложників, теж мужів чільних.

І сумнівались, і досадували, і гнівались не знати на кого, коли лишилися без свідків, а чогось втішнішого, аніж то, що звеліли їм, вигадати не могли. Обрів, самі бачили, тисячі й тисячі, прорватися крізь їхні лави годі й сподіватись. А коли так, іншої ради немає: не комусь іншому, Заверганові доведеться йти на Баянів клич і ставати перед ханом Баяном.

Пішов не сам, у супроводі двох кметів і чотирьох отроків. Та й іти випало не якесь там поприще, — мало не всі десять здолали, доки добралися до намету хана Баяна. Одначе не те дивувало і обурювало всіх: коли наблизились і спинилися, біля намету стояв уже й чекав запросин привідці обрів хан Санділ.

— Старий шакал! — зціпив зуби хан кутригурів. — Що ти наробив? Яку узду накинув своєю татьбою на роди наші!

Санділ зиркнув спідлоба, видно, мав намір відповісти Заверганові належно, та не встиг зібратися з мислями: з намету вийшов той, кому велено було переказати привідцям ворогуючих між собою сусідів, аби заходили вже й ставали перед очі повелителя великого племені аварів, іменованого в степах антського примор'я обрами.

Мусили перенести освідчення між собою на слухніший час.

Хан не сам був у наметі. По праву руч від нього сиділи три мужі, по ліву — жони (також три), без сумніву — жони самого Баяна. Інші два мужі тулилися біля ханових ніг і значно нижче, ніж возсідав хан і його прибічники.

Як пересвідчилися згодом, то були товмачі.

Літами Баян не набагато старший за Завергана. З виду, хай і суворого аж надто, йому можна дати не більше тридцяти. Одначе муж при тілі, як і при силі, ясна річ. По статурі його, по довгих і товстих руках не важко пересвідчитись: коли підведеться, сягне мало не самого верхів'я в наметі.

Удає тільки, що гнівається, насправді он який вдоволений. Тому і вирядився, либонь, у святкове, через те й волосся заплів у нові кісники. Якже, так легко, без найменших втрат і зусиль скорив дві раті, слухняними поставив перед себе привідців двох племен. Двох і одним заходом!

Що то скаже, коли заговорить?

— Ханові племені утигурів як і ханові племені кутригурів, — почули зрештою його

голос, — не випадає аж надто гніватись на мене і мої турми.

Пождав, доки товмачі вклали до вух обох ханів сказане, і иже потім додав:

— Турми мої змушені були втрутитися у січу між вами бо бачили: ви не розійдетесь, доки не витнете один одного до ноги. А того не треба ні вам, ні жонам та родам вашим як не треба й тій повинності, що покладається на всіх нас волею Неба.

Перший одважився перечити Заверган.

— Ми не просили об тім хана, як і його турми. У нас свої карби на утигурів, і ніяка інша повинність не може примусити кутригурські родії забути про них.

— Знаю. І все ж треба забути.

— Утигури порушили покони предків: будучи нашими кривними і маючи ряд на мир та злагоду, скористалися відсутністю кутригурських воїв і пішли у їхню землю з татьбою, пролили кров наших родів, пов'язали беззахисних і одвели їх на сарацинські торги. За таке розплачуються кров'ю і тільки кров'ю!

— За сим разом хан Санділ розплатиться золотом — тим що взяв із ромеїв за удар своїм сородичам у спину і тим, що виручив на торгах за розпродаж тих же сородичів.

Санділ вирячив з дива чи з ляку очі, певно, мав намір перечити, та тієї миті заревів, яко поранений бик, Заверган і, позбавлений броні, кинувся на хана утигурів голіруч.

— Проклятий шакал! Задушу, яко полоза!

— Стій! — Баян підніс руку, і того було доста, аби на хана кутригурів кинулося одразу чотири обрини. А з чотирма навіть Заверганові, молодому і дужому, годі було упоратись: — Утямте собі: віднині ви мої данники. За злочини і провини чийсь караю лиш я, за те, що захищатиму вас від меча і наруги інших, платитимете дань ви. Коли пристаєте на це, кладіть до ніг покору та й будьте вільні, коли ні, ідіть до своїх воїв і готуйте їх до січі. Я й мої турми братимемо це право мечем.

Хани стояли мовчазні й похнюплені. Про те, щоб зібрати зараз воїв і злютувати їх у силу, здатну стягтися з обрами, тим паче купно з сусідами, годі й думати. А поодинці ані утигурам, ані кутригурам не здолати обрив.

Поміркованішим, як і личить старшому, виявився хан Санділ. Ступив, осилюючи неміч, крок-другий уперед і тицьнувся Баянові до ніг. Щось бурмотів собі під ніс а Заверган тупо дивився па те і відмовчувався.

— Я тоді лиш явлю покору, — підняв зрештою на Баяна очі, — коли знатиму, скільки золота візьму з хана утигурів.

— Третину того, що взяв він із ромеїв — тридцять тисяч золотих солід. Ще тридцять піде на наш стіл, решта — йому. Ну, а скільки хан Санділ виручив за розпродаж родаків твоїв, він сам, гадаю, скаже.

XVI

В кінці того літа, на великому зібранні чільних мужів усіх трьох племен хан Санділ передав Заверганові усе, що належало йому і його племені яко покараному татьбою, а раннього поліття обри перейшли через Широку ріку й затопили кутригурську землю як по один, так і по другий бік Онгулу повозами своїми, комонями, чередами корів, отарами овець. Бодай якось потішений стягнуною з утигурів даниною люд стетерів з

того дива й поспішив удатися до свого хана: як розуміти це нашестя, чи надовго воно?

Заверган сам до пуття не знав, як надовго, а все ж силився заспокоїти роди: хай потісняться на час. Обри йдуть за Дунай. Коли полагождать з антами та забезпечать надійні переправи, до зими залишать їхню землю. Зрештою, кутригурам самим слід подумати, лишатись чи не лишатися в ній. Давно-бо прагнуть сісти на задунайських землях. Це чи не найсприятливіша нагода. Купно з обрами і перейдуть ту повноводу ріку, і сядуть за рікою. Опісля такої нагоди може й не бути.

— Опісля — так, одначе чи є потреба уповати на цю? Кметь, що брав під сумнів Заверганові наміри, не ховався за інших, виступив наперед і став ждати, що скаже хан.

— Кажу ж, давно прагнули цього.

— Прагнули тоді, як були вільним, нікому не підвладним племенем. А яка є потреба йти за Дунай зараз, купно з обрами? Щоб бути конюхами в них?

Заверган не одразу знайшовся, що сказати. "І це правда, — думав про себе. — Та чи є потреба оглашати її при всіх?"

— Я не неволю вас, — старався бути і угодним кметям, і не вельми щиросердним, — не кажу: підемо — і край. Одначе, коли таке жадання було та й зараз, знаю, є, чом не подумати і не зважитись подумавши.

Кметі засперечалися. Одні казали: аби лиш піти та сісти, там побачать, хто в кого конюхом буде, інші вимахували п'ястуками й кричали: ні і ні! Це слухна нагода одірватися від обрін. Не скористатися нею — глупство і тільки.

Заверган лиш посміхався, чуючи те.

"Хай посперечаються, — не став стримувати. — Хай своїм розумом дійдуть, як бути. Те, що станеться цього поліття, може зовсім по-іншому вирішити долю кутри гурів".

І він не помилився. Обри не залишилися між Широкою рікою і Онгулом, пішли далі за Онгул і спинилися лиш перед Дністром та лиманом. А проте вони й не забули, що кутригури та утигури — їхні конюхи. Тоді, як спала в степу спекотнява, а сонце помітніше та й помітніше стало хилитися до небосхилу, каган покликав на Куялик, де стояв тепер його великоханський намет, усіх чільних мужів і серед них хана Завергана та хана Санділа.

— Імператор Юстиніан, — сказав не без задоволення, — ласкаво запрошує всіх нас, аварів, утигурів і кутригурів, сісти в його землях і стати другою Довгою стіною супроти слов'ян — як антів, так і склавинів. Хотів би почути від мужів своїх, від ханів утигурів і кутригурів, як ставляться вони до цього, чи пристають на запросини імператора самі і чи пристануть їхні роди?

Обри примітне пожвавилися, видно було, вони ждали цих запросин, як і переселення в ромейські землі.

— Імператор лише поселяє нас у себе, — спитали, — чи й платитиме нам за сторожову службу на обводах?

— А то ж як, і платитиме.

— Скільки?

— Сказав, не зобидить, — злукавив Баян, явно не бажаючи називати при утигурах

та кутригурах визначену імператором суму.

Санділ, яко буваліший, збагнув те і зважився сказати своє слово.

— Хан утигурів має спершу поговорити з родами своїми. Як скажуть роди, так і буде.

— Я теж маю поговорити, — не став зволікати з речницею-відповіддю й Заверган, та одразу ж передумав і додав: — Хоча майже певен: кутригури погодяться на переселення. Вони давно облюбували там собі землю-годувальницю і воліють сісти на ній.

Баян вдоволено кивнув головою.

— Земля там багата. Я так мислю: саме там, за Дунаєм, ми знайдемо нарешті собі пристанище й сядемо не на літа — на віки.

Він розщедрився на слово, і, може, як ніколи досі. Казан та й казав, де сядуть, перейшовши Дунай, які вигоди матимуть від зим.ті, які — від служби в багатій Візантії, а Заверган слухав ті казання й своб думав: "Знаємо, які щедрі бувають на обіцянки ті, кому конче потрібні чийсь мечі. Побачимо, якої заспіває ромейський імператор, коли настане час розплачуватися за пролиту на його обводах кров".

Про себе хан Кутригурії так поклав: нині погоджуватиметься з Баяном, вдаватиме, ніби покірний йому, а дійде до переселення, інакше вдіє. Чи тільки обрам дозволено бути хитрими зміями? Кутригури теж здатні на те. А так, може, ще здатніші, ніж обри.

Снував наперед мислі і тішив себе ними, аж поки Баян не заговорив про інше і не обірвав їх нагло.

— Віднині, — сказав, — і, може, навіки найзапеклішими супостатами нашими будуть слов'яни, і передусім анти. Вони можуть стати нам на путі, коли йтимемо за Дунай, і вже напевно не захочуть миритися з нами, коли сядемо за Дунаєм. Завважте, не хтось інший — ми перетнемо їм путь у благодатну Мізію і ще благодатнішу Фракію. Землі ті будуть яблуком розбрату між нами, таким видимо сущим, що про якесь замирення годі й думати. Тож повеліваю: похід свій за Дунай почнемо з нанесення відчутного удару по антах. Ти, Сумбате, — звернувся до одного з чільних мужів своїх, — підеш купно з ханом утигурів на уличів, ти, Ателю, гуртуй ліпші з ліпших турми, бери під свою руку турми кутригурів і веди тоту з'єднану силу на тиверців. Де-де, а в Подунав'ї анти мають бути погромлені і відкинуті від ріки. Лише це й дозволить нам спокійно переправитися на супротивний бік, а ще бути ситими, переправившись.

Усі бадьорилися, видно було, неабияк певні в звязі і неабиякі вдоволені з того, що є така сподіванка: узяти в антів усе, що можна взяти мечем та сулицею, відділитися від них широкою, гейби море, рікою, і там, за рікою, почувати себе ситими та вдоволеними з ситості. Лише Завергана не тішила Баянова обіцянка. Чув, що рече-повелівас, і не вірив тому, що чув. Невже це справді станеться: він, що гостив нещодавно у князя Волота, був так обласкавши князем і винагороджений за обіцянку жити в мирі та зла і оді он якою спроможністю — сходити без будь-якого урону і будь-якої перепони за Дунай, — невже він поведе тепер тисячі на тиверців і їхнього князя? То ж остання, що не є, ганьба, то, коли хочуть знати, найпідліша зрада!

XVII

Лодії стояли при березі безладно, точнісінько так, як тоді, коли їх викидає на берег хвиля. Якби не дим із колиби та не розстелені на піску снасті, можна було б подумати, що на рибальській стоянці тиверців ані лялечки.

— Агов! — кличе комонник. — Чи є тут ті, що живуть із моря й нікому не зичать горя?

Від колиби, як і від лодій, ані словечка.

— Поснули чи мор вас узяв? — міркує вголос той, що над'їхав.

Зліз із огира й попростував до рибальського житла.

— Питаюсь, чи є хто? — заглянув у проріз без дверей і, помітивши — таки поворухнувся котрийсь на ложі, сказав тільки рибалкам знане: — Рід славен трудом. — І ратним подвигом. — відповіли з колиби. — Ти, Вую?

— Я. А де ж решта, що не бачу?

— Море не щедre на дари. Подалися за ними у степ.

— Знайшли час. Чи знаєш бодай, де вони?

— А то ж як.

— То сідай на мого огира і скачи до них. Скажи: Перун замоложує небо хмарами, обіцяє горобину ніч.

Ті, що ловили на поду гусей, не забарилися повернутися до свого пристанища в побережжі, бо те, що переказав їм Вуй, обіцяло не вольготність — темінь і блискавиці.

— Це напевно? — запитали. — Чи й за сим разом лишень нахваляються?

— Більше ніж напевно. Аварський хан повелів одному з своїх татей-привідців іти з кутригурами на Тивер, другому з утигурами — на уличів. Ті, другі, скажете, ударять від порогів, бо так воліє утигурський хан.

Рибалки швидко спорядили одну з трьох лодій і підняли на ній вітрило.

— Дме острія, — сказали тим, що правилися до рідних берегів. — Скористайтесь нею і сьогодні вже постарайтеся бути в Білгороді.

— А то ж як.

Рибалки дотримали слова. Одразу ж по їх з'яві в пристанищі з Білгорода вихопилося кілька комонних і погнали вздовж лиману на сівер — одні в Тиверську, інші в Улицьку землю — з тривожною вістю: обри ідуть.

І пішла гуляти та вість від оседку до оседку, від весі до Весі. Тиверці лише настрахані були обрами, а уличі й павналися вже їх, надто ті, що сиділи ближче до Дніпра й сусідили з обрами. Ішли в поле й доглядалися, чи немає їх по ярах та байраках, лягали спати — дослухалися, чи не скрадаються, прикриваючись темрявою, спали і тих же обрів бачили. Бо таки часто навідували їхні оселі. І напередлітті, і серед літа. Тепер маєш: турмами ідуть. Боженьки! В такий час і в таку годину. Та поселянин же тільки-но зібрав на ниві збіжжя, перевіз його до овина й започаткував веректу. Що вдіє з ним і куди подіне його, коли йдуть обри? Община велить мужам сідати на комоней і їхати на обводи, старійшини велять жонам та їхнім дітям брати з собою все, що можна взяти, й правитися в дальні, а дальніми — в найглухіші закутки землі. Що ж

буде із збіжжям, халупою, всім, що покидають у халупі та на подвір'ї? Невже візьметься вогнем і піде за димом? Йой боженьки! То ж буде погибель для всіх. Де тоді житимуть і з чого житимуть? І лишатись та боронити добро своє теж не випадає. Чи від таких, як обри, оборонишся? Чи такою силою, як та, що матимуть роди, можна оборонитись? Єдина надія на ноги та на темні ліси далі від торованих путей, а тут, в оселях та в подвір'ях, — на щасливий випадок. Як не багато тих обрів та утигурів, не всі всі сплундрують, десь та залишаться слов'янські оселі непограбованими, а збіжжя — пригодним для веректи.

— Не йдіть торованими путями, — надоумлює стариня, — обминайте їх, дітки. А не можна буде обминути, прислухайтеся до матері-землі. Вона, годувальниця, і там не полишить вас напризволяще, заздалегідь дасть знати, є погоня чи немає.

— А ви, дідуню?

— Я берегтиму оселю. Куди мені в мої літа?

І вмовляють, і плачуть умовляючи, — дарма. Хіба зважать на вмовляння, коли то правда: куди їм у їхні літа?

Доки сидить по своїх оседках, ніби й мало його, люду поселянського. А рушив, йой, немає тому рушенню людському ні кінця ні краю. Одні втікають від обводів, куди ось-ось прийде супостат, інші йдуть при повній броні на обводи, аби боронити їх чи бути звідунами княжими, давати тисяцьким вижі про наближення супостата. Бо гряде безліття, бо нікому не хочеться стати жертвою в круговерті, що її іменують чужинським вторгненням.

Князі антські не менш потривожені тим, що діється на обводах їхньої землі, аніж поселяни. Бо діється невтішне, тс, чого годі було сподіватися зараз. Он скільки літ живуть у мирі та злагоді з Візантією, уклали ряд і дотримуються ряду — не ходять через Дунай, не топчуть один одному кононями землю. Вони, апти, глділіт, що іт далі так буде. А ромсї, виходить, не вірять, що так буде, обрів кличуть і саджають не де-небудь, супроти антів — у Скіфії. Так настрахані вторгненням склавинів, певні, коли підуть через Дунай ще й анти, не вистояти їм у землях між Дунаєм і Теплим морем, чи хтось обмовив антів перед ромеями?

Було чим тривожитись, чуючи вісті з обводів. Най то правда, що обри йдуть у ромейські землі з доброї волі імператора. Та чому вони прокладають собі путь через Антію мечем і сулицею? З власних побуджень чи за повелінням імператора? Хіба не можна було домовитись і піти за Дунай мирно? Чому зрештою ціляться на Задунав'я, а спрямували турми не лише на Дністер, а й у землі уличів?

Тривога прискорювала час і гнала гінців землями Тивері, Уличі, на далекий Волин та Іскоростень, на Київ. Не розминулась вона і з тими, що були знані серед росів та уличів як втікачі з Тивері, а то й просто втікичі, як іменували деякі сусіди. Наймення те спершу обурювало переселенців — се з якого ж дива вони втікичі? Та з часом звикли до того і вгомонилися. Полян та росів теж не ділять на одних і других. Уличі та тиверці іменують росами, а дуліби ще інакше — русами. Чи в імені суть? Важить інше: їх, втікачів, не зовсім обійшла доля, мають землю-годувальницю і затишне пристанище

серед свого, слов'янського люду. Хоч саме переселення і перші літа по переселенню не завжди є бажання згадувати. Ано, нелегко далось їм тоте переселення, як і все, що мають на обжитій за півтора десятка літ землі. До кінця віку свого пам'ятатимуть: були часи, коли хотілося заснути і не прокинутись.

То тільки за літа марилося: коли вже пішли з своєї землі, мають відшукати ще ліпшу — таку, що буде і годувальницею, і миронosiцею. Що далі було до зими, то ненадійнішим ставало те марення. Довго, аж надто довго та зморно долали безпуття, що лежало між нижньою Тивер'ю та Россю, а прийшли в Полянську землю, власне, на її обводи по Росі, довелося стати й випасати худобу, доки князі перетрактовували та розмислювали, як бути відселенцям: іти далі чи доста вже. Минуло днів та й днів у тотих роздумах та перстрактаціях, надійшла та пора, що казала всім: коли не станете та не подбаєте про житло, не заготуєте сіна комоням, всій іншій худобині, що маєте при собі, можете і самі загинути, і товар погубити. Та й поляни не радили йти в радимичі, тим паче на Ільмень.

— Доки доправитесь, — казали, — випадуть передзимні дощі, розіллються ріки, і води їхні можуть перетнути путь вашу на Ільмень. А якщо й не перетнуть, то затримають до білих мух. Де сховаєтеся від них, коли на Ільмені не виявиться схованок? Завважте, вас он скільки, а тварі з вами ще більше.

— Що ж дасть нам Київ, поляни пороські, коли сядемо в обводах їхньої землі? Чи буде чим перезимувати і чи буде де перезимувати?

— На все, чого хотіли б, уповати не випадає, — була відповідь тих, кого князь Острозор послав на розмову з відселенцями. — Одначе й напризволяще не полишимо. Перше, що обіцяв князь Києва, — дати землю, від якої матимете опісля добрий достаток. А ще обіцяє прислати в поміч вам поселян своїх, покладе на них повинність спорудити до зими купно з відселенцями бодай кілька придатних для зимівлі і оборони городищ. Решта люду вашого піде на зимівлю, як і на прокорм, по весях полянських. На те також буде повеління князя.

Богданка поривало запитати, де ж буде та земля, що її обіцяє князь відселенцям. А проте не хотів виглядіти аж надто зацікавленим.

— За те велика дяка князеві від усіх нас, — зайшов здалеку. — Правдиво кажучи, чогось іншого ми й не бажаємо. Одне хочемо знати: яку повинність покладає на нас князь за сю щедрість?

— Ту, що й на всіх поселян своїх: обробляти землю, жити з землі й боронити її, коли посягне супостат з чужкраю.

— Ну, а земля, якою винагороджуєте пас, де вона?

— В Заросі.

Богданко чи то не вірив, чи не міг втямити, де це, і змовк на довше, ніж личило б.

— Там, де й нині ми?

— До певної міри. Коли точніше, між росами і уличами. Будете в сусідстві з нами і недалеко від родаків своїх, тиверців. Коли виникне потреба в помочі, за кілька переходів будете на Дністрі.

Ліпшого, здавалося, й сподіватися годі. Ано, скільки думали про поселення в землі Полянській, стільки й потерпали: коли й зроблять тану ласку, то поселять не інакше як за Дніпром, ближче до степовиків-асійців і недолі-безліття, що підстерігає всякого, хто зважиться бути їм сусідою. А князь Острозор он як розмислив: не висуває їх яко щит свій на схід, поселяє між росів та Ulrichів і разом з тим не так уже й далеко від рідної Тивері.

— А що скажуть ті Ulrichі і ті роси, — вдався до речників княжої волі, — котрі, хай і рідко, все ж сидять на своїй землі?

— То біглий люд. Та й скільки його? Житиме між вас, то муситиме й коритися вам.

На тому стали, та тим не вичерпали свого безліття. Князь Богданко — а від так і залишився князем для відселенців — почав із того, що об'їхав із привідцями тисяч даровану Києвом землю і визначив місця для забудов: передусім — княжого дитинця, що започаткує стольний город, затим — городищ та сторожових веж.

— Ділю всю пушу, — сказав по тому, — на десять вервсй і посилаю в кожную з них по тисячі отроків і тисячі отроковиць. Кому яка випаде, визначить жереб. А вже як визначить, підете кожен у свою вервь і спорудите городище для верви. Про все інше дбатимете, обживаючи пушу.

Вони й пішли, спонукувані сподіванками, та ще тим, що не самі йдуть, у поміч стають найближчі сусіди з полян — роси. Та що могли спорудити за коротке, мов заячий хвіст, передзим'я? Єдине, на що спромоглися, — звели ґридниці на місці майбутніх городищ, кілька теремів — для тисяцького, сотенних, сп'яли сякі-такі затишки для корів та комоней. Далі пішли передзимні дощі, нагадав про себе морозко, і поселяни з надроських околії сказали їм, переселенцям: "Доста. Більше не можемо пособляти вам. Свої діти і своя худоба є".

Воно ніби й так: зима ось-ось гряне. А все ж як бути їм, бездомним?

Те саме сказали й тисяцькі, зібравши всіх на мале віче: що вдіємо, содруги? В житлах, що спорудили, може пересидіти зиму лиш половина. Чули, не жити — пересидіти. Куди подінемо решту? Пошлемо на постій та прокорм до сусідів у надроських околіях чи покладемося на те, що не всі з нас сидітимуть та ґрїтимуться біля вогнища, й залишимося при купі? Завважте, доки одні відігріватимуться в ґридниці, інші мають поратися біля худоби, ще інші добувати для себе і всіх нас живність у лісі, стояти на чатах. Пай так і буде: зимуватимемо в тіснєві, зате при купі, чи підемо по чужих хижах і на чужий хліб?

Багатьом пригадалося тієї миті, як неохоче ставали роси в поміч, скільки було нарікань на князя свого за те, що силою посилав їх за Рось, тож багатьох відвідало й вагання:

а чи не скажуть те саме, якщо не гірше, роси, коли попросяться до них на постій! Йой, то ж он яка мука і який сором — іти і проситися! Є ж бо не хтось там — діти слов'янського роду, а в слов'ян віддавна було за ганьбу заглядати в чужі руки, сподіватися від когось милостині.

— Не посилай нас, тисяцький! — перші відчули біду й озвалися отроковиці. — Що

буде, те й буде, най буде між своїх. Младомладі-бо є і дужі, якось перебудемо зиму.

Князь та й тисяцькі не одразу пристали на те, а мусили. Бачили-бо: доки переселялися та терпіли купно муку на неходжених путях, багато хто з отроків обрав собі суджену, а отроковиці суджених. Як роз'єднати тепер таких? На диби стануть, коли силувати, і хто відає, чи скоряться. Сказати, най ідуть парно? А хто ходитиме за худобою, добуватиме живність по пушах, заготовлятиме паливо і стоятиме на чатах? Ті, що залишаються? Немала повинність ляже на них, і чи не зродиться по зимі ще одна веремія. Тим, що повернуться з-за Росі, можуть сказати: вашого немає тут, ви просиділи своє по полянських куштах. Най, мабуть, буде, як хочуть. Коли заgrimить веригами Морозко, а ховатись не буде де, і серед зими споруджуватимуть якісь халупи чи тулитимуться між комоней.

Всього назвалися тоді. І їли впроголодь, і тіснилися так, що дух спирало від задухи, і спати нерідко доводилося просто неба, при одному лиш багатті. Не раз і по двічі доходили до того, що ладпі були заснути і не прокинутися. А все ж, прокинувшись, знову утверджувалися в мислі: добре вчинили, що не пішли на постій та прокорм між чужий люд. Роси, як і уличі, таки скося поглядають на них. Якже, мали он який простір для ловів, тепер не мають його, втікичі посіли. Не просто обмовляються, зумисне іменують так: не переселенцями чи відселенцями — втікичами. їм натякають, а то й промовисто кажуть: тиверці ми, — дарма, відвернулися й знову своєї: "Колись було в Зароссі пристанище і людові, і звірові, тепер, як об'явилися там втікичі, нікому й нічо немає". Най перше літо й першу зиму йменували так, де не ходило. Ба й через два, через п'ять те саме. А Пек вас покарав би своєю нещадною карою. Ото зав'язли їм у зубах. Княжі гінці, коли їдуть, кажуть уже: "Правлюсь до втікичів" або ж: "Повертаюся із втікичів". Ріку навіть, по якій ідуть обводи їхньої землі з боку уличів, іменують не інакше як Втікичем.

Тим із них, що народилися тут і виростають, може, й байдуже: втікичі то й втікичі. А всім старшим, що знали себе тиверцями, нсма-нема та й заболить: чом так? Чи вони завинили, втікаючи від голоду? Чи то ганебна була втеча?

Рани сердечні, як і рани телесні, навіть заживаючи, лишають рубці. І все ж вони — лише рубці, не рани. Минали літа, що далі віддалялася в часі тота зимівля серед пуш, то менше відчутнішими ставали. Та чи й могло бути інакше? Ті, що вирушили з Тивері отроками та отроковицями, стали мужами і жонами, обзавелися оселями, щебетливими дітьми. А в кого є своя оселя і свої діти, що тому прикрощі і що болі, тим паче, що вони зарубцювалися і не допікають уже? Відтіснили ліс від осель — і мали подвірниці, із лісу ж робили роздерті, із роздертей — ниву, засівали її зелом, кропили потом та й жили, най і поволі, все ж спиналися на ноги. А так, у кожного завелась на подвір'ї худібка, зарохкала льоха, об'явилося птаство. До всього й князь полянський дотримав слова: на цілих десять літ звільнив їх, втікичів, від димного і релейного, коли і взяв щось із їхньої общини, то лиш те, що давав свого часу, аби перезимували першу, затим і другу зиму, аби мали чим зазеленити подвірницю, засіяти ниву. А земля по Втікичу он яка плодоносна. Може, не так яро, як над Тивер'ю, все ж щедро світило над нею сонце, і

Перун не забував замоложувати небо хмарами, поливати медоносними дощами. А де яре небесне світло, де медоносні дощі, там щедрі врожаї, сподівана благодать. Най не йменували їх славним ім'ям праотньої землі — синьоокої Тивері, дарма. Зате он як стали вони, переслідувані голодом вигнанці, на ноги, як вольготно відчули себе, не обтяжені цілих десять літ даниною, не несучи ось уже шістнадцять літ жодних ратних повинностей, окрім сторожових. Воістину правду казав князь Богданко: найліпша та земля, що дає спроможність жити в мирі та благодаті.

Літо — щедра пора для поселянина, а поліття — і поготів. Зібрано і звезено до овинів збіжжя, настав час орати й знову засівати ниву, а вже по тому, як буде засіяна вона житом-пшеницею, візьмуться за ціпи й вигупуватимуть ними мало не до Коляди. Ано, то вже не спішна робота, коли бути до кінця щирим, не є вже робота — сама утіха. Бо гупаєш ціпом — і на власні очі бачиш, чим обдарували тебе боги за ролейний твій труд, засипаєш яре зерно в берковці чи підкліті — і чуєш, яка теплінь зроджується в серці і яка радість-спонука йде тілом, передається родині, оселі, а через оселю — добрим духам, що заселяють її. Чи з тою щедрою порою може зрівнятися якась інша? Чи то не є воно, блаженство із блаженств? Присяйбіг, що так. Бо не волієш ліпшого, бо вдоволений ось по сюдечки.

За шістнадцять літ, тцо минули по відселенню, так угомонилися па терені нової землі, далєбі, й ждати вже перестали, що гряде колись нове безліття. А воно таки відшукало їх і в відселенськїм Зароссі, постукалося до кушт і тим уже до серця кожного. Правду кажуть, щастя, світлі та гожі дні — лиш даровизна людині за всі її муки-безліття. Вони — гості в оселі, і гості вельми прохані. Гінця, що над'їхав до Росі й став питатися броду, не забарилися примітити на супротивнім боці, а примітивши, й зацікавилися, хто такий, чого йому треба у втікичів.

— Від київського князя я, а правлюсь до вашого князя Богданка. Біда гряде, людове: обри ідуть.

І пішло, і покотилося долами; від оседку до оседку і від городища до городища: обри ідуть!

— Чи то ж правда? — не повірив Богданко. — Були гінці з Тивері, від уличів, а вчора об'явився нарочитий муж із Волина. Сказали, більше ніж правда. Одні турми обринів купно з кутригурами пруть на Дністер, у землі тиверців, інші разом з утигурами йдуть від дніпрових порогів на весі і городища уличів.

— Довго нахвалялися і таки пішли. Яким же буде чи є вже повеління князя Острозора?

— Велить взяти з собою три тисячі воїв і не пізніше як через седмицю бути під городищем Звенигора. Там заждете на князя з раттю і купно з ним рушите назустріч обрам, що йдуть від порогів. Решта, казав князь, най сторожить обводи землі з боку уличів. "Чому ж не на Тивер?" — загадався Богданко, та одразу ж і заспокоїв себе: хіба і без тлумачень не ясно? У поміч Тивері підуть дуліби, а в поміч уличам іде Київ і всі, хто Києвом.

— Перекажи князеві: у визначений ним час буду з воями своїми під Звевигорою.

За гінцями діло не стане. Гінці одразу і чимдуж поскає по всіх вервах і покличуть кого слід. А тим часом яв' на Втікичах має подбати, аби зібралися сотні щопідуть з ним, подумати, кого із чільних мужів візьме з собою, кого залишить замість себе. Похід є похід, там не переінакшиш уже і сам в усі кінці не кинешся. Когось треба буде послати супроти одного супостата, когось — супроти іншого. Та й тут, на Втікичах, всяке може статися. Обри — плем'я чисельне і заповзяте. А з ними йдуть ще й та кутригури. Гляди, проникнуть неторованими путями і на Втікич та Рось. Хтось має вийти супроти них, заступити собою городища і люд, що в городпцях. Се теж вагома повинність. На кого справді покладе її? Таки на жону свою Зорину? Більше, далєбі, й ні на кого. Зорина не раз уже лишалася за мужа свого на Втікичах і мудрістю та твердістю норову поваги і честі заслужила в поселян. Тоді, щоправда, він, князь, був недалеко. Кликнула б — і був би тут як тут. Звідтам, із боролиць, не покличе вже. Коли щось станеться, самій треба буде приймати рішенець й ставати з супостатами на прю. В січу, скажімо, не вона вестиме, поведуть інші, хоча б і Бортник. А ось рішенець Зорина прийме не гірший, ніж Бортник, коли не ліпший.

Он вона простує вже до нього. Певно, довідалася, чого приїздив гінець із Києва, і встигла перейнятися занесеною на Втікичі тривоною. Очі неприховане збентежені. І подив, і страх, і подружня вірність ячать у них. Як і на всім її воістину сонцесяйнім виду.

— Богданку, невже се правда?

— На жаль, правда, жоно моя. За сим разом не просто похваляються, ідуть обри. І не самі, сусідів теж ведуть супроти нас.

— Йой! Що ж то буде з Тивер'ю і що з нашими крєвними в Тивері? Кривава десниця обрив упаде передусім на них.

Заглядала у вічі й питалася, а питаючись, ждала. І не хотів би осмучувати таку аж надто осмучену і ліпотну в осмуті, та що вдіє?

— На нас теж може впасти, Зоринко, їхня десниця. Обри йдуть не лише па Тивер, па уличів теж, ба не так і далеко звідси — від порогів.

Аж скинулася, злякана та подивована.

— Що ж велів князь?

— Іти з ним на пороги.

Не гасила подиву, не гасила й страху, а все ж видно було: примітне більше убита сумними вістями, аніж можна було сподіватися від неї.

— А я поклала собі, — зітхнула сумовито, — хоч безліття пособить побувати в нашім Веселім Долі, довідатися, як там мати, що з матір'ю. Коли не я, то ти, гадала, побуваєш.

Пождав, доки зведе опущені в сум'ятті очі, і ще довірливіш заглянув у них.

— Наберись терпіння, жопо. І мужності також. Перебудемо се нашестя, стане по біді, повезу тебе і до нашої Тивері, аби побачила бодай раз іще Веселий Діл, матір свою та як. Іншим, іншим муси клопотатися: Втікичі, окрім тебе, немає на кого полишити.

— Так сутужпо з мужами? — І сутужно теж. Одначе зважаю передусім на інше: знаменно має бути. Тобі в мою відсутність більше, ніж комусь, віритиме люд.

Не зраділа сій його речниці, одначе й не перечила, вислухавши її.

— Се не те безліття, Богдапку, що його так легко та швидко можна перебути. Чую серцем, не те.

Мав би потішити чимось своє солодашко, таке ліпе та гоже в розквіті літ. А чим потішить? Скаже, вона он яка младомлада ще, в її літа не годиться печалитись? Проби, аате он які літа в її матері. Зоринка, може, й перебуде се безліття, та чи перебуде його воеводиха Людомила? Те, мабуть, і печалить жопу, як печалить і провина перед матір'ю. Чи то ж жарти: пішла з ним супроти її волі, покинула й без того убиту горем вдову напризволяще. Усе, здається, має на Втікичах: землю-годувальницю, таку щедрю на віддачу, що лишається тільки засівати її та радіти винагороді за свій труд, діток он скількох — трьох синівсоколів і двох доньок, маєтність, не кажучи вже про те, що винагороджена привільним життям, мужем, що є чи не найбільшою поруч із дітьми втіхою та окрасою в її житті. А те, Що вчинила із матір'ю, не дає Зоринці спокою. Може, Коли б побачилася з нею, та виплакалася, та похвалилася, в якій злагоді живе з мужем своїм, як втішена дітьми — може, тоді вгомонилася б і так часто не згадувала б Тивер, своїх кривних у ній. Та ба, тож коли б побачилися. Знав би, що це пособить, при гінцеві від князя Острозора вирік би громоподібно: "Я обіцяв своєму людові мир і злагоду. Не волю іти на обрив. Не піду!" Та що вдіє, коли примушують ламати дану колись обітницю. Ще кілька днів — І до стольного города на Втікичах донесеться навальний тупіт аварських та утигурських комоней. В усякім разі, Може донестися.

Стольний город... Що з ним буде тоді? Не має ж ані міцних стін, ані інших оборонних споруд. Так надовго залишився всього лиш княжим дитинцем, що йому вже й ваймення се дали — Дитинець.

— Післязавтра, — сказав Зорипі, — зберуться на місті під Городом ті, що ідуть зі мною, і ті, що залишаються боронити землю по Втікичу, під твоєю орудою. Будь готова, Жоно, взяти їх під свою руку й стати привідцею їм.

XVIII

Вкотре вже пересвідчується князь Волот: як добре, що анти мають по сусідах своїх послухів. Що було б і як оберталося б, коли б ті сусіди об'являлися на обводах Тиверської землі зненацька? Присяйбіг, чи не те саме, що й за першим приходом Хільбудія. А попередженому он як вольготніше. Давно розіслав гінців по вежах та городищах, спорядив туди, де може бути сутужне, загони своєї дружини, ось-ось збере й вийде супроти степових татей із раттю ополченською.

Сторожові вежі навряд чи зашкодять переправі обрив через Дністер. Об'єднатися вони не зможуть, а своя сила замала, щоб зашкодити. Тож і повелів їм — передусім стежити за пересуванням обринів, доповідати князеві, скільки їх, куди простують. Коли ж підуть через ріку, нав'язати січу, не дати переправитися безборонне. Ну, а станеться так, що переправляться, не захоплюватися січею з нерівною силою, заперти ворота й боронити вежі та грядниці до останнього.

І кутригури, і обри не такі, ясна річ, бевзі, аби правитися в чужу землю там, де їх ждуть. І вивідають найслабші місця на Дністрі, і наблизяться до тих місць непомічені.

Тож і тривожно в князя на серці, через те ані собі, ані тим, хто виконує його волю, не дає супокою. Шле гінців у один, шле в другий, шле й у третій кінець та мислить-розмислює, де може бути вона, переправа його супостата.

Сталося не найгірше: першими йшли кутригури і обрали для переправи пологий берег нижче Закрутської вежі. На нього вигідно було стати комонним, що вийдуть з ріки, як вигідно й рушити потім углиб землі Тиверської, та то було сподіване місце, там на супостатів ждали. Тож коли заворушилась на світанні сіра пелена супротивного берега, а невдовзі пішли в Дністер комонні лави, їх зустріли стрілами. Доволі густо й прицільно, бо там, серед лав, зчинився тлум: чулися зойки вражених, крики й погрози перепуджених. Та чи не найбільший безлад у річковій течії вносили комоні. Одні тільки іржали й билися в корчах, інші, схарапудившись після дошкульного ужалення, розверталися, напірали на задніх чи кружляли перед ними внетямлено.

Кутригури теж не покладалися на несподіванку: тих, що пішли через Дністер вплав, підтримували стрілами лучники. Та що їхні стріли, коли тиверці сиділи у схованках — хто за деревом, хто за каменем, хто прикривався матір'ю-землею. То вік мореходом, як кутригурські комонники таки дісталися тиверського берпа й змусили оборонців вийти із схованок, стати при воді, аби не дали супостатам вийти з ріки, стріли їхні дошкуляли,— і немало. Поки що на них не зважали, бо виділи: не до обережності тут. Кутригури долали Дністер у кількох місцях і скрізь — лава за лавою. А то мала утіха. Як не вигідно боронитися тиверцям, їх все-таки обмаль; тим же, що йшли з-за Дністра, не буде, здавалось, кінця-краю, і хто відає, як обернулося б, чи не стенулися б оборонці уловини перед нерівною силою, коли б хтось із кмітливих не підготував степовим татям пастку, від якої у них полізли з дива на лоб очі та так і залишилися вже німотно подивованими.

Доки сотня Закрутської вежі боронила купно з ополченням ближніх весей тиверський берег, а гінці гнали комоней до князя й волали про поміч, поселяни горішнього городища в'язали спішно нарубані при березі колоди в дараби й тримали їх до певного часу на припоні. Коли ж звідуни, котрим велено було стежити за січею в уловині, дали з вежі знак: у наших скрута, таті ось-ось здолають їх, поселяни обрубали сокирами линви й пустили дараби за течією — так, щоб одна йшла ближче до тиверського берега, друга — далі, третя — ще далі.

У вихорі гарячої січі, тоді як одні трималися з останньої сили, інші напірали й бачили: вони ось-ось візьмуть гору, на дараби на зважили, правдиво кажучи, їх не помітили. Тоді вже нагледіли й заволали не своїм голосом, як тоті безмовні страховиська наблизилися до кутригурських лав, дужо і невблаганно посунули на лави. Хтось силівся уникнути зустрічі з ними, добратися до тиверського чи повернутися до улицького берега, хтось норувив прикритися огиром чи стати на огира й кинутися з нього па дарабу, та дарма. Кара йшла невблаганно, а сила і спритність не всім ставали у пригоді. Минуло кілька миттєвостей — і дараби зім'яли, розкидали чи накрили собою кутригурів, накрили і їхніх комоней. Ті ж, що лишилися при одним і другим березі, не мали вже спроможності щось вдіяти. Тиверці ж, бачачи, що робить Дністер і дараби па

Дністрі з кутригурами, навпаки, возбужали духом і кинулись па непрошених.

— Слава! Слава! — кричали що було сили. — Наш Дністер за нас. Він переяв у кутригурів змогу! Вперед, витязі! За нами слава, за нами переята змога!

— Перемога! — відлунювали придністровські кручі, відлунювали й серця тиверців, і жадаючи, і сподіваюсь її. Бо кутригурам, що прагнули тивгрського берега і стали тепер мізерними рештками при березі, було не до мислі про звитягу. Один розвертав огира й, прикриваючись тім од стріл, молив Небо, аби пособило добратися до супротивного берега живим і неушкодженим, інший підносив руки і мовчки а чи вголос благав пощади. Ті ж, що тирлувалися по другий бік Дністра, завагалися, іти чи не йти їм на поміч. А поки вагалися та мислили, що можна вдіяти зараз, наспіли добірні сотні княжої дружини й поклали край їхнім ваганням. Комонних тиверців була тьма, усі при повнім ратнім обладунку, і, може, саме тому видавалися такими, як знав їх світ, як були начувані про них у світі: воїстину антами.

XIX

Доки тиверська рать виходила на пониззя Дністра й норовила заступити собою усі можливі переправи, а приголомшені невдачею обри та кутригури ламали мізки й силились дошукатися, де і як можуть переправитись на супротивний берег, князь Добрит встиг здолати неблизьку путь і опинитися з своїми дулібами та двома тисячами древлян під Черном.

— Що обри? — поцікавився у воеводи. Той не барився з відповіддю. Знав-бо від вістунів, де нині обри і чого слід сподіватися від них.

— Полонені, як і наші послухи, засвідчують: спинилися поки що. Одначе від свого наміру піти за Дунай не відмовилися.

— Чому ж ідуть з мечем і сулицею? Чи їх не пустили б, коли б ішли, як ходять усі, — мирно?

— Про те не відаємо, княже. Нас, тиверських мужів, дивують не так обри, як ромеї. Мають із нами ряд на мир та злагоду і кличуть супроти нас обрив.

— Як то супроти нас?

— Бо поселяють їх на обводах, що сусідять із антами, а не з склавинами, — у Скіфії.

Добрит замислюється, зрештою велить покласти до нього сина Ідаричевого — Мезаміра.

Кому-кому, а князеві се вторгнення і зроджена вторгненням тривога далися взнаки. Чи то літа хилять до землі, чи недуга. Доки сидів у Волині та благоденствував у затишку, що його створювали розкидані на тисячі поприщ непрохідні та напівпрохідні пущі, і бадьорився, і виїздами-розвагами не обмежував себе. А подався на поклик тиверців — і ледве доправився до Тивері. Може, не одразу, все ж недвозначно відчув, який він застарий для далеких мандрів, тим паче для ратних виправ. Мало не розтрусив себе в путі. Такий, що ліг би оце в пуховики й відлежувався б день-другий. І дихати немає чим, і поперек не годен зігнути, а зігне — не випрямить.

Де вони взялися, сі обри. Не було б їх, далєбі, віку дожив би у мирі та злагоді. Бо таки дбав про них. Хай не для всієї землі Троянвої, для людю дулібського надійно

домігся супокою. Бо коли й посягав хтось на антів, то йшов не далі Тиверської, Улицької чи Полянської землі, коли й постигали безліття, то постигали тих же тиверців, полян, уличів та ще воїв-дулібів, що йшли на поміч своїм сусідам. Люд дулібський ані до нього, ані за його, Добритової, пам'яті не знав чужинських вторгнень, як і спустошень, що їх приносять вторгнення. Так звик до супокою, що втратив, далєбі, й ціну йому. А втім, чи так уже й втратив? Безпечні єсть його дуліби, се правда. Князя ж свого он як почитають за те, що добрий є, що вміє подавити в собі гординю й стати вище гордині, коли йдеться про мир і благодать. Наймення дали своє замість отнього — Добрит і тим нерідко схиляють до неї — доброти. Не раз і не двічі утримував себе, радив яко старший іншим князям землі Троянної: не будьмо алчними, не пориваймося за чужим: стіймо на тому, що заповів нам праотець роду нашого — віщий Троян. Хіба не вона, доброта, брала гору і тоді, як він стримував князів союзних родів від спокус, і тоді, як його стримували: прислухайся до нашого слова, у ньому є глуд? Наполягли: треба скористатися схильністю ромеїв до миру і укласти з ними ряд на мир і злагоду — послухавсь і уклав; сказали: задави в собі спокусу, стань вище від спокуси — піти разом із склавинами за Дунай і сісти на землях ромеїв — знову вчинив, як хотіли. Пішов на розбрат із склавинами, а таки не спокусився на ту найбільшу із усіх спокус — замати там, за Дунаєм, плодоносну землю. Хто повідає тепер, чий віщий розум здатний осягнути, мудро чи не мудро вчинив? І пішов би за Дунай, обри ударили б у спину, і не пішов — — теж ударили. Єдина вигода — таки не в спину. Тоді мусив би мовчки оборонятися, тепер може й спитати, не ховаючи очей: пощо чините так? І не тільки обринів, а й ромеїв. Затим і кличе Мезаміра: саме з нього почне свою виправу супроти уславлених недобрими ділами обрив.

XX

Підстав для радощів в Улицькій землі було мало. Ополченню, що прийняло на себе навалу татей із чужкряю, пощастило всього лиш стримати їхні передові сотні. За тими сотнями йшла тьма. А тьмі окольне ополчення безсиле заступити путь. Такий заступ міг виставити лише князь.

На нього давно уже сподіваються на обводах. Городищанські старці те й робили, що посилали набрані по весях сотні в поміч тим, хто стояв у передніх лавах і силвся зашкодити як обрам, так і утигурам. А князь Зборко зволікав чомусь. Така задовга путь у нього від стольного города до придніпровських обводів чи таке забарне збирання? Пробі, йому, здавалось, найпростіше: кинув клич, прихопив їжу для ратних, оброк для комоней та й подався на зближення із супостатом. Невже не тямить: заглиблення татей із чужкряю в глибинні верві Улицької землі — пагуба й безліття, і не лишень для люду. Там, де стала нога обрина чи утигура, беруться вогнем і димом весі, плач і стогін ідуть землею — від тих, що розлучилися, заарканені, з кривними, і тих, що загубили в страху перед видимою смертю кривних. Треба швидше ісполчатися всім і стати стіною. Чуєш, княже, стіною, коли не хочемо погібелі усьому і всім!

Окольне ополчення те й робило. Саме лягало кістями й супостата свого клало поруч, не відаючи в передсмертну годину, що князь неподалік уже, став табором і

робить завали на путях, ставить дружину, рать ополченську там, де вигідно буде і стримати обрив, і вийти на них із табору, коли настане його час.

— Що обри? — питає кожного з гінців своїх. — Де нині обри?

— За Сайгаковим байраком, княже.

— А утигури?

— Утигури спинилися, стримувані ополченням, не далі ста поприщ від нас. Одначе заступ ополченський ненадійний. Ось-ось зіпхнуть його і підуть всією раттю.

Один повідав так і другий теж: обри націлені йти в Улицьку землю своєю путтю, утигури — своєю. А полян із росичами та втікичами нема та й нема.

— Звідки мали останні вісті від князя Острозора?

— Із верхів'я Жовтої ріки.

— Мав би бути вже.

Про те, що в поміч уличам ідуть поляни, знав не лише князь, відали й ті, що стояли близько до князя, а від них дружина, ополчення. Тож мало в тому дива, що всі уповали на появу полян, оглядалися і питалися подумки, а чи один у одного: "Не запізняться?" Видять боги, тільки б не запізнилися, все інше складеться, як треба. Он яка рать ісполчилася, як надійно обсіла вона путь, що її утигурам не минути. По один бік від долини — глибокий байрак, по другий — ліс, яким комонним утигурам не проїхати. Підуть, коли йтимуть на переправу через Шуйцю Онгулу тільки долиною, а вийдуть на долину, вважай, що потраплять у зашморг. У нього, князя Зборка, стане воїв, аби не пустити їх уперед, засипати стрілами з лісу і байраку, аби знести чи й потяти до решти на тамтій долині. Най тільки складеться так, як мислить собі, далі сієї долини утигури не підуть. А ось із обрами не втямить, як вдіяти. Покластися на ополчення, сказати: станьте і стійте супроти обрив на смерть, доки упораюсь із утигурами? А чи зарадить се біді, порятує виправу? Коли б то була певність, що вистойть ополчення. Йдуть-бо ті каторжні обрини осібною путтю і неблизько звідси. Супроти них треба кидати й осібну рать.

Аби бодай на день, на два віддалити січу, що її ось-ось мали нав'язати його раті утигури, послав кілька сотень ополченців у поміч тим, що стояли супроти них уже за п'ятдесят поприщ від табору. Вони й допомогли ополченню вистояти ті кілька днів, що їх потребував князь Остроаор, аби добутися нарешті до вибраного уличами місця для боролища.

Поява полян неабияк піднесла оборонцям землі Троянвої буєсть ратну. А піднесена буєсть — ще одна рать, : най і незрима, все ж сутня і он яка жадана. До сліз раділи, обіймаючись, мужі, не ховали утіхи-вдоволення і вої. Галасували на всю околію і не зважали уже на те, що їх почують околії, що про них можуть відати ті, кому не на' аежить відати.

. Князі зустрілися далі від усіх й одразу ж заговорили про грядущу січу.

— Обри не випадково вчинили так, — запевняв князь Зборко, позираючи передусім на Острозора. — Вони затим і пішли осібною путтю, аби роз'єднати наші сили і здолати поодинці.

— На Тивер теж послали осібну силу. Не хочуть, а може, й бояться бачити нас, антів, єдиними.

— Зборко ствердно кивнув головою.

— То як мислять собі князі січу з ними? Підемо па поводі в обрів і роз'єднаємося чи вдарим купно на утигурів, а затим так само купіно на обрів?

Князі Полянської землі переглянулися. Видимо, не передбачали, що їх спитають про це: йшли-бо на поміч, не в привідці.

— Як далеко звідси обри і як — утигури? — поцікавився Богданко.

— Утигури не пізніше як завтра будуть перед нами. Щоб настигнути обрів, гадаю, мало буде й трьох діб.

— Скільки одних і скільки других числом? — ожвавився Острозор.

— Достеменно не відаємо. В одному немає сумніву: утигурів значно більше, ніж обрів.

— Тоді нема чого вагатися. Маємо погромити передусім більшу силу супостата, менша сама покаже спину. А сю, більшу, легше здолати купно.

Зборко не вхопився за ту мисль як за єдино можливу.

— Багато біди накоять тоті обри, коли підуть безборонне.

— Правда твоя, княже, багато. Та ще більше засіється її в землі нашій, коли розпорошимося й не погромимо ані утигурів, ані обрів.

Пили меди і похвалялися, похвалялися і знов пили, та обіймалися п'ючи, та братались, аж поки не прийшла на землю ніч і не зборола всіх міцним напідпитку сном.

Спав і табір, повитий темінню та незвичайною для такого стовписька ратних людей тишею. Хтось не вірив і через те не брав до серця мислі, що смерть така недалеко вже і така можлива; комусь спадало таке на думку, та він заприсягався ім'ям матері: не може бути, аби та зла морана постигла саме його і саме тут. Січа є січа, там і стріли летітимуть хмарами, і таті обступатимуть зусібіч, сулиці та мечі збликуватимуть перед очима, гейби перуни. Та чому саме його мають вразити? Чи беззахисний є? Чи в руках не такий матиме меч і не таку, як у супостата, сулицю? А ще ж є щит і побратими, надійніші за всякого щита. Он скільки зібралося воїв землі Троянової. Чи поступляться перед якимись утигурами? Чи не здолають їх? Не може того бути. Не повинно бути!

Певність — надійна колисанка, та до пори до часу. Коли задудніла па світанні земля, затим пригнали засапаних комоней і посіяли тривогу гінці ополченські: утигури пішли всією раттю, — і найповніші себе забули про певність. Заметушилися, покликані сурмами, вдягли нашвидкуруч ратні обладунки й подалися кожен на своє місце: хто — в перші латі, де обставилися запалами та вовчими ямами лучники, хто — до комоней, лаштуватися в сотні, тисячі, бути наготові обійти, коли настане час, лави лучників і вдарити на утигурів всією, що мають у сховку, силою.

Князь Зборко чи не перший з усіх виїхав у супроводі мужів та отроків на узвишшя, стежить за дальніми обводами долини. Там мають об'явитись його ополченські сотні, а слідом за ними, чи, може, й переслідуючи їх, утигури. Добре, коли спокуса легкої звитяги над ополченцями поманить супостатів на Шуйцю Онгулу. Доки отямляться та

збагнуть: далі путі нема, — коли не всі, то більшістю раті своєї вийдуть під стріли та сулиці антських лучників і металників. А йому, князеві Зборку, уличам його того й треба.

Першим з ополченців, що відходили під тиском утигурів, добувся до свого привідці тисяцький Буймир.

— Княже! — осадив змиленого огира. — Утигури, видно, запідозрили щось, пустили відприск своєї раті поза байраком — на городище Сорочий Брід.

Он як!

Під Зборком занепокоївся огир і став витанцювувати, стримуваний.

— І багато пішло їх поза байраком?

— Немало, все ліве крило раті.

Зборко все що вдає, ніби вгамовує огира. Пішли поза байраком. А куди? Добре, коли па городище Сорочий Брід, а коли обійдуть табір і вдарять антській раті в спину?

— Княже, — над'їхав до нього й сказав, аби всі чули, привідця полян. — Дозволь узяти той відприск на себе.

— Іншої ради не бачу: бери. На одне прошу зважити...

— Розумію: маю не допустити удару в спину. Я візьму той утигурський умисел на карб, коли вони справді замислили таке, і упереджу іншим вивертнем: тих, що йдуть на ророчий Брід, візьме па себе князь втікичів Богданко. И піду щільно поза байраком і вийду за спину тим утигурам, що погрожують табору з чола. Отоді й побачимо, хто кого перехитрить.

— Боги в поміч, кпяже.

Зборко розуміюче усміхнувся Острозорові й підніс на внак цілковитої згоди з ним прикриту шкіряною паперстВипею десницю.

XXI

Утигури по були для улпчів загадкою. Наш прочиле їх широкий Дніпро, недоступні пороги па Дніпрі, пай це родичаються через тоту недоступність, та знатися знаються. Бо і одні, і другі не раз і не двічі бували за порогами. Коли — щоб умикнутії сїпїоокпх чи, супротївно тому, кароокїх дївиць, коли — щоб заволодіти табуном комоней чи пограбувати весь і прихопити щось значиміше, аніж дівки та номоні. Через те і в погоню ходили, і стиналися, а стинаючись, знали, які вої з одних, які — з других. Рать утигурська не мала піших мечників. Усі, хто ходив на сїчу, а тим паче на татьбу, були комонні. Певно, саме тому всякий утигур навчився лишатися непоміченим, будучи на звїдах. Зате в сїчі чи в татьбі не ховався за спини сусїдів. Пер засліплено-одчайдушно і до лиха вмїло: припадав огиру чи кобилиці до гриви, ховався, коли бачив загрозу, під черевом і спритно уникав пущених у нього стрїл.

У тому й була, мабуть, зверхність воїв-утигурів. Коли ж доходило до сїчі, кожен із них в змиг ока опинявся на спині нажаханої чи й перепудженої гиком та свистом тварі й лишався відкритим як для меча, так і для сулиці. Бо не мав ані шолома, як усі інші, ані лат, як ромей. Вся надія утигура на власну спритність, на меч і сулицю, а ще на кудлату шапку-калансуву, на вивернуту, як і калапсува, вовною назовні гуню. Летить

такий швидше вітру і навальніше коршуна, що падає з неба, й, здається, нічим не зупинити його.

Об'явившись тут, на долині перед Шуйцею Онгулу, утигури не виказували апіспритності, ані навальності. Правилися турмою, одні (либоп, привідці) спіялися памить, чи й не спиняючись, повелівали тим, що були ближче до них, інші, спонукувані повелінням, гнали комоней ошуюю, одесною чи й прямисінько до ріки. Вся решта почувала себе цілковито безпечною і видимо упокороною. Сумнівів не лишалося: побоювання тисяцького Буймира даремні. Утигури не відають, що жде їх за три-чотири стрельбища. І комонників своїх послали на Сорочий Брід не тому, що хочуть ударити антам у спину. Вопи повні: опір зламано, перейдуть через ріку, що тече неподалік, і підуть гуляти ніким не захищеною землею.

— Санділ шле-таки до Шуйці Онгулу звідунів, — обернувся Зборко й переглянувся з радниками, що стояли при ньому. — Перекажіть у передій лави, хай підпустять їх до самих завалів, а вже перед запалами зпімуть з комоней стрілами чи сулицями, коли обійдуть якимось дивом і по стануть здобиччю вовчих ям.

Так і сталося б, мабуть, коли б остро.юрі степовики іш нагледіли улицькі завали задалегідь. Спинилися, розмислили собі й пустили комоней у зворотну путь. Комусь із них не поталанило: або ж самого настигла улицька стріла, або огира. Та були серед звідунів і такі, що ухилилися від стріл. Вони і вклали ханові до вух те, що вивідали: за рікою, в рідколіссі, завали, а за завалами — лави уличів.

Утигури спинилися і не стали приховувати своєї бентеги. Видно було: і вої, і привідці їхні роздумують, як бути, що вдіяти, опинившись лицем до лица перед уготованою їм засідкою. А тим часом полишені в засідці уличі натягли тятиви луків своїх і стали разити степовиків з доволі-таки близької відстані. Князь Зборко бачив: утигури заметалися, вони в сум'ятті, і дав знак комонним взяти супостата, що порушив злагоду і супокій у його землі, на меч і сулицю.

Іржали нажахані чи язвлені комоні, чулися надсадно зичні веління, чийсь незрозумілі в тлумі благання і вже аж надто зрозумілі погрози та прокляття. А над усе брязкав метал об метал і вирували людські пристрасті. Одні вкладали їх у замашні удари, в торжество видимої звияги над поверженим супостатом, інші — у пошуки захисту від 1 смерті-морани а чи в останній, що його іменують передсмертним, крик. Висока і чиста перед сим трава нещадно толочилася, никла до землі й виривалася копитами разом із землею, корінням. Падали язвлені, падали мертві, насідали один на одного живі і теж падали чи розскакувалися, шукаючи слабших і податливіших. Та вони не кожному траплялися під руку. Той лише видавався слабшим, коли доходило до діла, обертався в лютого буй-тура, той покривав свою слабість та неприглядність спритністю і примушував дужчого і озвірілішого за себе оступатися чи й падати поверженим ниць.

— Гора-а! — кричав звияжець і сяяв видом, блискав Одима, будив серед тих, що стояли за ним чи обабіч від Нього, ратну буєсть, а з буєстю й одвагу.

— Тни овечу турму! — натякали на варварський від голови до ніг вид утигурів. —

Язви неробів!

— Даймо усім їм по писку, да так, щоб більше не сунули брудні свої тварі у наші городи!

— Медодери!! Гніздюки! — огризався котрийсь із утигурів.

— Курдючники! Таті степові! Напилися овечих та кобилячих стяк, закусить крівцею!

І яапогилп над кимось меча. Бачили вражу крівцю й чули солод, від крівці. А ще знали: вопи на своїй землі, у них он яка сила, за ними має бути і змога. Ано. Чи ті, що опинилися в лещатах, що почувають себе застуканими па шкоді, спроможні мати її? Вперед, витязі землі Троянової, і тільки вперед!

— Братів! — угадував мислі своїх воїв і підсолоджував тотим мислям князь Зборко.
— З нами земля-мати, весь люд землі, за нами буде й змога. Ісполчаймось духом і силою, берім над супостатом гору!

— Гора-а! Гора-а!

Утигури металися, гейби нажахана вовками овеча турма, й помітно оступались. А проте до пори до часу. Мали-бо своїх привідців, а ті знали: втеча з боролища не лише ганьба, вона може стати й погібиллю. Анти напірають від ріки, прискають стрілами з лісу та байраку. Хто запевнить, що їх не виявиться й там, куди побіжать нажахані й змалілі духом утигури? Тож хан, а з ханом і всі інші привідці повелівали кожному і всім: назад путі немає. Порятунок — у погромі супостата.

Те подіяло, далебі. Вої, що були далі від передніх лав, гуртувалися в сотні й ставали супроти антів стіною. Вона не скрізь і далеко не завжди витримувала натиск. Одні домагалися чогось, інші падали на півпуті. Одначе й сотень в утигурських турмах було немало. Тож навальніше й навальніше напірали вони на улицькі лави й таки робили в них проломи, а прорвавшись, знову розвертали комоней і перли на антів з тилу.

Мало-помалу лави перестали бути лавами. Змішалися одні з другими й кружляли, підхоплені стрімким виром пристрастей, — тисячі між тисяч, сотні між сотень, а кружляючи, стиналися. Уперто й люто. Не доглядалися вже, де родаки і що з родаками, знали лиш супостата і дбали про звиягу над сим, найближчим супостатом. Аж поки не брали над ним гору чи не лягали під копита своєму огиру.

Переята змога не лише відрада, вона і спонука, набуток сили і одваги. Тож переявший її не бариться прийти на поміч побратимові чи всього лиш родакові. А де сила єднається з силою, там неминуче й торжество. Зблискують на ярім вранішнім сонці мечі, ціляться в серце чи спину сулиці, йде люта, не відаюча пощади січа, і хто візьме в ній гору, одні боги відають. Уличів тьма і утигурів теж, уличів розпирає лють на зайд, що порушили супокій у їхній землі, утигурів — лють на уличів, що посміли замаптїї п пастку, а що страх прред можливою розплатою ;іа вторгнішя. Он скількох із них поклали стрілами і скількох — у кривавій січі. А назад путі нема, ошуюю й одесную теж нема. Є долина, на якій зчепилися, і є небо, під яким завертілася ця божевільна круговерть, як є у серці кожного сподіванка: "Най кому завгодно, тільки не мені судилось випасти в сій круговерті з сідла й шкодувати падаючи: це ж бачу світ і

все, що є знадного у світі, востаннє". Аби того не сталося, ніхто не жаліє сили, не знає й пощади. Одного разить мечем, іншого знімає з сідла сулицею, бачить усе, що є погрозливого, попереду, та не забуває розглянутись, аби не отримати удар в спину. Десь там, на терені його землі, заглядаються о цій порі на сонце — чи не час снідати, десь комусь забаглося утопити по сніданку спрагу водицею з почайни. Тут, на бородині, не до того. Стиналися один з одним і грозилися, грозились і стиналися, не уповаючи на втрати і не доглядаючись до втрат. І хто відає, як довго тривала б та взаємна пагуба, коли б у тлумі та гомоні боролища не почулося:

— Росичі йдуть! Князь Острозор поспішав в поміч!

Того було доста, аби уличі зібралися з духом, а утригури втратили й той, що мали. Бо не лише чули, а й бачили: . на них ідуть свіжі лави антської сили, і йдуть не від ріки — заступили собою ту єдино можливу путь, яка хай і була ненадійною, все ж дозволяла в разі безвиході пробитися до Дніпра, а там — і за пороги. Було таким повелінням хана чи й без хана розуміли: тепер уся надія на власну спритність та на бистрі ноги огира. Хто проб'ється до лісу чи байраку та зумів зім'яти лучників, що прискали досі стрілами, той і порятується. Тож і рятувались як хто міг.

XXII

Чільний муж землі Троянної, іменованій Мезаміром, мав завидний для таких, як князь Добрит, вік — всього ж двадцять чотири літа носив за плечима. Та мав він, окрім завидного віку, що дощо: був, як і всі анти, високий, та-статний, і па відміну від багатьох — до лиха добродійний собою. А що певний себе, наділений не по літах сміливим і гордим розумом. Тоді ще, як жив його вітець, уславлений добрими ділами Ідарич, пішов він яко старший син замість недужого глави роду на скликану князем уряду мужів й одразу ж запам'ятався всім. Бо таки мудро повівся серед старійшин і не уронив своєю мудрістю вітцевої честі. Доки анти ростили хліб та дбали про тверді на обводах землі свої, остерігаючись передусім вторгнення аварів, кагап аварський зібрався на мислі і зважився потурбувати їх не лише татьбою, котра стала вже притчею во язицех, а й дивним, коли не більше, сольством: воліє, аби молодший брат його Калегур узяв шлюб із княжою донькою на Дулібах Данаєю.

Почувши те, князь Добрит не знав на яку стати. Донька в нього сонцю подібна. Віддати таку за обрина, що живе з татьби і є першим серед усіх татей, що почитає жопу за рабиню, все одио що втопити власноручно в річці. І сваритися з грізним Баяном теж не випадало. Відмовиш такому — може піти па антів усією ордою.

Не сказав слам аварським "ні", та не сказав і "так". Послався на те, що має подумати, порадитись із донькою, а тим часом скликав на раду чільних мужів своїх і повелів мужам:

— Шукайте порятунку. Мій розум потьмарений безліттям, що гряде в мою оселю, я неспроможний знайти його.

Загомніли мужі. І бідкались не менше, ніж князь, і співчували князеві, а доходило до ради — розводили руками й казали: не відають, яке з двох безліть гірше: коли оддадуть князеву доньку в неволю до обрив чи коли змушені будуть стятися через неї з

обрами.

Тоді не хтось інший, саме він, Мезамір, підвівся і вдався до радних з такою речпицею:

— Якщо князь і його мужі вважають за достойне прислухатися до слова наймолодшого серед них, я пораджу, що вдіяти.

— Кажіть його, своє слово, — похопився князь, а вслід за ним закивали сивими головами й мужі.

— Моя рада така, — і зовсім збадьорився, підцвюхнувши тим, молодець, — сказати обрам, що князь Добрит зголошується віддати дочку свою за брата Баянового і одного з найславстіших привідців у його роді, а замість кляжпи Данаї підставити Калогулові і всім, хто робитиме оглядини, найбридкішу з дівок, що б у Волині чи поза Волином. Того, гадаю, доста буде, аби брат каганів відвернувся від князівни, а в самого кагана не вишукалося підстав бути в гніві на алтін.

Мужі відмовчувалися мить-другу, зрештою заперечалися. Одні казали, то не порятує, каган розгадає ошуканство і возбурює гнівом, інші знайшли в собі мужність спинити їх докором: приставайте до сеї ради, коли своєї не маєте, не видите, хіба, в ній є глузд.

Одразу важко було сказати, чия візьме гору. Та малопомалу прояснилося. На Мезамірів бік стали наймудріші, і, що найбільш важило, мабуть, за його раду вхопився сам князь. Коли ж сталося так, як і передбачав Мезамір: свати одбулися оглядинами та й слід по них прохолонув, а старий Ідарич переселився невдовзі з землі Дулібської на вічнозелену поляну острова Буяна, млядомладого мужа з роду Ідаричевого визнали достойним вітця свого і прийняли в коло княжих радників.

Не забув про Мезаміра й князь Добрит. Відав чи не відав він: між Данаєю та Мезаміром давно йдеться до шлюбу, однак не обмежився тим, що лишив його в числі мужів думаючих, наставив невдовзі стольником на місце уславленого в родах дулібських вітця його — Ідарича. Та й Мезамір не примусив князя сумніватися в собі: пождав, доки мине рік по смерті вітця, та й став шлюбним мужем Добритовій Данаї.

Яке веселля гуляли тоді, скільки втіхи було в серцях усіх дулібів! Бо такої ліпотної пари світ ще не видів, та чи й увидить скоро.

Боліло князю Добриту, що саме зятя мусить посилати до обрив, чи не певний був за зятя, того нікому не дано знати. Однак, коли покликаний ним Мезамір об'явився в наметі і випростався на весь свій богатирський зріст, неважко було помітити — щось хилить його до зятя, примуцШув вірити, а щось і сіє сумнів. Шкодував, що не Ідарич стоїть перед ним? А певно, що так. Втрата того мужа — ще свіжа в його серці рана. Був би Ідарич, була б і певність, що утруть обрам писка і обламають наставлені на антів роги. Хто-хто а він умів робити те без меча і крові. Треба було покликати на поміч слов'ян, що сидять на Чуді-озері, посилав Ідарича, назрівала потреба схилити на ратну єдність завіслянських полян, білих хорватів чи докласти ровуму, аби не поступатися своїм перед хитрими і, як всякі хитрі, підступними ромеями, знов посилав Ідарича. І всюди він міг упоратися не гірше від князя, а то й ліпше, ніж князь. Чи впорається син

його Мезамір, та ще в такому непевнім ділі, з яким має намір послати його до аварів? .- Мудрість свою засвідчив уже, і не раз, та надто молод літами, аби бути надійним у мудрості, і надто гарячий серцем, щоб скрізь і всюди ставити мудрість вище гордині серця.

— Проходь, Мезаміре. Проходь і сідай. Є потреба порадитися з тобою.

— Слухаю князя, однак й дивуюсь: чому лише зі мною.

— Не поспішай, настане час — довідаєшся. Для тебе яко мужа думаючого, гадаю, не є таїною, що кпічна мета обрив — піти за Дунай і стати щитом мідійським супроти слов'ян.

— Про те всі подекують.

— Чим же пояснити, що йдуть розбоями, і не лише на Тивер, на уличів також? Могли ж ромеї вдатися до нас, аби пропустили їхніх найманців із миром. Та й обри теж могли. Адже досі багатьом дозволялося ходити за Дунай безборонне, хоча б і тим же кутригурам.

— Бо се обри, княже. Живуть татьбою і не можуть без татьби, тим паче зараз, коли надумали піти від обводів слов'янської землі.

— Схоже, що так. І все ж, гадаю, є потреба зустрітися з ними й постаратись умовити, аби забули про той свій намір.

— Умовити?

— А чом би й ні?

— Татей не вмовляють, княже. Татей відучують від татьби мечем і сулицею.

— А їм дали вже по мізках. І тут, на Дністрі, і там, в уличах. Гадаю, саме час піти із сольством і сказати: коли волієте іти за Дунай, ідіть, ми відкриємо вам путь. Пощо стинатися і лити даремно кров?

Мезамір відчув себе ніяково й потупив зір.

— Чи я перечу? Треба, то й піду. Князь, сподіваюсь, тому й покликав, що саме мене хоче послати до обрив.

— Ано, саме тебе. З обрами йдуть кутригури, а ти мав уже з ними перетрактації і мудро порадив тоді. Князь Волот повідав мені: це ти підказав кутригурам іти Тиверською землею так, аби і за Дунаєм опинились, і в ромеїв не було резонів нарікати на нашу причетність до того переходу. Сподіваюсь, з обрами теж не сплхуєш. Баян, розповідають, муж гнівний і на резони не вельми зважає. Тож постарайся відшукати такі, аби і його переконали: усім нам вигідно розійтися мирно.

— Слухаю князя, — рвійно підвівся й підпер головою памета Мезамір. — Коли повелиш вирушати?

— Бажано завтра. А втім, надто поспішати теж не слід. Підбери собі достойних антського сольства мужів, надійну охорону.

— Охорона, гадаю, складатиме сотню, не менше.

— Більше нема потреби брати.

— Тоді най піде зі мною брат Келагаст разом із сотнею своєю.

— Чому само Келагаст? Він надто молод, Мезаміре а там всяке може статися.

— Молодість — не завада, князю. Коли дійде до меча і сулиці, саме вона стане в пригоді. А, крім того, Келагаст брат мені, хочу, аби привчався і до сольства, і до ризикованих виправ. Таким було повеління вітця нашого: старший має навчати молодшого, а молодший — бути поміччю для старшого.

Добрит не поспішав погоджуватись, та врешті зважився і вирік:

— Най буде по-твоєму. Об одним проситиму: бережіть : себе. Ви оба потрібні землі Дулібській, а ти, Мезаміре, ще й Данаї.

І проводжав слів своїх у тривожну путь — потерпав за них, і провів — не переставав потерпати. Чи впораються?. Повинність он яка, а вони такі молоді і такі дерзновенні оба. Зате Мезамір з Келагастом не вельми журились тим, що правляться до самих аварів.— Вчись, Келагасте, — казав Мезамір братові, як обводити бевзів довкола пальця. Зараз переправимося і я видам їм себе за візантійського сенатора. — Як то?

— А так. Річчю візантійською володію. Скажу, через Антію правлюсь, тому й челядь та охорону маю антську.

— Там, у наметі Баяна, все одно змушений будеш сказати, хто ти насправді.

— Там — інша річ. Важливо, аби тут не накоїли лиха.

Злі є після невдач, а від злих всього можна ждати. На імператора ж он як уповають нині. Якже, кличе на свою землю, обіцяє золоті гори. Побачиш, яко вівці вмовкнуть, довідавшись, що перед ними сол від самого імператора. і яко ті ж вівці пропускатимуть нас всюди.

Келагаст не йняв тому віри, а переконавшись опісля, що так і є, і кутигури, і обри, зачувши ромейську річ, ніде й пальцем не зачепили їхнє сольство, неабияк позаздрив братові: та він тримається яко справжній сол і муж. Коли .і де встиг навчитися такому?

А все ж щасливі миті не довго слалися антському сольству під ноги. Каган, на відміну від усіх сородичів своїх, затявся й не починає перетрактацій. Мезамір і так, і сяк із тими, що заступали до нього путь, — дарма. "Каган думає, — казали. — Настане час — покличе".

Що лишалося робити? Пождуть, коли так. Не буде ж Баян думати цілу седмицю. Мию день, другий — покличе. Та ба, на третю добу пішло вже, а обри вдають, що не помічають антських слів, не відають, що тут-таки, в стійбищі, розбито їхній намет, випасаються комоні поза стійбищем.

"Що за okazія! — обурюється Мезамір. — Догадуються, про що йтиме річ, і не можуть визначитись, що скажуть антським слам, чи ждуть того дня, коли аварські вої перейдуть через Дністер і потреба в розмові відпаде сама по собі? А може, у них, як і в просвіщених ромейів, путь до кагана лежить через донатії? А чом би й ні? Хто живе з татьби, той не побрезгує й подачками".

Надумався і став топтати стежю до обрив, що стояли ближче до каганового намету. З одним заговорив — покосився люто й пішов мовчазний, з другим — те саме. Уже й надію було втратив, аж гульк — іде такий собі, не вельми показний із себе, іде й кидає в його бік позирки та ховає їх мерщій, гейби каже тим: ходи щось скажу.

Мезамір не був би Мезаміром, коли б не скористався тим, що йшло йому до рук.

Діждався, коли обрин ішов не сам, і спинив напівдорозі.

— Достойний, — сказав. — Чи не повідаєш, де можна взяти води?

— Там, — показав на ріку.

— Там — ні, — бридливо скривився Мезамір. — В річці бродять комоні. Почайна або криниця є десть?

Тлумачив та й тлумачив, доки вбив-таки обрину в голову, чого хоче.

— Є, е й почайна.

— Піди та принеси з неї води, — швидше повелів, апіж попрохав Мезамір і, не роздумуючи, поклав обрину на долоню золотий ромейський солід.

Той вибалушив з дива очі, та одразу ж оговтався й кивнув, погоджуючись, головою.

Коли приніс двома цебрами воду та зайшов до намету антського сольства, Мезамірові ніхто не заважав уже поговорити з обрином.

— Чим заклопотаний каган? — почав із найголовнішого. — Чому не приймає нас? Чи не чув, коли прийме? Обрин помонявся і вирік:

— Тобі ліпше не йти зараз до нього.

— Не йти? А се ж чому?

Відповіддю на те був позирк повитих сум'яттям очей і мовчання. Ще позирк, і що мовчання.

Мезамір поліз до кишені, добув там пару солід і виважив їх на долоні.

— Бери і будь содругом мені, скажи: чому?

— Кагану надійшли недобрі вісті з уличів. Утнгури розбиті наголову. Наші турми теж змушені були рятуватися втечею.

От воно як. То се ж добре! Се і є той час, коли треба йти до кагана з своєю речнницею: "Пощо сваришся з антами? Чи не відаєш, хто такі анти?"

Тепер Мезамір не те що днів, миттєвостей старався не згайнувати, і що уважніше приглядався до обрів, то певніший був: вони у великій злобі на антів, одначе й не в меншому сум'ятті: як бути з антами? Одного не відав та й не міг довідатися: що вдіє після всього каган? Змириться й захоче послухати нарочитого мужа від супостатів своїх чи сидітиме й дошукуватиметься, лютуючи, як жорстокіше покарати їх?

"Наше не горить, — стає ча думці й заспокоює себе зрештою Мезамір, — тепер ми можемо й пождати. Горить Баянове, ото ж Баян най і дошукується, як бути йому з антами і їхніми слами".

Він таки дошукувався. Недарма поспішали до Баянового намету терхани — йшла рада.

— Великий воїне! — казали одні. — Чи тобі личить вагатися? Вели нам зібрати воедино турми й кинути їх на супостатів своїх — від антів, ба навіть від Антії сліду не залишиться.

— Облиш уличів, — радили інші, — з ними поквитаємось тоді, як сядемо в ромейських землях, кинь усіх і все на Дністер, сам побачиш: не лише тиверці стенуться й покажуть спини, ріка вийде з берегів від нашої сили. — Ба ні! — перечили ще інші, — Ми не можемо піти з обводів Улицької землі, не помстившись уличам. Вели, кагане,

кинути комонні турми в їхню землю, а вже потім, коли погромимо уличів та примножимо силу свою, ударимо з полуночі на тиверців і дулібів.

— Істинно! Веди, кагане, спершу на уличів. Почуй наш голос, Ясноликий, і дай утіху серцю! Помсти жадаємо! Крові і помсти!

Та каган усе ще не ставав на чийсь бік. Хмурився, яко грозова ніч, і відмовчувався.

"Вони жадають помсти, — казали його чорні, налиті люттю очі. — А хто показав уличам та їхнім союзникам — росичам, втікичам — спина? Через кого мушу ховатися світу й думати-гадати, де взяти воїв-витязів, які усолодили б серце звитього?.. Турми їм дай, волю їм дай! А цурки на шиї не хочете? Я спершу передую тих, хто поганьбив славу родів наших, а вже потім думатиму, з ким і як помщатимуся антам".

Підвівся рвійно, став над усіма, високий і дужий в свої тридцять літ, й сказав усім:

— Це не рада. Це крик ураженого сумління. А мені мудра рада потрібна! Там, — показав одесную, мотнувши довгими, заплетеними в стрічки косами, — сидить і жде бесіди з нами нарочитий муж Антії. Що я скажу йому, вислухавши таких радників? Що вони з ляку не відають, у які двері ломитися? Що аварам нічого іншого не лишається після ганебної втечі з уличів, як послухатись розумної ради сього анта, коли своєї не маємо?

Він був велетом серед них. А ще недаремно носив наймення Ясноликий: мав справді ясний і до лиха звабний вид, як і суворий та камінно твердий у гніві, тим паче таким, як зараз. Здавалось, піднеси іскру — і вибухне, обрушить буєсть свою на всіх, хто в тут.

Радні із шкіри пнулися, дошукуючись рятівної мисліпоради, а вона, ніби на зло їм, не являла та й не являла себе. Тож і сталося неминуче: Баян постояв, очікуючи, і так само рвійно, яі; і звівся, обернувся і пішов до суміжного з тим, де відбувалася рада, намету.

— Кагане, — зважився наймолодший з радних і зупинив свого привідцю на півдорозі. — Чи не ліпше було б, коли б ми спершу вислухали нарочитого від антів, а потім уже думали, як нам бути з антами?

Радні зацікавилися, по них видно було: ждуть грому. Зважився спинити Баяна обласканий ним нещодавно за розум і одвагу терхан Апсих. Те, може, й виправдує його сміливість, і все ж чи так уже виправдує? Молод-бо є, аби вчити кагана, всього лиш дев'ятнадцяте літо літує.

А проте грім не пролунав над їхніми головами. Чи то каган пошкодував неопереного ще тархана, чи так аж надто поважав його, постояв, виважуючи младомладого одчайдуха важким позирком, і мовчки зник за завісою.

Терхапи, беги, всі, хто входив до радних і складав великоханську раду, попімували, приголомшені тим, що сталося, і вже потім загомоніли, дорікаючи один одному та звинувачуючи один одного.

— Ви безтямки! — кричали старші, ті, що наполягали йти на Дністер і громити антів за Дністром. — Мста засліпила вам, молокососам, не лише баньки, а й мізки. Чом пориваєтесь до уличів і сните мстою над уличами, коли у нас є вища і достойніша уваги

мудро мислячих людей мета — піти :іа Дунай і сісти за Дунаєм?

— Отож і ба, — огризалися молодші, переважно терхани. — Вам золото засіло в мізки й не дає думати ширше та вольготніше. А хто заступиться й обстоє пашу честь? Нас поганьблено в уличах, тямите це чи ні?

— Тихо! — підвівся старший серед радних — хакантбег. — Не сваритися, думати слід, коли не спромоглися подумати, йдучи на великоханську раду. Терханами і радниками іменуєте себе, а втямити неспроможні, що сперечатись і доходити істини слід було раніш, до того, як стати перед очі привідці раті нашої — великого Баяна. Найбільшу слухність серед усіх вас, гадаю, має терхан Апсих. Треба йти комусь із нас до кагана й переконати його: рішенець наш — як бути з антами — може визріти лише після того, як вислухаємо та зважимо на терезах мудрості речницю сла антського.

І знову примовкли радні. По них видно: іти й стати перед очі розгніваного кагана, та ще з такою, що може не сподобатись йому, речницею нікому не хочеться, а іншої ради немає й бути, мабуть, не може.

— Йди ти, Ателю, — умовляють хакан-бега. — Тебе каган найбільш з усіх нас поважає, вислухає і зважить. А те, що повідаєш йому, скажи: се мислі і наміри всіх.

— Одному негоже йти, — обурився хакан-бег. — Хай іде зі мною радник від кутригурів кметь Котрагіг, терхан Апсих, ну і кілька старійшин.

Радні зітхнули полегшено, ба навіть оживилися й загомоніли: хвала Небу, здається, знайшли рятівний рішенець.

XXIII

Вибрані з радних не одразу зважилися стати перед очі великого кагана. Самі приглядалися та й через тих, що прислужували Баяну, старалися вивідати одміни в його намірах, бажаннях, і вже тоді, як вивідали їх та впевнилися: це і є вона, нагода стати перед каганом і сказати йому: ми знайшли її, мудру і едно можливу раду, — таки зважилися й прохилили завісу в його наметі.

Каган вислухав хакан-бега, одначе не зрадів тому, що почув із його уст. Бо таки справді не було чому радіти — йому всього-на-всього повідали те, що чув уже з уст безвусого терхана. За інших обставин певно, вибухнув би . гнівом: як сміють приходити з тим, що й без них знає вже? Та зараз позирк його це виказував буєсті. Застиг на терханові Апсиху, високому й статному, геть младомладому, одначе видом своїм, яі; і зрілістю та одсагою, що посвічукпли на виду, нагадував істинного мужа, — такого, яким Баян бачить себе, яких волів би мати та й мати при собі.

— Чим ти пояснюєш свою мисль, — запитав стишено, — спершу вислухати антів, а потім уже зважувати, як бути з антами?

— Знати наміри супостата ніколи не вадить, Ясноликий, а такого, як анти, і поготів. Стоїмо перед великою січею з ними, мусимо бути і тверезими, і обачними, і хитрими, яко змії.

Каган усе ще не зводив із нього пильного, одначе й прихильного погляду. Ждали, певні були, ось-ось надумається і скаже: "Хай буде так". А діждалися зовсім іншого. Тієї самої миті, як позирк Баянів був особливо прихильний до Апсиха, а уста мали вже

розтулитися й виректи сподіване, раптово відлетіла запона і до намету бурею влетів молодший Баянів брат Калегул.

— Повелителю! — вирік надривно. — Не вір слові від антів. Убий його! Це той, що надоумив князя Добрита поглумитися з нас, а затим узяв із Данаєю слюб. Благаю тебе: не вір йому, то підступний змії!..

— Пріч! — каган нахмурился й обірвав Калегула на слові. — Як смів заходити, коли я раджусь із хакан-бегом і його терханами?

— Кажу ж, — задихався Калегул, — це той самий... Убий його чи мепі дозволь утішити себе мстою-відрадою.

— Пріч! — Баян обернувся до килима, що висів у нього за спиною й, зірвавши серед шабел та кинджалів свіжо виплетеного з сириці нагая, оперішив брата вздовж спини.

Калегул заскімлив від болю, а може, й від злості та досади, проте не став чекати гіршого: звився змією й відкотився до запони, затим і зник за запоною.

На якийсь час у наметі зависла німотна тиша. Радники не насмілювалися радити щось, каган боровся і не міг побороти в собі зроджений братовим вторгненням рнів.

— Хто з вас знає цього Мезаміра? — почули нарешті його голос. — Чи справді такий є, як його видав нам Калегул?

— Я знаю, — обізвався кметь Котрагіг. — Був із сольством хана Завергана у Тивері, бачив там і чув Мезаміра. Брат твій, мудрий володарю, має великий гнів на нього, проте і в гніві не применшує мудрості того мужа. Тож іян кажу: будь обачний із ним.

Баяна чи то застереженням підстьобнули, чи не мав на кого вилити гнів свій, як і буєсть свою, одразу ж доволі рішуче повелів:

— Кличте антського сла. І всіх радних також. Мезамір, як і належить слові іншої землі, правився на перетрактації з каганом не сам. Поруч ішов молодший брат, його Келагаст, позаду — ще три мужі в нових строях, при всій, що є в антських комонників, броні. Чинності в їхній ході, може, й не було, тим паче особливої, проте завважали: ті обри, що стояли при ханським наметі, затримали на них подивовані позирки очей своїх і німують дивуючись. Чи не зріст бентежить? Пробі, не вперше ж бачать таких, хоча, коли казати правду, Мезамір і се мав на оці, випрошуючи в князя братову сотню: дружинники в ній дужі і високі на зріст, чи не навмисне підібрані так.

Коли перед слами підняли завісу і тим сказали: заходьте до намету, анти змушені були пригнутися, аби ввійти, а ввійшли та випросталися, не могли не завважити: приголомшили своєю з'явою не лише терханів, бегів, а й самого кагана. Як сидів на чільнім місці застиглий, насторожено очікуючий, так і лишався сидіти. Ані запросин не почули від нього, ані слова-привіту.

— Нарочиті мужі князя дулібського Добрита, всіх інших антських земель — Тивері, Уличі, Надросся, Київських Полян, — не без умислу нагадував про свою силу Мезамір, — низько кланяються тобі, привідці славного в світах племені аварів, і зичать здоров'я на многії і многії літа.

Мезамір доземно вклонився Баянові і знову випростався та прибрав належної слові чинності.

— Най вибачає привідця і все плем'я аварів за турботи і прикрощі, яких завдаємо своєю з'явою, одначе й не з'явитися в сі тривожні для люду нашого дні не могли. Князі землі Троянвої опечалені розбратом, що стався між нами та аварами, і паче всього — намірами раті твоєї, достойний привідцю: іти в нашу землю з мечем і сулицею. Тож і прислали мене, свого нарочитого мужа, аби запевнив тебе, мудрий і славний кагане: в антів немає до тебе й твого племені ані найменшого зла, як немає й лихого наміру. Вони сумирно сидять в обводах землі своєї й во; діють бути з аварами і всіма, хто стоїть на їхньому боці, у мирі та злагоді. Коли те, що сталося, є непорозумінням, князі і люд антський ладні сприйняти його як таке й укласти з тобою ряд як з усяким добрим сусідою.

Мислив собі: сказав усе, принаймні для початку, настав час почути, що скаже каган. Тож змовк і жде, зирячи на повелителя аварів зігрітими доброю сподіванкою очима.

— В аварів, — почув нарешті Баянів голос — а надто в їхніх сусідів і союзників, є причина для розбрату з антами. Ваші таті не єдиножди вторгалися в обсажені нами землі, вбивали й полонили люд наш, забирали з собою табуни комоней, отари овець, череди корів. Скажи князям своїм, терпіння урвалося, настав розбрат, буде мста і січа.

— Достойний! — не брав його гніву до серця Мезамір. — А ти можеш показати нам тих татей?

Зумисне чи по молодості й простоті своїй дивився на кагана допитливими, ба навіть веселими очима й ждав на його відповідь. І та веселість не сподобалася Баянові. Смуглий вид його побагровів, очі налились кров'ю, ось-ось, вибухне гнівом і накоїть біди.

— Якщо се так, — Мезамір поспішив умилоствити привідцю аварів, — якщо хтось із антів справді дозволив собі татьбу, най каган покаже нам спійманих, і ми покараємо їх судом люду свого, а завдані аварам чи їхнім союзникам збитки покриємо добром чи золотом.

То був резон, в усякім разі, в тому, що казав і як казав сол Антії, чулось бажання примиритися, знайти ту підвалину, на яку міг би опертися здоровий глузд і відшукати істину. Та Баянові саме резони й не подобалися в бесіді з Мезаміром, саме істина припирала до муру й викрешувала у серці гнів. Бачив, на власній шкурі переконувався: муж сей справді належить до тих, з ким важко змагатися словесами. А повергнути його слід. Неодмінно!

— Пізно розкаюватися й силитись розплачуватись золотом. Кров'ю розплатитесь тепер!

— Меч обоюдно острій, кагане. Одним кінцем він ходитиме по наших шиях, другим — по ваших. А навіщо се? Чи каган не відає: анти нікому не корилися і не скоряться.

Баян ще примітніше налився кров'ю.

— Ти прийшов погрожувати мені?

— Ба ні. — Мезамір справді не грозився, одначе вид його й не казав, що стелювся перед гнівом асійця. — Прийшов урезонити. Союзник наш, імператор Візантії Юстиніан

Перший, увідомив нас, що кличе тебе прийти й сісти в його землях. То пощо йдеш так? Чи анти не могли б пропустити тебе за Дунай з миром? Нам доведеться бути сусідами, кагане. Невже отак і сусідитимемо, як нині?

І знов у Баянових мислях не відшукалося достойного резону, аби спростувати сказане. А де немає резону, там зроджується свідок безсилля — злість.

— Ти брешеш, собако! Імператор, що кличе мене прийти й стати супроти вас, антив, повідав тим же антам, кого і нащо кличе? Я питаю, повідав?!

Мезамір мовчав. Чи то збирався з мислями, чи не хотів дражнити й без того роздратованого повелителя аварів, і те мовчання стало для нього фатальним. Баян дав волю гніву своєму і, обернувшись різко, зияв із килима кинджал, в якусь незабгагненну мить ухопив його за вістря й кинув що було сили в нарочитого мужа землі Троянової.

Ніхто не сподівався такого, тому не спромігся ані заступити Мезаміра, ані відвести якось пущену в нього бронь. А каган, видимо, умів кидати: кинджал перевернувся на лету і ввійшов Мезамірові лезом у груди, під саме серце.

Келагаст перший опам'ятався й кинувся до брата, вихопив і відкинув геть кинджал. Кров цівкою ударила з рани, багряними колами стала розпливатися по білосніжному вбранні поверженого.

— Мезаміре... Брате. Що тобі?

З ляку чи болю сердечного Келагаст не відав, як бути, Що вдіяти. Єдине, па що спромігся, затиснув рану, питав— допитувався в брата та припадав до його лику, силився .заглянути у вічі, почути слово-втіху, слово —запевнення, він, Мезамір, полежить мить-другу і підведеться, стане на, младомладий і дужні, покаже ще силу. Та дарма, мовчав Мезамір. Випростався на весь намет, стікав кров'ю, холонув тілом. І бліднув холонучи. А з Мезаміром бліднув і Келагаст. Як те все сталося? Як могло статися?! Він же був поруч, брат узяв його з собою яко надійний захист. Чому явив себе бевзем і не завважив, до чого йдеться? Як сталося, що не заступив собою, не захистив іншим робом?! О боги...

Підвів нарешті голову, розглянувся. Кагана не було вже в наметі. Радники його сиділи похнюплені, не відали, куди подіти очі.

— Дорого ви заплатите мені за брата, — сказав підводячись. — Чули?! Так дорого, як нікому з вас і не снилося!

Стояв над усіма, високий і грізний, і вже тоді, як lie діждався відповіді, повелів мужам своїм:

— Розстилаймо корзно й берімо Мезаміра з собою. Най бачать вої дулібські, тиверські, чим платять за нашу довіру обри. Най бачать і знають, чим ми маємо платити їм! Ано, най бачать і знають!

Не доглядався, розуміють чи не розуміють його терхани Баянові. Одне знав: започаткувався великий, пе на життя — на смерть розбрат із обрами, має поспішити до своїх, і якомога швидше.

XXIV

Князь Добрит стояв на високій вежі при Дністрі й пильно вглядався у далеч. Часом

на полудень, де он скільки діб уже триває з обрами січа, часом за Дністер, де можуть об'явитися обри, а більше в ту сторону світу, звідки має прибути довгождана поміч. Давно неслав гінців до князів Зборка й Острозора з повелінням не відсиджуватися більше на обводах улицької землі з такою, як у них, силою, слати добру половину її, і то негайно, в поміч дулібам та тиверцям. Обри облишили думати про Улич, всі свої турми кинули в пониззя Дністра й пруть туди так дужо, що стримати їх без улицької та поляїської раті й помишляти годі. Лишається дбати про інше: аби навала з чужкрав не перекинулася в полуночі верві землі тиверської — на Черн і Дикушу.

Хто міг передбачити, що обри — така чисельна і така невідаюча страху сила. Їх знімають із сідел стрілами, кладуть у покоси мечами, а вони не зважають на те, пруть дужо й навальне, стинаються мовчки і люто, гейби знетямлеї чи засліплені. Коли пускали про них поголос, лякали навалою, гадав собі: дарма, страх завжди мав великі очі. Тепер пересвідчився: лякали і лякались не без підстав. Анти теж не дрібнотілі і буєстю своєю в усіх землях знані. А обрив не страхають, бач, обри самі зугарні настрахати антів як могутністю тіла, так і непохитністю серця.

Що буде і як буде? Чи вистоїть князь Волот, під оруду якого віддав дві третини й своїх тисяч? Тільки б вистояв. Чуєте, боги, тільки б вистояв! Він, князь Добрит, не годен уже очолити меча й стати привідцею в січі. Далекий перехід, посіяна навалою тривога, а надто втрата Мезаміра, мужа доньки його і мужа мислі, геть підкосили в ньому силу, збороли до решти й дух. Єдине, чим може пособити тиверському князеві, — воями, що привів із собою. Визначив для них привідців і розіслав по всіх усядах: своїх — на боролище, під Болотову руку, древлян — стерегти береги Дністра на підступах до Черна, чатувати на путях, що ведуть із пониззя в глибинні верви Тиверської землі, ще інших тримає при собі на той випадок, коли антам будуть непереливки, а князі Зборко й Острозор не встигнуть прийти і стати їм на поміч. Вага січі і клопіт про звитягу в січі лягли на рамена князя Волота. Се теж тривога, і неабияка. Добре, що він є там, у передніх лавах. А як буде, коли не стане? Апо, що тоді буде?

Князю Болоту справді сутужно було. Та він не падав духом і не думав про смерть. Тим, хто стоїть ближче до неї, завжди видається, що вона недоступно далека. Тож іншим клопотався і дбав про інше. Знав: ось-ось має надійти поміч з-за Дністра, одначе не уповав на неї, тим паче аж надто. Прийде — тоді й уповатиме. А поки що покладався на тисячі, що є під рукою. Та на зугарність мислі, здатної стати вище тисяч — як власних, так і тих, що в супостата. Обри нуртують он, не інакше як лаштуються до січі. Має зустріти їх незгірше, піж досі. А зустріч небажана. Від тієї січі, що вляглася не так давно, не встигли прийти до тям. Єдине, па що спромоглися, підібрали й передали на руки люду в найближчих весях увічених. Слід би подбати ще й про живих — об'єднати в нові, більш-менш добірні сотні, дати сотням привідців, а всім — час на перепочинок. Най би вляглися пережиті страхи, прийшла до рук сила. Як і певність, між іншим.

Літньої ночі для того не доста. Слід щось вдіяти, аби віддалити січу на більше, ніж ніч. А що? Еге, що?

Воям байдуже до всього. Хто пореє огира, хто лаштує собі місце для перепочинку, а

хто й спочивас вже. Лише князеві не до спу-упокори. Сидить над неширокою, скаламученою переходом через неї і борсанням у ній тисяч і тисяч комонсй рікою, іготра відділяє його табір від супротивного та від боролища, що лежить між таборами, й дошукується, що вдіяти, аби грядущий день не став для нього і його воїв фатальним. Послати звідунів, аби проникли між обрів та вивідали, про що дбають обри, які виношують наміри? А чи те дасть щось? Он скількох слав — і все дарма, яко в бездну кануть. І за поміччю до Добрита вдаватися не випадає. Не такий безсилий є, хоч і втратив немало. Он скільки їх, воїв тиверських, дулібських, і ошуюю, і одесною, і за плечима. Ще буде кому вийти й постояти за землю Троянову. Потрібен лиш час, аби отямилися після кривавиці та возбужали духом і певністю.

І сидить, прихилившись до дерева, думає про те, і виходить над самий берег та приглядається до повитого вже сутінню боролища за рікою, теж думає та дошукується бажаного. Аж поки не заіскрилось воно спасенною іскрою в його думках: поле брані усіяне трупом як антів, так і обрів; чому б не вийти завтра і не сказати обрам: лишаймось воями, та будьмо й людьми; перш ніж продовжити брань між живими, віддаймо шану полеглим. Чи обри такі вже байдужі до потятих? Чи в них немає повинності одного перед одним, як і перед поконом предків: віддай належне побратимові, хтось, десь, колись віддасть його й тобі? В усіх племен се не тільки покон — перша заповідь, не може бути, аби вона обходила обрів. Бачать-бо і знають: коли не приберуть із боролища побратимів, їм клюватимуть завтра очі дзьобаті птахи, їх їстиме дикий звір, топтатимуть, коли почнеться нова січа, комоні. А трупу он скільки. Де схрестять мечі завтра, післязавтра, коли залишать потятих там, де впали? Комоням ногою не буде куди ступити.

— Отроче! — зично кличе найближчого з сторожі й простує до свого намету. — Тисяцьких до мене, і то негайно.

Їх немало при ньому. Стоять окремим табором очолені Старком дуліби, а серед дулібів не лише Старк тисяцький, відособлені від привідці січі з обрами й ті з тиверських тисяч, що їх взяли під свою руку воеводи Власт та Чужкрай. Л все ж не забарилися об'явитися й стати перед князем. Одразу і за всіма примітив: сподіваються найгіршого.

Тож перше, що вчипив, — постарався заспокоїти соратників гіюїх, тю стан :іколікати і з усім іппіплі.

— Хто під до обрів яко нарочитип? — литав і кинув допитливий позирк на всіх і на кожного зокрема. Тисяцькі теж переглянулися.

— А треба йти нам?

Завжди упошльпошій і неповороткий Чужкрай за сим разом виказав неабияку спритність: був перший, хто зважився запитати і тим уже заперечити князеві.

— Домовлятимемося ж не з конюхами — з терханами, тож маємо послати такого, котрий міг би вести річ на рівних.

— А чи не забагато честі для обрів, най вони будуть навіть і терхапи? — знову Чужкрай. — Як на мене, доста буде й сотенного. У моїй тисячі, до речі, є такий, що на

словесах за всіх нас упорається.

Волот не схильний був погоджуватися, одначе й перечити не поспішав.

— Чужкрай правду рече, — скористалися князевою мовчанкою інші тисяцькі. — Хіба смерть Мезаміра не повеліває нам: будьте обачні, а паче всього з обрами.

Нелегко князеві визнавати себе таким, що не годен тверезо мислити. А що вдіє? Таки поспішив, таки не розмислив як слід.

— Най буде по-вашому. Кличте того велеречивого. Втовкмачував та й втовкмачував сотенному, як має поводитись, ставши перед аварами, що казати, аби домогтися від них згоди на тимчасове замирення.

— Багато не теревень із ними. Скажи одне: негоже живим являти зневагу до потятих. Честь воїв і витязів зобов'язує віддати їх вогню чи поховати з належною шаною і тим воздати хвалу їхньому подвигу, а собі підготувати поле для грядущої січі. Що б не казали тобі, наполягай на цьому, бий по гордині їхній саме цим.

І хотів, і боявся вірити, що перемир'я з обрами можливе. Нуртували-бо, з усього видпо, лаштувалися до січі. А тих, хто налаштувався на січу, важко спинити. І все ж поспробує. Звертається ж до них не з чим-небудь, із здоровим умислом, і звертається не до скаженого Баяна, — до терханів. Невже серед них не знайдеться такого, котрому честь мужа була б дорожча за нікчемну примху.

Обри не одразу зголосилися вислухати нарочитого від антів. Довго довелося стовбичити йому укупі з супроводом неподалік від табору асійських зайд. Нарешті покликали. І тримали там, на перотрактаціях, недовго. Коли ж нарочитий вийшов і рушив у зворотну путь, коли зблип нарешті :і кілисм ті осміхнувся своєю білозубою усмішкою, гупігіу по лішлоси: пит. Волот, вирвав у чорнобожої служниці — мораші для себе, воїв своїх, ба для всієї землі їроянової жадані три доби і тим домігся, чого хотів. Ано, тим і домігся! Бо багато води стечи за дароване долею перемир'я. Буде час і розмислити, і перепочити, і зібратися з силою та розставити, як підказують розмисли, ту ратну силу, що є і що може прибути за сі три доби в поміч від східних антів.

Гінці те й робили, що каламутили ріку та виїздили на пагорб за рікою, де став па вороному, як ніч, огирі князь Волот і доглядався до січі, що лютувала та колобродила, лютуючи, і ошуюю, і одесную, і прямо перед ним. Уже й не дослухався, з чим вдаються до нього. Без благань-домагань, без знеможеного нелюдською втомою крику знав:

усі одного просять — помочі, і то неодмінної, і то негайно. А де він візьме її, коли усе, що мав, послав або Властові, або Старкові, або Чужкраю.

— Княже! Несила стояти вже. Дозволь одійти з рештою за ріку!

— Не дозволю! — різко обертається на голос-воання й пришпилює своїм крицевим позирком того, що волав, до сідла. Скажи Чужкраю, про те і думати не смійте. Хто відійде за ріку, той поведе обрив до Черна і далі.

— Обмаль нас, а обри кидають та й кидають свіжі сили.

— То й що? Стинатись треба, а не поглядати за ріку. Все, з тим і скачи до свого привідці. Інший і зовсім уриває терпець.

— Княже! Де ж обіцяна поміч? Старк сказав: "Коли не буде її, не вистоїмо. Обрив

удвічі більше, ніж нас".

— Скажи Старкові: вони па чужій землі, а ми на своїй. У пас кожен має стояти за двох. Оступатися дозволяю лиш тому, хто чує вже себе мертвим.

Гіпець кривиться, гейби від недостиглих кислиць, і знову до князя:

— Що ж сказати тисяцькому про поміч?

— Скажи, коли буде, баритись пе етапу, одразу пришлю. А поки що уповайте па власну силу. А ще па то, що за вами стоять і ждуть пореятої в супостата змоги жони і діти. Беріть на карб і черпайте звідтам усе, чого не достає вам, аби вистояти.

Князь круто одвертається від гіпця й сердито спльовує солоний присмак поту, що потрапляє на уста. Гірко чути, а усвідомлювати й поготів. Чужкрай і Старк просять помочі. Чого ж— тоді сіюдінатпсн під усіх ішпігх? Иатопі літами и досвідом подводи, мужі, що били ромо й улиці перемудрити самих ромеїв, не втямлять: князь ни десь там він усе бачить і давно прислав би жадану поміч коли б мав. Так справді сутужно чи перепудилися в сутяжі і втратили глузд? Єдинпії Власт стинається мовчки й це нарікав на обмаль дружинників, хоча йому також не солодко. Баянові терхани примітили: у Власта добірна дружина — й кинули супроти нього свої добірні турми. Не так багато, як супроти Старка та Чужкрая? Ба ні, не менше, коли не більше. Дружинники Властові не такі уязвимі як ополченці Старка та Чужкрая — он у чому заковика. Ба як нещадно й відчутно разять обрив і як вміло вислизають із розставлених супостатом силець коли вони грозяться стати зашморгом. Яко крилаті змії носяться по полю. Налетіли, збили кинуті супроти них турми — і пішли потоптом, так навально і дужо, що й мужній відчуває страх у тілі і змушений стенутися. Були б усі такі навчені та вправні, далєбі, не пішли б із Дністра і не оступилися б так далеко в землю Тиверську. Як се сталося і чому сталося? Он як міцно та певно стояли там, які надії покладали саме на Дністер, ріку швидкоплинну і предоста широку. Через тоту певність свою і Ближиці сказав: із Тіри ані кроку. Як би не склалося і що б там не було стій у ній, борони її до останнього. Він і стояв, до сього часу певно, стоїть. А всі інші відійшли, бач, від Дністра, зму-' шені були відійти і від Дунаю. На лихо, обидві доньки в Тірі. Злата, яко жопа при мужеві, Милана, яко гостя Златина. Подалася під таке безліття та й засіла па своє безголов'я. Добре, коли Ближика догадався вислати їх морем на Дунай, а Дунаєм — у глибинні верві чи що кудись. А коли пі?

Пробі, що се, знову гіпець від Чужкрая? . — Княже! — добувся врешті до нього дружинник і ви. валився, знеможепий ранами, із сідла. — Біда, кпяхе. ЧужКрая потято. Сотенні питають, хто очолить рештки що лишилися з його тисячі?

Волот обертається, мас намір крикнути на повіїи голос: "Всі, хто с при мені, в мечі!" — та помічає нараз. Рідколіссям, що підступало з полупочі до пагорба, правляться комонники і помаліім числом. Не встигає ро'згле'їиТи, хто такі, як котрийсь із зіркіших чи тих, що помітили комонників раніш, зично, ба радісно звідомляє свого княз і всіх, хто був прі князі:

— Дуліби! Гляньте, братів, дуліби. Поміч ідо! Волот розвертає Вороіюго, видимо, хоче помчати назустріч рятівній помочі від Добрита, та не встигає, а може, й

передумує вчасно: до нього мчав уже на білому й бистрому, гсйби вітер, огирі привідця дулібів.

— Княже! — спинився неподалік. — Тисяцький Келагаст і його тисяча до твоїх послуг.

— Тисяча? Се правда, молодче?

— Ано. Князь Добрит сказав: від серця відриває, а таки шле.

Волот неспроможний здолати радість, що забуяла в серці:

приострожує Вороного й під'їздить до посланця від дулібів, обіймає його й рече розчулено:

— Спаси біг тебе, младомладий тисяцький. Коли б князь Добрит знав, як со вчасно. Коли б лиш знав! Дружинники твої готови до січі!

— А то ж як. Затим і правилися сюди.

— Тоді розгортай лавою й діли свою тисячу надвоє. П'ять сотень візьму я й стану в поміч ось сим, найближчим, з рештою підеш ти на виручку воеводі своєму Старку.

І закипіла січа, лютіша прежньої, і озлобилися серця тих, що зійшлися в січі, ще видиміше, ніж озлоблялися досі. Хтось вкладав гнів свій і злобу свою лишень у силу удару, що падав на голову супостата, та ще в обачність, аби такий же удар не опустився на нього, тому сопів лиш та розглядався, відсапуючись; у когось стачало їх — і гніву, і злоби, і сили — ще й на погрози та прокльони.

— Се вам за Брайка! — казав той, що втратив тільки-по побратима.

— Се за тисяцького Чужкрая! — пояснював інший, да так зично, що на його голос оглядався котрийсь із обринів і або сторонився, бачачи, як падає потятий сородич, або ж подвоював гнів свій і йшов на анта з оголеною крицею і з оголеною буєстю, що не страхалася й криці. — А се за себе, — зустрічав його той же ант ударом під серце, — на той випадок, коли поляжу, а відплатити не буде кому.

Лише Келагаст був послідовний — кожен удар свій присмачував одним і тим же:

— Се вам, степові таті, за Мезаміра. І се за Мезаміра. І се. Присягаюся гнівом Перуна, бога добра і бога кривавиці: доки житиму, доти й помщатимуся за брата свого, безневинно потятого.

Він не вперше стинається з обрами. Тоді ще, як поверпупсц під лих іл тілом Мрлпміра та стан пород к'пялем Добритом, сказав Добритові: "Пошли туди, до можу втопити гнів свій і ненависть свою в крові асійській". Князь відмовляв, казав, негоже кидатися в січу з безумом гніву в серці, має дати йому час бодай трохи прохолонути й слухатися розуму. Та Келагаст лишався непохитним. І на Дністер пішов, і на Дністрі таку засаду й таку погибель влаштував обрам, котрі йшли супроти нього, що Добритові годі було лякатися за Келагаста та сумніватися в його нерозважності. Коли прибула з землі Дулібської рать ополченська, а мужів, котрі очолили б її, виявилось не густо, поповнив його сотню ополченськими та й повелів сотнику бути тисяцьким. То не біда, що він аж надто молод. Зате руку має міцну і одваги не бракує в серці. "Комонники з люду дулібського не рівня твоїм Дружинникам, — зауважив Добрит, напучуючи молодого тисяцького, — та ти не вважай на те. Най вчаться в них і прагнуть бути врівні

з ними, коли землю нашу і люд наш постигло безліття".

Келагаст не забував того напучення ані тоді, як вишколював та злютовував тисячу, ані пізніше, як водив її в січу. Уповає на нього, як і на свій вишкіл, і зараз.

— Анти, берім гору! — кричав на повний голос і приострожував огира, старався вихопитися вперед, бути там де й належить бути привідці.

І крик той не лишався голосом волаючого в пустелі. Вої чули в собі не знати яку силу, підносили ратну буєсть нестямні й засліплені, налітали на обрив бурею і, уподібн'юючись бурі, зносили їх із своєї путі.

— Гора! Гора!

Клич той, буєсть ту чув позад себе й князь Волот. І не лише з уст сотень, що привів і передав під його руку Келагаст. Перли на обрив, закликали брати гору над обрами поріділі сотні тиверпів. Бо певні були: тепер за ними сила, за ними буде й переята в супостата змога.

— Княже! — настиг його в січі й став поруч котрийсь й отроків. — Вийди на час із лави, маю сказати щось.

— Кажі тут.

— Негоже тут. Передай комусь із сотенних рать тебе там, — показав пазад, — тра!

— Чиї се вигадки? Хто може вказувати привідці де йому бути?

Стримав все ж огира її крикнув першому, що підвернувся, сотнику: "Будь за мене", — й знову до отрока!

— Чому — там? Хто велів так?

— Син твій, Богдапко.

— Що?!

— Кажу, син твій. Привів рать свою в поміч нам. Викичами іменують себе.

Не слухав далі. Розвернув Вороного и погнав назустріч комонникам, котрі — бачив уже — виїздили та и виїздили з лісу.

Так аж надто радів чи примножував радість і бентегою — сам не відав. Єдине, в чому був певен, — на нього ждуть. А втім, ждуть не всі. З-поміж комонних, що вийшли на галяву й спинилися перед самим бородинцем, вихопився один і погнав свого огира на зближення з князем і з тими, що були при князі.

— Отче!

— Сину!

Не далі як за стрельбище стояв між очманілих від крові мужів огнеликий витвір Злоби і Тьми — Чорнобог і турив кожного не баритися, спішити на кривавий пир та втолювати жагу свою напоєм мсти; коли не поруч, то майже поруч іржали, оповіщаючи світ про безумство людське, комені, викресувались усеспопеляючі іскри і не тільки ударом крпці о крпцот — глгжл о слово, гуіпv о і-піп иоіі.і висті о ненавистт,; там, у вітрі пристрастей, лилася кров торжествувала злоба, прощалося з земним і ціпеніло перед невідомістю потойбічного життя людське. А тут па ближній околії боролища, пай і нехотя, все ж упокорено вляглася тиша і брало гору інше царство — Білобога та його доброзичливої допі Лади. Це вони, боги Добра і Злагоди встигли осінити князів своєю

миротворною тінню й нагадати їм, що перебувають па непідвладній Чорттобожим діянням поляні, що тут вільно забути про повинність — бути У вирі кривавиці, як вільно й пригадати, що один є сином своєму вітцеві, а другий — вітцем синові. А вже як пригадали, не забарились дати волю щедротам, що ними винагородила їх ще в день зачатія Лада, що па пих пе скупився впродовж усього життя їхнього Білобог. Обіймались 'розчулено й розточали жалі па безліття, котрому дозволено було розлучити їх; воздавали хвалу благословенній у божих діяннях миті, котра звела докупи, і знову обіймалися.

— Боги світлі та боги ясні! — перший опам'ятався й подав голос князь Волот. — Стільки літ не бачитись. Як же ти іні^иі там, сину мій, у чужіші? Чому іменуєш так себе і люд свій — втікичі?

— Про се потім, отче, як зійдемося по січі. Кажи, куди і супроти кого вести їх, моїх втікичів?

Волот не зводив із нього замилюваних очей. Он який муж і який князь виріс із побороного свого часу неміччю Богданка.

— Там і без нас упораються вже. А втім, скільки маєш нри собі мужів, князю втікичів?

— Три тисячі.

— Ов!

— А ще князі Острозор та Зборко ведуть своїх. У них набагато більше воїв, ніж у мене, тому й запізнюються.

— Тоді оце і е вона, наша переята в обрив змога. Бери дві тисячі й скачи туди — показав ошуюю, — до воєводи Власта. Решту комонників твоїх поведу я. Такою силою, гадаю, не лише на цім боролищі здолаємо обрив, а й па майбутнє закаляємо їм ходити в нашу землю.

XXV

Таким Баяна, далебі, й не бачили ще. Сидів па звичнім для привідці місці в наметі темний і грізний, мовби обтяжена перунами хмара. І очі примружив так, ніби цілився на когось, і голову вбирав та й вбирав у плечі. Ось-ось, здавалося, відштовхнеться й кинеться на першого-ліпшого з радних, а кинувшись, вчепиться руками в горло і не випустить уже, доки не побачить виваленого в знемозі язика. Хай береже Небо від такого гніву. Було б ліпше не належати до його радних і не бути тут цієї нещасливої миті. А так, то було б найліпше.

— Турми, що ходили сьогодні на антів, тут? — почули нарешті його голос.

— Тут, Ясноликий.

— Тер хани, що були привідцями в тих турмах, також тут?

— Окрім тих, достойний повелителю, котрі упали смертю хоробрих.

— Хоробрих у мене немає! — гримнув дужим, тим, що гне до землі, голосом. — Хоробрі вмирають на путі до слави, а ііе такої, як ця, ганьби.

Підвівся, рвійний, і повелів тим, кого це стосувалося:

— Коня мені!

Конюхи не барилися, та й каган не зволікав. Вихопився па високого, певгамовпото, як і сам, огира й постав перед турмаміт псупокорепо ллопамірепии, ще лтотіттпій ніж там, у наметі, ліе зупинявся надовго. Здибив свого Білогривка перед одною з турм — і подався далі, здибив перед другою — і знову подався. Схоже, ніби вишукував когось і, не знаходячи, пасіював.

— Ви не достойні носити ім'я предків своїх, — вгомонив нарешті огира й став там, звідки усім був би видимий, всіма почутий. — Зганьбили те ім'я, а відтак себе, роди свої, і за законами племені заслуговуєте найвищої кари — вигнання. Та буду милостивий. Знаю-бо: не всі степенулися й оступились перед антами, побігли з боролища. В ратнім подвигу, як і в ратній ганьбі, є привідці. Вкажіть мені на них — і я звільню всіх інших від ганебного імені відступників і страхопудів, поверну кожному, хто очиститься, право називатися витязем і аваром.

Турми німували, і доволі довго. Каган почав уже хмуритись, вбирати голову в плечі, ось-ось, здавалося, втратить терпець і заволає: "Геть з очей моїх!" Та тієї миті десь там, у глибині, зачулися спершу обурені голоси, далі — гомін, ще далі — суперечка-нарікання, ба справжня ворохобня.

Баян відчув себе вдоволеним і не поспішав втручатися. Коли так, він може бути й терпеливим, тим паче, що великого терпіння, здається, не треба: турми клекочуть уже гнівом, викидають та й викидають із лав своїх тих, що завинили.

— Скарай їх, Ясноликий! — вимагали. — Це ті, що побігли з боролища. Це їхній страх став ганьбою для всіх.

Ті, кого виштовхували, уперто не піддавалися, силились повернутися назад й сховатися у юрмиську людському. Та марні були вони, їхні зусилля. Хто сховає, стане на поміч, коли в кожного серце усе ще відсиджується в п'ятах, а думка поспішає втішитись і оглядається тішачись: чи то ж правда, що всіх інших залишать у супокії, що цими жертвами й відкупляться від біди?

Усіх їх, кого зреклися турми, було не так уже й мало, одначе не так і багато, щоб вагатися. Тож коли Баян обернувся до радних і запитав, яким буде присуд: хай страхопуди й відступники беруть роди свої та йдуть із ними, куди бачать, чи радні мають намір покарати їх в інший спосіб, — ті по вагалися вже і не німували, як досі.

— Пощо карати роди? — сказали. — Чи роди винні, що ці страхопуди ввели їх у сором і ганьбу? Будь справедливий, о достойний із достойних, скарай липі відступників, і скарай найлютішою карою — смертю.

— А так, скарай лиш тих, що завинили! — вимагали й турми.

По один і по другий бік від Баянового намету і на деякій відсталі від нього стояли підвладні липі волі кагана комонники. Стояли й пильно стежили за повелителем своїм, а зачувши присуд радних, підібрали поводи, відв'язали приторочені до сідел аркани. І не даремно. Каган обернувся до одних, обернувся до других і повелів виконувати волю більшості. Комонники рвонули з копита і, підохочуючи себе дикими посвистами, криками вдоволення чи торжества, бурею налетіли на приречених, вправно зашторгнули на їхніх шиях аркани й потягли, висвистуючи та торжествуючи, у степ.

Усе те сталося на диво швидко. Коли карателі зникли, & перед турмами вляглася тиша, не кожен повірив, що вирок викопано вже, і зацікавився, очікуючи гіршого.

— Слава Баяну! — знайшовся котрийсь із передніх і розрядив гнітючу німотність вітанням. — Слава непереможному каганові аварів!

— Слава!!! Слава!!!

Комонники зняли до неба мечі і тим присягалися Небом у довічній вірності своєму каганові, кричали, ширячі темні роти, здоров'я — і тим теж засвідчували: вони з каганом і ладні на все заради кагана. Хай скаже, на кого йти — і підуть, хай повелить умерти — і вмрут, не посоромивши імені свого, родів своїх, тим паче імені повелителя.

— Слава й хвала тобі, мудрий привідцю! Слава й хвала! — горланили, а надто найближчі — терхани.

І Баян сприйняв їхню хвалу як належне, поцінував щирість, з якою виголошувалась вона, а вже потім і сам розщедрився.

— Авари! — підняв над головою меч, вимагаючи тиші. — Коли вже ми зійшлися купно, та порозумілися, та стали знову такими, як були — вірні собі і певні себе, відкрию серце вам, витязі мої, і тим відкриюсь весь, як є. Не затим вів вас на антів, аби ви настрахали їх силою нашою, заволоділи всією, що є там, живністю і утвердились в Аптії, яко нові володарі землі. Оманлива вона, тота земля, не така вже й медоносна, як про неї оповідають ті, хто бачив її всього лиш одним оком. Інші помисли володіли мною, коли йшов на антів, отож і путь уготував вам іншу. Доки ви стиналися з ними, сли мої побували в імператора візантійського й повернулися від нього з щасливої для лсіх пасасію: імперія дві: нам з;а Дунаєм ліпші, ніж у аитіл, оглілні дозвіл исслшівся них зилілях.

І знову гриміли околії від здоров'я, що їх виголошували аварські турми своєму привідці — Баянові. Тож і Баян змушений був удруге піднести меч, благаючи, аби вислухали його до кінця.

— Я не все сказав вам, витязі мої. Імператор не просто запрошує пас оселитися по той бік Дунаю, на плодоносних землях Скіфії та Мізії, він ставить нас між собою і антами и воліє, аби були другою Довгою стіною між імперією та слов'янами. За се, — Баян перевів дух, а поки переводив, ще раз окинув зором турми... — За се імператор Візантії бере на себе повинність іілатпти нам щоліта по вісімдесят тисяч золотих римських солід.

Авари торжествували. Тепер уже не лише мочі підносили над собою, злітали до пеба волохаті шапки, гриміло тисячоголосе "згода", "слава", "хвала", і так дужо, що навіть крнцово непохитний перед воями Баян подобрішав серцем і виказав щось на зразок розчуленості.

— Тож і велю! — каган знову підніс меч й закликав до тиші. — Тож і велю вам, сородичі мої й содруги: вшануйте пам'ять тих, хто поліг на цій землі і заслуговує шани, та й гостріть мечі, набирайтеся спаги і сили, аби поквитатися з аптами за потятих. Підемо звідси не раніш, як поквитаємося та лишимо належну пам'ять по собі. Землю ж, Що відторгнули ви у антів, не полишимо аптам. Чули, не полишимо! Передамо її

союзникам нашим у намірах союзних — кутригурам. Хай обживаються тут та будуть нашою твердю на землі Антській. Настануть ліпші часи, ми ще повернемося сюди і запитаємо в антів: як смілії противитися нам, аварам?

XXVI

Так і мислив собі Баян чи щось примусило його одміїнітії виколисані раніш помисли, локвитання з антами тривало до самої зими, стало брем'ям для антів і ііа всю зиму. Пап і не було великих січ із обрами, та були спроби нав'язати січу, проникнути в глибини Тивирської та Улицької землі й пограбувати людність. А те змушувало тримати па обводах чи поблизу обводів не лише тиверців та уличів, а іі дулібів і купно з ними росичів та втікичів. Ліпше на передлітті, і то коли почала спадати в Дунаї вода, принесли звідтам жадані вісті: обрії лаштуються до поропрагіи.

Усі полигшено зітхнули, а князь Волот і поготів. Ратні тривоги, туринти про зимівлю в Тиверській землі неимолирно великої сили комонних лягли передусім па нього. А то нелегке брем'я. Опорожпілн геть усі княжі житниці та скотниці, спорожніли й людські. Бо сутужію було з живністю для воїв, а іде сутужніш із оброком для комоней. Змушений був забирати все, що було в поселян, посилати валки залубнів у сусідці землі. На лихо и князь Добрит занеміг. Взимку лиш скаржився на задуху та болі в серці, а з настанням тепла і зовсім зліг. Було б знаття, що неміч так надійно обсяде його, ще по великому снігу відвіз би до Волипа в залубнях. Нині про то й помишляти годі. Он скількох лічців та баянів привозив до князя Дулібського, а жоден не поставив його на ноги. Останній був відвертіший за всіх: "Готуйся, каяже, до найгіршого", — сказав Волотові, коли залишились па самоті, і, здається, сказав правду.

Аби бодай чимось потішити слабого, зайшов і повідав про обрів.

— Світлий день настає для нас, княже: обри полишають нашу землю, переправляються за Дунай.

Слабий довго відмовчувався, схоже, ніби й не чув, що йому кажуть. Аж там десь, переогодом, зібрався па силі й вирік кілька слів.

— Слава богам. Хоч сим буду втішений.

Волот не одразу пішов від нього. Хотілось запевнити слабого: ще одужає він. Та не допоміг своїм хотінням. На третій день по тій розмові-баяпню помер князь Добрит. Перед тим, як вмирати, покликав князя Болота, деяких мужів своїх і попросив, аби тіло його перепроварили в преліпий город над Бугом Волші — туди, де кривні його і де можлива пам'ять про нього.

Тепер тверський князь і сим має клопотатися. А клопотів за такої оказії по бракує. І те тра, і друге тра, і десяте знов тра.

— Княже, — оповіщає котрийсь із вогнища. — Небіжчика обмили вже, цапахішш пахощами, одягли. До велиш покласти?

— У гридниці. Там прощатимуться з піні та віддаватимуть шану ііої, вся людність тиверська.

Хотін було іті, та нагледів сина й зпоііу спипинся.

— Княже Богдагну, — покликав. — Данію хочу бачити тебе.

— Я до ваших послуг, отче.

— Ходім, маю щось сказати. Я надовго" відлучаюся з Чорна. Гидаг про те?

— Ні. Куди і пощо?

— Мушу супроводжувати тіло князя Добрита до Волина й на тризні побути. Помер він, піклуючись про благо землі нашої, покон і честь велять віддати йому достойну шану.

— Усе то так...

— Я теж кажу: то повинність із повинностей. Відкладати її це можна апі на день. А обри не переправилися ще, від них всього можна ждати. І кутригури не подають виду, що йдуть за Дунай. Хтось має наглядати за ними. Ти син мій, тобі й бути в мою відсутність привідцею раті, що є ниці в Тиверській землі.

— А князі Зборко, Острозор?

— Вони, як і раті їхні, лишаються під твоєю рукою. Лише дуліби підуть у свою землю, справлятимуть жалобу по князеві.

Богдапкові і втішно було чути те, і ніяково водночас.

— А що ж буде з Миланою та Златою, отче? — заговорив про інше. — Так і полишимо їх у чужкраї?

— Як то — полишимо? Мусимо подбати, аби повернулися в свою землю. Одначе дбатимемо про те це зараз, тоді вже, як уляжеться розбрат із обрами та буде певність, що можна податися па пошуки.

— І хто подасться?

— Повернусь — подумаємо. А втім, матимеш час, то й зараз думай.

Думати справді було про що. Распря з обрами вихопила з антських лаї не лігше князя Добрита, вона уготувала обом їм, і вітцеві, і сипові, ще одну осмуту: тоді, як погнали в пониззя обрив та визволили взятий ними полой, довідалися від недавніх бранців, що обом їхнім зятям пе судилося вже типити всіх апі своєю ратною спроможністю ані молодечими норонамп, таї.чимн пам'ятними в роді. Бліїжка Тіру, а Кушта Холлюгою занадто довго боронили: від комонників Баяна, немало наклали їх під стінами іі за те оба були жиром і око покарані, Зраненого іі знекронлеіюго Блиіжку кнпу.ііі в палаючу .юдію іі пустили па иоду, а Ііуппу наділи на сулпці да так і лишили конати. Про Милану я; та Злату бранці одне зиаіоп.: Блнжііка посадив їх перед тіш, як наиттвся на опрочі, у подію її послав з вірними людьми до Дунаю. Малії бути у мирному тоді Холмокіроді, а до Холмолорода прибули. Ходить пересуд, ніби подію їхню пересходів.піромі. Коли се справді так, є вони бранці пе аварські — ромейські. А то теж по всліі ніх;". Ми їхали хтось пливити, доки ію продали па торгах. Хто ж, справді, поїло? Вітець? Не тоїі вік у нього, щоб їздити. Коли не відшукається розбитного мука серед ратних чи вогпищан, доведеться йому, Богданкові, правитись. Троє їх лишилося після смерті матері Малки, він — найстаріший. Бабця Доброгпівка казала свого часу: на світі пемає солодшої єдності, аніж сердечна єдність, а з усіх сердечних найміцніша кревна. Не личить йому, що був темний, мав он яку ласку від сестер, забувати тепер, що вони в біді.

Ось тільки куди подається, де і в кого шукатиме? Добре, як ромеї, довідавшись, чиї перед ними доньки, зважать на те, що з князя за князівен візьмуть більше, ніж за рабинь на торгах. А коли не зважать? Не повинно б так бути. Ромеї є ромеї, у них виторг завжди на прицілі. Та й Злата та Милана не полінуються підказати: візьміть когось із челяді нашої і пошліть до князя тиверського; він не зобидить вас викупом. Може, вітець саме це мав на оці, коли казав: повернусь — подумаємо? Далєбі, що так.

Блукаючи в Черні та поза Черном, більше сумуючи, ніж тішачись зустріччю із свідками отрочих літ (чого — сам не відав), натрапив якомсь на мачуху. Була надміру потривожена і не до лиця княгині спішна. А ще світилася в тій тривозі своїй таким до наготи видимим світлом прихильності, кривної єдності з ним, що не відгукнутися па її прихильність годі було й помишляти. Чув, скинувся серцем і прискорив ходу, бо встиг подумати, зближаючись: даремно він холодно ставиться до мачухи; видять боги, вона не така вже й чужа йому.

— Біда, Богданку, — не сказала — видихнула з себе. — Прибув із обводір гінець, тривожну вість приніс: кутригури ідуть на нас.

— Обри чи таки кутригури?

— Сказав, кутригури.

Сам угомонився і мачуху визнав за потрібне угомонити.

— Коли так, — мовив і поклав свою заспокійливу десницю па її плече, — коли тільки кутригури, то це ще невелика біда, матінко Миловидо. Нас тут он скільки, вгомонимо їх і відкинемо геть.

— Князь-вітець сказав, аби звернулася передусім до тебе, коли що.

— Спаси біг і князя, і вас, гожа господине. Ідіть до дітей та будьте з дітьми. Я сам оповіщу про все, що гряде на нас, і воєводу, і князів.

Стояли на пригірку всі три. Князь Острозор попереду, Богданко одесною від нього і дещо позаду, Зборко ошуюю і теж позаду. Усі на рослих, вігулянних на дозвіллі огирах, прі повній броні і ратніх обладунках.

— Що кажуть ті, кого посплали на звіди? — порушив тишу Острозор.

— Все те ж, — Богдапко йому. — Обрів серед виставлених супроти пас і:омоііііі;ів помас.

— Тут, при Завергапові, немає. А далі?

— Далі теж. Люди паші ходили до Дунаю. Окрім кутригурів, нікого не подибували.

— Боюсь, що еє пе так.

— Чому не так?

— Що він собі мислить тоді, Заверган? Не відає, яка у нас сила, чи втратив усякий глузд?

— Дуже можливо, що й не відає, — відповів за Богданка князь Зборко. — Звідуни його могли нагледіти, як ішли з Тивері тисячі дулібів, і датн неправдиві звіди: усі інші апти, мовляв, пішли в свої землі; лишились тиверці, а тиверці он як поріділи після січі з обрами.

— Діла-а, — зітхнув Острозор. — Не станемо ж ми виставляти перед ним усіх, хто є

в лісі і хто прихований за лісом. Дивись і збагни, мовляв, па кого знімаєш руку. Негоже то.

— Чому негоже?

— Доки не знаємо справжніх умислів Завергапа, не варто виказувати себе такими, як є.

Відали б князі антські, які вони, Завергапові умисли, не вагалися б. І впішли б всією раттю, і нарочитих послали б та сказали: "Нощо пасіюєш, хане? Перед тобою не лише тиверці — втікичі, росичі, уличі. Чи тобі помишляти про звитягу над такою силою? Проллеш ріки крові і дарма". Бо хан Завергап вагався-таки: іти на антів чи не йти, довершувати те, що започаткували з безуму жадібні до чужого кметі, а чи вийти й сказати антам: "Плачу за їхній безум і татьбу вражду і тим засвідчую покору". Апо, він був такий непевний у намірах своїх, що доста було кинутії на шальку сумнівів один-єдиний резон, як сумніви взяли б гору над намірами й поклали б край затіяному. Бо не з власної волі збирає кутригурські тисячі і має намір потручати ними антів. Каган аварський висить на його шиї. Мало, йому того, що оп скільки поїв полягло у походах супроти Іантів, велить сісти тепер між ним та антами й бути його твердю на Антській — землі. А як будеш нею, аварською твердю, коли тої тверді як у зайця хвоста? Мусить слухатись і другої ради-повеління: "Скористайся тим, що князі антські пішли восвоясі, а тверські лави оп як поріділи, сгримуючи наші турми, івидкинь.. антів за БОНТЕРіку. Без цього важко буде усидіти тобіна Дунаї.

Було чому дивуватися, слухаючи таке, і Завертай поривався перечити: не варто ламати щойно укладений ряд; кутригурські лави не менше поріділи, ніж тверські, їм і без цього походу незатишно буде при Дунаї, — та згадав, кому збирається перечити, і змирився.

— Коритимусь, — поклав собі, — доки Баян поблизу. Піде за Дунай, іпше вчиню. Матиму розв'язані руки, а з розв'язаними руками знайду собі раду. Може, замирю з антамп і заприятелюю замиривши, а може, й зовсім залишу їм землю при Дунаї, подамся на Онгул, сяду, де сидів, та й плюну звідтам па Баяна. Теж відшукався содруг і союзник. Ції кутригури забули, в яку ганьбу увів їх, якого урону завдав підступністю своєю і скільки крові пролито через тоту підступність.

Присяйбіг, ладен уже був стати й стояти на цьому, та пішов опісля по Тнверській землі, побачив, які соковиті трави на просторих галявах Придупав'я, і знову завагався.

"А може, Баян діло каже? Земля по Опгулу нікуди від мене не втече. І від моїх родів теж. Як випасали, так і випасатимуть там табуни комоней, отари овець, череди корів. Одначе й ця, Тиверська, теж не буде зайвою, тим паче в спечні літа, коли на Онгулі вигорає трава, міліють ріки, висихають і без того ненадійні озера-поди, а вівці збираються докупі й задихаються купно, а корови ходять у пошуках поживи і не знаходять її. Чим не порятунок тоді багате на соковиті трави Подунав'я? А сам Дупай, а риба в Дунаї?"

О натуро людська, жадобою скормлена! Коли ти вситишся і скажеш: доста? Щойно був тверезий хан Заверган, а вже хмільний. Щойно казав: сам знайду собі раду, а вже

забув про те казання й ладеп слухатись інших, та що інших — недруга свого і супостата.

"А коли так треба? — шукає виправдання. — Чи я один такий? Чи всі, що довкола мене, інші? Хай розглянуться та приглянуться до себе. Апо, хай розглянуться та приглянуться!.."

І не став сумніватися вже, полинув мпслію шукати виправдання. Мав один з другим спійману в річці, па поду, у морі рибу й почував себе неабияк вдоволеним, осміхався й казав: "Я ситий". І сьогодні, і завтра, і позавтра так. А нагледів опісля, що десь хтось має більше — і розширив очі: "Ти ба!" Приручив один з другим козу, затим — коня, корову, уситився набилом, замавав домашнє м'ясо — і востожертував, а впсторжествувавши, кинув ті псі око її: "Ого-го-го-го-го-о!!! Я — цар земний, моїй волі скорилася твар — і одна, і друга, і десята. Хто є мудріший за мене і щасливіший?" А розглянувся той щасливий та побачив: у тогось більше їх — і кіз, і корів, і комопріг, вибалушпи з дива очі і засуетився: "Як же це? Чому це? Де добути, аби мати стільки ж, і то — негайно?" Були часи, коли усі ходили, прикриті шкурою, спали па шкурі й ніжилися біля жони своєї, прикриті тісю ж шкурою. А нагледіли, що хтось поставив намста з шкур, затамували віддих і заприсяглися: луснемо, а матимемо такни, а то й ліпший. І мали. Не лише для себе, а й для дітей своїх, для всього роду. Ось тільки вдовольнити себе так і не змогли. Ані тоді, ані пізніше. Бо чого, справді, має бути вдоволена людина і чому він, хан Заверган, яко один із людей, має лишатися вдоволений тим, що має на Онгулі, коли бачить і знає: у обрів ліпше, ніж у кутригурів, у антів ліпше, ніж у обрив, у ромеїв ліпше, ніж у всіх? Чи то до лица привідці племені цуратися ліпшого й вагатися перед можливістю мати ліпше?

— Кутригури! — звівся в стремєнах і руку високо підніс, аби побачили його і чули, що скаже перед січею. — Усі ви воліли свого часу піти за Дунай, сісти на плодоносних землях Скіфії чи й Мізії. І пішли б, і сіли б там, коли б не зрадливі утигури. В найщасливішу мить злету сили кутригурської сплюндрували вони землю пашу і тим знесли пас, ввели в ганьбу й накинули підневільні шори. Та все минуще, кутригури! Сталося так, що ми оїішілисьтаки при Дунаї і яко володарі цих пасовиськ, озер і річок. Соузники наші, обрп, пішли за Дупай і сіли за широким Дунаєм, а відтятю в антів, землю уступили нам у довічне і неподільне володіння. Виділи, яка вона, придунайська земля? Втямили, що це і с те, чого ми шукали?

— А так! — дружно відгукнулися тисячі.

— То втямте і іпше: аби всидіти тут і мати вольготність замість тісноти, мусимо піти на знесилених у січах антів і відкинути їх за Богепь-ріку. З памп, сородіїчі мої, Таїґа і об|)ії також!

Перший оголив меча, пристрожив огііра і, розвертаючись, покликав сородпців своїх па подвиг і славу. Чув: воин йдуть за ним, і йдуть потужно, всією, що с під його рукою, сілою. Переймався відчуттям тієї спли, бусстію огира, що шаленів під ним, а ока не спускав із антів.

Бачив-бо: воїл теж ііє ждуть, доки кутрпгури зблизяться і вломляться в їхні лави.

Привиці стали вже на чоли тісяч, зняли, як і він, мечі, кличуть мужів своїх, всю рать іти вперед — лава на лаву, тнсячіа на тисячу.

Силі надавалася сила. Дудніла бита копитами земля, дудніло ііебо, переймаючись тривогами землі, свистів повз вуха потривожоти, і лиш серця людські, малі й беззахисні, німіли від того дудніння в грудях. Викинув кожен поперед себе сулицю, припав огиру до гриви й пре зпетямлено, на всю кінську пору. Страх перед неминучим став повелінням неминучого, а воля привідці — волею всіх. Єдине, що було свого ще в кожному і пульсувало в тім'ї кожного — мисль: як буде і що буде, коли зійдуться з супостатом і вдарять сулицями о щити, а мечами о мечі?

Не міг не думати про те й хан Заверган. Зближався-бо уже з антами і добре видів: попереду антських лав пре на буйногровім огирі витязь із ялівцем на шоломі. Князі,. Невже той самий, з яким так втішно бесідував колись про переправу через Дунай? Іде прямісінько на нього, Завергана. Якою ж нині буде їхня бесіда і чим завершиться? Як і тоді, сердечною згодою чи, може...

Коли постали однії перед одним і націлились один на одного сулицями, Завергап побачив і збагнув нараз: перед ним князь, одначе не той, що вів із ним перетрактації. Схожий на Волота, а все ж не Волот.

"Син" — майнула мисль і, мабуть, примусила схитнутися серце, а серце схитнуло руку: тієї ж миті почув разючий удар під груди, там, де був щит і була сподіванка па надійне прикриття.

— Як же цс? Чому це? — питався, усе ще не вірячи, що він вилетів із сідла, падає на землю уражений, і уражений смертельно.

Десь іржали комопі, чулися гнівні, одначе віддалено приглушені веління і що пріїглушсніші, наче з-за стіни, погрози та прокляття, а хап ловив те кінцем вуха і думав останнім зблиском пам'яті: "Це все. Це кінець. Що ж буде з січею без мене і що — з кутригурами по січі?"

ЧАСТИНА ДРУГА.

ОБРИ

"До тебе йде найбільший і найсильн'іший народ, нездоланне аварське плсл'я; вино спроможне легко відбити, липад ворогів твоїх і знищити їх. Ось чому тобі вигідно укласти а аварами угоду — матимеш в їхній особі чудових захисників землі своєї. Одначе вони лише в тому разі будуть підтримувати дружні стосунки а римською державою, коли матимуть від тебе дорогоцінні подарунки 1 гроші щорічно, а ще будуть поселені тобою на плодоносній землі".

Менандр Протиктор, заява аварського посла імператорові Юстиніану.

"Володарю! Успадковуючи владу вітця свого, ти зобов'язаний і друзям вітчизни віддячувати так, як віддячував він... Вітцю твоєму, котрий милостиво винагороджував нас подарунками, ми платили тим, що не нападали на римські володіння, хоча й мали таку можливість. Більше того, ми знищили одночасно тих своїх сусідів-варварів, котрі постійно спустошували Фракію.

...Ми певні, ти зробиш стосовно нас лиш ту одлііну, що платитимеш нам більше, ніж

платив твій вітець".

Менандр Протиктор, заява аварського посла імператорові Юстину Другому.

"Ви зухвало вимагаєте від нас і разом з тим просите. Гадаєте, цією плутаниною в речах ваших досягнете бажаного? То знайте, сподіванкам вашим не судилося здійснитись. Ви не обманите нас лестощами і не застрахаєте погрозами. Я дам вам більше, ніж вітець мій: примушу вас отямитись, коли ви аж надто вже загордилися. Я ніколи не потребуватиму союзу з вами. Ви нічого не матимете від нас, окрім хіба того, що вважатимемо за потрібне дати вам у нагороду за службу".

Менандр Протиктор, відповідь імператора Юстина Другого аварам

I

Бабцю Доброгніво, ласкава моя баянко! Солодкими були ваші слова, ще солодшими мислі про боже повеління — жити у мирі та злагоді, а люд земний інше, бач, велить: хочеш бути вільним, незаверженим, носи при собі меч.

Чому так є? У бабці аж надто древнє розуміння закону і благодаті чи мислі та сподівання добронравних ніколи не були і не будуть сумісні з тим, що є? Щось дуже схоже на це. Он як увірував свого часу в те, що казала його бабця, весь відселенський люд мав намір вести її стежею — знайти не тільки землю-годувальпицю, а й землю-мироносицю, а ба, як обернулося: таки іювів своїх втікичів на січу і раз, і вдруге, і втретє. Більше того, здиміли ось обри, угомонили кутригурів — і ніби не по собі стало. Довкола свій люд, своя земля, є навіть крєвні, а серцю незатишно, чогось хоче, кудись поривається. Таки до милого серцю затишку — на Втікич? А втім, схоже, ніби й інший хробак точить серце: пе все зробив він на Тивері, лишившись за вітця свого. Певно, не слід було уповати па вмовляння кутригурів припинити січу, гнати мусив би їх по сам Дунай, доки не зробив би вільною всю Тивер.

"А коли б сталося те, на що патякали кутригури: в противнім разі змушені будуть вдатися за поміччю до обрив? То ж повий розбрат і нова січа! Чи пониззя, в яке відтіснили їх, така волика втрата для Тивері? Зате по сусідитимуть з обрами. І кутригури лишилися вдячні за милосердя. Тії вдячність немало важитиме в будучий!".

Швидше приїлдіпі би князь-чтець. Доповів би, що зробиш без нього в Тиворській землі, та й знав би вже, чи так зрочин.

Поляни, роси, уліпі встигли податися додому. Певію, ипруюн. по січі, сбавлять богів, собо. Бо такії повернулися з породит, із :лиі гягоіо — такою, що про неї годі було її мислити. Нсмас :іа Дніпром обрив, приштїпкнуть, будучи погромлєнними, утигури і кутригури. А то солодка втіха, тим паче для уличів, полян, та й для пих, втікичів. Лиш Тингрі як ікі Суло, таї; і було супокою. А, під боком підступні ромєї, будуть й жорстокі, схилі.пі до татьби обри. Нараз розчинилися двері і на порозі став челядник:

— Княже, ромейські гості прибули до Черна.

— То й що? Без мене немає кому дати дозвіл на торг?

— Дати є кому, та иавікулярій хоче бачїїти ішязя.

— Ну, то вели, най заходить.

Гість не забарився. Був непоказний із себе — занадто дрібним тілом, зате он який

меткий. Рвійно переступив через поріг, зміряв бистрим зором Богданка і вже потім назвався.

— Навікулярій з пристанища Томи Несторій.

— Син княжий Богданко. Челядь доповіла мені: гостю і мужу з ромеїв тра було бачити князя Тивері. Його немає нині в Черні. Я є тут за нього. Коли в навікулярія невідкладне діло, можу вислухати.

Несторій ще раз розглянувся і, завваживши, що челядника немає при бесіді, прибрав довірливішого вигляду.

— У мене приємні для княжича і його вітця новини. Княжни Злата і Милана веліли кланятись володареві Тиверської землі й запевнити його, що вони живі й здорові.

— Правда? — зрадів Богданко і не став приховувати своєї радості; ступив до гостя, взяв за рамена, щасливо й обнадієно зирить йому у вічі. — Де ж вони? Що з ними? Як сталося, що опинилися в ромеях?

Навікулярій відчув себе ніяково, та разом з тим потішено, і те відчуття не забарилося заяснити в його очах.

— Того дня, як лодія з княжнами правилася до Дунаю, задув супротивний вітер — норд-вест. Ваші лодочні не впоралися з вітрилами, і подію понесло у відкрите море. Дякувати богові, на них натрапив драмон, на якому перебував епарх скіфських Томів Віталіан. Він і підібрав потерпілих.

— То вони в Томах?

— Так. Перебувають під надійною охороною епарха Віталіапа. Велів переказати князеві Тивері, аби поспішив прийти й забрати їх, доки не довідалися обри.

Он як: доки по довідалися обри.

— Павікулярі! Несторій тільки з сим прибув у Тивсрсі.ку землю чи має намір провадити й торги?

— Торг — також, та з пістями від спарха передусім.

— Па торги віп матиме дозвіл, як і сприяння княжі, і не тільки інші, а и потім. А за добрі вісті, за достойні мужів і содругів вчинки буде дяка від усієї землі. І тобі, иашкулярію, і епірхиві Віталишу. Тиьер уміє цінувати дружню ир.ихильшс'гь, а соузпицькі чесиити передусім. Одно скажи: як довго будеш у нас? Князь Тивері ось-ось має повернутися до стольного города. Було б бажано, коли б ти зустрівся безпосередньо з ним.

— Мені що, — знизав плечима ромей. — Я не поспішаю. Своїм бажанням негайно поговорити з княжичем хотів сказати: поспішити слід вам. Обри одверто нахабно поводять себе в Скіфії. Довідаються, що доньки князя у Томах, — епархові не втримати їх під своїм крилом.

Навікулярій мав вигляд видимого добродичця, а Богданко слухав його, і що далі, то більше утверджувався в мислі: щось тут не те і не так. Що обри одверто нахабні, в тому немає сумніву. Сумнів зроджує інше: чи ромеї такі вже невірні на своїй землі, аби страхатися обрів і не бути певними, що можуть уберегти від них полонянок. Се ж не хтось там побоюється — сам епарх.

— Я згоден: поспішити тра. Та як? До моря путь нам перетяли кутригури, союзники обрив. Вони не пустять наші лодії до Том, тим паче зараз. Може, навікулярій буде такий ласкавий та візьме на себе це благочестиве діло? Тивер добре заплатила б йому і за перевіз, і за прихильність серця.

Ромей непевно розвів руками.

— Коли б від мене це залежало. Сестри княжичеві в руках епарха Віталіана, а епарх сказав: "Коли князь Тивері дасть за доньок десять тисяч солід, він сам доставить їх до Черна".

Цього разу Богданко німував довше, ніж личило б синові, що сидить уже на столі вітця-князя. Боги світлі та боги ясні! Так ось чим пояснюється ромейське добродійство: вони хочуть вихопити із тиверської скітниць цілих десять тисяч! За звичайну собі дівку-бранку на работорговельному ринку беруть двадцять солід і лишаються задоволені, а за князівен по п'ять тисяч загнули.

— А епархові по здається, що сс занадто? І вельми занадто.

— Як то?

— Скільки ви берете за дівку-бранку па работорговельному ринку?

— Достойний! — щиро дивується Несторій. — То ж за Дівку, а сс' за кіязівії.

— Я те пам'ятаю. І все ж десять тисяч! Се ж по жарти. Тивер персоунала в тринапи і виснажливій січі, її он сплюндровано. Чи епархові не відомо, як порожнів в такі часи княжа скітниця?

Навікулярій підозріло-недовірливо і разом з тим видимо розчаровано кривить уста. Було таке враження, що не лише дивується княжичевій торгівлі, — охолонув до нього.

— Княжий син забуває, — вирік нарешті те, що було написано на його виду, — забуває, кажу, що я не торгуватись приїхав, — передав волю того, що торгує, і занадто високо стоїть наді мною, аби без нього можна було щось переінакшити.

Мовлено неголосно, ніби ж і не велеречиво, а сказано он як багато. Візьме, обернеться зараз та й піде. І що тоді діятиме він, Богдаико, та й вітець його, коли піде, а там і пустить лодію за течією дністровою? Правитимуться в Томи і торгуватимуться в Томах? А як правитимуться і що виторгують, коли Злата і Милана таки в ромейських руках?

— Епарх був певен, що домовиться з князем Тивері, — мислив уголос ромей, далєбі, помітивши Богданкове сум'яття. — Казав, коли це станеться, вони й надалі можуть бути добрими сусідами і содрузами. Хай княжич знає: усі ми і епарх також вельми опечалені появою обрив у Скіфії, не є з ними содрузами зараз, далі не будемо і поготів.

— То, може, гість із ромейів і посланець епарха заждетаки князя Болота? Діло, гадаю, варте того.

— Якийсь час побуду в Черпі, одначе не довше, як спродаю товар, придбаю те, що хотів би придбати в Тивері.

— От і добре. Князь ось-ось має бути. А буде князь, гадаю, домовимося до чогось.

Не був до кінця відвертий із навікулярієм, про себе ж думав: встигне чи не встигне нагодитися за сі дні князь — все одно буде час помислити, порадитися з старшими,

хоча б і з княгинею. Вона, може, й не відає, що має князі. у скітниці, зате відає більше, аніж хтось, якими є наміри вітця, як поставиться віп до такого викупу.

Не шукав пагоди. Спровадив павікулярія — і до Миловиди мерщій.

— Мати кпягине, — мовив похапливо, щойпо переступивши поріг. — Світлий день настав для всіх пас, чулисьте, мати ішягине!

— Йой! — озвалася на його радість та й застигла ждучи, — Чи не князь вертає з дулібів?

— Еільшо, — підійшов і вкляк перед исю, поцілував поділ вбрання. — Злата з Миланою відшукалися.

Завжди пригожа і яснолика, Миловиди ще помітніше заясніла видом, стала схожою па зорю-зоряницю, що побивав морок і свігигь-зиріє з морику. Не зважала па те що княгиня є і що некревна Богданкові, кинулась до нього, заглядає, зоріючи, у вічі й питає-допитується, де вони, Злата з Милапою, звідки князь і син княжий знає про них та що знає. Зрештою посадила поруч, втирає сльози розчулення й знову питає, чи то ж правда, що вони відшукалися, як далеко від землі своєї є.

— Навікулярій із Том ромейських щойно був у мене й сказав, що Злата й Милана в тім-таки пристанищі, під наглядом епарха перебувають. Та ось яка притичина, матінко княгине: епарх порятував їх у розбурханім морі і хоче тепер, аби князь платив за той порятунок.

— То вже, як водиться, Богданку, — поспішила з речницею і навіть торкнулася заспокійливо його руки. — Ромеї на те й ромеї, аби на все дивитися як на можливий зиск.

— Знаю, а все ж не можу не бентежитись. Чи догадується княгиня, скільки зажадав ромей від князя Тивері за доньок?

Притихла враз, чи то прикидала, скільки міг зажадати епарх, чи страхалася тих жадань і неспроможна була перебороти свій страх.

— Гадаю, немало. А все ж чи так дуже багато, аби бентежитись?

— Десять тисяч золотих солід!

Сплеснула руками і на виду осмутніла так само раптово, як і заясніла щойно, а проте ненадовго. По якійсь миті знову ожвавилася.

— Не осмучуй себе і не піддавайся гризоті, достойний князю. Прибуде вітець, помізкуємо купно та якось уже зберемо ті соліди. Зате Злату, Милапу позбавимо осмути та безліття, знову матимемо радість бачитрі їх, бути, як і були, купно з ними. По собі знаю, як їм там, бідняткам.

— Боюсь, чи зберемо такі соліди, і тому прийшов до матері кпягині на раду. Що знає вона про княжу скітпицю? Є в ній щось а чи немає? Я благав навікулярія торгувати в нас і ждати князя Тивері. Та коли вітець не поспішить і не прибуде на час його відплиття, мушу сказати ромсеві: даємо ми епархові Том жадапі соліди як викуп за сестер чи не даємо.

— Як би там не буяй, ласкавий Бигданку, кажи: даємо. Щось є в скітниці, щось позичимо в мужів-волостелинів.

— Певні, матінко, що позичимо?

— Йой! Певна чи не певна, про волю йдеться. А коли йдеться про волю, чи гоже думати та вагатися?.. Хоч би й луснули, а маємо зробити все, аби доньки наші, а твої сестри, були вільні, таки з нами і таки в своїй землі!

Певність її, як і схильність пожертвувати всією, що мають, статністю, а таки збороти безліття знедолених, додали певності й Богданкові.

"А й справді, — подумав, — чи гоже вагатися, як бути, коли Злата з Миланою кличуть: допоможіть?"

— Спаси біг, — підвівся і чемно вклонився Миловиді. — Спаси біг, ласкава княгине, за твердість наміру і духу, що стали мудрою радою. Так і скажу навікулярієві: "Вези сестер, матимеш за них те, що просиш".

Хотів було одразу ж розшукати ромея й сказати йому:

"Так і так, я згоден", — та на котрійсь із сходинок, що вели до Несторія, спинився і замислився: а чи не наб'є цим поспіхом і без того зависоку ціну? Пробі, таки й справді наб'є. Домовились-бо: зустрінуться по завершенні торгу. Гляди, на той час нагодиться й князь Тивері, а не нагодиться, рішенець прийме він, княжич. Тож най так і буде, як домовились. Втіхи, як і радості, виказувати не слід.

II

Земля при Втікичі і небо над Втікичем багаті на знади, та чи не найзнадливіші серед них — дорідна нива в долах, м'яка теплінь над долами. Минає другий десяток літ, як поселилися тут з ласки київського князя тиверці, а ні разу не звідали, що таке згубна спекотнява в розпалі літа і що — вітри-суховії з пустельного Леванту. Ото тільки й прикrostі було, що випало освоювати необжиті окраїни Заросся та зазнавати лютих морозів, сніжних завій у тотих окраїнах. Надходила теплінь — удостоювалися й благодаті, а паче всього на передлітті, коли буяють зелом доли, починає медоносити ліс. Стелиться тоді від краю до краю зелене море трав, вбирається у нові шати закучерявлене верховіття дерев по яругах, радіє плодоноссю матеріземлі і славить землю-плодоносицю численне птаство — у лісі й у полі, а надто над полем, у тому піднебессі, де мліє від щедрот Хорса аер і звідки одкриваються не окремі, звабні для ока околії, — уся земля.

Комонникам, що правилися до Втікича раннього досвітку, а вздовж Втікича — тоді, як благословлялося на світ, було не до околій і не до зваб у околіях: над рікою клубочились тумани, най не ті, що пробирають до кісток, все ж густі й повсюдні. Чи за такими догледитися до чогось? Дивись за ледь протореним путівцем та тримайся путівця — ото і вся твоя турбота. Зате коли вийшло з-за обрію рум'яне після нічної купелі сонце та бризнуло на доли золотими стрілами Хорса, і княгиня, і супровід її заясніли лицами й стали доглядатися, як тануть під тими стрілами густі й повсюдні досі тумани, як корчаться, танучи, й відступають ближче до видолинків, узлісь та яруг. Із сивих стали білими й від того якимись химерними. Тиснуться до землі й згущуються, тиснуться й згущуються, гейби просяться лишити їх бодай у цій до краю згущеній малості. Залиті сонцем доли набирають від того вирайської ліпоти і вирайських знад.

Таке хоч спиняйся і милуйся ними. Бо не завжди маєш нагоду бачити бо турбота дня укорочує та й укорочує можливості 'доглядатися до спокус земних, не кажучи вже про вирайські.

По якімсь часі ріка круто вигнулася одесною й вихопилася на рідколісся, а там і в поле. Доволі широке було воно тут, таке широке, як ніде інде. По один бік путі, що облишила вигнуту лукою ріку і йшла тепер полем, половіло під сонцем і гнало ліниві хвилі чисте й дорідне жито по другий — кипіла білою повинню дикуша. Від житнього поля напливала на комонників лиш велич та краса від дикуші — і медові пахощі. Такі п'янки, аж дух забивали.

Княгиня Зорина перша захмеліла від них і спинила огира.

— Чиє се поле? — обернулась до сотенного.

— Общинне, достойна.

— Знаю, що общинне. Волостелини у нас не мають ще свого поля. Якої общини, питаю?

— Закутської, далєбі, вона сусідить із нашою. Помовчала, доглядаючись до поля чи до одмін, що відрізняли оброблене людськими руками поле від необробленого, і вже потім додала, рушаючи:

— Гарно ухажєпе поле. Минулого літа, пам'ятається, не було таким.

— Нового релейного старосту обрала община, тому й поле має невпізнанне.

— А чому я не відаю про тс?

— Певно князь Богданко відає, за нього видбувалися одміни.

Приострожила сильніше, ніж досі, огира, вела перед і мовчала. Лише розглядалася довкруг та являла вдоволення своє, розглядаючись. Обшир, дорідність ухажєного ооциною поля тішили її чи та одміїа, що різнила ухажєне поле від неухажєного, того, що лежало ближче до лісу свідком минувшини й нагадувало про минувшину? І те і друге, мабуть. Он яке буйпотрав'я було на місці поля донедавна, як щедро засівалися доли квітом замість збіжжя, червленим, жовтим, білим, синім, знову червленим і знову білим та синім. Чи немає чому тішитись княгині що не стоїть осторонь від общинних турбот мужа свого^ що лишилася замість нього привідцею всієї Втікичі і дає лад як общинним, так і ратним ділам на Втікичі?

Муті гнали та й гнали услід за Зориною комоней, аж поки знову не опинилися в лісі, а там — і над рікою.

— Переправимося на супротивний берег, — повеліла княгиня, — Звідтам підступимо до Закутської вежі.

— Що ти, достойна! — силився угомонити її сотник, — То улипкий берег, там нас можуть визнати за супостатів і повестися яко з супостатами. Та й свої подивляться на нашу з'яву чи не так само.

— Нічо. Зате удостовіримося, як пильнують на вежах знаючи, що йде брань, що супостат завжди може об'явити-1 ся на обводах нашої землі, і об'явитися неждано.

Княгині та ще привідці раті в князівстві не випадає перечити. Тож і не сперечались комонні. Мовчки погодилися а нею, мовчки й подалися через Втікич. Ріка не така вже

и широка, одначе неспокійна, бистро й потужно несе свої води в ту, що звали на пониззі Синюхою. А бистрина зносила комоней, зносила й комонників, набігала невблаганно й не давала дрібними, на лихо частими хвилями перевести подих. Гаразд, що тривало це не так уже й довго. Та й супротивний берег у тому місці, де переправлялися, не був^ такий крутий, як вище по бистрині. Доправились до нього й одразу ж вибралися на твердь, а вже на тверді познімали з себе чадиги, викрутили, як тільки могли викрутити, не знімаючи, вдяганку.

Княгиня хоча й одійшла далі від мужів, зробила не більше, ніж мужі.

— Доста, — повеліла. — В путі, під стрілами Хорса сохнутимемо. Літо-бо є, пе зима.

До найближчої, Закутської вежі не така вже й далечінь. Одначе їхати треба було пеходжоним лісом. Доки пробилися крізь нього та зблизилися з путтю, що вела на вежу з боку уличів, і самі змучились, і комоней змучили до краю. Одне, петляли заростями, гоїїби лис по шкоді, а друге, мусили прокладати собі в них путь мечами. А те пе лише поту, і крові нерідко коштувало. Той був необережний і подряпав, пробираючись між химерно сплеченим гіллям, вид свій, той руки, а вже що строям дісталось!.. Справді, на татой-волоцюг стали схожі. Зате княгиня он яка потішена була. Як же, ціла ватага комонних людей зблизилася з вежею, чули-сьте, надійшла до неї з боку чужої землі, а на вежі і вухом не повели. Ті спали після нічних чат — і спали, ясна річ, сном праведників, — ті варили страву і менш за все думали про появу княгині та ще з землі уличів.

— Ми не далі як позавчора були в них, — виправдовував себе і чатових своїх десятицький. — Казали, утигурів потято на полуденних обводах землі їхньої, обрив також погромлено й відкинуто пріч. Коли і йде зараз січа, то десь при Дунаї, а се, достойна княгиня й без мене знає, оп як далеко.

— І ви поспішили повірити й увірувати в те, що сказали поселяни-уличі. А що казала я, ваша княгиня, коли посилала на сю вежу? Про те забули? Те пустили на вітер?

Десяцький мовчав і тим ще більшої додавав княгині злості.

— Завтра прийде на ваше місце інша сторожа, — пообіцяла і тим, здається, вдовольнила себе. — Ви ж станете перед княжим судом і будете судимі за недостойні воїв і оборонців землі своєї вчинки.

Пригрозила і рушила з вежі, сувора й невблаганна, рішуча в намірах своїх, а в тотій рішучості зовсім байдужа до того, що двічі купалася в Тікичі сама, купала воїв, котрі супроводжують її. Так ніби се он яка приємність, ніби не можна було залишитись на якийсь час біля вежі й обсушитися.

"Крута норовом, — стає на думці сотенний. — Бігме, набагато крутіша, аніж сам князь. Така справді судитиме, коли що, ні па мить по заважається".

Траплялись па путі скотарі, по розминалася так собі, не цікавлячись, чиї вони, як ся мають, траплялись весі, теж завертала й допитувалася, чи лаштують усе, що слід лаштувати перед жатвою, чи пожнуть і звезуть збіжжя до овинів, коли мужі не прибудуть із боролищ вчасно?

— Будьте старанні, — радила, — та не будьте жалісливі. Отроків ставте до діла — і на жатву, і на веректу. Най знають: у відсутність мужів її найдосгойшша їхня повинність, та, що дорівнює ратній повинності.

Одні обіцяли та й розкланювались, інші жалілися: як пожнуть та звезуть із поля збіжжя, коли рук обмаль, а комоней ще менше.

— Кажіть про се релейному старості, най подбав, аби упоралися і з тим, і з другим, а бачитиме, що не впорається, до сусідів мусить удатися, не допоможуть — до мене. Хліб — наші найбільші статки, твердиня здоров'я і життя. Зародив він сього літа щедро, не упустить божих щедрот, вберіть і зсипте до житниць, наступного літа може й не зародити.

Певно, усю землю мала намір об'їхати, про все довідатися і всіх напутити — не поминала жодної верви, а в верві — жодної общини. Тоді аж угомонилася, як досягли крайніх на захід сонця, а серед тих крайніх — і сторожової вежі, що стояла на путі, по якій відселенці прийшли сюди з Тивері.

Її зустріли тутки як належить і, що найбільше здивувало сотенного та його сотню, — якось незрозуміле потішено.

— Як добре, достойна княгине, — освідчилася сторожа, — що ти нагодилася: є втішні вісті з боролищ.

— Отак? Які ж саме?

— Обрів і їхніх союзників кутригурів погромлено на Тиверській землі. Укладено ряд, за яким обри обіцяють піти чи й пішли вже за Дунай, а в Придунав'ї правдиво в незайманщині лишаються самі кутригури.

— Хвала богам!

— Ано, слава й хвала!

— Хто ж приніс сі втішні вісті?

— Гінець із Тивері, від князя Богданка.

— Явіть мені його.

Княгиня Зорина пе була вже як перед сим, сувора й невблаганна. В одну якусь мить скинула з себе прибрану на обводах суворість, стала не привідцею — просто собі жоною, а ще рівнею усім і содругом для всіх. Угледіла гінця та пересвідчилася, що він таки гінець, й зраділа не знати як, питала та допитувалася, як допитується в такій okazії кожна жона: де князь, що з князем і його раттю, як довго ще буде там, па місці недавніх боролищ, а допитавшись та удостоверившись: раті слов'янські переяли в супостата славу і переяли змогу, настав жадапий мир, а з миром повернеться під кожну втікицьку кривлю благодать, — перевела дух і прикрила в солодкій замрії вічі.

— Принесімо жертву добрим богам. Тут-таки, на сім щасливім місці, сієї втішної для всіх миті.

Знову була владна й урочиста, яко всяка жриця, і вдячна богам за здобуту над супостатом звиягу. Славила Перуна, Хорса, Дажбога і обіцялась, знову славила і знову обіцялась: люд землі Троянової не забуде їхнього заступництва, воздасть належне сьому заступництву і воздасть достойно. Повернеться з боролищ рать — по всій землі

задимлять капища, уся земля явить сонцеликим свою щедроту і свою вдячність.

Вертаючись до Дитинця, Зорина втішала себе певністю: нарешті позбудеться брем'я княжих повинностей, даватиме лад вогнищу та дітям. А не сталося того — повинностей і зовсім побільшало. Князь не об'являвся та й не об'являвся, а князівство перейнялося добрими вістями та й захмеліло не тим, що сподівалася, хмелем. Гадала, жони не покладатимуть рук, дбатимуть, аби мужі, повернувшись, вдоволені були ними і тим, що уготували для дітей, общини, а тоті жони взяли та й обезуміли на радощах; не про жатву піклуються, про веселе застілля з мужами-звитяжцями. Те й роблять, що шлють у Дитинець слів та питаються в княгині: "Де ж рать? Чому є замирення, а мужів немає?.."

Як будеш спокійною та доброю з такими? Мусить напускати на себе он яку суворість, а ще бувати в верв'ях та доглядатися до ладу, яким воліє потішити князя, давати устами тим, котрі самі собі не годні дати їх.

Повертаючись одного дня з таких одвідин та мізкуючи в путі, їхати вже до княжого Дитинця чи завернути ще в одну вервь, нагледіла нараз: з узвишшя в діл звільна рухався вервечкою ратний люд — попереду комонники, зй комонниками обози, знову комонники і знову обози.

"Таки йдуть... — скинулася серцем. — Таки полишили Тивер і йдуть!"

Приострожила огира й погнала напереріз воям. Знала: це не втікичі. Були б втікичі, давно звернули б до стольного Дитинця. Л все ж не могла не поспішити і не поцікавитися: хто? звідки?

Так і запитала, коли над'їхала та осадила перед обозом нажаханого своїм неспокоєм огира:

— Хто будете, люди?

— Поляки, сестро гожа, та роси.

— З боролиц правитесь?

— А так.

— Що ж несете звідтам?

— Переяту змогу, супокій.

— Слава богам! І вам слава, мученики боролиц!

— Мученики залишились на боролицях, достойна. Ми — ті, що взяли гору над супостатом і знаменують собою славу боролиц.

— Кожному своє, ано. Чи рать втікицька, князь Втікичі теж правляться слідом за вами?

— Ба ні, втікичі на праотній землі, при князі Тивері залишились. Пізніше будуть.

Казали те, що й Богданків гінець, а он як тішили своїм казанням серце: таки правда, що сталося замирення, що її муж і князь, живий, не на цій, то па наступній, не на наступній, то аж на тамтій седмиці, а буде вдома.

Така усолоджена була цими добрими вістями чи передумала, впевнившись, — не поїхала того дня ані на недалеку звідси вервь, ані ще кудись, спрямувала огира до княжого оседку і своїх кривних у тім оседку. Діти її, не полишені, ясна річ, самі на себе.

Старші — Славомир, Радогост — отроки вже, віддані в молодшу княжу дружину набувати ратних навиків, молодших лишає, коли їде з Дитинця, на руки наставниці. А все ж наставниця є наставниця, а мати в мати. Мусила б бути і вдень і вночі з дітьми, дивитись за кожним та чути, що кожному треба, що в кожного болить. Гаразди тоді навідують вогнище, коли є в ньому дбайлива вогнищанка. Ано, не вогнищани і не челядина тим паче — таки вогнищанка, продовжувачка роду й ревнива охоронниця родових поконів. А що буде в її оседку і що — з оседком, коли й далі отак складатиметься: муж — у походах та на боролищах, вона — повелителька Втікичі замість мужа? Чи тоті покони будуть знані й дотримані, ба злеліяні й вознесеш превище всього? Має утішитися іншим — що пильнує, аби був лад та супокій в усій землі? І про те комусь слід дбати, ано. Та хто подбає про рід, про спадок родовий — покони, коли не подбає мати?

Швидше повертався б князь та брав на себе турботу про землю, міць її. Дітей, як і вогнище, жадані гаразди у вогнищі, Зорина залюбки візьме на себе. І залюбки, і надійно, так надійпо, як брала до сеї ворохобні. Чи він, Богданко, не пипіався тим, чи не казав: "У твоєму серці, ясна моя Зорипко, так багато пломені, а в мислях, діяпях — здорового глузду, що мені нічо не лишається, як бути певним, що з тебе вийшла і дбайлива мати, і недремна вогнищанка, і жона-усолода".

У Дитинці, а тим більше в теремі знов об'явилася такою яку діти та й челядь одвикли вже бачити. І видом ясніла та обіймалася яснючи, як її дівки, і сміялась та ласкалася з ними, як не ласкалася з того самого дня, коли князь протрубив тривожну путь та й полишив усіх тривожними. А вже що щебетала до своїх найменших та тішилася радістю-пломінню, що возбужала на їхніх вдоволених личках, то боженьки! Лишалося б тільки споглядати ту втіху та дивуватися маминій втісі, коли б не були такі малі та не жадали бачити маму ще втішнішою, ніж є.

— Уже будете з нами, мамцю? — поцікавилася старша, Гостейка.

— Ано, уже буду з вами, діти мої милі. Бачу, заскучали за мамкою. Лишень невітійно чи и зле почували себе без неї?

— І невітійно, солоденька наша, і зле. У лісі зозулька кує, оповіщає всім: "Принесла вам, людове, ключі від вираю", — а піти без мами не вільно. На подвірниці горлиця туркоче, кличе та й кличе, аби приходили та гляділи, як вона гніздечко в'є, а нам знов не вільно. Бо челядину ляк обсів, а наставницю гризота, те й робить, що журу виколисує: де муж, що з мужем?

— Бо їй таки гризотно, Гостейко. Січа йшла, Мара лютувала.

— Ніби вої, що мають мечі, сулиці, бояться Мари, — хоробриться старший за Гостейку на два літа Ярослав.

— А то ні? — мати йому.

— Бо таки ні. Махне один з другим мечем — і вже нема Мари, біжить куди втрапить, аби далі від воя і тої напасті, що може мати, коли тинятиметься між воїв.

Мати не насмілюється перечити. Вірить отроча, що так є, — і пай вірить. Колись сам піде па січу, буде певніше і надійніше, коли йтиме із сою вірою, а не з ляком перед

Марою.

— Може, й так, — погодя;ується. — Далебі, що так, бо Мари й справді немає вже, малі мої голубоньки. Нині бачила полян, що правилися з боролищ. Сказали: витурено обринів із землі Троянної, за Дунай пішли. А коли так, і Мара вгомонила. Мир іде по землі нашій, тож невдовзі й вітець ваш, і муж наставниці — усі прийдуть, та~засіють втіху по оседках, та звеселять їх незгірше зозулі, що приносить вість про настання погожої днини.

Ярослав тільки хоробриться, чуючи мамині радощі, а Гостейка з Жалійкою і в долоїі плсцуть: ішязь-вітиць приїде! Князь-вітець приїде!

— Я піду та скажу про се наставниці, — додумується найменша. — Най прогонить гризоту, най знає: для всіх пас — і для неї теж — настав уже жаданий світлий день.

Зорина милостиво згоджується, а про себе думає: "У Жалійки добріше, ніж у інших, серце. У кого ж се пішла вона: у вітця свого, князя Богданка, а чи в мою маму Людомилу? Далебі, в маму Людомилу, бо й лик має мамин".

Чула, пишається тим, та водночас і болить їй від того:

чим заплатила вона своїй найдостойнішій мамі за її доброту? Ано, чим? Пішла супроти її ревного крику-перестрашу, крику-плачу: "Не смій і думати про те!", взяла й покинула напризволяще: будь, як можеш, і живи, як знаєш.

"Мушу спокутувати тепер тоту провину свою і знаю чим, — надумується. — Вкладу до серця моїх діток її чесноти. За старших двох не певна уже — ті в княжій дружині, там свої покони та закони, як і свої навчителі, а меншим маю укласти до серця і виплекати в серці усе, що сподівалася виплекати в мені моя мама. Може, то не вся буде покута, та якась буде все-таки".

Зітхала стримано й силилася пригасити в собі несподівано зроджені болі бесідою з дітьми та турботами про них: питалася, чи нагодовані — і вдовольнялася дружним запевненням: "Ано"; цікавилася, чи купані — і знову вдовольнялася: челядь таки знає своє діло; ще питалася, чи хочуть піти завтра з мамою за Дитинець — і чула дружні, за сим разом не лише дівочі, а й синів, голоси: "Йой, та то ж, мамцю, найбільше наше хотіннячко!"

— То на сім і станемо, голуб'ята мої! — обіймала всіх одразу й хилила до себе, а прихиливши, купалася у світлій втісі чад своїх і переймалася їхньою світлою втіхою.

III

А князя Богданка, воїв, що пішли з Богдапком, не було та й не було. Чи так жадалося всім зустріти вже їх, чи скрута в бутті без мужів підпирала аж надто, не стало терпцю в одній з жон, не стало в другій, а того виявилось доста, аби не стало його і в усіх інших: зібралися якогось дня всім Дитинцем, а може, й весями, що сусідили з Дитинцем, та й рушили під княжий терем, зняли гвалт — під теремом:

— Явіть нам княгиню! — повеліли челяді.

Челядь пильнувала воріт і не поспішала слухатись, не інпісито як вагалася: казати чи не казати кияпші, яка біда громадиться над усіма, хто в теремі, та княгиня сама почула гвалт і не забарилася стати перед втікицькими жонами.

— Що привело вас, вогнищанки, перед княжий терем? Бачу, зворохоблені і гнівні в ворохобні своїй. На кого й пощо?

— Терпцю немає вже, княгине. Обрів повержено, а де наші мужі? Чому князь тримає їх у Тивері?

— А Тивер чия є? Вона чужа вам? ~ Не чужа, та чо князь засів у ній? Шли, княгине, гінця, вели, най вертає нам мужів наших!

— Ано! — підхопили стоголосе. — Шли гінця й вели, пай вертають уже домів! Нива зрів. Що буде із збіжжям, коли пожнемо та не звеземо вчасно? І що буде з нами, коли жатимемо самі?

Піднесла рвійпо руку і тим утихомирила неабияк зворохоблену юрму.

— По-вашому, ані князь, ані мужі його не відають, що у Втікичі дозрівають ниви? Є, значить, потреба бути ще в Тивері і пильнувати за супостатом, що обсівся на полуденних обводах землі нашої і не дає резонів бути певним за нього. Хіба забули: ратна повинність — над усі повинності повинність.

Якусь мить тривала умиротворена тиша.

— А коли всі вони разом із князем легковажать? — почувся віддалений, десь аж із супротивного кінця голос. — Що коли пішли гостити до кревних та й засіли в кревних?

Знов були аж надто єдині і зворохоблені, а проте Зорину не лякала та їхня зворохобленість — в мізку заіскрилась тієї миті весела думка і схилила до жарту.

— Так он що найбільше бентежить одну з другою: страхаєтесь, аби мужів ваших не пригріли хлібосольні тиверські жони.

Котрась тільки осміхнулася знічено, а котрась і засміялась. Сміх той підхопили інші, одначе не так дружно, щоб відчулася цілковита єдність між тим, що було на серці і устах княгині, і тим, що у думках юрми.

— Ось що скажу вам, — остепенілася Зорина й прибрала достойного княгині вигляду. — Гінця я можу послати, се не складає великого труда. Та не хотілося б постати перед князем і мужем своїм такою бідною на розум, як постали оце переді мною ви.

Жони дивилися на неї, гейби телички на нові ворота.

— Не втямили, бачу. То скажу більше: ідіть до своїх дітей і будьте терплячі. Мужі ваші не засидяться в Тивері допите, апіж встпгпс доскочптп до шіх мій гінсць. Ішли сього не станеться, тоді я визнаю себе змалілою на думку і складу перед вами повинність.

Зорина не схибила, ба навіть явила себе перед усіма й утвердила в помислах усіх яко провидиця: на третій день по жіночому збіговиську біля її терема засурмили в роги на обводах Втікипської землі, а незабаром прискакав до Дитинця й гінець від князя.

— Воспряньте духом, люди! Світлий день настав: рать втікицька повертається з борищ. Чули-сьте, з переятою славою та переятою змогою повертається домів!

Сурми, що в них засурмили на радощах, швидко донесли ту вість до околій, і з тих околій став з'їждитися до стольного Дитинця люд — жони і діти, ті, хто послав па січу із супостатом мужів, і ті, кому не було кого слати. Бо се неабиякі вісті і втіха теж

неабияка: рать повертається, і не поганьблена — осяяна славою. Не думали про те, чи всі повертаються, кого жде світлий день, а кого — чорна осмута. Громадились та й громадились обабіч путі, ясніли видом та сподівалися: ось-ось діждуться вже тих, хто несе на знаменах славу землі своїй.

Вийшла до люду й княгиня. Стоїть, одягиспа в доладне святкове вбрання — нині на ній біле, вишите по подолу та на рукавах полоття, накинута поверх полоття червлена япончиця, така ж, як і полоття, шапка-калансува з оловирами — й силиться стримати себе, не піддатися спокусізіпнутися, як пнуться інші, й заглянути в далеч, чи не над їхав уже князь.

Не сама була на місті, поблизу воріт. Поруч сини-соколи доньки-горлиці, а ще вогнищани та вогнищанки. Одні як і княгиня, бентежились і ждали, інші мали й повинність ждучи: тримали наготові те, що мають піднести, віншуючи князя із звитягою.

— Ідуть уже! — побачив хтось із передніх і оголосив усім.

— Ано, їдуть! — бачать і всі інші, а ті з вогнищан та поселян, що стоять ближче до лісу, виголошують уже здравиці, такі дзвінкі та зичні, що княгині крівця заливав вид, чує, тремтять ноги, одначе бере з рук вогнищанки хліб і сіль на барвистім рушнику і йде назустріч своєму слюбному мужу і князю-повелителю, котрий, бачила вже правився до неї, яснів усім своїм доброликим видом,

Від поспі роду свого і всього люду втікицького слаїлю князя та його воїв з переятою в супостата змогою й підношу на знак вдячності за порятування од зла і напасті дари землі нашої — хліб і сіль.

Князь Богдайко миттєво сшшусться, цілує спершу передані йому дари, потім — княгиню, дітей своїх, клянявться людові, що славить його здравицями, а вже потім бере на руки найменшу, Жалійку, й велить княгині:

— Я піду з дітьми, вогнищанами до люду, довершуватиму урочистості зустрічі воїв із людом, а ти поспіши до обозу та зустрінь як належить гостю.

Сторопіла й видивилася на свого повелителя.

— Кого саме? — не втерпіла.

— Матір Людомилу.

Знала, їй, княгині, не випадає виказувати воям, як і люду, те, що нуртує зараз у серці й бентежить збурене радістю, як і тривогами, серце. Та чи до воїв і чи до люду було, коли он що почула з княжих уст: до неї прибула мати Людомила. Боги світлі та боги ясні, се ж не хто-небудь — мати! Чи сподівалась на таке? Буде князь у Тивері, гадала собі, вибере час і навідає, а навідавши, знатиме, що з матір'ю, як там мати. На більше і сподіватися не сміла. Чи достойна того більшого, коли он яка невдячна була зі своєю гожою і наиласкавішою з усіх ласкавих матір'ю? Годинонько ясна та годинонько щасна! Яка ж то вона є нині, через двадцять щедрих на безліття літ?!

Бігла та й бігла повз мечників, розминалась та й розминалась з мечниками, а обозу не було та й не було. Уже й поселян, що вийшли аж ген куди зустрічати ратників, поминула, уже й путі для неї не стало, геть усю, по самі луки запрудили комонні. Та чи

то прикрість для таких, як княгиня Зорина? Йтиме луками, а все ж ітиме. Хай не бігтиме вже, однак ітиме та й ітиме, аж поки не дійде свого.

— Де обоз, вої? Чи далеко до обозу?

— За сею сотнею вже й буде, достойна, — пізнав хтось її та й поспішив із радіою. — Стань і жди, зараз надійде.

— До матері поспішаєш, княгине? — не забарився поцікавитись а чи захотів виправдати Зоринип поспіх інший.

— Ано.

— Уже недалеко. Стань, справді, та й жди.

— Спаси біг за раду, — сказала, а зупинятись не зупинялася. Чи до того, коли сама вже бачила: он він, княжий обоз, там її мати.

Питала возниць і доглядалася, доглядалась і знову поспішала та виказувала тривогу свою всім, у кого допитувалась, аж поки не почула нараз: "Доню!"

Стріпнулась та й знялася, гейби налякана пташка, справді не бігла — летіла назустріч маминому поклику.

Возниця перший збагнув, якою буде зустріч старої з княгинею, і з'їхав на обочину. Не встиг ще й зупинитися, як Зорина була вже поруч. Геть забула чи й не хотіла пам'ятати, що їй не личить давати волю серцю, а надто сльозам, обіймалася в своєю матір'ю й плакала, цілувала вид її, руки і знову плакала та дякувала крізь плачі за те, що зважилась і приїхала до своєї Зорини, що не має гніву на Зорину.

Людомила була спокійніша, схоже, що не так розчулилась, зустрівшись, як подивувалася, чого це доня так дуже плаче, чи їй не зле тут за слюбним мужем? Таки правда, подивувалася й стривожилась, бо тут-таки й виголосила свою тривогу.

— Не зле, мамцю, ні. Так забанувала, не видячи вас, така щаслива, що виджу.

Не сідали вже у критий і доволі затишний повоз, ішли осібно від усіх і розпитували одна одну, спинялися, подивовані чи потішені добрими вістями, і знову йшли, та гомоніли, та хилилися одна до одної, далебі, й не помічаючи, що діється довкола них, яка радість буває поруч, надто біля Дитинця, де вої обіймаються уже з кревними та тішаються зустрічю. Тоді аж стямились, як наблизилися до людського виру та вгледіли: князь стоїть на горішньому ганку свого терема й просить у всіх тиші.

— Людове! — почувся його зичний голос. — З миром вас, з жаданим супокоем! Даю три доби на радощі родинні і кличу всіх прийти по тому на тризну по потятих, на княжий пир по січі звияжній.

Натовп відгукується на той клич зичною згодою, славить князя-звияжця й вирує вже, поспішаючи кожен у свій слід.

Поспішала й княгиня з матір'ю до свого терема у втікицькім стольнім городі.

IV

Тризна започаткувалася принесенням жертви Перунові. Неподалік від Дитинця, у темнім гаї над Втікичем палало при розлогім дубі багаття, чувся дух щедро пролитої крові, німотно стояв, прикутий помислами до божої оселі в дубі, втікицький люд. А князь простягав руки й зично промовляв, звертаючись до дуплиська бога-громавика:

— Великий боже, громовержцю Перуне! Прийми дари наші, а з ними й доземне схиляння перед ликом і іменем твоїм за даровану звитягу над супостатом, за силу, що послав нам до рук на бородищах і за ясність розуму та міцність серця, якими винагородив кожного в сутужний для родів наших час.

— Прийми, боже! — вторив князю люд.

— Будь і надалі милостивий до нас, Перуне. Множ нашу силу, підтримуй звитяжний дух і оstri меча, та паче всього одведи від нас наміри супостатські.

— Одведи, боже, злі наміри!

— Стань на сторожі землі нашої і люду нашого! Оборонь від зла і напасті!

— Від зла і напасті борони, Перуне!

— Уповаємо на те і воздаємо дань, уповаючи! Князь бере до рук срібну таріль із жертвовною кров'ю й вихлишу кров у вогояв. Полум'я сколихнулося, зашипіло, здавалось, пригасло на мить. Та по тій миті возбужало враз, і з такою силою, що люд відхлинув з несподіванки й сколихнув околії злитим воєдино голосом світлої втіхи.

— Перун прийняв нашу жертву. Радійте, люди! Веселіться, люди! Перун прийняв нашу жертву! Він з нами, він за пасі!

Галас людський, радість людська заглушили голос князя, та неспроможні були заглушити злагоджений спів тих, що воздавали хвалу богу-громовику піснею. Вона возносила над усіма й оповіщала своїм вознесенням усіх: жертвоприношення увінчується світлою сподіванкою, а та сподіванка живить віру: люд не самотній в ділах і помислах своїх, у нього є високий і надійний заступник.

Розходилися поволі і не всі одразу, зате по всіх видно було: ідуть від капища потішені, а ще певні: тепер і потятим можна воздавати дань. Воістину правду сказав князь: бог з нами, бог за нас.

Тризна мала відбутися не десь там — одразу при гаї, на зеленій поляні між Дитинцем і гаєм. Молодці ще вчора подбали, аби досталь було хмизу для багать, аби височів перед вистеленими по всьому безлісню полотнищами стіл для князя і тих, хто стоїть близько біля князя, а сьогодні купно з вогнищами дбали та й дбали про яства та питва на столах. Тож коли люд надійшов від капища, усе було наготові. Горіли жертвні багаття, ждало кожного щедre застілля: хліб і сіль, печеня з яловичини і печеня з вепрятини, засмажена дичина й варені яйця, меди та сита у жбанах і корчагах. А ще парувала перед кожним столом-полотнищем опаниця зі свіжою стравою, яку не встигли приготувати, одначе бігали-метушилися, готуючи, а ще йшли на тризну зі своїми яствами та питвом жони полеглих на боролищах — у них своя повинність перед кривними і своя данина кривним.

Сідали де хто бачив, одначе без зайвої метушні і галасу. Тож і всілися швидко.

Князь Богданко діждався того й підвівся за столом.

— Содруги і сородичі мої, мужі і жони. Ми повернулися з обводів землі Троянової, окрилені звитягою. Та чи були б такими і чи мали б її, переяту в супостата змогу, коли б не ті, що йшли пліч-о-пліч з нами та пе є зараз серед нас, впали на боролищах, яко мученики боролищ? Воздамо їм шану і прославимо імена їхні на віки вічні!

Князь бере куманця й наливає в свою братницю хмільного, затим підходить до вогнища й вихлюпує напій у вогонь.

Те саме роблять і поселяни, передусім ті з них, чиї мужі не повернулися з походу.

— Поділімося з ними і яствами вашими, — зично промовляє до всіх, гейби в сурму сурмить, князь, — най мають що з'їсти на путі до вираю.

Бере хліб, печеню, віддає, як і перше, вогню. Пождав, доки упораються з даниною потятим всі інші, й знову подав голос.

— А тепер виповнім медом братниці та випиймо за здоров'я живих. Хміль посланий богами для веселощів, тож будьмо, як і належить бути, веселі. За ваше здоров'я, сородичі мої!

Князь високо підніс виповнену медом братницю, і люд не забарився воздати належне князеві і випити за своє здоров'я.

Якийсь час чувся лиш гомін на поляні. Хтось смакував яствами та хвалив князя за щедre застілля, хтось пригадував під хмелем, як заслониw його собою сусіда Стемид, коли вторгнулись у комонні лави кутригурів, стинав та й стинав супостатів, що зарились на нашу землю і на наші статки, доки й сам не впав, потятий, а комусь не терпілось похвалитися, як сам він міг би бути потятий, коли б не явив спритності, та як заслоняв собою слабших.

— Випиймо, братіє, — угомоняв його котрийсь із сусідів. — Князь правду сказав: лише питіє й пособляє скинути з себе брем'я втрат, як і брем'я січі,

— Ани. Чи на долю гих, що Сули на бирилиїдах і уовернулися живими з боролищ, менше випало. Пой, заздрити нема чому. Видите, як знівечив мені обрин руку? Як я ходитиму тепер за товаром, як оброблятиму ниву?

Йому підтакують, а тим часом ідуть між люд і вклоняються захмелілому люду жони та діти потятих.

— Випийте, сусіди, і з наших корчаг, — в них меди вітця нашого. Випийте, та пом'яніть його добрим словом, та не забувайте, що був такий.

Ті, що сидять за столом, мовчки підставляють братниці, і жона та діти не баряться виповнити їх медом.

— Доброго вітця мали, діти, — каже котрийсь, — а ви, сусідко, мужа. Най буде вічною і світлою пам'ять по ньому.

В іншому місці чути те саме, хіба додавали ще обіцянок та напучень.

— Ваш вітець заслониw нас від меча і стріли лютого обрина. Ми в довічнім боргу перед ним, а відтак і перед вами. Довіку пам'ятатимемо те. І ви пам'ятайте та ростіть достойними вітця свого. Община подбає, аби не відали, що таке безліття. Ано, одним родом живемо.

І пригощались, і пригощали, доки не захмеліли всі, а захмелівши, прогнали на бескеття сум, гризоти свої та й заспівали усім застіллям. Лише поодинокі, співаючи чи дослухаючись, як співають інші, схилили раптом на руки голову й заходилися ревним плачем. На них не зважали, а коли й зважали, то в дивний, як для людей, спосіб: гупали в спину десницею й спонукали до співу та потішались, спонукаючи, гейби

казали тим: вдарте лихом об землю; п'єте-гуляєте з усіма, то будьте такі, як усі.

Ошуюю, ближче до ріки, озвалися, кличучи до себе, сопелі, за сопелями — бубон, пипели, перегудниці, і молода пагінь Дитинця, прилеглих до нього весей умудрилася залишити стариню в застіллі й податися на той клич. Йшли окремо дівки, окремо молодці або навпаки: дівки котроїсь із весей старалися триматися молодців своєї весі і через те правились купно з молодцями, їх збиралось та й збиралося, бо кликали не лише музики, кликали й обіцяні ігрища.

На узліссі, де був уже й князь, мужі з княжої дружини, стояли в комоннім строю отроки, зокрема ті з них, що набули під наглядом дядьків ратних навиків і мають переходити тепер у молодшу княжу дружину. Свято переятої змоги — одна з ліпших нагод показати князю, його мужам та й люду втікицькому, хто на що здатний. Тому така цікавість до ігрищ, через те стільки перестороги серед тих що являтимуть себе на ігрищах.

Першими вийдуть і покажуть вправність лучники. Розпорядники ігрищ вимітили їм місце, звідки мають стріляти, виміряли й відстань та поставили там, на крайніх обводах стрельбища, набиті клоччям людські подобизни. Тоді вже, як показали та впевнилися,; що показали правдиво хто в яку подобизну цілиться, дали кожному з десятих по п'ять стріл та й оголосили всьому, присутньому на ігрищах люду: дві з п'яти стріл лучник мав пустити в груди подобизни, дві — у живіт і одну — в лик. Хто влучить всіма п'ятьма стрілами і влучить куди тра — звияжець хто чотирма — другий після звияжця, хто трьома — визнається, як і два попередні, достойним бути дружинником. Усі інші беруться під сумнів: доля їхня вирішиться у другому поєдинку — на перегонах.

Певно, хвилювалися отроки в присутності князя й такого, як нині, велелюддя. Десяток за десятком виходили й ставали на визначене для стрільби місце, а звияжця не об'являлось та й не об'являлось. Навіть тих, що йшли другими, було обмаль. Більшість отроків виборювала собі всього лиш право бути в молодшій княжій дружині й носити горде наймення дружинника. Одначе й таких, що не виборювали його, було немало. Це притлумлювало втіху від ігрищ, і всі, надто молода пагінь Втікичі, ждали перегонів.

Вони й справді ожвавили люд. Коли споглядальники діждались та впевнилися: таки починається вже сподіване аж кривця заграла в тілі. Огірі під отроками були молоді і пещені, так і поривалися, виказуючи силу. Пустити таких дай волю — буй-вітром полетять долами. Та й отроки ив'рейняті не якоюсь іншою — таки тою, що и у комоней буєстю. Он які младомладі та звабні сидять у сідлах. Усі — ' в чадигах із темної уснії, в синіх каботах, уперезаних в поясі червленими поясами, в чорних смушевих калансувах з червленою, що одбирає очі, тулівю з дибаджу. Не втроки — замилювання. Як не захочеш бачити таких серед китяжців і як не вірити, що коли не всі, то більшість Здатна бути ними?

Знову, як і в стрільбі, йшли на перегони десятками, з Йвю лише одміною, що започатковували їх не там, де було стрельбище, на дві сотні ступенів нижче від нього. Чи то зручності на пустельнім безліссі шукали, чи воліли, аби пеЦс — регін ішов

ближче до тих, хто був на святі перетятої змоїх — вздоби вистелених на траві колоши. Далебі, останнє найбільше важило, бо коли перші десять отроків пустили своїх огирів ускач, не лише молода пагінь, а й старші, ті, що не раз і все уже бачили, полишили яства та питва й вийшли ближче до персгопу. В той, дальній кінець визначеної мужами-розпорядниками відстані комонні йшли поодаль від них. Назад же поверталися повз них, так близько, що кожен міг розгледіти, хто в сідлі, й виказати йому своє захоплення чи невдоволення, а відтак і спонуку. А оскільки отроки для всіх тут знані, галас ішов від одного до другого кінця втікицького застілля і був такий дужий, що нажахані й без того огирі щулили вуха й не просто бігли — слались над землею, силячись вийти наперед, прийти на визначене місце першими. Та ба, і там, де кінчався заїзд, їх ждали такі ж невгамовні, коли не найневгамовніші: славили на повний голос звияжців, спонукали на більше тих, що недалеко були від того, щоб стати ними, не скупилися на сміх, коли бачили перед собою видимих невдах. А все те гнало на дебрі сум, тішило єство і робило свято святом. Тим паче, що хвилі сій, так довго жданій, далебі, й не судилося згаснути. На зміну одному десятку комонних виїздив і ставав наготові другий, на зміну другому — третій, а там четвертий, п'ятий, і в кожного з десяти отроків були свої сподівані і несподівані звершення. Невдачі не помічалися вже. Ждали тільки звершень і возносилися духом за кожним звершенням, так високо і так єдино, що коли б не були захмелені, присяйбіг, посоромилися б себе. Та ба, возносилися гуртом, а в гурті не остерігаються і не соромляться високого злету. Було радісно і втішно, було, попросту кажучи, святково, а серцю всякому, тим паче, коли святково й розуму, чого ще треба? Стариня забувала в тій круговерті, що в неї є діти і є потреба наглядати за ними, дівки та молодці раділи безпечності старині й давали собі, яку самі того хотіли, волю: була нагода радіти переятій отроками змозі в перегонах — раділи та славили звияжців, кликали по перегонах до яств і медів у застіллі — не гордували, ішли й ласували княжими яствами та медами. А де є услада яствами та медами, там буває свіжа в тілі сила, є простір безоглядній мислі, як і нестримному бажанню. Тож молода пагінь втікицьких родів і не засиджувалася довго біля яств, полишила ту втіху старині, сама ж знову подалася на поклик бубнів та сопелей, пускалася в запальний танок, виказуючи силу та спритність, являючи всім, хто був поруч, яка красна та зугарна с. Певно, те жадання явити себе в усій красі та знаді й підказало тим з отроків, котрі були уже в поході й повернулися звияжцями: нині їм яко переявшим у супостата славу, надається змога обрати собі ладо та й засвідчити перед усіма, що по княжім пиру будо воседля і буде слюб, най усі відають ури те й будуть готові до того. Тож саме ті, що повернулися з походу, й старалися більше всіх. Доки молодші та наймолодші водили з дівками танок і пишалися тим, старші обрали зручне місце на рукаві Втікича, що обходив завалений каменем острів, та й перекинули через рукав три кладки — щойно спияні й очищені від гілля дерева.

Ніхто не помітив, коли те сталося. Музики, гам людський, крики та верески потішеного отрочою увагою дівочтва глушили і стукіт сокир, і падіння дерев, як не завважили й іншого: коли і з якого се дива молодші отроки, навіть ті з них, що стали

сьогодні звиязцями на ігрищах,' були відтіснені з танців. На їхнє місце стали старші і так завертіли колом, такого вогню додали ігрищам, що дівки не зглянулися, коли прийняли той виклик і відповіли па нього своїм: на прихильні усмішки — такими ж усмішками, на гарячі позирки-стріли — позирками-стрілами.

Тайне стало явним, як хтось із отроків оповістив: починаються ігрища-брикси. Десь почувся дівочий вереск, .удавані чи й перестрахані зойки, а десь — всього лиш сміх спроба випручатися з отрочих рук, бути вільною, як досі. Та дарма. Отроки міцно тримали своїх обраниць. Котрійсь із них казали, схилившись до вуха: "Будь покірна сі кілька ступнів — і будеш щаслива", котрась і без казань знала: криком мало пособиш собі. Усе вирішиться там на кладці.

Ті з дівок, що для них умикання се не було несподіванкою, швидше навпаки — солодким жаданням, лише зойкали дзвінко, коли отроки брали їх на руки й ступали на кладку, та й сиділи тихо або горнулися тісніше до свого обранця й казали радісно-перестраховано: "Йой, матінко! Лячно ж як!" Зате всі інші не піддавалися тоді, як брали їх перед кладкою на руки, кричали та пручалися й на кладці. Бо знали: дівка, котру молодець перенесе кладкою через річку (в один, а потім і в другий кінець), хоче чи не хоче того, а має брати слюб. Єдина надія порятуватися від сеї небажаної несподіванки — випручатись і втекти або ж упасти разом із молодцем у воду.

Тож не всім щастило перенести свою обраницю через річку. Коли не за першим, то за другим разом дівка паїДала сама і отрока валила в воду. Такій поспішали на поміч, довше і голосніше, ніж будь-кому, кричали: "Слава!".

Молодець же не повертався уже до гурту, брів, поганьблений, на супротивний берег і тинявся там, доки не надходила ніч, або до ночі перепливав десь-інде річку і йшов у свою оселю непомічений. Зате щасливих, тих, кому боги посприяли перейти кладкою в один і в другий кінець незамоченими, вітали і радісно, і зично, так, щоб чули про тоту радість усі околії.

— Ідіть щасливії — казали проводжаючи. — Питайте дозволу в старині та кличте на воседля!

— Ано, усіх кличтеї Берете не щось там — слюбі .Проводжали та й притьмом поверталися до річки, через яку лежало три кладки і на кожній кладці вирішувалася чиясь доля.

V

Усе казало: живи та тішся, князю Тивері. Люд твій обстояв себе у січі, най і потіснений, все ж лишається в своїх обводах і не змалілим на силі, ні. Коли вистояв супроти такого супостата, як обри і ті. Що йшли пліч-о-пліч із ними, в, вважай, міцним і дужим. Та й родина не може пе возносити дух, не веселити серце. Жона була і є дозрілою ягодою у вирайськiм саду, діти ростуть, гейби з води йдуть. І які діти. Боги світлі та боги яснії Тільки б жити та умйлостивлювати вас за сю винагороду. Оп як багато хотів, беручи слюб із Миловидою, а те, що дала родові Миловида, перевершило навіть його хотіння. Шість синів-соколіи, шість твердей має для княжого столу, окрім Малчивого Богдапка та Малчиних доньок. Чи то жарти? Коли буде снага та сила,

виросить шістьох сотенних, зати́м — тисяцьких. А Богданко... Князь уже в, його перша і надійна твердь. Чи з такою твердю го́же занепа́дати ду́хом і почува́тися зма́лілим на си́лі? Прися́йбі́г, не годи́лося б. А почува́ється, ба́ч, та́ким. Не́вже це сме́рть кня́зя До́брита та́к врази́ла, пра́вдивіше, та́ скрута, в я́кій опи́нилася зе́мля Тро́янова по сме́рті кня́зя-приві́дці? Да́лебі, що́ та́к. Ба́льше не́має чо́му гні́тити се́рце, ка́менем ляга́ти на пле́чі.

"А до́ля Зла́ти та́ Мила́ни?" — ви́хоплю́ється і́нша ду́мка. — То́ мала гри́зота, не те, що́ то́чить си́лу, безлі́ття?"

Йо́й, хто́ ж ка́же, що́ не те. А́ все́ ж Зла́та з Мила́ного ро́зшука́лися вже. В то́й са́мий де́нь, як по́верну́вся до Че́рна, зна́в: у То́мах во́ни, о́сь-о́сь ро́меї до́правля́ть у ри́дну зе́млю. Со́лід пообі́цяли до́ста, мо́жна бу́ти пе́вним: за та́кі со́лиди до́правля́ть жи́вими і здо́ровими. Та́ ба, і пе́вність се́ не ті́шить. Шо́сь і́нше се́ за се́рце її́ підто́чу́й си́лу.

Зіста́рівся́ уже, ро́зтра́тив її́ у си́чах та́ по́ходах? Чо́м би́ й ні́, он у́ я́кій кру́говерті́ бу́ває ма́ло не́ щоденно́, а та́, що́ її́ за́верті́ли обри́, і зо́всім на́дломи́ла.

"По́трі́бний су́покій. На́д усе́ по́трі́бний су́покій! Бу́де ви́н — по́верне́ться до ті́ла й си́ла, а по́верне́ться си́ла, се́ ста́не на кру́ги свої́. Да́лебі́ ж, не ча́с і́ще ду́мати про́ Ви́ра й. Та́ й не ви́падає́ і́ти ту́ди ни́ні. Шо́ бу́де з Ти́вер'ю́ і що́ — з лю́дом Ти́вері́, ко́ли ме́не не́ ста́не? Си́ни на́дто мла́домла́ді, що́б ми́г котри́йсь си́сти на́ отню́мому сто́лі. А ще́ ж є́ всі́ анти́ і вся́ зе́мля Тро́янова. Хто́ про не́ї по́дбає́ то́ді? О́стро́зор, Збо́рко? Ко́ли що́сь тра́питься́ зі́ мною́, ба́льше спра́вді́ не́ бу́де ко́му. Оба́ ті́ кня́зі по́зираю́ть ни́ні, що́рра́вда, у́ звільне́ні обра́ми сте́пи. А то́ по́гана при́кмета́:

про́ Дуна́й ма́ло дба́тимуть. О́стро́зор та́к і сказа́в, ко́ли ві́д'ї́здили́ пі́сля три́зни по́ кня́зю До́бриту́ з Во́лина: "Те́пер ти́, кня́зю Ти́вері́, є́ди́на на́ша на́ді́я на́ Дуна́ї. До́ки ти́ є́, до́ти бу́де й пе́вність: а́ні обри́, а́ні ро́меї́ не́ піду́ть за́їдта́м. Ві́дають-бо́, з ким ма́тимуть си́чу".

І́ обри́, і́ ро́меї́ ві́дають, да́лебі́, що́ є́ на́ анта́х кня́зь По́лог. Та́ ві́дають во́ни й про́ те, що́ ви́н ма́лів вже́ на си́лі, що́ ду́ліби́ не́ поса́дили ще́ та́ чи́ й ско́ро поса́дять ко́гось на́ місце́ кня́зя До́брита. А́ до́ки не́ поса́дять та́ не́ утве́рдя́ться в ми́слі, що́ поса́дили ко́го слі́д, не́ збере́ться всеа́нтське́ ві́че і не́ на́зве́ кня́зя-приві́дцю́ — то́го з ба́гатьох а́нтських кня́зів, котри́й на́йба́льше до́стойно́ дба́в би́ про су́покій на́ обво́дах. Шо́ ко́ли обри́ чи́ й ро́меї́ ско́ристаю́ться́ ци́м і за́хочу́ть по́труча́ти їх, свої́х уперти́х і не́пода́тливих су́постати́в? З бо́ку сте́пу за́гро́за зди́міла, і́, зда́ється, на́дійно́. За́те он́ як по́дво́їла́ся во́на з бо́ку Ду́наю.

Хо́дить кня́зь Во́лот і́з ку́тка в ку́ток по́ про́сторі́й клі́ті че́рнського́ те́рема і́ ду́му ду́має́, ча́сом зу́пиня́ється́, чо́гось до́шуку́ється́ і́ зно́ву йде́. А́ж чу́є, за́труби́ли в ро́ги бі́ля схі́дних во́рі́т, до́ки вдя́гну́вся та́ ви́йшов — при́ска́кало́ й гі́нці́.

— Ра́дій, кня́же! — сказа́ли. — Сві́тлий де́нь на́став: до́ньки тво́ї при́були́ з чу́жкраю́ї

Де́ й си́ла ви́зяла́ся. Ге́йби о́новле́ним ві́дчу́в се́бе, о́новле́ним і́ помоло́діли́м. І́ до во́рі́т ви́йшов не́ по-ста́речо́му прудко́, і́ в во́рота́х бу́в не́ кня́зь, а по́тіше́ний до́вго́ждано́ю зу́стрі́ччю ві́тець. То́ді́ вже́, як обня́в до́ньо́к та́ вго́монив бо́да́й я́кось

радість сердечну, передав Злату та Милану на руки жони своєї і став перед сановитим ромеєм.

— Спаси біг, добра людино, — вклонився йому, — за миле серцю діло. Проходь у терем мій і будь гостем жаданим.

Дякував та й дякував епархові, коли правились до господи, слухав подробиці порятунку і знову дякував, поселяв гостя у горішній кліті свого терема і запевняв: тут йому буде, гейби у рідної мами — і м'яко, і затишно, і вольготно. Коли гість має час та бажання, повезе його й до отньої оселі, на літні лови по озерах та перевісищах.

Епарх те й робив, що усміхався та кивав, зголошуючись, головою. Одначе до пори до часу. Почувши слово "лови", зробив застережливий знак і сказав:

— Ні, ні. Князь мусить знати: повинність епарха зобов'язує мене бути в Томах. Відлучився лише тому, що хотів побачитися з князем-сусідою і власноручно вручити йому доньок. Вітець їхній, сподіваюсь, наготував те, що обіцяв за порятованих?

Така безцеремонність притлумила князеву втіху, а все ж він постарався не виказати того.

— Апо, — поспішив ствердити. — Усе матимеш, гостю ласкавий. Зустрінемося за обідом, побесідуємо й про се.

Уже тоді, як вийшов від ромея та причинив дворі, спіймав себе па дерзповенпій мислі і зважився: а чом би й ні? Коли спарх такий безцеремонний із ним, беручи за доньок он які соліди, коли він визнав за можливе самому прибути і взяти їх, то чому князь Волот має церемонитися? Сядуть за стіл, вип'ють для веселія, візьме і скаже: оскільки епарх має його за доброго сусіду, чи не був би він сам такий добрий і чи не став би його содругом на ромейських обводах? Борича давно немає, а сусіда-приятель оп як зарадив би в бідах, тим паче зараз, коли там об'явилися обри. Одначе як заговорить про це за столом, коли там будуть не вдвох. На таку учту, як ся, мусить запросити багатьох із чільних мужів — і думаючих, і ратних. Не кликати їх? Ба ні, того не випадає робити навіть заради такого діла, як замислив. Що то за гостина без гомінкого застілля, без дружньої бесіди за багатим на яства та питва столом. Як і без належної уваги до шановного гостя. Покличе всіх, хто є поблизу, а там уже як обійдеться. Нагода ж бо яка: повернулися доньки!

Бесіда за столом складалась не на гірше. Захмелілі тиверці знай виповнювали ромеєві братницю вином чи медами, та славили його яко достойного хвали мужа, та вірили вголос: такий не чинитиме зла на обводах, бо чистий серцем і одважен духом. А вони, тиверці, он як почитають одвагу в людях, як і чистоту намірів та діянь. Бігме, їхнє за ними не пропаде. За добро платитимуть добром, за прихильність — прихильністю.

То було те, що треба. То було навіть більше, ніж князь сподівався. Захмелівши, епарх обіцяв та й обіцяв, зрештою звівся на рівні й зажадав тиші.

— Я багато чув про слов'янську щедрість, — сказав, — як і про вірність в узах содружніх. Тепер воочію бачу: так і є. А коли так є, то знайте: я ціную сю достойність більше всіх інших. Ціную й кажу: буду гідний ваших сподіванок. Перше, що обіцяю, — город Томи і пристанище в Томах віднині відкриті для вас і ваших товарів.

— А обри? — поцікавився хтось.

— Я там волостелин, тож буде так, як я того хочу.

— На нашій путі стали їхні поплічники — кутригури.

— Кутригури, як і обри, — конюхи в імператора. Велю не ставати на вашій путі до моря — і не стануть.

— А може, — подав голос і князь, — може, доки вляжеться гнів обринів, як і кутригурів, інакше вчинимо: ромейські навінулярії ходитимуть до нас і скуповуватимуть пушнину, товари всякі.

Ромен обернувся в його бік.

— А чом би й ні, — милостиво погодився. — Розумна рада тіюя, княже. Справді, доки вляжеться гнів у супостатів ваших, можуть ходити на Тивер і скуповувати пушнину, інші товари наші навікулярії.

"Се й буде привід, — тіпиться князь Волот, — повести з тобою опісля бажану бесіду. Ано, се й буде привід!"

Пили й хвалилися достоїнствами. Хвалились і знов пили. Тож і не вгледілися, коли зайшло в глибоку ніч. А така ніч усіх кладе до ложа.

Наступного дня епарх не квапився покинути його, дарма що казав: поспішаю. Ба, коли й до столу вийшов, не помітили за ним поспішності. Пригощався яствами — і не виказував чогось схожого на неї, пив на похмілля меди — і зпов не виказував.

Жадану бесіду почали після сніданку, і започаткував її гість.

— Вчора княжі мужі хвалилися, — нагадав Волотові і якомсь загадково приглянувся до нього, — хвалилися, кажу, що у них доста пушнини. Гадаю, у князя теж в вона?

— Є і в мене, а то ж як. Муж із ромеїв хотів би придбати?

— Хотів би, аби князь, коли йому сутужно дати всі десять тисяч солід золотом, бодай частину сплатив мені за доньок пушниною.

Ліпшого й чекати було годі. Князь не став навіть приховувати того від гостя.

— Скільки ж епархові годилося б платити золотом, а скільки пушниною?

— Аби не правитись із Тивері порожняком, я взяв би і на всі десять тисяч.

— На всі не стане, а замість шести тисяч солід можу дати пушнину. На решту епарх може придбати її в моїх мужів.

— Згода.

Віталіан, мабуть, вдоволений був цією домовленістю і тією вигодою, що матиме з домовленості, — схопивсь на рівні й пройшовся перед князем.

— Муж із ромеїв, бачу, потішений тим, що матиме іїемалу вигоду з наших товарів, — зважився і заговорив про найголовніше князь Волот.

— Якщо вітець ясноликих доньок і його мужі не візьмуть із мене дві ціни за товар, радіти справді є чому.

— Ми візьмемо лише те, що завше брали. І не тільки тому, що нам через тотих обрипів та кутригурів немає де збути свою пушнину. Ми хотіли б, аби цим вигідним для гостя торгом надовго схилили до себе його серце.

— Князь в тому може бути певний.

— Більше скажу, — не втрачав нагоди Волот, — епарх матиме нашу пушнину й надалі, коли сердечність його буде potwierджена й добрим ділом.

Віталіан застиг, ба навіть ніяковість пробилася й засвітилась на виду. Та відступати було вже пізно.

— Епарх може бути одвертий зі мною до кінця?

— О так.

— Коли так, то хотів би почути, як ставиться він до появи обрив у обводах імперії?

Гість не довго думав і, як здалося Волотові, не ховався зі своїми думками.

— Яко до великої, коли не найбільшої, напасти.

— Я теж так мислю. Гадаю, імператор пошкодує ще, і не раз, що покликав їх. Муж із ромейів сказав: ставиться до появи обрив яко до великої напасти, — і тим potwierдив: він належить до людей здравомислячих. Ось чому я зважуюся бути з ним щирим і до кінця відвертим. А зважуючись, кажу: анти також бачать у тій появі велике, коли не найбільше своє безліття, і тому хотіли б порозумітися зі своїми давніми сусідами — ромеями, і передусім з імператором. Чи епарх города Томи не взяв би на себе сю повинність — доступитися до імператора і явити йому волю князя Тивері, люду всієї Антії?

Сподівався на швидку, як і перед сим, згоду, а спостеріг сум'яття.

— Муж із ромейів вважає се даремною потугою?

— Ба ні, потуга, може, й не даремна, та як доступлюсь я до імператора. У нас це не так просто.

— А ти доступись до тих, хто вхожий до імператора. Най вони вкладуть йому до вух мою волю і мої бажання.

Віталіан збудився, видно було, пристає до такої ради, а все ж не поспішає казати: гаразд.

— Знаю, — своєї правив князь, — на все це потрібні будуть соліди. Сам бував там, пересвідчився: без донатіїв до імператора не доступитись. То ти матимеш їх, наші соліди.

Ромей зітхнув скрушно і почухав тім'я.

— Про що ж вестиму з імператором річ, коли доступлюсь?

— Всього лиш про потребу зустрітися. Ну, а коли імператор поцікавиться, чому князь Тивері хоче зустрітися а ним, скажеш: воліє поновити ряд про мир і злагоду між антами і ромеями, нарушений вторгненням найнятих імперією обрив.

Віталіан, видно, встиг углядіти в цій його місії щось вельми значиме для себе і ще помітніше ожвавився, мислив уголос: "Як це було б добре, коли б імператор Юстиніан зголосився на іюбачемня з князем Тивері, а ще ліпше було б, коли б він поновив ряд про мир і злагоду між антами та ромеями. Бо нащо обри, коли з сусідами немає і не може бути розбрату. Обри мають піти з берегів Дунаю. Куди — то вже інша річ, хоч і па бескеття, а піти мусять. Був супокій без них, буде й по них. Чи анти не довели те, уклавши ряд? Ось уже двадцять літ живуть із ромеями в мирі. На іконі богоматері може запрягти ся: йому ці наміри до вподоби. Він був би он який супокійний у своїх Томах,

коли б сусідив лише з антами, без всяких там обрив та кутригурів".

Ходив і запевняв князя, питав щось — і знову запевняв. А князь слухав ті запевнення й ловив мить, коли можна буде заговорити з єпархом про ще одну, не менш важливу, ніж ся, послугу.

Підвівся і теж пройшовся з кутка в куток.

— Я безмежно радий, — сказав, — що доля ввела мене з тобою, єпарху Віталіане. Одне, доньок порятував ти мені від видимої смерті, а друге, стаєш в такій потрібній допомі.

— Стаю, княже, — запевняв і не вагався, запевняючи, єпарх. — Чи я не пересвідчився за сі кілька седмиць, яких ми пругів нажили собі. Обри прийшли і сіли в Скіфії яко оборонці нашої землі, а грабують її, яко останні таті. Супокою немає від скарг куріадів скіфських, ба навіть від убогих поселян. То це в перші дні перебування на землі імперії. А що буде, коли сидітимуть у ній і літо, і друге, і третє?

— Воістину так: що буде? Плем'я се не звикло ані сіяти, ані жати, живе з того, що візьме гвалтом у сусідів. Матимеш речницю а імператором чи з тими, хто стане перед ним, так і скажи: анти — варвари лиш тому, що не хрещені, а обри ще й тому, що таті в татей. Як можна мати таких серед просвіщенного люду?

Ромей ствердно кивав головою і, вже відходячи, поцікавився:

— То я сьогодні можу й отримати те, що обіцяв князь?

— Навіть сеї миті.

— А можна... Даруй, княже, за в'їдливу звичку, чи можна спершу глянути на товар?

— Ано, прошу.

VI

Відтоді, як у теремі князя Богданка об'явилася гостя а Тивері, домочадці не пізнавали матір, а вогнищани — княгині. Сувора й строга донедавна, більше відсутня, аніж присутня на подвір'ї мужа свого, Зорина була тепер з усіма лагідна, на все приставала, коли радилися, і все дозволяла, коли прохали дозволу. В ділах землі, що лежали донедавна на ній, покладалася на мужа, в господі — на челядь та вогнищан. Сама ж перебувала більше з матір'ю та з дітьми своїми і то — найменшими. Або ходила по подвір'ю й показувала матері Людомилі, що в неї є, яка вона маєтна яко господиня, або йшла з тою ж матір'ю та з дітьми за Дитинець, сідала на осонні лід лісом чи над крутим берегом Втікича й бесідувала на дозвіллі. Тоді була аж надто світлолика та вдоволена, потішалася з вигадок та забавок невгамовних дітей своїх і хвалилася дітьми.

— Муж — велика для мене втіха, матінко гожа, та діти — чи не найбільша. Ано, такі міцні тілом і такі веселі духом ростуть. Ліпшої за сю втіху й бажати годі.

— Не кажи так, — сумирно, одначе й повчально застерігав мати. — Негоже то — хвалитися міцністю тіла. Підстереже твої казання Обида та й вчинить пагубу.

— — Коли ж так є. Тьфу, тьфу на неї, одначе так с. Бачили старших, бачите й сих, младомладих. Чи я неправду кажу? Он які дужі в бігах та борні, які галасливі. У кого тільки вдалися такі?

— Ніби немає в кого вдатися. Вітеп'я твій тілом був воістину муж. Та й духом також.

Жити б та жити йому, коби не свавілля, що його дозволив собі Боривой, та не розбрат з князем через тоте свавілля. Йой, до сього часу малію на силі, як згадаю, що було опісля. Таке безліття обсіло рід наш, таке безліття!

Зорина нишкне, гублячи під собою твердь, і тупить зніяковіло очі.

"Боги, — зітхає. — Як не уводжу матір свою від помислів про вітця і безліття, що впало на рід по його смерті, увести все-таки не можу. Знай знаходить привід і згадує".

— Славомир та Рад огост, — каже переогодом, — справді у вітця нашого пішли. Отроки ще і то младомладі, а зростом — мужі, серцями тверді та непохитні, не раз уже мали скаргу від дядька. А всіх інших ми з Богданком та з вами, матінко гожа, поділили. Гляньте на Гостейку та на Жалійку. Хіба не ваші, а відтак і не мої крихітки позбирали?

— Бачу те, доню, як не бачити. І тішусь, щоб знала. Ано, то справді найбільша винагорода на віку: мати дітей, бути щасливою аї своїми дітьми. Пильнуй лиш, щоб ціанувалися та були такими і в отрочі літа, як є за дитячих.

. Не каже: "Як не допильнувала я", та Зорина й без її казань догадується: мислить саме так. Тому й поспішає покласти тим мислям край, на іншу стежу зводить матір Людомилу. Не ховала досі, не ховає й зараз того, що пережили втікичі яко нові поселенці за перших холодних і голодних літ, одначе й не смакує тими переживаннями, поспішає облишити їх та похвалитися, як живуть колишні тиверпі нині, якого мають в особі її мужа князя.

— Богданко вивіз із Тивері не лише добрі наміри бабці Доброгніви, а й мудрість вітця свого, — хвалиться матері. — Ано, так і сказав, коли прийшли сюди: "Не зазіхаймо на чуже, то й чужі не зазіхатимуть на наше".

— І не зрікся ще того, що казав?

— Чом би мав зрікатися?

— Бо зазіхнули, доню. Гадаєш, похід обрив у землю Троянову є чимось іншим?

— Може, й ні, та Богданко твердо стоїть на своєму: ніяких походів, окрім тих, коли земля потребує захисту. Тому й дружину має мізерну, через те й благодать возбужала в родах та общинах. Так привільне зажили, матінко гожа, за сі кільканадцять літ, так привільне, що ладні вже й славити ту лиху годину і той умисел старійшин Тивері, якими започатковано наше переселення.

— Ніби вам із Богданком було гірше там, у отній землі?

— Нам — ні, а всім іншим?

Нічого не сказала на те мати Людомила, лишень глянула на свою доню якомсь аж занадто пильно. Ані тоді, як об'явилася на Втікичі, ані тепер, через дві седмиці гостини жодним словом не згадує про рани, що їх завдала доня, втікаючи з Богданком. А все ж Зоринка бачить: болять вони їй донині. Тому така улеслива в розмові з матір'ю, такою до краю натягнутою почував себе. А вже що догоджає їй, то такої догоди Людомила, далебі, й не знала на своїм віку. Прокинеться — питає, як спалось, сяде до столу — подає їй те, подає друге, подає третє і знов питається, чи до смаку матері, чи сита мати. Та й дітям встигла нагомоніти про бабцю Людомилу колись, гоминить і зараз, аби були чемні з нею, аби знали: то їхня прародителька, та, що достойна такої ж, як і

вітець, мати а то й більпюї, ніж вони, шани. Тож мати Людомила мав прихильність та улесливість не лише від доні, а й від онучат, а улесливість онучат, давно знано, камінь здатна розтопити. І таки топить. Зорина бачить: що не день то помітніше хилиться до них гостя з Тивері, як і вони'до неї. А та прихильність рано чи пізно прогонить на дебрі лісові мамині згадки про колишнє, як і прикрощі, завдані колишнім.

— Маю надію, — похвалилася якось Зорина Богданкові, — мамця приживуться в нас. Мене, тебе, може й не удостоять уже тими вирайськими щедротами, що удостоювали колись, а до дітей наших прикиплять серцем і рано чи пізно скажуть: вони наймиліші мені, з ними й доживатиму віку.

— Тобі так дуже хочеться цього чи так насправді є?

— Так насправді є, а ще більше хочеться, Богданку.

— Коли мати Людомила збиралася на Втікич, інше обіцяла братові твоєму і його дітям.

— Що — інше?

— Казала, до зими повернеться.

— А коли передумала? Хіба вона не вільна пеоелумати?

— Вільна, чом ні. Та що думатиме брат твій, коли мати не повернеться до зими?

Було поночі, і Богданко не міг розгледіти, як сприйняла ті його міркування Зорина. Злякалася їх чи помислила та й вгомонилась?

— А ти пошлеш нарочитих та й скажеш устами їхнімимати передумала, лишається на Втікичі.

Мабуть, аж надто певна була: станеться саме так. І дітей частіше, ніж досі, залишала ііа матір, і до матері, коли й приглядалася, то не інакше як веселим оком. А чом би й ні? Он як ожила воііа серцем від сдпання з кревними па Втікичі. Чи то не та, що може веселити, прикмета? Мати ж не незряча є, мусить бачити, як тішить Зорину оця її присутність у зятевій родині. Бачити й знати: то вершина доньчиного щастя, те, чого не доставало їй тут.

Чи могла думати такої миті, що мати Людомила була недалеко від істипи, коли застерігала: "Не хвались, доню гараздами. Знай, хто хвалиться, той кличе до своєї оссяї губительку Обиду". Пробі, і в мислях не було такого. А сталося: і розбудила, і покликала. Сини її, коли бути справедливою, пічого лихого не вчинили тієї днини пішли купно з іншими отроками, що перебували в дядьковій науці, до лісу, назбирали грибів та й заходилися таканити їх на вогні. Літо є літо, чом не скористатися дарами землі, коли вони повсюдно. Та й дядько привчає до того: умійте, отроки, самі собі добувати та приготівляти їжу, мати на всі путі, що ждуть вас у походах, бесаг не наготує. Тож і спокусилися: пішли, назбирали грибів, охоче варили, ще охочіше смажили. Одного не взяли на карб, як і дядько, що був при них: вони ж бо младомладі й недосвідчені. І поплатилися за те. Хтось злегковажив чи не розібрався в грибах, з-поміж їстівних укинув до казана й кілька отруйних, а отрута зробила свое: двоє з отроків відчули себе невдовзі зле. Серед тих двох був і старший син князя Богдавка Славомир.

Його привезли в терем поночі і ледве при пам'яті. Зорина сполошилася, покликала челядь, затим і матір.

— Йой боженьки! — сплескувала руками та вмивалася слізьми. — Нащо я хвалилася здоров'ям дітей своїх? Ось маю тепер...

Людомила мовчки відсторонила всіх (тут не було старшої за неї) й торкнулася рукою онукового чола, стала питати, що болить у нього, чи позбувся того, що спожив за вечерею.

— Ано, — відповіли за Славомира ті, що привезли його, — він двічі блював.

— То Добре. І все ж передусім слід вимити з його черева трутизну. Несіть сюди воду, а тим часом шукайте в домівці мед, виво, опт і траву шандру та заварюйте питво. Є в тебе, доню, така трава?

Зорина лиш розвела руками, шкодуючи, що недалекоглядна була і не заготувала.

— На що покладаєтесь? — незле пострікнула Людомила. — На молодість? Так і вона не всесильна, доню.

— У мене в така трава, — виручила челядниця. — Тільки торішня.

— Най буде й торішня, неси. Аби зараз могли напоїти слабого. Пошлють боги день, добудемо й свіжу.

Посадила внука, напувала водою й просить, аби ще пив. Славомир скорявся їй, та до пори до часу. По якімсь часі став ухилятися, ба й противитись волі старої баянки.

— А тепер заклади, внучку, пальці до рота і викинь те, що випив.

Довго домагалася свого і таки домоглася.

— От і гаразд, — бодьорилося і інших бадьорила. — Неси, мати, заварене на вині зілля. Напоемо ним нашого Славомирка та й ждатимемо милості від щедрих на добрі діла богів.

Сиділи над слабим до глибокої ночі, робили все, що могли, а полегшення не було та й не було. Єдипе, чого діждалися, — Славомир стихився під ранок і тим дав привід сподіватися ліпшого.

Удосіта, як челядь залишила ложницю, а зболена мати здрімнула там-таки, біля слабого, стара взяла з собою ніж бесагу і вийшла з терема. Тоді вже, як наблизилася до лісу та розглянулася, чи немає поблизу когось стороннього, молитовне склала на грудях руки.

— О земле! — молилася. — Ти, що маєш у собі живодайні дари богів і щедро винагороджуєш ними злаки, а через злаки і нас, на тобі сущих, будь милостива до мене нині, як б милостива завжди. Молю, благаю тебе господине життя, мати-годувальниця наша, не йди супроти ревних жадань моїх, дозвољ скористатися цілебністю трав з тебе проростаючих. Не ради пагуби людської, в ім'я цїрованого богами життя хочу взяти їх у тебе і врятувати немічню побороного отрока. Почуй мене, земле, зглянься і допоможи мені в баяннях і діяннях моїх. Вік свій буду вдячна тобі за се, берегтиму лик твій, щедроти твої і передам цю свою вдячність дітям і внукам моїм — усім нащадкам роду мого, заради яких стою і клопочусь перед тобою.

Пождала мить, другу і вже потім казала далі:

— І вас прошу, трави цілебні, рятівники наші. Прошу й благаю: не ховайтесь від мене по галявах лісових хащами від людей заступлених, поспішіть до рук моїх.' Та що веліла вам вирости, дозволила мені взяти вас і поміч немічному подати.

Знову пождала, схоже, ніби дослухалася до голосу землі, трав, і вже потім рушила до лісу. Скільки вбирала зілля, стільки й промовляла до нього, та уповала на щедрість, та ждала щедрості. І зілля не залишилось байдужим до тих благань. Дарма, що шукала його в чужому лісі, в чужій землі, знайшла і шандру, і буквицю, і сельдерей, а головне — швидко очищаючу стравохід вістунку. Так зраділа Цій своїй знахідці, що не зуміла й стримати себе. Стала перед нею на коліна і воздала хвалу — богам, землі, травам. А вже потім рвала і бачила себе звитяжною у змаганні із Славомировою неміччю та осміхалася, чуючи за плечима силу.

Принесла ту радість і в терем князя Богданка.

— Як він тут, мій внучок? — питається в Зорини.

— Усе ще спить, матінко гожа.

— Слава богам. Пішло на ліпше, значить. А прокинеться — і зовсім ліпо буде. Рятівне зілля знайшла для нього, доню.

Чи тому, хто жде — не діждеться рятунку, багато треба, аби повірити в нього? І заясніла видом Зорина, і в поміч матері стала. Варили, доки Славомир спав, одне, варили друге, варили й третє зілля. Мати передавала науку баяння, донька переймала її та дякувала богам, що послали до неї стареньку в таке тривожне літо. Що було б із Славомиром, коли б вона не об'явилася перед сією наїастю в її теремі? Боги світлі та боги ясні, що було б?!

Ні з ким не ділилася сими мислями, а всі, навіть найменші, саме так зрозуміли: коли б не бабця та не її баяння, ив було б уже Славомирка. Бо Обида щедро винагородила його трутизною, більше седмиці виводила її з тіла та й по тому не одразу набуло воно сили, що буяла колись. Тож внуки і зовсім вподобали гостю з Тивері. І руки цілували їй першій, коли зустрічали вранці, і хвалу воздавали, як ніхто не воздавав матері Людомилі на всім її віку.

А що ж Людомила? Чи була вдоволена всім тим? Пробі, надто довго не знала вона, що таке щирість та прихильність людська, аби не завважити їх та не воздати належно. Ои яка старанна, коли порається в господі, і яка вигадлива та втішена, коли бавиться з дівчатками. Присяйбіг, Зорині і самій хочеться бути тоді з ними, такими, як вони. Через чотири седмиці маминого гостювання на Втікичі доконечно увірувала: усе стає на круги свої, через шість седмиць і зовсім певна була: мати й не помишляє вже про повернення до Тивері. А таки вишукався день, коли змушена була попрощатися з тою певністю.

— Любо мені в тебе, — сказала якось мати Людомила, — та пора й честь знати.

Була б Зорина сподівана, не так болісно прийняла б цей її умисел, а з несподіванки ледве знайшла в собі силу устояти на ногах.

— Що се ви надумали, мамцю? — запитала крізь сльози. — Чи на Тивері не набулися ще? Чи я така осоружна вам, що вже й покидаєте?

Таки не стрималася, пішла, затинаючись, до лавиці під вікно, сіла та й захлипала. А мати й собі.

— Коли ж серце болить, — виправдовувала себе і свій несподіваний намір. — Ти тутки в добрі та супокої перебуваєш із мужем, дітьми, а в тих, що на Тивері, супостати під боком. Чи відаєш, що кутригури сидять тепер між нами і Дунаєм, а наш Веселий Діл — он яка спокуса для них?

— То ви заслоните собою і Веселий Діл, і тих, що в Веселім Долі?

— Заслонити не заслоню, одначе й тут будучи, зітлію. Бо те й роблю що думаю, а надто поночі: що там, як там?

— Я вам не мила, бачу, — ревніше, ніж досі, заплакала Зорина. — Не можете простити того, що пішла з Богданком. А що було б, коли б залишилась при вас, мамцю моя і без Богданка? Чи відаєте, що я сама висохла б на пні і вас висушила б до краю?

— Відаю, доню, як не відати, коли є висушеною. Проте чи варто згадувати се? Ті рани давно зарубцювалися, не через них пориваюсь я до Тивері. Кажу ж, тривожно там та й вік свій звікувала в Тиверській землі, правдивіше' в Веселім Долі. Як можу бути тепер без нього?

І нарікала на матір, і жалілась матері —~ дарма, Людомила не переінакшила того, що надумала. Кивала на поліття, казала, воно не за горами вже, підуть дощі як вибереться тоді в таку далеку путь і як здолає її? '

— То по зимі й поїхали б?

— Ні, доню, серцем чую: маю зараз їхати. Не сказала тоді своїй кривній: "Коли б ви знали матінко, як лякає мене те, що чує ваше серце", а попрощавшись, таки не втрималась і крикнула в угоду жалям своїм:

— Як же мені не лякатись і не балувати, коли напевне знаю: попрощались ми назавжди?

VII

Хотілось чи не хотілось того імператорові, а мусив визнати: літа не ті вже, щоб подолати неміч. Вісімдесят третє літо минає, як топче на землі цій ряст. А то межа. Доки давили на рамена лиш літа, знаходив у собі силу і возсідати на троні, і повелівати з трону. Нині не здатний на те. Тяжка недуга геть надломила його. Не лише з іміерією, з собою впоратись не годен. А як хотілося б... О боже праведний, як хотілося б звестися, підійти до високого, що з нього півсвіту видно, вікна та глянути на привілля земне, на милу серцю імперію. Сонце ж бо встає. А коли встає сопце, її найдалі видно. Одразу за Золотим Рогом Босфор котить сині хвилі в море, за тамтим морем стеляться доли та возпосяться гори Еллади, далі _ Іллі. рик, ще далі — землі Західної Римської імперії, ті, що їх повернув він до лона Візантії. Це коли дивитися з вікна на полуночпий захід, вздовж полуночних берегів Середземного моря. На полуденних ще численніші і нічим не гірші, коли не ліпші, провінції: Віфіпія, Фрігія, Геллеспонт, Лідія, Памфілія, Карія. Ще далі — Ісаврія, Кілікія, Сірія, Фінікія Ліванська, Палестина, а там — Єгипет з його перлиною на Середземномор'ї — Александрією, Лівія, преторій Африка з провінціями Завгитана, Карфаген, Тріполі, Нумідія, Мавританія, нарешті Сардинія. То

це лиш ті, що лежать на захід сонця. А скільки їх лежить на полуніч від Константинополя і на схід? Від Дакії, Мізії та Фракії до Абезги і Вірменії — все Візантія і Візантія. Світе ясний, хто ж правитиме такою імперією, коли його, Юстиніана, крий боже, не стане? І хто спроможний буде правити? Юстин?

О-о, яка ж вона всесильна, ця недуга! Всього позбавила, на все наклала тв'єрду руку немочі. Лише на мислі накласти ще не може.

Силиться лягти зручніше, — дарма, не годеи здолати вагу власного тіла, хоче покликати, аби прийшов хтось та вдовольнив його волю, а замість зичного голосу чув немічний, ледве чутний стогін.

І Феодора не йде, і ескулапи не поспішають клопотатися біля імператора. Невже рано ще? Одначе ж сонце давно встало, он як звеселило вже світ. Гадають, коли імператор не кличе, лежить безпомічно-непорушний, то все ще спить?

Гнівається на всіх і вже у гніві перевертається якомсь.

Про що він думав тільки-но, чим клопотався? Здається, бідкався, хто правитиме імперією, коли його не стане. Справді, хто ж? Таки Юстин? З роду Анастасія, здається, усіх прибрав: Іпатія, Помпея. Стривай, де ж усіх, коли діти їхні лишилися і рід як такий лишився. Як він, Юстиніан, не подумав раніш, що коли є бодай якийсь відприск роду, посягання на володарювання в імперії можливе. О боже! Мусить бодай зараз не сплехувати, лишити заповіт. Чи рід Юстинів простить йому, коли цього не станеться? Та й чого мав не статись? З якої речі? Який уже не буде з Юстина імператор, сісти на трон і правити Візантією має він. Дядечко Юстин Перший мав рацію, коли казав: "Віднині влада не повинна вислизати з ваших рук, інакше гору над усіма візьмуть сенатори-аристократи". Він, Юстиніан, он як надійно тримав її — тридцять вісім літ. Імені Божественного удостоївся. А Юстин хіба не з того кореня? Чи освіту має гіршу, ніж всі аристократи? "Чому ж сумніваюсь тоді?" — зроджується думка та одразу ж і гасне. Ніякого сумніву: коли станеться так, що бог забере його, імператора Юстиніана, до себе, на візантійський троп має сісти його спадкоємець Юстин. І доки не піяіто, про це слід сказати, аби зпали, ба написати яаповіт, як написав колись дядечко.

Знову силиться докликатися до когось із наближених. За цим разом не дарма. Чи то ескулапи ішли вже до хворого, чи були недалеко, доволі швидко стали при ложі, а почувши, чим клопочеться, покликали й інших, в тім числі й імператрицю Феодору.

Повеління хворого — обов'язок для всіх, а повеління імператора — тим паче. І написали те, що хотів він, і на підпис піднести не забарилися. А дійшло до підпису, сам намучився з ним, і всіх, хто ходив біля нього, вимучив. Якоїсь миті і з якогось дива закралася недовіра до того, що читали йому, і вже не покинула, доки не примусила побачити прочитане на власні очі. Узяти папірус до рук не міг уже, тож повелів піднести до очей, а ті, що підносили, ніяк не могли догодити. Вчитувався та й вчитувався у рівні, одначе затуманені рядки едикту, і вже тоді, як впевнився: написано те, що треба, став лаштуватися, як би підписати написане.

Чув, знеміг до краю, і, мабуть, перелякав своєю неміччю всіх, хто був у опочивальні. Забігали, засуєтилися, Феодора ж і зовсім втратила мужність: прихилилася до нього,

мужа свого, й зайшлася ревним, хоча і тихим плачем.

Не непокоївся тим і не казав жоні: "Не треба, ще буде час наплакатися". Лежав і дослухався до жалів її, до того, що говорили між собою ескулапи. Лише згодом, як котрийсь із них приніс напій та попросив випити, одкрив очі й послухався.

Його не скоро залишили. Сиділи й радилися, потім принесли сніданок, щоправда, старання ті виявились марними: окрім розведеного водою вина, ще якихось напоїв, імператор нічого не міг спожити — сили бракувало. Загледівши те, ескулапи порадили всім залишити хворого:

розмови стомлюють його, хай засне та набереться сили.

Заснути він не заснув, а на самоті з помислами своїми залишився.

...Отже, Юстин. Точнісінько так, як і тоді, коли на місце дядечка Юстина сів на візантійський трон він, Флавій Петро Саватій Юстиніан. А втім, не зовсім так. Спадкоємець його коли не з пелюшок, то з дитячих літ знав узко: рано чи пізно, а буде імператором. Він же, Юстиніан, і гадки про те не мав. Був собі таким, як більшість в імперії, поселянином: не рабом, однаке мало чим і одмінним від раба. Незалежність і непідвладність — ото й усі привілеї, що мав. Як і вітець його, численні брати та сестри. Всім іншим той же раб. Коли був малим, випасав свиней, потім — кіз, баблявся у гною, ходив за ралом і стікав потом у жнива: дошкульно був битий за непослух і ще дошкульніше — за спробу ухилитися від повинності женця чи орача і вже й зовсім безбожно — за крадіжку шматка хліба в безхлібній родині вітця Савватія.

Після одного з таких побоїв помишляв уже податися в гори й добувати собі хліб тим самим робом, що й усі вигнанці, — з ножем у руках, та сталося непередбачене. Надійшла до Верхньої Македонії, а в Македонії — і до загубленого в горах сельбища Таурісій дивна і незрозуміла для всіх вість: дядечко Юстин, старший брат вітця, кликав до себе котрогось із синів Савватія.

Можливо, на той клич і не відгукнулися б, коли б прийшли всього лиш вісті, а не дядечків гінець із вістями, і коли б той гінець не нагодився під гарячу руку. Одне, посланець із Константинополя виявився аж надто наполегливим, казав, дядечко обіцяє своєму небожу мундир гвардійця, а коли явить себе достойно — і високий сан при Августіоні, а друге, об'явився в той самий день і час, коли вітець Саватій був у великому гніві на Юстиніана. Звідки йому було знати, яка химера засіла братаві в тім'ї, чому він он через стільки літ згадав, що в на світі сельбище Таурісій, а в тому сельбищі — брат із купою дітей, — він був у гніві на Юстиніана і тому не став ані думати, ані вагатися: "Оцього татя хай бере, — рішуче показав на Юстиніана. — Він прагне легкого хліба, нехай піде, та походить у гвардійцях, та скуштує, який він є".

Той, кому передав тільки-но владу, не відає цього. Якось так склалося, що він не встиг ще й за науку взятися, знав уже, чому береться, на чие місце сяде змужнівши.

"А може ж, він усвоїв-таки їх, достоїнства, що ними має бути наділений привідця такої, як Візантія, держави? Боже правий, передав владу над імперією найближчому з кривних, а не маю певності, що передав у надійні руки".

Тривожиться імператор, а тривога зроджує досаду, ба навіть гнів на самого себе.

Тридцять вісім літ сидів у Августіоні, повелівав усіма, а сам собі не спромігся повеліти: підготуй спадкоємця. Чому так? Гадав, що вічний, що смерть не може вразити його — Божественного? Пусто, такої певности не було, в усякому разі, це мало б бути. Далєбі, про іц ше думав, коли не дбав про заміну: аби той, кого готуватиме на своє місце, не підстеріг і не замінив передчасно.

"О господи! — лякається імператор і кривиться, досадуючи. — Що, коли не тільки я, інші теж помічали це або ж помітять ще, коли Юстин справді не виправдає сподіванок? Що тоді скажуть про мене? Невже осудять і забудуть? Не може того бути. Не повинно бути! Чи ця мізерія, коли вона справді водилася за мною, спроможна затьмити все інше — і діла імперські, і діла житейські, і храми божі, що їх будував та й будував?"

Чув, холодний піт виступив на чолі, та не зважав на нього. Поворухнувся лиш, ліг зручніше, силиться заспокоїти себе. А супокою не було та й не було. Ніби на зло, обсідали лячні думки, приходили каяття, а каяття — не втіха, вони — чи не найпекучіший біль.

Ось де він не доглянув, лишився глухим до чужих бід. Ано, сам лиш купався в славі та тішився тим, що величали Божественним. Про славу всіх інших пальцем не поворухнув. Велісарій он скільки звияг здобув на бородищах, Африку і всіх, хто стояв супроти імперії в Африці, скорив, Сіцилію, Сардинію, мало не всю Італію повернув у лоно Візантійської імперії, прогнавши звідти варварів. А він воздав йому по заслугах, возвеличив, як належало б возвеличити? А скільки мужів науки трудилося в поті чола, скільки поетів загинуло не визнаними? Як і воїв-звизяжців, забутих по звизязі? Лише улюбленців ласкав та вдовольнявся тим, що возносять його за тоті ласки. А вони можуть виявитися пустою забавою. Ано, було б ліпше і певніше, коли б дбав про справедливість. Чи хтось ослухався б, коли б повелів у одній із новел, а там і в другій: "Чтімо тих, хто достойний того, хто не щадить зусиль розуму і серця, ба живота свого в ім'я блага імперії, люду, що живе в ній". За тридцять вісім літ володарювання це стало б поконом, а покони не так просто поламати. Отоді й його, імператора Юстиніана, згадали б...

"Я так мислю, — ловить себе на слові, — ніби мене немає вже, ніби й справді не буде за що згадати. А імперія, котру возніс он як високо? А храми, і серед них свята Софія, кодекс Юстиніана зрештою?.."

"А чим ми заплатили за них, ти відаєш? — нагло вторгнувся до пам'яті чийсь голос, і перед очима став вітець Саватій із пугою. Став і не відходив уже.

Імператор силиться щось сказати йому, та слів немає, слова застряли в горлі.

"Не відаєш, бачу. То запитай, сину, в тих, кого робив в ім'я тієї величі рабами, з кого драв податі, мов із живого шкіру, одбирав дітей і робив з них легіонерів, котрі не поверталися вже до отнього порога: або ж падали за мертво па бородищах, або ж служили тобі до скону. Глянь, — показав удалеч, — скільки їх, завалених трупом бородищ. Усі вони на твоїм сумлінні".

"А ви ж як думали? — борониться імператор. — Велич, що їм всі хочуть, дається так собі?"

"Це ж хто — усі? Я, мати, брати твої?"

Не відав, що сказати на те, і силиться уникнути вітцевих сумовито-гнівних і пристальних водночас очей. Як і пуги, що тримав в руках. А уникнути не може. Тоді вже, як діватися, здавалось, нікуди було, доклав зусиль і розплющив очі. Потуги ті, виявляється, не були марними: зник десь вітець, зникла і його пуга. Білі стіни опочивальні постали перед зором і мало-помалу врівноважили дух його, а затим заволоділи й мислями.

...Де, коли і чому перейнявся він цим наміром: будь-що возвеличити імперію, зробити її ще більше знаного в світі, ніж була знана? Тоді, як обертався в Августіоні серед вельмож чи дещо раніш, коли чув за університетською лавою повиті звабним серпанком слова про велич священної Римської імперії, достойної попередниці Візантії, про мудрість імператорів, не менше уславлених, ніж уславлена ними імперія? О-о, там доволі часто і голосно йшлося про це, як йшлося і про інше — що з волі Всевишнього велич ту і славу мав примножити Східна Римська імперія — Візантія. Так і казали: мав примножити. А в Августіоні й точніше визначали путі примноження: воно не станеться до того часу, поки візантійські легіони не витурять варварів із земель, що належали колись священній Римській імперії. Це — доконечна потреба, свого роду *dum spiro spero* '. Хіба римляни не на це уповали і не цим трималися он скільки віків: *dulce et decorum est pro patria mori*.

О так, саме в Августіоні та в університеті й викохав у собі цю певність. А ставши імператором, і зовсім утвердився в мислі: імперія передусім, заради неї ні перед чим не зупиниться. Тому й брав з усіх і все, що можна було взяти, гуртував на зібране з підданих золото легіони й кидав їх, куди вимагала омріяна мисль, люд, що викохував її колись, підсолоджував і після.

Велике діло — боролища устилав трупом. А коли б тим, що впали на боролищах, не було чого їсти? Чи їх не та сама спіткала б доля? Чим годуватимете себе, дітей своїх, коли всіх триматимете при собі?

Пічкурі, засліплені темрявою власної нори кроти. Заради цих он скільки ночей недоспано, миру га благодаті не вкушено, а вони ще й невдоволені: боролища устилав трупом, податями гнув до землі. Може, й так, може, й крутий був із вами, не одиницям — мільйонам не давав передихнути, вимагаючи сплати недоїмок, примусового продажу хліба, через всілякі там епіболе, діаграфе, аерикони. А хто з вас спроможний вигадати інше? Хто порадить, як завоювати півсвіту, не нутужачись, примусити коритися непокірних, не наступаючи на горло непокірним? Хто, питає? Мовчите, нема чого казати? І не скажете. Імператор не сонце, щоб зігріти всіх. Зате імперію он яку лишав в спадок. Коли, за якого привідці Візантія досягала такої величі і такого розквіту? Під лежачий камінь, отче мій, вода не тече.

Здався, порозумівся з вітцем і тим бодай якось заспокоїв себе. Ба навіть розщедрився, вгомонившись: коли всевишній допоможе йому здолати цю недугу й сісти, як досі сидів, на місце імператора в Августіоні, що-що, а аерикон відмінить. Через ту подать та через примусовий продаж хліба найбільше невдоволених, а відтак і

ворохобників. Колись не брав цього на карб, а зараз мусить визнати: аер — дарунок неба і моря. Посягати на нього — все одно що посягати на дар божий. Не лише на підданих — на собі відчував це: он які пишноти та розкоші має, скільки доменів та золота, вважай, півсвітом володів, а занеміг та відчув: немає чим дихати — і купити аеру не може. Ані продають його, ані за так не дають.

Сумління заговорило в душі імператора чи всього лиш шкода себе стало, — защеміло серце, і так дуже, що змушений був насторожитись, а там і захвилюватися, ба й заметатися в ложі. Силився звестись — дарма, покликати, аби прийшов хтось та став на поміч — і крику не спромігся подати. Хапав ротом аер, а натрапляв на пустку, знову хапав — і знову те саме.

"Господи! Спаси й помилуй", — зблиснула коротким спалахом думка, та, зблиснувши, одразу ж і згасла.

VIII

Дзвонили по померлому в усіх церквах. А їх у стольнім городі Візантії є та й є, тож подзвін чули не лише по один і другий бік Босфору, а й далеко поза Босфором. І сумували, чуючи, та молилися за упокій душі Божествоішого. Хай бог простить йому гріхи його. Он скільки літ правив імперією, які клопоти мав, думаючи за всіх і дбаючи про всіх. Чи в тих клопотах важко оступитися, а то й схибити? Зато ж і зробив псмало: будував храми, сприяв процвітанню віри Христової, був нещадний з відступниками, яких теж було та й було. Господь-бог свідок тому: жоден із його попередників не дбав так про церкву і служителів церковних, як дбав Юстиніан.

Сумний був подзвін по померлому, та ще сумніший спів церковного хору — і тоді, як заносили імператора в святу Софію, і коли йшла там похоронна відправа. Печаль і тугу клав усім на лиця. Навіть пишноти, що ними не поскупилися святі отці, обставляючи похорони, навіть велелюддя на похоронах не приносило полегкості.

"Боже праведний! Боже милостивий! — хилили достойники осмучені лики, а жили вже тривоною, — Що буде з ними завтра, післязавтра? Хто сяде на місце Божественного і що принесе усім, возсівша на троні?"

Певно, ця ж тривога гнала в усі ківш імперії й гінців, що везли по похоронах перший едикт нового імператора. "Я, Юстин Другий, — писалося в ньому, — сівши з волі всевишнього та з повеління покійного імператора Візантії, в бозі почившого Юстиніана Першого, на трон..."

Про що йшлося далі, може, не кожен знав, зате догадувався: новий імператор оповіщає префектів, намісників, преторів, президів, проконсулів — усіх, що сидять у провінціях і правлять провінціями: імператор Юстиніан Перший помер, він, Юстин Другий (Молодший), узяв на себе тягар державної влади у Візантії й повеліває бути віднині покірними йому, а ще — пильними, пильними й пильними. Чому саме пильними, теж догадувалися: покійний імператор, царство йому небесне, далеко замахнувся в діянніх своїх, та не зробив содіяне надійним. Варварський світ не лише на обводах хитає візантійську державу, погрожує й тропу. Навіть просвіщенні Сасапіді забули про укладений з ними вічний мир і норовлять відторгнути від земель, що в під

скіпетром імператора, Вірменію, а відтак перетнути торгові путі, що йдуть через неї, позбавити Візантію її металургійного центру, нарешті, значного контингенту військ, що ними постійно поповнювались візантійські легіони.

Префект Том, вчитуючись у невеселі рядки імператорського едикту, подумав передусім про аварів: віднині по анти — вони найлютіші вороги імперії. З антами він, а відтак і імперія перебувають у надійному мирі, а чи матимуть його з аварами? Щось не схоже на те. Всього шість літ перебувають у Скіфії і встигли спустошити її: беруть за карк "вельмож, аби давали та й давали їм живність, грабують, нехтуючи законами імперії, люд. Терпець урветься колись і піде ворохобня. Хай царствує на небесі покійний імператор, та він вчинив непоправну дурницю, запросивши ава'рів. Поміч від них матимуть чи ні, а халепу вже мають. вдино вірним було і буде — виперти їх туди, звідки прийшли. І поява нового імператора — чи не найліпша в цім ділі нагода. Лишається не схибити, знайти найбільш певний виверт, аби умисел став дійсністю, а намір — звиягою. Яким він має бути? Сісти в лодію й податися до Константинополя, а в Константинополі сказати Юстинові все, як є? А чом би й ні? Нині всі до нього правитимуться, надто префекти. Він не префект, всього лиш епарх якихось десятирядних Том на обводах? А коли не когось іншого, саме його, епарха Віталіана, відвідала слухна мисль? Імператор заговорив з усіма, в тім числі і з ним про супокій у державі, то чом і не стати перед ним із мислю, що забезпечить супокій коли не на віки, то на найближчі десятки літ, тим паче, що є на те вагома причина: анти воліють поновити укладений раніш із Візантією ряд. Обри отож не потрібні. Якщо за Дунай і немає резону випирати їх, то хай імператор кине тих татей на склавинів. Чи їх, зрештою, не затим кликали сюди?

Вирішено: завтра, ні, післязавтра й вирушить. Підготується, дасть підлеглим вказівки — і на драмон піде. Хто відає, як довго доведеться стукатися до імператора, аби достукатись.

Був певен у намірах своїх, а тому неабияк вдоволений собою. І піднесений духом також. Та перед самим від'їздом на його добрий настрій несподівано посягнули: біля полуденних воріт фортеці об'явилися комонні авари, такі чисельні, що сторожа змушена була зачинити ворота і увідомити про те епарха.

— Як багато їх і чи авари то справді?

— Не менше тисячі, достойний. А що авари — то напевно. Самі бачимо, та й вони те кажуть.

"Це що за дивовижа? Демонструють, яка в них сила?"

— Питали, чого хочуть?

— До вашої милості, сказали.

— То хай іде один хтось. Ну, коли не один, то три. З тисячею мені немає потреби говорити.

Він не забарився прийти, той один. Був високий на зріст дужий у тілі, волосся, як і всі сородичі його, мав дояге заплетене в коси в червоними стрічками на кінцях. Та не те подивувало епарха — терхан не належав до мужів літніх. Не отрок уже, одначе й до

мужа йому далеко. Коли б не гострий, ба навіть викличне гострий погляд та не мужні риси на застиглому в суворості лику, і зовсім скидався б на нерозумного в затятості отрока, а то й на упольовану й примусом поставлену перед ним, епархом, дівку.

Ця зятятість, а найбільше младомладість авар-сла збудила в серці епарха щось схоже на обурення.

— З ким маю честь говорити і з якого приводу?

— Апсих я, перший із терханів у великого кагана аварів Баяна. А прибув до тебе, аби сказати: наймані імператором вої аварські, як і кривні їхні, знемагають без живності.

— То ти прибув до мене з турмою, аби налякати чи й силою взяти живність?

Він був не на жарт гнівний і тим уже недоступно суворий. Одначе й терхав не належав до тих, що можуть стенутися перед гнівом чи суворістю.

— Я прибув, епарху, взяти своє.

Он як! Ні, з такими розмова має бути коротка: пішов пріч! А так, виставити за двері і тим сказати раз і назавжди: вашого тут немає й бути не може. Мало того, що отримуєте в імператора?

Він збирався уже виректи те, що намислив, та збагнув нараз: а чи з варваром достойно буде змагатися варварськими діяннями? Пробі, хто вони, зрештою, цей Апсих і його Баян, щоб через них опускатися так низько?

Не подавав виду, що передумав і відступав, одначе й гніву не являв уже аж надто буряно.

— А де я візьму стільки з'їжі, аби нагодувати всі ваші турми, про те подумав?

— Про те має думати епарх.

Осміхнувся лукаво і вже потім вирік свою лукавість уголос:

— Розумно сказано, а проте й несправедливо. Не зі мвою укладав каган ряд — з імператором, до імператора й мусите правитись за живністю.

Не став ждати, що скаже на те Апсих, покликав челядника і повелів накрити в честь гостя стіл.

— Ходімо, терхане, пообідаємо з тобою та за трапезою й поміркуємо, де шукати її, таку потрібну всім гківність.

Апсих, видпо, не належав до велеречивих. Пив випо, не відмоіишвся від яств, що ставили перед ним, на слова ж не розщедрювався. Скаже одне-друге, коли питають, і знову відмовчується. Тож господареві довелося взяти бесіду на . себе. Більше розпитував та випитував, чи то правда, що . авари належали до угурян, люду чисельного і далеко не одноликого. То вже пізпішо, як зчинилася між племенами того асійського роду ворохобня розторгнули вони з угурявами давні узи й назвали себе аварами.

Апсих здебільше мовчки кивав головою, зголошуючись із тим, що казав епарх, та іноді припиняв трапезу і силівся збагнути, що каже. Тоді Віталіан повторював повідане в дохідливішій формі і, домігшись розуміння, щедріше, ніж досі, наливав терханові вина.

"Ти ба, яка личина, — дивувався і насторожувався водночас. — П'є, п'є і не п'яніє".

— Чув я, ніби авари, — казав уголос, — теж не єдині в своїм роді. До них пристали й інші племена — тарніахи, кочагири, завендери.

— А так, і ці з нами. А ще утигури й кутригури.

— Ну, ці, наскільки я знаю, за Дунаєм.

— Все одно з нами.

— То скільки ж у кагана турм?

— Не відаю.

— Алголу?

— Також не відаю.

— Прибув до мене по живність і не відаєш, скільки треба тобі її?

— Все одно не даси, то нащо питаєш?

— А може, й дам. В усякім разі, маю намір підказати твоєму каганові, де і як взяти її.

— Каган прислав до тебе. Де ще можна взяти, він і без підказок знає.

"Варвар. Ти ба, як розмовляє. Ну, стривай же. Ви в мене не тієї ще заспіваєте разом із каганом своїм".

— Чи каган відає, що імператор Юстиніан покинув нас? Апсих застиг на мить.

— Як то?

— Помер Божественний. Інший імператор нині в ромеїв — Юстин Молодший. Радив би каганові скористатися цим і явитись перед очі нового василевса. Всі являтимуться і всі чогось проситимуть. Чому б і каганові аварів не попросити в імператора збільшення щорічної платні за службу на обводах, тим паче, що послатись є на що: авари примусили вгомонитися антів, а бідують через нестачу з'їжі? Це ліпша з ліпших нагода переглянути укладений з імператором-небіжчиком ряд. Та й потреби імперії у ваших турмах повинні спонукати імператора до перегляду. Складини не перестають сваволити в Іллірику, пора покласти тому край.

Апсих був не по-варварськи уважний і думний.

— То осібна річ. Каган у тебе питає: що даси, і то негайно, зараз?

— Така справді велика потреба в живності?

— До краю велика.

— Ну що ж. Коли так дуже треба, дам каганові стадо товару в триста голів. Одначе й скажу: це яко приятельська поміч, і буде вона останньою. Надалі ані в себе, ані в колонів, ані в куріалів брати живність не дозволяю. Як жити аварам і з чого жити — хай думає каган і веде про те річ з імператором. У нас власність кожного священна, посягати на неї нікому не дозволено.

Апсих і далі лишався уважний і думний. Та недовго.

— Де візьму товар? — підвівся раптом і вийшов за столу.

— Мої люди покажуть.

Не став питати, як же буде з аварським сольством до імператора, без того звав: не Апсих вирішуватиме, не Апсихові й знати, як буде. В одному певен: зерно сподіванок на

перегляд укладеного раніш ряду посіяно, зерно повинне дати сходи.

Асам де барився. Як тільки пересвідчився: авари на якийсь час задовольнилися даниною, взяли її та й погнали на розтерзанні турм, — пішов на приготовлений уже для далекого плавання драмой і подався ним вздовж мізійського берега до Босфору. Якщо авари й поспішають із сольством, обігнати його все одно неспроможні будуть. А так. Якийсь час піде на роздуми та вагання, якийсь — на раду, визначення сольства та вимог, а ще більше піде його на подолання путі між Скіфією і Константинополем. Вона не з близьких, ускач весь час не правитимуться, хоча авари інакше, здається, й не їздять.

Дув несильний, одначе доволі свіжий полуночно-східний вітер. Не можна сказати, що попутний, а проте й не супротивний. Вітрила весь час були напнуті, і напнуті туго. Єдина незручність, коли її можна назвати незручністю, — хвилі набігали збоку й щораз сильніше били в лівий борт. Та кормчі знали своє діло: взяли глибше в море і далі йшли уже, не міняючи галсу. Драмоїі, щоправда, відчутно вихитувався, та то вже як водиться, то навіть веселило схильне до плавань у негоду серце епарха Віталіана. Можливо, інші й забули в клопотах за своє, кривне, що ім'я це дано йому пс випадково, сам він пам'ятає, і добре: по родословній належить до роду славного за Анастасія стратега Віталіана. Про це ніхто, та й сам він не згадує, оскільки згадувати не вельми безпечно: Юстин Перший, прийшовши до влади,

Стратив не лише тих, що дали йому на підкуп гвардії і сенату золото, а й стратега Віталіана, яко впливового серед знаті і дуже можливого претендента на візантійський трон.

Після Юстина на трон сів його небіж Юстиніан, після Юстиніана — знову Юстин. З'являтися на очі й нагадувати своїм ім'ям про того Віталіана не зовсім безпечно, започатковане для себе і для Візантії благо може обернутися на зло, та ба, і не з'явитись уже не можна. Одне, це єдина можливість і нагода позбутися аварів і зажити супокійним життям, друге, прислужитися антам і мати від антів неабиякий доватій, а третє, являє цим вчинком своїм неабияку відданість трону і турботу про трон. Чи за це можуть переслідувати, згадавши, хто був той Віталіан і хто в цей? Швидше, навпаки, можна удостоїтися похвали, а там і особливої прихильності з боку імператора. Йтиметься ж не про щось там, йтиметься про мир із антами. Та про те, хто в нині авари для Візантії і як бути а аварами, коли відпаде загроза вторгнення задунайських актів.

Константинополь зустрів звичною для нього метушнею в пристанищі й поза пристанищем. Епархові в Том не повірилося навіть, що тут зовсім недавно поховали імператора. Ані знаку про те. Одні події пристають до берега, інші відходять, там галасують, силячись докликатися когось, там — сперечаючись із кимось. І ні в кого жодної тіні смутку на чолі, ознак непоправної втрати у голосі. Немовби казали тим: так було, так і буде, живий про живе думає.

Що ж, коли так, про живе думатиме й він, Віталіан. До Августіона знає, як прокласти путь, та й у Августіоні не повинен схибити. Донатії має, золото теж. А коли так, матиме й содругів.

Не помилився: содруги знайшлися, і доволі швидко. А ось до імператора не міг та й не міг доступитися. Нагадав про свій клопіт через день після домовленості — розвели руками, нагадав через три — знову розвели руками.

— Хотів би знати, — не без тривоги вдався до своїх благодійників, — яка тому притичина? Немає імператора чи не вважає за потрібне розмовляти зі мною?

— Надто багато бажуючих мати розмову з василевсом до того ж людей поважних, доведеться ждати.

— Скажіть імператорові: я можу ждати, та чи ждатимуть анти?

— Ми й це маємо па оці.

Чув велику неприємність від того. Томи хай і далекі, вважай, на краю світу, зате ні перед ким не доводиться гнутися в Томах, там він сам собі і над усіма іншими василевс. Може, через те й не став більше набридати благодійникам, сунув до рук одному з найбільш певних черговий донатій та й сказав: я там і там, коли імператор визнав за потрібне розмовляти зі мною, покличте. . Нідав так довго, що й терпець не раз уривався, а таки діждався. І прийшли, і сказали: завтра по обіді будь в Августіоні, і супроводжували, коли прийшов, до самих дверей, за якими, знав, сидить Юстин Другий.

Певність діла, з яким ішов до василевса, чи домашній вишкіл дався взнаки, не розгубився, коли розчинилися двері, що вели в палату, і не відчув у собі змаління сили. Віддав, як велить етикет, честь та й став перед всесильним василевсом сумирво спокійний і врівноважений.

— Сумління мужа і достойника в державі візантійській повеліло мені, василевсе, стати перед тобою й засвідчити свою любов і відданість.

— За відданість хвалю. Зізнаюсь, радий бачити епарха подунайських Том. Мені сказали, він прибув не лише а любові та шани.

— Так, достойний. Щасливий випадок допоміг мені порятувати в морі двох младомладих жінок. Вони виявилися доньками одного з антських князів — князя Тивері, найближчого нашого сусіди. Втікали від аварів у тиверські городища на Дунаї, та не впоралися з вітрилами в штормову ніч. Обставина та, а надто повернення доньок живими й здоровими розчулили антського князя й стали приводом до дружніх узів між мною і тамтим князем, а відтак між ромеями і антами. З волі господа-бога помер перед цим привідця всіх антів князь Добрит, і тиверський князь є нині — хай і тимчасово — старшим серед князів Антії. Просив мене, аби я вдався до тебе, достойний повелителю, з проханням: прийняти в городі своїм антське сольство й потвердити, коли є на те твоя ласка, чинний між Візантією і антами ряд про ненапад.

— А як гадає епарх? Діло се достойне?

— Вельми достойне, василевсе. Анти справді жадають миру. Авари нанесли їм великого урону і не меншої згуби.

— То з ким же ми поновлюватимемо ряд, коли в них помає привідці?

— Найбільш достойний цього звання князь Тивсрі. Гадаю, він і буде ним. А потім, Тивер — найближчий пані су сіда. Матимемо з пою ряд, матимемо його і з усіма

антами.

Юстин Молодший думно дивився на епарха і відмовчувався.

— Ми порадимось ще про це, а порадившись, дамо зната епархові в Томи через нарочитих. — Годилося б вклонитися й піти, та Віталіан відчув у собі більшу, ніж досі, певність і зважився заговорити про обрив.

— Хай простить василевс за недостойну мого сану наполегливість, та в ще одне діло, яке без нього ніхто не вирішить. — Кажі.

— Чи є потреба тримати в Скіфії аварів, коли з антами йдеться до видимого миру? Ще покійний імператор мав намір оселити їх у Другій Пеонії.

— Вони — небажані епархові сусіди?

— Гадаю, не тільки мені, імперії також. Не обмежуються тим, що їм щорічно шлють данину в вісімдесят тисяч соліді беруть гвалтом живність у куріалів, поселян, клянчать її в епархів, придунайських фортець. Плем'я це не звикло ростити хліб, воно схильне брати його в інших. Поки бере у нашого люду — півбіди, а піде брати в сусідів, не в одну січу вторгне імперію. Чи не годилося б кинути аварів супроти супостатів наших, хоча б і супроти склавинів? Хай вдовольняють там свою жадобу і живляться з того, з чого звикли житися.

За цим разом імператор не вагався, якого берега триматися йому, видно, встиг розглянутись і вибрати.

— Слушна мисль. Коли йтиметься про місце аварів у полуночних землях імперії, я зважу на пораду епарха.

Віталіан вклонився вдячно і вийшов із осяйних палат василевса.

IX

Баян підданим своїм не завжди йняв віри, те ж, що казали у вічі чи позаочі чужі, і зовсім брав під сумнів. До цього звикли вже і заздалегідь кликали на поміч Небо, аби допомогло їм переконати повелителя. Апсихові я; не довелося докладати зусиль розуму і серця, освідомлюючи Ясноликого з тим, що повідав епарх. Привідця племені — хай будуть довгими літа його — збудився, почувши привезені я Том вісті, й одразу ж, не гаючись, вдався до тих, що стояли при вході в намет.

— Бега Кандиха до мене.

Спішність та по забарилася передатись усім, хто виконував волю кагана, а через тих усіх — і бегові Капдиху. Сухий і зігнутий у дугу (ті, що знають його давно, заприсягтцся можуть: отак і ходить не розгинаючись) Кандих протюлачив до намету і, юркнувши крізь запинало, укляк перед своїм повелителем. Почав було виголошувати здравигю, не спускаючи з Баяна і пильного, і збентеженого, і поссиному вірного догляду, та Баян обірвав його на слові:

— Помер візантійський імператор, Кандиху. Настав час піти й сказати новому василевсові: авари, обіцяючись боронити обводи імперії, певні були, їм щедро плататимуть за оролиту на бородищах кров; крові пролито доста, а щедрот не бачимо. Турми і люд аварський знемагають у бідності. Коли імперія й надалі хоче мати аварів за содругів своїх і вірних охоронців землі, хай платить щоліта не вісімдесят, а сто тисяч

золотих солід. Інакше змушені будемо брати собі живність силою.

Кандих не належав до тих, кому сказане треба повторювати двічі. Він знав, як непросто буде виторгувати в ромеїв зайві двадцять тисяч солід, та знав і те, що цього хоче, ба вимагає каган. А хто з аварів не відає: те, що велить зробити тобі вітець роду твого, належить зробити вдвічі ліпше, швидше і вправніше, аніж він того хоче; те, що повеліває в поході терхан, умри, а вволь його волю у п'ять разів ліпше і надійніше, аніж від тебе хотіли; коли ж повелівав тобі каган, за те передусім слід дякувати та й дякувати Небу, що удостоїло його повеління, а вже потім з власної шкіри випорснути, а вволити волю повелителя в десять разів ліпше і певніше, аніж він собі мислив. Тож Кандих скільки правився в оточенні достойного каганових сподіванок сольства, стільки й дошукувався, як йому повестися з новим василевсом Візантії, аби домогтися того, чого хоче повелитель. Думати про чемність із високотитулованою особою його, випробуваного на сольських перетрактаціях сла і достойного свого роду та племені асійця, вчити не варто, тому він давно і надійно навчений, а передбачити вивертні, що збили б із толку наймудрішого, не завадить. Новий імператор хоч і мало освідомлений у перетрактаціях, все ж ромей. Та й біля імператора завжди знайдуться такі, що їх треба стерегтись та й стерегтись.

Він і стерігся. Ходив, чемно нагадував про себе тим, від кого залежала зустріч із василевсом, і дослухався до розмов, що точилися під мідними воротами Августіона, канючив у придворних побачення і приглядався, вручав їм донатії і знов приглядався та мотав на ус те, що обіцяли, силився вловити одміну між сказаним і тим, що думали, коли казали. А настав день, коли покликали й веліли правитись імператора, таки схибив. Сам не відає, яка зла сила ккнула його за язик, одначе розмову з василевсом почав і похвальби: авари — найсидьніші серед усіх племен ойку"ни; вони давно і надійно зажили собі слави нездоланих |:мбжуть вийти на прю будь з ким; імператор Юстин Другій, певно, відає про те, ото ж, як і попередник його, пам'ятиме: полуночні обводи імперії підперті силою, на яку ожна покластися.

Казав і не зводив із Юстина Другого очей, а відтак не завірявся помітити: василевсові не сподобались його речі. Спершу тільки видивився підозріло, далі й зовсім почав врибирати недружелюбного вигляду. Довелося миттєво пеїфевтілюватись і міняти тон, ба саму річ: покійний імператор, мовляв, не помилився, залучаючи їх на свій бік. Колись корожі імперії племена — утригури, кутригури та й анти — погромлені обрами й перестали бути силою, що може по грожувати. Одне непокоїть кагана: крові во славу Візантії jffs скільки пролито, дуже можливо, що незабаром знову доїедеться лити її, а винагорода за те мізерна. Роди аварські а з ними й турми знемагають від нестачі яств, каганові ледве посильно стримувати їх від спроб ходити й брати тоті яства силою і не тільки в сусідів, а й у самих ромеїв. То' му він вдається через нього, сла свого, до імператора з чолобитною: хай імператор зважить на нестачу яств і збільшить аварам данину за ревну службу на обводах до ста тисяч солід.

— А хто вам сказав, що ваша служба потрібна імперії? — заговорив нарешті імператор і тим поклав край аж вадто велемовній речі обрина.

— Як то? — Кандих скинув догори голову і тим неприродно випнув на виї кадик. — Ми укладали ряд, покійний імператор платив нам щоліта вісімдесят тисяч золотих солід...

— Тоді платив, як була в цьому потреба. Нині такої потреби немає. Авари повинні бути вдячні імперії за те що дозволила їм поселитися на своїй землі й мати жадану для кожного, хто звик жити трудом, а не розбоем, змогу насолоджуватися супокоем. Земля у вас є, і земля багата. Трудіться в поті чола свого на тій землі і матимете яства. Коли ж імперія визнає за потрібне винагороджувати аварів за ратні чи якісь інші подвиги, хай не вважають ту винагороду податтю. То буде всього лиш дяка, — та, що її має всякий раб за вірну службу своєму волостелинові.

Вигнута дугою сіїііа Капдиха відчутно здригнулася і стала схожою на націлене для стрибка тіло удава. А проте стрижі не станем. Видно було, Кад-дих всього лиш ошелешений тим, ще почув з ует іміератера, і ніяк не прийде до тями. Мовчання ставало нестерпним, і тільки тоді вже, як Юетвн Другий верухяувейа буде, аби недати логофету знак: аудієнцію завершено, аварський сод може йти, — опам'ятався і встиг можвти слово-відповідь:

— Імператоре! Ти дав мені і моему племені достойний урок. Та не поспішай казати: годі. Слово те каже той, хто каже останній. Зваж на сивини мої і послухай розумної ради: ве роби з аварів-содругів аварів-супостатів. Горе буде тобі і твоєму родові, коли вчиниш так.

Юстин боровся з собою, а все ж гнів, що бив із нього водограєм, викааував себе.

— Ти погрожуєш, старче?

— Ні, всього лиш кажу те, що є, і те, що може бути. Аварх справді могутнє илем'я. Найбільше, чого не любдять вони, то це зневагж. Та, що чув я тут подвоіть, а то й потроїть їхню силу. Тож і кажу: одміни своє слово, доки ве пізно.

Здавалось, не зводив із добролнкого, в святковому одіявві імператора очей, а проте ве помітив, коли вій дав знак. Тоді лиш удостоверився в тім, ак люди логофета стали веред ним стіною і тим нагадали: пора й честь звати.

Знову була довга і втомлива путь. Одначе Кандих менш за все зважав тепер ва те. Страхався і знемагав ва силі від іншого: що вчинить каган, коли почув про наслідки иеретрактації? Вхопить кинджал і запустить йому під серце, як не одному запуслав уже, коли насмілювалися приходити й ставати перед ним із лихими вістями? Чогось іншого від того лютого в гніві мужа — хай буде милостивим Небо до нього — сподіватися годі. То — без сумніву, то — напевно. А що ж вдіяти, коли так? Покірно правитися й ставити себе під удар? Де ж його, Кандихів, розум? Де набуті в сольських ділах хитрощі, лукавство? Стривай, стривай. А чом би й справді не злукавити? Чи Баян був там, на аудієнції, чи відає, що казав Юстин Другий, а що — Кандих? Та й інших аварів не було. Чому справді не злукавити і не спрямувати гнів свого повелителя на Юстина? Можуть довідатися пізніше? Хто і як?

Аж дух перехопило. Чи то важливо, як буде потім. Важливо зараз відвести від себе гнів. А так, важливо зараз!

Ті, що супроводжували Кандиха в путі, помітили одміпи в його настрої задовго до зближення із стійбищем кагана. Одначе й вони були подивовані тим, що угледіли пізніше. Кандих не став дотримуватися звичаю — спинитися перед тим, як зайти до Ясноликого, й попросити джо ней благословення на щасляве завершена одвідин, онукета вест" до Баянового намету й закричав не своїм голосом:

— • О великий веїне і мудрий привідцю! Що хочеш, те роби зо мною опісля, та зараз вислухай гнів і обиду серця . мого.

Він справді був такий, якам його давно не бачили.

— Кажи, не зволікай.

Каган, видно, догадувався, що скаже його нарочитий, теж переймався гнівом.

— Покарай імператора, того шолудивого всаї Він зважився осквернити ім'я твоє і тим осквернив усіх яас, аварів. Сказав: ти не потрібен імперії. Соліди платили аварам тоді, коли треба було громити антів, утигурів та кутригурів. Нині така потреба відвала, мовляв, тож ісолід не іґуде. Ані тих вісімдесяти тисяч, що ияятили колись, аніяких інших. Коли ж іміерія й даруватиме тобі щось, то маєш вважати те... — ти чуєш, о мудрий серед мудрих, що вія дозволяв собі виректиі — то маєш вважати те не ва визначену тобі яко доетойиикові данину, а за милостиню, що її дають всякому р&бвві за вірну службу своєму господинові.

Під Баяном заскрипіло крісло. Вій спирався уже "а якого руками, ось-ось, здавалося, схоивтсья й заволав;"Так і сказав?! Аби того ие сталося або ж, крий Небо, ве сталося чогось ще гіршого, Каидих зібрався з духом і вдарив себе сухими вступами в не менш сухі груди:

— Благаю тебе, Ясноликий! Покарай того шолудивого яса, ту гієну в личині імператора, а з ним і роди його, ромеями іменовані! Лютою карою покарай, інакше я не змажу жити на світі!

Лукавий клич його восторжествував-таки: каган знесилів, поборений власним гнівом, і хлюпнувся на те місце, де сидів перед появою Кандиха. Хлюпнувся й затих, приплющивши очі.

Усі, хто був у наметі, знали: каган думає, він зважується на щось велике і значиме, а коли каган думає, муха не повинна заважати йому.

Знав те й Кандих, тож як стояв перед цим на колінах, так і продовжував стояти, німуючи та ждучи в німотній типі і, який вирок жде на нього, опороченого аварського сла.

— Залиште мене, — іючув нарешті Капдих і не став ані дивуватися з того, що голос у Баяна якийсь не його, і знічепо глухий, і зовсім не всемогутній, ані пересвідчуватись, справді чув таке чи видалося, — звівся нечутно і так само нечутно вишмигнув із намету,

"Хвала тобі, о Небо! — молився й торжествував. — Слава й хвала І Довічно лишаюся вдячний доброті твоїй, яко ж і мислі, що аею винагороджуєш у потрібну мить. Схиляюсь перед тобою і молюсь тобі, молюсь і уповаю: хай буде лик твій світлий та ясний навіки-віків... О боги! Як можна терпіти страхи такі!"

А Баян як сидів, укланувши, так і лишався сидіти. Ані слова, ані півслова нікому. Далєбі, усе ще силівся збагнути почуте і кликав на бесіду то невідомого йому ромейського імператора, то люд його, такий галасливий, коли беруть щось у нього.

"Стривайте, — похвалявся й сам не відав, кому саме: імператорові чи його люду, — ви ще не так загаласуєте в мене. Земля горітиме у вас під ногами, небо палатиме вогнем. Захочете розкаятись, та пізно буде, багатимете пощади, та дарма. Це ви не когось там, це ви кагана аварів, люд його обкидали багном... О боги, де взяти терпцю, щоб стримати себе і не зірватися завчасу? Подумати тільки: йому, не так давно кликаному, сказали: "Ти не потрібний більше. Живи як знаєш і з чого знаєш". Його, повелителя непереможних і он яких численних турм, назвали рабом — тим, що має покійно ждати милостині від свого волостелина.

Ні, їм мав бути особлива кара. А таку кару на гаряче серце не відшукаєш. Така має визріти в супокі, на тверезий розум. То було б найпростіше: вийти зараз перед турми й крикнути так, щоб луна пішла всією землею: "Авари і Ромей і їхній імператор обманули нас. Сказали: "Тоді платили вам данину, коли потрібні були у січі з антами. Нині така потреба відпала, тож і данини не буде. Ідіть, добувайте собі яства десь інде". А де є більше яств, як не в ромейів? Ідіть і беріть їх, коли так!"

О, того було б досить, щоб земля ця взялася полум'ям, щоб гнів аварів утонув у крові кривдників. Та чи буде та утіха достатньою і надійною? Ромей є ромей, у них завжди знайдуться легіони, щоб стати супроти аварів стіною, щоб обійти і вдарити у спину. Ні, він, Баян, не та безмозгла риба, що йде на першу-ліпшу принаду. Вчинить по-іншому: здобуде спершу для аварів землю-опору, ту захребетпу твердь, з якої ходитиме та й ходитиме на ромейів, коли можна — палитиме все, що піддаватиметься вогню, витинатиме всіх, хто потрапить під руку, братиме все, що можна взяти, потявши волостелинів городів і мастностей, коли ні — відходитиме в свою землю й почуватиме себе хай і не звияжцем, однаке й не повержепим. А така земля с. Доки бег Кандих правився до Константинополя й слухав з уст імператора образливі рачі, лавгобарди зяєву були в Баяна. Й кланялися, як і колись Баянові: "Прийди і покарай тих рудих псів — гепідів; немає в нас миру з ними й не буде, половина всього, що візьмемо в гепідів, — твоє".

Що йому половина. Коли так складається, він підкорить самих гепідів, сяде в землі гепідській і ходитиме звідтам на ромейів. А так. Те, що повідав Алвоїн і що — Кандих, не просто собі збіг обставин. Того хоче Небо, так має й бути.

Знав: ті, що пішли з намету, лише вдають, що зникли надовго і всі до єдиного. Через те особливо не підвищував голос:

— Бега Кандиха до мене, — повелів ввично, хоча й доволі суворо.

Він об'явився перед каганом за кілька миттєвостей, хоча вони й видалися йому вічністю. Знав-бо: така бистроплин'я на переміна в намірах і діяннях кагана не обіцяє добра. ! А ще й те слід узяти на карб — виклик був і нежданий, і негаданий. Саме гомонів, потішений прихильністю Неба, з жоною, клопотався численними дітьми: як вони мали себе без нього, чи порали товар, чи були достойні вітця свого, добре знаного

і чтимого в каганаті. Був не просто вдоволений тим, що чув з уст жони, якийсь вознесений духом, і маєш: прийшли й сказали: "Іди, знов кличе". Так спорожнів, мабуть, очима, так одбілівся в лицах, зачувши те веління, що жона теж одбілилася й уклала, вражена.

— Що з тобою, Кандиху? — таки перша прийшла до тьми. — На тебе жде там Обида? Ти потрапив у немилість...

— Облиш! — обірвав її на слові. — Не накликай того, що й без тебе може стати неминучим.

Воздав, що належало воздати в поспіху, Небові й подався услід за тими, що кликали.

Перед кагановим наметом теж зупинився й звернувся помислами-благаннями до Неба. Лиш по тому пірнув у отвір, що відкрили перед ним, мовби самогубець у вир морський.

— О великий і мудрий привідцю люду нашого! — бив перед каганом поклони, а тим часом доглядався, милість чи гнів налає в Баяиових очах. — З усіх царів, королів та імператорів тільки ти один здатний в змиг ока охопити мислю світ і визначитися в світі. Бачу, обрав уже путь праведного иіііу, знасії, як узяти гору над кривдниками аварів.

— Вібира1ся в путі., — не стан дослухатися до його речниці кагаи. — Поїдиш до короля лангобардів Ллвоїна й скажеш йому: я пристаю на його клич, такий, що й зараз підняв би турми свої й кинув супроти супостатів його — гевідів. Та в завада, що не дозволить зробити те: кожен із воїнів моїх має узяти щось у похід — для себе і для комоней, має залишити якісь яства й родові своєму. А взяти, як і залишити, немає чого. Коли Алвоїн може прислати нам десятину кожної з тварей, ще е в лангобардів, а ще сто хур збіжжя для комоней, стільки ж — для люду аварського, одразу й рушимо в похід. А вже як рушимо, в звитязі над гепідами хай не сумнівається. Купно з лангобардами мв заволодіємо ними в змиг ока.

— Слухаю, повелителю!

— Не тільки слухай, а і ими, — пристально подивився ви свого нарочитого Баян. — Бо вдруге не прощу нетямковитості в ділах сольських. Чуєш?

— Чую і повинуюсь! За цим разом із шкіри випорсну, а повернуся до тебе з хурами і товаром.

— Про наш розбрат з імператором Алвоїну ні слова. Бідкайся нестачею, нарікай на пагубу, що мали в походах, ото і все. З поміччю їм теж не набивайся аж надто. Кажи, таємно від імператора робимо це і тільки тому, що не вистачає яств. Коли вони, лангобарди, пришлють товар та жури зі збіжжям, і надалі матимуть нас, аварів, за союзників своїх у виправах ратних.

— О Небо! — Кандих підніс д'горі благальні руки, закотив під лоба очі. — Які ми, авари, вдячні тобі, що ти послало нам, своїм обранцям, такого повелителя! Як жили б і що мали б, коли б не його світлий із світлих розум. Подумати тільки...

— Думатимеш у путі, — не став слухати свого велеречивого сла Баян, — і

молитимешся Небу при нагоді. А зараз іди. Час не жде, гнів же наш — тим паче.

Перші сім діб Баян не ждав вістей від сольства свого. Знав: до лангобардів, як і від лангобардів, правитись та й цравитись. Та й у лангобардів всяке могло статися. Йде січа з гепідами, король перебуває, напевно, там, де його вої. А до такого короля непросто доступитися. Одначе, коли минула й друга седмиця, а з лангобардів ані сольства, ані хур, іючав бентежитись. Такий, що послав би й нових нарочитих, хай би довідались, може, ті, що з Кандихом, в путі уже, може, правляться разом із хурами, товаром і тому зволікають. Шкуру спустить із того складеного вдвоє Кандиха, коли додумався до такого. Невже не тямить, що каган жде? Он скільки воїв узяв із собою, через кожні два-три дні можна слати гінця — і не позначиться.

"Ні, він таки дограється в мене", — пообіцяв Баян, і хто знає, чи не запрягнув би за сим разом: Кандихові лишилося жити рівно стільки, скільки йому, повелителю аварів, мучитись без вістей від сольства, коли б не відхилилася тієї миті запона і не розбила уже зірілий намір.

— О Ясноликий 1 — тицьнувся йому до ніг хтось із терханів. — До тебе сольство від короля франків Сигеберта. Приймеш чи повелиш сказати, хай ідуть туди, звідки прийшли?

Сольство? Від короля франків, того, що он як розширив обводи своєї землі, є, по суті, другим імператором по сусідству з ромеями? Що привело його до аварів? Боїться, не втримає того, що замав, чи хоче скористатися силою аварів і замати ще більше? Тюрінгія, Бургундія, Прованс скорилися йому, визвали силу і владу його над собою й бавари, сакси, деякі з слов'янських племен. Невже й справді захотів більше, аніж має? Коли так, не розминутися йому з Візантією.

— Клич, і нехайно.

Франки не були такі улесливі, якими звик бачити асійців, трималися гідно, одначе чемно. Одважили стриманого иоклоя й уклякли там, де стояли. Змовились, видно: говоритиме той, що найближче до кагана. І він заговорив. Передавав уклін йому, славному в світі каганові, від короя франків Сигеберта, від привідців інших родів і племен що стали під інсигії Сигеберта, — бургундів, провансян, гюрінгців, баварів і саксів, передав уклін жонам його від королеви (завважив, це чи не вперше згадали й про жон), славив плем'я аварів яко таке, що ні перед ким не хилить голови, і тому не лише далеко знане, а й належно чтимає, не забув нагадати, що король франків особливо прихильний до таких і тому прислав їх, слів своїх, аби засвідчити каганові свою повагу і ввійти у добрі стосунки з аварами.

Сол говорив через тлумача. Це уповільнювало бесіду, зате давало Баянові можливість добре осмислити те, що казалось, й стати на якійсь думці. А оскільки мова зайшла про добрі стосунки, то й думати не було чого.

— Ми теж багато чули про короля франків, як і про самих франків, — заговорив, коли настала його черга. — Живемо-бо па терені Візантії, а Візантія не глуха до того, що діється за Дунаєм, на полуночпо-західних обводах її землі. Вона, як відає, напевно, сол, не байдужа до земель італійських, а тим паче до слов'янських, передусім тих, котрі

сусідять із землями короля франків.

Не сказав: які частково належать франкам і до яких, як і Візантія, не байдужі франки. Зате коли сол знову взяв слово і виговорився, не став церемонитися, відверто, без всяких хитрому дростей запитав: чого хоче король від аварів?

Почувши те і не зібравшись до ладу з думками, сол помітно захвилювався, став блудити очима.

— Він прислав мене спитати, — на відвертість відповів відвертістю, — чи не пристав би каган до спільного походу з франками?

— Супроти кого?

— Супроти готів.

Сол не сказав яких, одначе й того, що сказав, було доста: остготи повержені ромеями, вестготи (принаймі ті, що мали житла в Галлії) — франками. Отож лишаються герули і гепіди. А може, сказане слід розуміти й так: франки хочуть піти на землі, що були донедавна остготськими, а віднедавна стали підвладними Візжвтії? Дуже можливо. Сол франкського короля щось приховує, по очах бачить: нещирий є. Що ж, коли так, Баян теж не буде наполегливим: підуть супроти імперії і її володінь в Італії — охоче підтримає нових св.оїх союзників, націляться на гепідів — він буде там раніш за франків.

— І що матимуть авари з того походу?

— Про те каган домовиться безпосередньо з королем. Нині король хотів би лише знати, чи пристануть авари до походу?

Он як! Без обіцянок хоче заручитися згодою. За кого ж він мав його. Баяна? І як поведеться з таким? Сказати: спершу давайте обіцянку, потім дамо згоду? Бути ще відвертішим, коли так: хай король дасть аварам землю, тоді й авари заприсягнуть на вірність? Резон у такій відвертості є. Хто піде походом супроти імператора, живучи на землі імператора? Хай би король давав землю, звідтам Баян знайшов би спосіб поквитатися з імператором. Ось тільки чи не вийде з цього короля такий же лжеобіцяльник, як із імператорів Візантії? Усі сильні — лживі. Кличуть і обіцяють, доки ждуть вигоди. Не стане вигоди — зречуться.

Баян силився приховати від слів своїх правдиві помисли, та, мабуть, і зусилля не допомогли: коли заговорив, голос виказав їх, і доволі відверто.

— Скажіть королю, я перейду на його бік і щораз ставатиму йому в поміч, та за однієї умови: коли він дасть моему людові землю. Жити в обводах однієї землі й прислужуватись іншій по випадає.

Помовчав і вже потім додав:

— Ще одне. Якщо король пристав на це, хай шле авара|рам яства на перехід: дві тисячі голів товару, сто хур абіж жя для комоней і сто — для воїв і люду аварського. Путь Ц ов яка тривала, а люд наш знемігся на яствах. Та й там на нових землях, треба буде споживати щось, доки добу-^ Ідемо собі живність. Людей своїх за речницею короля, як і Fee товаром та збіжжям, посилаю разом із вами. Слам нічого не залишалося, як відкланятись.

Драмой, на якому, крім мореходів та кількох чоловік тор"ового люду, перебував і епарх Віталіан, вийшов з пристайща на веслах, а вже у морі підняв вітрила й пішов, гнааий помірним цієї пори левантом, до скіфських берегів. Спершу нерівно й не вельми відчутно, далі веселіше й верселіше. Бо виходив у відкрите море, а воно — колиска для рвітру, там він завжди гуляє привільніше. Від того привільне було й на серці в епарха Том. А ще і привільніше, далебі, від тих вістей, що везе до антської Ти| вері, в угоду і на радість князю Волоту, що возсідав в го? .роді Черні над Данастром. Ще б пак, сталося те, чого й спо; діватися годі було: немає вже аварів у придунайській Скіфії, здиміли авари з Придунав'я, а відтак і а його, епархових, очей, пішли геть далі й від земель антських. Чи то ж р де втіха для обох, чи не резон сказати, стрівшись: світлий день настав! А хто посприяв тому? Чия мудрість стала вище імператорського вінця, вознеслася над всім Августіоном і восторжествувала в Августіоні, коли замислились: бути чи не бути аварам раттю в імперії? Таке трапляється раз на віку, і хай як собі хоче князь Волог, а мусить, як і раніш, бути щедрим на донатії, воздати йому, своєму содругові в скіфських Томах, належно. Не кровією ж бо платитиме за звитягу і не спустошенням — всього лиш хутром і солідами. А ще ж і про поновлення ряду на мир між антами ^; та ромеями домовлено. Чи такі послуги — жарти? Чи вони не варті того, на що сподівається?

Весело і втішно епархові у відкритому морі, під туго напнутими вітрилами. Певен був, його ніхто не випередить, навіть поголос, що не поступається вітрові, ширячись між людом, не годен пересягнути через Дунай і добутися до Черна швидше за нього. А проте схибив на певності своїй: першим у стольнім городі на Тивері із тими ж, що й у Віталіана, вістями об'явився хан кутригурів Коврат.

Коли Волота освідомили про те, вія не йияв віри, в усякім разі, був вельми подивований, хоча й сказав челяднику:

— Клич до гридниці. Я зараз буду.

Коврат приємно вразив його і не тільки величчю— та доброликістю. Був аж надто чемний і прихильний, коли освідчувався, здавалось, світився нею, людською добротою.

— Княже, — сказав, коли сіли за стіл та стали пригощатися яствами. — Я і мої кметі прибули, аби порозумітися з тобою, а через тебе і з усім людом тиверським. Певні е: ви маєте нас за лиходійне плем'я, схильне до татьби і урону, головництва та насилля. На те було достатньо резонів. Не ви — ми йшли на вас ратною силою, порушили мир і благодать у землі. І все ж хотіли б запевнити: не є такими, за яких маєте нас. Кажу так не лише через те, що немає вже хана, котрий вів кутригурів на тиверців. Кажу тому, що вія не з власної волі вів — із примусу. Князь, певно, знає вже: ромеї зле помоталися нам за похід у їхні землі — наслали спершу утигурів, потім обрив і зробили иас ие тільки •убогими до краю, а й підневільними. Та вевоая б змусила іти туди, куди веліли обри.

— Хан хоче сказати, що віднині ие є підневільний їм?

— Не зовсім, а все ж так. Обри пішли із Скіфії, ми ж, як бачиш, не подалися за

ними, лишилися. Коли обри пішли надовго, гадаю, так і зостанемося самі по собі, незалежними від них.

Важко було стриматися, аби не виказати радості, і все ж князь Волот старався не явити себе потішеним, принаймні аж надто.

— Коли і куди пішли?

— Знялися, княже, всіма родами своїми й подалися на клич лангобардів, неволити гепідів нібито. Є достеменні гадки: там і сядуть уже.

Ліпшого й сподіватися годі. Коли се правда, звичайно. О, коли б се було правдою!

— За одне в?ке, що привіз сі вісті, спаси біг тебе, хане. Буду відвертий: то неприємні сусіди. І не лише для нас.

— Правду кажеш: для нас також. Я коли почув, що йдуть, а згодом і вдовостівився, передусім сказав собі: подамся до Тивері і освідчусь тиверському князеві. Хай знає:

кутригури ані тепер, ані будь-коли не посягатимуть па його землю.

— Хотілося б вірити.

— Аби повірив, більше скажу: віднині Дністер до самого моря вільний для Тивсрі. Хоче люд її ловити рибу — хай ивить, хоче юргуваїи — хай, торгує, кутригури цс става'шуть йому на заваді.

— А наші пристанища в Тірі і на Дунаї, а земля Тнверка? Вони залишатимуться за кутригурами?

— Аби не було чвар, Тіра яки ирисіанище для рибалок мореплавців як була, так і залишиться вашою. А всім шим поступитись не можу.

— Отже, боїшся все-таки, що повернуться обри і спитагь, нащо віддав нам узятє на меч і сулипу?

— Не приховуватиму від князя: і це є. Та найбільше гримує інше: мене не зрозуміють роди, коли поступлюся им, що взятє такою дорогою ціною. .Пильно дивився тиверський князь на кутригурина. Пиль" і довго. Такий справді зацікавлений він у мирі з антами Я всього лиш прикидається мирною вівцею? Ніби ж не Коже, щоб лукавив: дозволяє лиш те, що може дозволити. о ж теж треба розуміти. Одне, придунайські випаси кутурам он як потрібні, а друге, обри справді ще можуть врнутися й запитати їх, нащо віддали антам те, що є іільною здобиччю. А спокуса вільно ходити до моря — неІмала спокуса. І взагалі, чи не ліпше буде для Тивері, коли [між нею і ромеями стоятимуть і не страшні своєю силою, | і відособлені від обрів кутригури?

— Хан всього лиш обіцяє нам вольготне плавання до моря чи може запрягтися в тім богами своїми? . — Можу, княже.

— І що на Тивер ані з власної волі, ані з принуки не підеш більше, теж запрягнеш?

— Що з власної волі не піду, в тім запрягну, а що з Принуки, в тім присягати не можу.

І знову Волот пильно та довго дивився на хана.

— Що ж, і за те дяка. Бачу, не лукавиш зі мною. Коли так, складаймо ряд та й підемо до капищ.

Обіцяючи дотримуватись укладеного ряду, Волот запрягав Перуном; хан же підніс над собою меч а звернувся до Неба. "Даю роту, — сказав, — тоді не буде миру та злагоди між людом моїм і людом Тивері, уличів, всіх антів, коли камінь стане плавати, а хміль тонути".

Усе те не могло не тішити обох, а втішеним що лишається робити? Пішли і сіли за столи, пили хмільне, вдовольнялися стравою й бесідували, знов пили і знов бесідували, та сподівалися па ліпше, та вірили: віднині буде так. То чому б і не бути? Із степу лихої загрози нема, ромеї немовби вгомонилися, ось уже впродовж двадцяти п'яти літ не йдуть за Дунай і не плюндрують землю за Дунаєм; і обрگی здиміли, пішли на інші обводи, іншим не даватимуть супокою. Хвала богам, здається, до тривалого миру йдеться, а відтак і до благодаті.

На ніч Ковраг залишився у Черні — засиділися допізна, куди міг правитись? А вдосвіта зібрався й поїхав, не турбуючи і не прощаючись із князем. Хоча й була така угода між ними, Волоту непевним і не вельми приємним видалося все те. У слов'ян із гостем не розлучаються подібним робом. Слов'яни проводжають гостей по учті. Тож, прокинувшись, відчув себе чи то винним, чи то непевним, що вчорашня втіха надійна.

З тої непевності не відав, куди податися, й спрямував стопи свої до жони та дітей. Не раз пересвідчувався уже, тож і зараз вірив: там розвіє сумніви, а розвіявши, скаже:

"Прогоніть осмугу з лик своїх, знайте, для всіх нас світлий день настав: обрив немає за Дунаєм, кутригури приходили з повинною й уклали вже ряд на мир і злагоду". Чи вони, кривні його, не живуть тим, що й він? Чи не потішаються такою новиною? Пробі, Миловида перша заясніє видом і скаже своє звичне: йой! Милана, Злата нащо сумовиті та зболені є по смерті мужів, а й ті збудяться, най не так, як інші, все ж відчують себе втішеними.

Доки йшов у той кінець, де мала бути зараз Миловида, встиг угомонити себе й перейнятися мислю про світлий день. А зблизився з кліттю-келією, в якій жона мала поличчя свого християнського бога й молилася ранньої (як і вечірньої) пори, змушений був збавити ходу, а далі й зовсім улякнутися: з-за дверей чувся не лише Миловидий, чулися й інші голоси.

"І Злата з Миланою там? А це ж з якої речі?!"

Досі він не дозволяв собі переступати поріг Христового обиталища в своїм теремі. То було утаємничене місце жони його, келія-храм, де вона розмовляла з увіруваним колись богом і сповідалася своєму богові. Пристати до її віри не міг та, здається, й не прагнув, однак й жоні не насмілювався перечити. І не тільки тому, що пояснювала свою забаганку аж надто дивно і переконливо: "Се в нього, Ісуса Христа, — сказала, — попросила я заступництва в той день і в той час, коли ти мав тягти жереб, се він озвався на моє ревне благання і врятував тебе від мученицької смерті", — не перечив ще й тому, що надто молився на свою Милоvidу, аби насмілитися й стати їй бодай у чомусь на заваді. Нині ж, зачувши, що й доньки там, у храмі-келії, забув, куди вривається й на що посягає. Смикнув на себе не зовсім причинені двері й уляк, до ретти спантеличений і вражений тим, що побачив: і жона, і обидві доньки стояли перед

ликом Христа на колінах і били поклони.

Певно, надовго втратив дар речі — жона перша опам'яталася й пішла до нього.

— Щось сталося, муже мій? Я потрібна тобі?

— Вийди, поговорити треба.

Не хотів, аби розмову їхню чули доньки, і відійшов далі від дверей. Зрештою надумався й попростував до сусідньої кліті.

— Що все це має означати, Миловиде? — круто обернувся до жони, коли причинила за собою двері. — Я тобі доіаволив вірити богові ромеїв і молитись на бога ромеїв. ||Нащо дітей моїх вводиш у той блуд?

Далебі, наготувалася до розмови, доки йшла слідом, — ула на диво сумирна і довірлива, хіба що присоромлена е в міру.

— То не ромейський бог, Волоте, то бог знедолених. ^оли збагнеш се, гадаю, втямиш і все інше: не я вводжу рітей твоїх у віру Христову — безліття вводить. Доньки твої і|у великій скорботі по убієнних на бороदिщах мужах своїх. |,Як можемо відмовити їм шукати розраду там, де хочуть |.днайти її?

Аж пересмикнула його та тиха й сердечна річ, як і потяд її, такий по-дитинному невинний і довірливий.

— Та збагни ти! — вибухнув гнівом. — Вони — діти свої роду-племені, їм треба буде жити серед нього. Як житить, відступившись від віри отців і дідів? Се ти могла доолити собі таке і почувати себе супокійною за моєю спію. їм не простять відступництва! Скажуть, вашу матір внесено в жертву богам, а ви...

Якась зла сила шарпнула князя за серце, вдарила під оги й повалила, як е, на долівку. Останнє, що вгледів і Цвтямив, великі Миловидині очі, німий перестрах у очах та ' — і виду, такому безневинному і такому жалісному тієї вті.

XI

Останні кілька літ старійшини не зважувалися йти до і<?наї й турбувати її клопотами Дулібської землі. Знали11: князівні не до того. Он яке безліття обсіло Добритову вро. Тільки-но послюбилася та згуляла воседля і вже вдовіла. Не встигла оплакати мужа, як змушена була "Закувати вітця. Затим младомладою матір'ю стала.

І матір'ю, і вдовою, і сиротою водночас. Хто посмів стукатись до такої турбувати таку?

"Най бавить сина, — казали, — та баїть рани, завдані лихою долею. З усім іншим якось буде".

І правду казали. Нічого не сталося за сі літа ані з людом, ані з землею. Як жили за князя, так і по князеві живуть. Щоправда, недовго перебували в сій певності та супокії. Десь згодом занепокоїлися старійшини. І на ради збиралися частіше, і радилися довше. Коли ж сталося так, що й збираючись нічого не врадили, зважилися й послали нарочитих до Данаї.

— Люд дулібський, — сказали вклонившись, — здоровить тебе, доню, з сином, нащадком роду Добрнтового.

— Спаси біг.

— А ще велів він нам стати перед тобою й запитати: чи зголошуєшся ти, єдина спадкоємиця в роді Добритовім, сісти на стіл вітця свого й правити нами, доки стане повнолітнім син твій. Земля не може бути без привідці, доню. Коди чуєш у собі силу і певність, сідай і прях нами, коли ні, віче обере когось іншого. .

— Ніби ви не правите в родах своїх? Єсть-бо віче, покликане вирішувати діла общинні, а повинність за супокій всієї землі покладено на князя Тивері.

— На привідцю Тивері покладено відповідати за супокій землі на урочний час. По тому буде всетроянське віче, покликане визначити, на кого з каязів ляже ця повинність. Дуліби воліють, щоб вона випала таїш на їхнього Князя.

Данаю обдало приском. Он воно що?¹ Старійшини просять її сісти на отній стіл, а тим часом натякають: коли сядеш ти, не дулібським князям бути чільними в землі Трояновій. Ано, хто ж призначить на те жону.

— То, може, най зараз уже править дулібами хтось із воєвод дулібських?

— Хто?

Завагалася, одначе ненадовго.

— Дайте час помислити. Вже потім, помисливши, покличу і скажу.

Старійшини вклонилися й пішли. А Даная кинулася притьмом до дверей і повеліла няні-наставниці зайти до неї.

— Чули, що казали?

— Як же могла чути, коли не була там, де казалосься? Тлумачила їй і тремтіла вся, казала, коли не сяде зараз на отній стіл, то ніхто з роду Добритового уже й не сяде на нього, і запевняла няню: то тільки для годиться нигають, насправді не хочуть, аби сідала. Що ж їй робити, коли так? Зректися та й но —всьому? А що скаже їй син, коли виросте? Домагатися отнього столу? А коли візьмуть і приколять поночі: і її, і сина?

Зачинилися в ложниці і шепталися, шептались і йойкали мало не до полудня, а в полудень наставниця Данаїна залишила-таки терем і знайшла місце та привід здибатися з кривним братом Мезаміра Келагастом.

— Ти що собі думаєш? — напустилася, — Чи тобі сумління твоє, повинність зрештою нічо не кажуть?

— А що мають казати? — весело одповів той.

— Як то що? Як то що?! Даная он якого сина народила твоєму братові, а ти не зайдеш, не поцікавишся навіть що та як.

— На те в Мезаміра є мати і є сестри зрештою.

— Умм... Мати... сестри. А ти? Чи мати з сестрами годгії втішити младомладу вдову у її смутку, висушити такі Ічасті сльози? Покон роду нашого саме тобі велить прийти І до Данаї і стати їй утіхою замість Мезаміра, покласти край Р'беаліттям тієї младомладої жони, як і безліття її сива. і Кедагаст видовжив з дива лик свій, та одразу ж і оскалився.

— Се що ж собі старе басиха надумала? Хоче, щоб я послюбився з Данаєю?— Ти сам зажадаєш слюбу, коли прийдеш та угледиш [яка є нвні Даная.

Сказала й пішла собі, спираючись на костур. Мовби урезонювала тим: "Подумай,

отроче. Я, щоб знав, діло кажу і рЯіло не яке-небудь". Воно й правда, пощо їй здибуватись ріуао і натякати. Не інакше як мала з Данаєю бесіду або J врягледілася до розквітлої по родах Дапаї й стала на маслі: така не може лишатися без мужа-охорони. Тінь зарощів і хоті не мине її, коли залишиться сама. А з тою | тінню прийде й безліття. Ано, то вже як водиться. Де неЕнає мужа-оборони, там пнеться через поріг і обсідає жону Обида. Одначе чому наставниця саме до нього прийшла і не так заговорила? Всього лиш пригадала, що є такий поои: коли овдовіє молодша жона, на місце усопшого чи 'гиблого мужа її має прийти його непослюблений брат і яти тоту жону під своє накриття, чи такою є воля самої іаї?

І стояв біля свого Гриваня, там, де затримала його ДанаїА наставниця, думав, і сів на Гриваня та рушив — знову умав. Відверто кажучи, йому не до шлюбу зараз — не нася ще в отроцтві і не натішився привіллям, що його дає отроцтво. Та коли про шлюб із Данаєю заговорила сама Даная, то чом і не піти до неї та не приглянутись, яка є нині.

"Ніби ти не був і не бачив", — нагадує сторонній голос.

"Бачити бачив, — борониться Келагаст, — та он як давно, тоді ще, як проводжала в останню путь та прощалась із Мезаміром. Чи в траурі могла затьмити ліпотою? Та й мені до її ліпоти хіба було?"

. "Ліпоту ніщо не зугарне затьмити, — знову той голос. — Ліпота завжди являє себе ліпотою".

"А от і ні. Одна вона тоді, коли прибита печаллю-осмутою, і зовсім інша, коли на серці світлий день".

"Який же він може бути світлий у Данаї-вдови?"

"У Данаї-вдови, може, й не світлий, а в Данаї-матері? Та ще в тої, що виколисала в собі мисль: у Мезаміра є брат, він не повинен лишити її з дитям малим напризволяще. Така мисль завжди уподібнюється світлій сподіванці, а де світла сподіванка, там і воскресіння. Чи жадаючим багато треба, аби підвестися духом і обернути ніч у день?"

Здавалось, і не хотів думати про те, що посіяла в ньому словом-загадкою наставниця, а засів її не давав супокою весь день, не дав і тоді, як надійшла ніч. Лежав горілиць — думав про Данаю, перевертався ниць — знову думав, ба навіть чув у собі якусь тоскную потребу піти, поглянути на неї, утвердитись, чи то ж справді така, як її малює стара. Далєбі, й не заснув би тієї ночі, коли б не став-таки на думці: чом і не піти та не поглянути на Данаю, коли того хоче сама Даная?

Він не належав до тих, що чують у собі сум'яття, зважуючись на неузвичаєне чи й сороміцьке діло. Ото лишень і вагань було: слухатись чи не слухатися наставниці, іти чи не йти до Данаї. Коли надумав: піду, не став дошукуватися вагомої причини, вихопився на Гриваня й подався до теремка, що його обсідала у Волині спадкоємиця княжого столу. А все ж, як прибув до Данаї та спинився перед Данаєю, не міг не піддатися підспудній силі сум'яття: жона та справді постала перед ним такою, якої не видів досі та й не сподівався видіти. Худе та довге колись дівча, ото тільки й звабне тим, що мало ліпше, ніж у інших, вбрання та ще великі сині очі, довгі й пушисті коси, котрі оповивали всю її, надто на ігрищах, — видавалося тепер дивом, спроможним не

лише вразити, а й позбавити тям. Гаптована шовком туніка з барвистої заморської паволоки щільно лежала на в міру розповнілому й від того до осліпу витонченому стані, а по-молодечому веселі і задерикуваті колись очі, навпаки, світили лагідною тишею, вид її, —трішки зболений, вішки зачудований, був і ліпим та милим, і якимсь зніжев-просвітленим, ніби опроміненим зсередини. — . Кликала, Данає? — завважив нарешті, що мовчить Ідовго, і похопився з словом, а вже як виголосив йото, іагнув: сказав не те, що слід, — Даная із зболено-зачудовам стала раптом сполохано-зніченою. Тиха замрія в очах іїнилася іскорками ляку, ба навіть справжнього перепукення, а блідий і зніжений вид її покрився свідком жіючої цноти — червінню.

— Хотіла порадитись, Келагасте, — мовила через силу, вясє, що не одразу зборола в собі тоту ніяковість. — Муї на дулібах он скільки, а звіритись не кожному і тим іє не з усім можу.

розглянулась і вже тоді запросила пройти до сусідньої ті, сісти на достойне високого гостя місце.

— Були у мене старійшини родів, — силилася затьмити і ще непоборену ніяковість словом. — Сказали, надходить t віча, на якому йтиметься про старшого серед князів у їді Трояновій. А в нас і на Дулібах немає його. Радять,) самій сідати на отній стіл, бути княгинєю, або вказати І^огось із воевод. Думала-гадала і ні на що не зважилась. тіп лячно, воеводам немає віри. Єдиний, на кого можу сластися, се ти, Келагасте. Скажи... — Вона подумала гь-другу, не зводячи з дівера аж надто пильного позирку К своїх, а вже потім повідала те, що надумала: — Скати міг би бути ним, моїм повіреним серед воїв?

— Себто привідцею дружини?

— Ано.

"Он які " — спішила потішитись мисль, а вже за мислю це.

Привідцею дружини завжди був князь. Не завжди. З волі князя міг бути хтось і з воевод. ти і був би ним з моєї волі.

Бачив: Даная жде — не діждеться його згоди. Таки іавді тільки йому вірить чи натякає — будеш привідцею жини, то куди подінешся, станеш і мужем?

— Коли ти, жона, береш на себе таку повинність, то Вуу не взяти її мені? Одначе...

— Що одначе? — не втрималась і поспішила перепитати.

— Воевода з мене надто младомладий. Чи Даная не вів старші і достойніші бути привідцями в дружині.

— Старші не будуть уже молодими, а достойність, гадаю, де з часом, тим паче, що ти являв уже , і не раз.

— Винагородив її неприхована вдячним зором і усміхнувся

— А ворохобні серед чільних мужів через ці твої гадки не буде?

— Коли станеш поруч зі мною і станеш з вірою та правдою в серці — .не буде, — сказала й простягла свою пещеноніжну, мовби в набілі купану, руку. Простягла й поклала на його десницю. — Ти — брат мого мужа Мезаміра, се раз, а друге, є сином славного в родах наших Ідарича. Хто посміє ворохобитися, коли станемо при столі вітця

мого в парі?

Казала щось і далі, та Келагаст не дослухався до тих казань. Чув: від того її доторку возбужала у тілі кров, зродилось і стало всевладним бажання припасти устами до Данаїної руки й сказати тим Данаї: як хочеш, так і чини, я вже не піду від тебе.

Ладен був переступити через всі перестороги й стати ва ту звабну стежу, ба цілився уже переступити, та в останню мить всевладність бажання змаліла раптом і змусила бути дорослішим та поміркованішим. Звівся й став перед Данаєю на весь свій, гідний роду Ідарича і справжнього анта, зріст.

— Коли так воліє Даная, най буде, як воліє: стаю під її руку й беру на себе всі її повинності.

Княжна теж підвелася й стала перед Келагастом достойною доньки антів: і висока була, і ставна, і до лиха красна.

— З вірою та правдою?

— Ано. Чи Даная не відає: якщо вже обіцяє Келагаст, то обіцяє твердо.

Як і перед сим світила на нього опроміненим зсередини і, може, саме тому до безуму звабним видом. Лишень більше снаги було зараз на ньому та ще рішучості. Прійсяйбіг, має намір сказати щось, а то й вчинити таке, чому й сама не годна повірити, та не стає одваги переступити через саму себе.

— Може, Келагаст хоче глянути на небожа?

— А то ж як. Чи годен піти із сего теремка, не побачивши і не привітавшись із тим, хто продовжить рід брата мого?

— То ходім, покажу.

Йшла попереду й манила за собою звабами, брала дитя до рук — і ще знадніш манила. Бо не лише вид, очі її, такі теплі і такі осяйні, — вся вона променилася, осміхаючись, та хвалячись сипом своїм, та тішачись з того, що має його.

— Як найменувала пебожа, Данає?

— Ім'ям вітця його — Мезаміром, — не сказала — виспівала ті кілька слів.

Стояв і милувався нею, її турботами, и тоді вже, як передала малого Мезаміра няні та стала перед ним, націлена казати щось, не захотів слухати, підніс до уст її десницю й поцілував підкреслено вдячним цілунком.

Коли виходив, нагледів Данаїну наставницю й поспішив відшукати привід відійти з нею осторонь.

— Бабця може принести мені якусь там тасьму? — звернувся до неї тоді вже, як спинивсь біля Гривадя. — Нелад тут, у сідлі, тра закріпити.

— Чом ні, зараз принесу.

. Даная стояла надто далеко, щоб чути, про що говори'.тимуть. А проте, коли наставниця надійшла, заговорив і утаємничено-стишено.

— То все є правда?

— Що саме?

— Ну, що Даная волів, аби я поклав крам її вдовиному | безліттю?

— Мені, молодче, не личить казати неправду, — роз, гнівалась. '.', — Стривай, —

зупинив її. — Я ось що хочу запитати:

Наставниця чула про те 8 уст самої Даваї чи всього лиш Здогадується? Якщо чула і певна, так насправді й є, то най скаже Данаї ще одну правду: я згоден взяти її під своє накриття.

— А сам ти не годен сказати того?

— Скажу, одначе опісля вже.

— Йой, — не без глуму засміялася наставниця. — Що то ,за мужі пішли тепера. Стару бабу просять, аби умкнула дівку.

— Що вигадуєш! — розгнівався. — Чи про умикання йдеться?

— А то пі? Гадаєш, така, як Даная, сама прийде і скаже: "Бери мене, хочу бути твоєю".

Сказала й пішла пріч. А він, Келагаст, мусив лишатися сам на себе й тетеріти з дива. Се що ж вона собі думає, та стара карга? Апо, що думає і що рече? Де видано, аби умикали кіїжу доньку, та ще вдову, та до всього коли не сьогодні, то завтра княгиню? З глузду з'їхала. Присяйбіг, не інакше, як з'їхала.

Вихопився на Гриваня і погнав спересердя чвалом. Схоже, що мав намір розвіяти все те по вітрові. Та ба, і чвал ие допоміг. Перегодом упевнився: час теж не допомагав... Одие, Даная нічо не робить, аби став привідцею дружини, а друге, сама не йде ані з мислі, ані з серця. Як заронила туди непереборною звабою, так і не перестає бути нею. Водив молодців на стрільбище і клопотався стрільбою, а думав про Данаю, уривалася мить лишитися самим із собою та розібратися в собі — бачив Данаю і тільки Данаю. І частувати не частувала, і поїти не поїла, як був у неї в теремі, а почуває себе убаяним. Мало того, що заволоділа мислями і серцем, — сили позбавила до краю.

Те, мабуть, нагледів і Старк. Он як пильно приглядався, коли правились на стрільбище, не спускав ока і на стрільбищі. А це вже й кличе чомусь. Невдоволений їм, як навчав отроків, чи, може, ще далі бачить старий лис: нагледів, бігме, що був у Данаї, й воліє вивідати тепер, чому був, що ховається за тими одвідинами.

— Кликали, воєводу?

— Ано, — не став доглядатися до нього Старк, як і вволікати. — Діло є, Полагаєте. Князь Волот затіяв похід у ромеї. Не ратний, ні, — заспокоїв, помітивши, певно, неабияке збентеження в очах і на виду свого тисяцького, — Із сольством правиться до ромейського імператора, хоче буцімто поновити підписаний з покійним Юстиніаном ряд. Ти в нас кмітливий та й зроду сольського. Підеш із Болотом від дулібів, обстоюватимеш у тамтім ряді потреби землі нашої.

— Сам піду чи з мужами своєї тисячі?

— З мужами, одначе не з усіма, — осміхнувся старий. —

— Одбери десяток ліпших, та й лаштуйтеся. Націлився було спитати: "А Даная відає, куди я їду?" — та збагнув нараз: викаже тим і себе, і Данаю. Збагнув і прикусив язика. Вже опісля, як вляглася бентега, поцікавився:

— Коли маю правитись?

— За два-три дні. Гадаю, вистачить, щоб нарихтуватися в путь.

— Не вистачить, воеводу. Пут'я он яка і діло не з останніх. Маю себе, людей, комоней нарихтувати як слід, про подарунки імператорові подбати.

— Про подарунки князь Волот подбає.

— Як то — Волот? Сольство правитиметься від усієї землі, всі мають внести свою лепту. З порожніми руками я не поїду.

Старий замислився.

— Князь Волот квапить нас. Ну, та дарма, день-другий підожде. Даю тобі на збирання чотири дні. П'ятого удосвіта маєш виїхати.

Утіха невелика, додав всього лиш день. І більше, ясна річ, не додасть. Тож і теревенити з ним не випадає. Лишається сказати: "Згода" — та й піти. А як скаже, коли язик не повертається? Поїде он як далеко і он як надовго. Чи може поїхати, ні до чого не домовившись із Данаєю? То ж буде не похід, а згуба. Присуха, невизначеність висушать його. Усе ж може статися, коли поїде, ні до чого не домовившись із нею? А часу он як мало. І до Данаї не на всякому огирі під'їдеш. Хіба... Стривай, стривай. А коли піти до неї й оскаржити: "Як же її так? Ти казала одне, а Старк велить інше". Та й про подарунки не а кимось, таки з нею має вести річ. А так, княжа скітниця в її руках, тож про подарунки мусить вести річ лише а нею. Ні, світ таки мудро влаштований. Навіть над крутопаддю відшукається стежа, що виводить на убезпечене місце. Навіть у повній безвиході є вихід. Не став зволікати; відпросився із стрільбища й погнав

Гриваня до Данаї.

— Се правда, що повелівав Старк?

— А що повеліває Старк?

— Велить рихтуватися та правитися аж у ромеї.

Ані стверджувала, ані перечила. Дивилась замилювано і мовчала.

— Ти не хотів би так далеко від їздити? — поцікавилася зрештою.

— Ну чом же... Коли се конче треба, то поїду. Ось тільки... Чому так нагло і чому повелівав Старк?

— Се не Старк, се я повеліваю, Келагасте!

— Ано. Сам надоумив, тепер дивуєшся?

— Н-не розумію.

— Хто казав тамтого разу: не було б ворохобні серед мужів? Ось я й послушалася твоєї ради. А послухавшись, веліла саме тебе послати слом від дулібів. Повернешся з ромеїв зі славою — і заткнеш усім хавки. Чув, Келагасте коли побуваєш у ромеїв та підпишеш ряд із ромеями, даси мені привід і резон саме тебе поставити біля себе. Тоді ніхто не одважиться посилатися на твою молодість і перечити.

— А коли не впораюсь із тим, у чому покладаєшся на мене?

— Упораєшся. Князь Болот мац вже домовленість з імператором. Лишилося воїхати до нього та підписати — ото і все.

Пройшлася, вдоволена а чи потішена, і вже потім додала:

— Тільки ти ніде нікому ані слова про се, чув?

— Чую, княгине.

Мабуть, сподобалося величання. Підійшла, стала мало не впритул, дивиться пильно і віддано.

— Того, крім мене і тебе, ніхто не знає, навіть Старк. Се перша наша з тобою таємниця.

— А буде й друга?

— Ано, всього буде, коли правитимемо землею: таємниць, підступності, непослуху, ба навіть лжі. Чи ти не в родині чільного мужа жив, не відаєш про те?

— Мій вітець навчав нас бути насамперед правдивими. Незамір лише до хитрості удався в розмові з аварами, а ба, чим поплатився за це.

Осмутніла на виду й замислилась. А помисливши, сказала:

— Коли б же й інші були благочестиві в ділах і помислах. А що лишається робити, коли вони не правду визнають, а лжу? Ну та... — осміхнулася, — про се потім. їдь, побувай між ромеїв, приглянься до них, сам завважиш, що і як.

Спроваджує... А як же з тим, заради чого йшов сюди? Невже наставниця нічого не сказала Данаї? Не може того бути. Вони у змові, більше того, заодно... Що ж робити? Іншої нагоди побачитися з Данаєю може вже й не бути. Коли не скажу про шлюб зараз, гляди, ніколи вже не скажу.

Підвів, збираючись із духом, голову, дошукувавсь уже слів, якими міг би започаткувати її, свою бесіду з Данаєю, та не встиг заїкнутися, як розчинилися двері і на порозі стала наставниця.

— Най вибачить мені княжна, час порати сина.

— Іду... Ми ще зустрінемось, Келагасте, — сказала замість "прощавай". — Перед від'їздом зайдеш за подарунками.

Провела за поріг й сховалася в теремку. А Келагаст плуганився до Гриваня й ганив на всю широчінь мужньої натури її наставницю.

"Гемонська басиха. Підслухала мої мислі і жадання, чи як розуміти її?"

І мужів, що підуть із пим у ромої, одібрав, і мужам повелів готуватися до походу, а сам коли й думав про нього, то лиш тоді, як приходили й нагадували: є потреба думати. З якогось часу відвідала його й не відступає вже мысль: ромеї — не блигомий світ. Он скільки седмиць піде на те, щоб добратися до них, висидіти там, доки доступляться до імператора та перетрактують з імператором. А ще ж і зворотна путь буде. Чи не станеться так: він ходитиме та дбатиме про супокій землі, а тим часом до Данаї протопчуть стезю інші? Провідав котрийсь із князів чи княжичів землі Троянвої й приїде свататись. Чи не схитнеться в таким разі Даная? Мова про шлюб між нею і ним, Келагастом, не було, мова йшла всього лиш про його чільність у дружині. Чи Данаї довго переінакшити й обернути тоїу розмову на інше? Сама ж казала: всього буде, коли правитимуть, і непослуху, і підступності, і лжі. Та й з іншої землі можуть провідати про неї й заслати сватів. Одні — заради Данаї, інші — заради того, щоб посісти княжий стіл на Дулібах. Хіба ва Добрита не було того? Даная жона младомлада і он яка красна.

"Сеї ж ночі умкну її і зроблю своєю", — став на мислі Келагаст.

Всякий обнадієний — одержимий, а обнадієний в жаданім шлюбі — і поготів. Ходив

в отніх хоромах, а бачив себе в сутінках ночі біля Данаїного теремка, а ще — на огирі купно з Данаєго. Чув посвист вітру та крики погоні і торжествував, що недосяжний є, що увімкнена Даная не піде вже від нього, забере сина й сидітиме, повита слюбними узами, в роді вітця Ідарича, ждатиме мужа свого з походу. А вже як повернеться, згуляють в хоромах князя Добрита воседля та й князюватимуть на Дулібах.

Певен, Даная й не помишляє, що Келагаст може зважитись на таке — умкнути її таємно. Те, що казала про умикання її наставниця, — вигадка старої, і не більше. Прийшлося до слова — і вирекла, аби спокусити молодця, роздмухати в ньому вогонь жаги. Сама Даная не думає й не гадав про те. Знає, вона — за високим валом, під надійною охороною, їй ніщо не загрожує в отньому гнізді. Він і скористається тою певністю. Ось тільки коли і як вчинить те? Серед білого дня чи в надвечір'я? Вдень простіше було б виманити Данаю за ворота чи принаймні на подвір'я. Та ба, при воротах є сторожа, вона може зчинити тривогу, дослати погоню; А від погоні в сидлі з Данаю не втече. Лишається надвечір'я, коли і на ніч ще не зайде, і темінь уже буде. Візьме а собою кількох мужів, спеленав з їх поміччю сторожу біля воріт, а там уже надія на спритність та на дужу силу комоней.

Келагаста поважали в дружині за гострий розум, молодечу одчайдушність, а ще за те, що не наступав без потреби на карк, кожному дозволяв бути самим собою. Одначе серед довірених були найдовіреніші. На них і покладав свої сподіванки. Єдине, що муляло до часу, усі иайдовіреніші йдуть із ним за Дунай. Чи в потреба вплутувати їх у се діло? А втім, до лиха всякі сумніви. У пущі, на недрі лісові най ідуті Коли йдеться про он як уподобану Даяаю, ніщо не спинить його, вчинить так, як воліє.

Аби наміри стали ділом, а діло — світлим днем, велів мужам, що, йшли з ним до Волина, зшити покривала — так, щоб вільним лишався лише один отвір, і взяти їх із собою.

"Не буде Данаї на прдвірніпі, — мислив у путі, — велю челяді покликати. А вже як вийде та стане за порогом терема, ніде не дінеться, буде моєю. Такого не траплялося ще, аби Келагаст одступив від свого або схибив у намірах своїх. Заприсягайся може, такого не було и не буде.

А сталося.

Даная не прогулювалася того дня з сином. Ані на подвірниці, ані на подвір'ї. Коли ж сказав челядникам, що се прибув він, її дівер Келагаст, і що в нього невідкладне до неї діло, зголосились освідомити про те свою повелительку, та одразу ж повернулися й сказали: у Данаї заслабло дитя, вона не може прийняти його, хай прийде завтра.

Маєш. Як же завтра, коли завтра останній день перебування у Волині? Он скільки клопотів збереться перед від'їздом. І ніч лишиться всього лиш одна. Чи то годиться: умкнути поночі жону, а вдосвіта покинути вже?

Що ж робити? Наполягати, аби вийшла? Коли стоятиме на своєму, Даная вволить його волю, таки вийде, та що з того? Чи може умкнути матір, коли в неї слабе дитя? Чи сполоханій і зболеній тривогами матері до слюбу буде? Така швидше очі видряпав, сама себе удавить, аніж скориться чужій силі і ляже в ложе з тим, що взяв її силою.

Ні, ні, сьогодні не умикатиме її. Не відає, як буде зав•ра, та сьогодні не умикатиме.

— Скажіть Данаї, пай вибачить за невчасне вторгнення. Прийду тоді, коли младомладому Мезамірові сіане ліпше.

Поклав зробити так: завтра піде серед білого дня, потоворить з Данаєю про подарунки; коли і в кого візьме їх, а потім уже поцікавиться здоров'ям небожа.

— Ліпше йому, — сказала, коли повів річ про Мезамі|ра, — а проте й не зовсім. Боюсь, чи не вогневиця в нього.

— А що кажуть басихи, волхви-баяни?

— Запевняють, що не вогневиця, від злого повітря галася неміч. Помовчав мить і вже потім сказав Данаї:

— В такому разі я не поїду в ромеї, доки не діждуся Одування.

Видивилася своїми й без того широко відкритими очима й застигла в подиві.

— Як то не поїдеш? Ти що, Келагасте? Князь Волот ез тебе не зможе вирушити до ромеїв.

А я не можу полишити Волин в такій осмуді, як в.

Путь он яка далека і тривала. Що думатиму і як почуватиму себе в такій путі?

Заяснила видом, уста навіть сіпнулися, виказуючи усміх. І очі світили вдоволено.

— Я мала б радіти а твоєї прихильності до мене і мого сина, — сказала голосом видимого розчулення. — Однак повеліваю: не роби сього. Чи твоя присутність стане в поміч Мезамірові? Є біля нього волхви-баяни, в й басихи. Можеш бути певен, подбають про Мезаміра. Ти ж їдь і повертайся зі славою. Тим найбільше зробиш і для мене, і для себе, і для Мезаміра.

Що скажеш такій? Мусив іти й збиратися в путь. Був жахіть певен уже, так і станеться: поїде, ні до чого не домовившись із Данаєю, можливо, й обманутий нею. А все ж тієї певності стало лиш на те, щоб зібратися в путь та ввійти за Волин. Одразу за Волином спинився і сказав мужам:

— Далі не їдемо. Ставайте табором "а тамтій галяві і ждіть. Тв, ти, ти і ти, — вказав на чотирьох, потім і на п'ятого, що мав бути за старшого, — Всі інші підуть зі мною.

Скільки довелося переховуватися в сховку та ждати, доки Данає прожеве осмуду з серця, назвалися всі, а як довідався Келагасі, що вона прогнала вже її, знав лише він. І не став покладатися на союзницю татей — ніч, серед дня накинули покривала та замотували надівно мужів, що стояли біля воріт, запеленали покривахом і Данаю, ба навіть так, що не зоглянулася, хто вчинив те. Певно, обімліла а ляку, бо не боронилась і не кликала на поміч. Тоді вже завоштузилася й стала пручатися та виказувати ляк свій, плачі та благання, як вихопилися з Волина й погнали комопей вузьким путівцем у лісі — далі від переслідування і переслідувачів і ближче до ловчого сховку на бортних угіддях Ідаричів.

— А тепер лишіть нас, — повелів мужам, коли опинилися в надійній глухомані. — Повертайтеся до табору і ждіть мене у таборі. За тамтим коліном, — сказав, як рушили вже, — повернете ошуюю. До Волина тим самим путівцем не правтесь.

Скавав та й скавав ще, доки опинився в затишному сховку. Данає не пручалася

вже, лише схлипувала важко та штовхалася спересердя. Певно, догадалася вже, хто умкнув її, і ждала, коли настане сій втечі кінець.

Зняв її з огира і, мов дитя, поніс поперед себе до хижі, Там уже, в хижі, як став розмоізувати, зізнався:

Не бійся, солоденька Данайко, се я, Келагаст. Вид, казав, що не можу поїхати в таку далеку путь пучи смуток у серці, і таки не поїхав. Бо найбільший і смуток йшов від жадання мати тебе за жону, а Мезіра за сина.

На ту мить зняв із неї покривало і не встиг отямитися, отримав такого, що іскри з очей посипалися, ляща. Ідного, а там і другого, за другим третього.

— Ти що? — звівся на рівні й заслонився від неї, до х& гнівної і до сказу лютої, рукою, — Ніби сама і хотіла бути моєю.

— Хотіла-м, та не так, не так, не так! — кремсала його > ниску з одного і з другого боку, доки не знесиліла, й і того вимучена страхом-тривогою, а ще мукою-обидою, | вже знесилена, присіла біля ложа й схилилася, плачуІ, на ложе. — Як ти посмів? — питалася крізь сльози. — міг дозволити собі таке?

— Наставниця сказала...

— Бевзь один! — обернулася люто. — Чи наставниця . гла подумати, що ти не тямиш, до кого залицяєшся? Іто я тобі, що ти дозволив собі умикати? І Плакала та й плакала. А вже як виалакала жалі свої, ініелася й сказала, печально доглядаючись до Кела-

Ета.

— Ти осквернив сим своїм вчинком мої найліпші почуиня до тебе. Найліпші, чув?! Тепер... тепер, коли не Винайдеш способу, як повернути мені славу непорочної | ікони і матері, можеш не сподіватися, що будеш послюб"лений зі мною. Ліпше руки накладу на себе, аніж дозі"юлю те.

— Позирав на неї, ніби кіт на мишу, і думав: "Ано, така йвже й накласти на себе руки, коли дозволити більше, віж дозволив оце". Аби не лишалася певною: він таки бевзь і не достойний бути їй мужем, скинув із себе осмоту ганьби й заходився дошукуватися, як повернути непорочній донині Данаї її непорочність. І вже тим, що недовго шукав виправдання для себе, здається, умилиїїf вив Данаю. Бо таки спритно обернувся і мудро намислив. Повіз княжну в свій табір і сказав мужам, з котрими не так давно умикав її: те, що знають вони про умикання княжни Данаї, най забудуть, що знали. Віднині він і всі, хто був з ним у Добритовім оседку, не таті, а ті, що одбили Данаю в татей і повертають її тепер у отпій терем, незаплямовану татями.

— Утямили, що речу?

— А так!

— Винагороду за сей достойний мужів вчинок матимете від Данаї, як прибудемо з ромеїв. А зараз коня княжні. Повернемо матір синові її — і знову в путь.

А сам собі завважив, доки саджали в сідло Данаю; "Ось ти, Келагасте, й почав із лжі".

XII

З якогось часу між втікичів почав ширитись поголос, ніби князь київський збирав на Полянах люд і мав намір заселити ним степ за Дніпром.

— Що збере він на Полянах? — знайшлися обізнаніші. — Не полянами, нами, втікичами, має заселяти.

— А се ж з якої речі?

— Та з тої, що втікичі ми, чужі йому. А степ справді тра заселяти — обри пішли звідтам.

— Хай селить кого хоче, тільки не нас.

— Ано, де це видано? Он скільки поту пролили, корчуючи пні, обробляючи дядини. Тепер, коли підготували собі ниву та утвердились на благодатній ниві, маємо лишати? Кому й пощо? Не підемо, люди! Не підемо — і край!

Богданко спершу дивувався таким поголоскам і, признатися, не зовсім вірив. Коли ж дійшло до того, що люд втікипський зібрався до Дитинця на віче й покликав його перед себе, мусив повірити.

— Вгамуйтеся, людове! — закликав до тиші. — Князь київський не за горами. Завтра візьму з собою мужів та й вирушу до нього. А там напевне вже знатиму, що намислив він. Від себе ж обіцяю вам: на переселення не пристану. Бо, як і колись, сюю на мислі бабці Доброгніви: не в ратних поєдинках благодать людська — в труді і в супокії. А ця земля найбільш придатна є для того. Іншої, скажу киянам, не потребуємо.

— А ще скажи, — кричали з гурту, — не хтось інший, ми зробили її плодоносною землею. Із пущі, повідай їм, зробили плодоносною, то чому маємо уступати комусь?

— Ано, і се скату. Будьте певні!

Далебі, вірили йому: і вгомонилися по тих запевненнях, і роз'їхались по восях доволі швидко. Бо зникли вірити. Ще не було такого, аби князь Богданко казав одне, а мислив і чинив інінс. Тож не чинитиме казпачиго й за сим разом. Навіть тоді, як поляни чи князь долянський захочуть зламати його силою, все одпо по аїде супроти доброї волі люду свого. З цією певністю вирушав у путь. З нею доправився і в лїв. Був, щоправда, дещо спантеличений нежданим: князь, сказали, нездужав. Іти до немічного а таким, як у Втікичів, клопотом, не випадає, ясна річ. Одначе ж і на Втікич повертатися ні з чим теж не гоже. Що скаже люДові, коли повернеться? Тупцювався і не знав, як йому бути. Аж чує: кличуть.

— Князь довідався, що ти тут, — довірливо мовив стардий із княжичів, — і велів зайти. Просив недужого простити йому за невчасне —"вторгнен-

Еня, та Острозор, здавалось, і не слухав його.

— Як добре, що боги надоумили тебе, княже Богданку, Прибути до Києва, — стримано й доволі кволо заговорив, — Занеміг я, а діла стольні кличуть у похід.

— Отак навіть?

— Не лякайся, похід сей не буде ратним. Антське [сольство правиться на чолі з вітцем твоїм до стольного Цгорода Візантії Константинополя. Комусь із нас теж на|лежить бути там. Ось я й надумав послати тебе. Казав щось про вигоду, що її матимуть анти, коли і-поновлять із ромеями ряд, про те, що відсутність обрївсу степу

убезпечує обводи землі Троянної і стелить їм ; путь за Дніпро, до самого Дону.

— Сіверяни давно уже обсіли Сіверський Дінець, обсідають і Влтаву. Чому б нам не сісти на благодатній землі Задніпров'я, хоча б і по Альті, Трубежу?

— То князь і се хотів мені сказати?

— Се також.

Слушнішої нагоди заговорити про те, з чим прибув до Києва, й шукати годі. Та чи треба? Бесіда он в яке русло пішла.

— І як маю розуміти те його казання? Тан, як подекують на Втікичах?

— А що подекують на Втікичах?

— Ніби князь памислив зняти люд втікицький з обжитої ним землі й перекинути за Дніпро. Землю ж їхню, так щедро политу потом і возведспу в плодоносні поля, передати росичам.

— То лжа є, — спохмурнів Острозор і силівся звестися. — Підла і не гожа думаючих мужів лжа. Заселяти землі за Дніпром кому і без вас. Се одне. А друге, за кого князь Богданко мас мене? Невже я давав йому привід так погано думати про себе?

— Досі не давав, а се дав якимсь робом. Іюгояс від росичів ішов.

— І ти повірив поголосу?

— Як міг не вірити, коли зібралося віче і зажадало аиати правду. Тому й прибув до тебе, аби почути її. Острозор ліг на постіль і стомлено заплющив очі.

— Я інакше мислив про тебе, княже втікичів, — сказав перегодом. — Коли так, не підеш із сольством, інших пошлю.

Богданко відчув: паленіє видом, а як повестися, не втямить. Обернутись і піти? Негоже яось. Попросити прощенні? А чи так уже й завинив? Десь же зродилася вона, бесіда про переселення втікчів. А де ще мала зродитися, як не в хоромах князя чи серед тих, що тирлюються біля князя?

— Комусь вигідно було, мабуть, посварити нас, — зітхнув сумовито, — ось і пустив поголоску. Саме ж пересеяення ве в вигадкою.

Хотів було розкладатися та й піти, одначе згадав: кяаь-бо в немічний, і стримав себе.

— Не бери сього близько до серця. Добре вже те, що поголос виявився лживим. Не міг я не прибути й не побесідувати з тобою, коли он як зворохобився люд на Втікичі. Зваж, ми я" хотіли б ночувати себе чужими на твоїй землі. Коріння родів наших міцно переплелось вже. Рубати його не тільки негоже, а й противне здоровому глузду діло. Тож забудь, княже, про незгоду, видужуй.

І вже тоді, як сказав се, поклонився і вийшов з опочивальні.

Втікичі не цураються Києва. Коли раз, коли й двічі на літо правлять сюди хури із збіжжям, ведуть корів, комоией на торжок, звідтам привозять сіль, рала, мечі та сідла. Зате князь втікицький коли й буває в Києві, то лиш тоді, як кличуть діла княжі або кличе київський князь. А такий клич буває нечасто, коли раз на літо, а коли й раз на п'ять літ. Може, саме тому город цей за кожними відвідинами видається Богданкові новим, досі незнаним. І потреба приглянутись до нього за кожним разом своя. Колись

полуденні ворота вабили, стіни, що ними обнесено город, потім — княжий терем, капище при теремі; тепер вразила вксокость, на яку вознеслась твердиня полянського племені пад рікою, далина, що стелиться від крутонаді на полуночний схід від города, а надто повноводі ріки, що зливаються нижче по течії в одну й котять привільні сині води до моря, в краї полудеїпії. Та, дальня ріка, Дніпром паював .луетельви, лише врїод об'явигься на цій руг. По цій же, що під крутопаддю, снують та й снують. ви. Одні, спорожнившись, одпдивають від торжка в до,х, інші прибувають. З усього видно, не лише полянські сіверьські, з інших земель теж в.

"Князя Острозора можна зрозуміти, — став на мислі. — Їму ве випадав бути байдужим до супротивного берега, р степу, що стелиться та й стелиться за Дніпром. Тота вмя въздаєть колись сторицею. Як і Дніпро, коли весь ане полянським".

ХІІІ

І— дуліби з древлянами, і поляни, і удагаї не забарилася відгукнутися на клич князя Вояота, прислали людей, гідів скласти всеантьєке сольство, прислали й подарунки, ар їх мають піднести в Константинополі імператору, імпевтриці, сенаторам, причетним до укладання ряду. А сам олот не почував себе ладним вирушати в таку далеку уть і в таким важливім для всієї землі ділі. Та несподіва слабість, що її зродила розмова з Миловидою, надовго —доклала його в ложе й підточила надійну ще, адавадвсь, рилу. Відлежуючись, зборов ніби її і на ноги став, дякую миловидиним ласкам та клопотам волхвів-баянів, а си|ли тієї, що була в тілі, не почував. Через те й не може стати ва твердій мислі, яку путь обрати, правлячись до Кон|стантинополя: таки морем чи сухопуттю? Кутригури не будуть після розмови з їхнім ханом перепобою, пропустять сельство через свою землю. І Віталіан зустріне достойно, певен, дасть супровід, до самого Константинополя доправить антів недоторканими. Та ба, се он яка тривала і зморва путь. Все верхи та верхи. А ступою весь час не правитимешся, більше риссю та вскач. Морем було б простіше і надійніше, коли б море видалося на той час справді гостинним. Як здолає його в один і в другий кінець, коли розбурхається? Чи не стане йому ще гірше, ніж на суходолі? Колись добре зносив хитавицю, одначе то було колись, вважай, тридцять літ тому. Тепер і князь Волот не той, і сила не та. Таке відчуття, що й поспішити треба з сольством до ромеїв та з укладанням ряду з ромеями. Не певен, що через зиму зможе вже податися в такі далекі мандри.

І все ж де буде ліпше? На якій із двох мандрівок май зупинити свій вибір? Таки на морській? Мабуть, що так. Там принаймпі сподіванка, що не застигне в морі бурі, а застигне, можна вийти на берег і переждати К. Тож так і' повелить слаи із земель содружних: лишайте, братове, комоней у Черні, лаштуйте подію, бо правитимемося Дністром, а там лиманом і морем.

Ще одне мав зробити до від'їзду: побесідувати якось із Миловидою. Сама не своя ходить відтоді, як сталася його неміч, далєбі, винною почуває себе, а заговорити про свою вину не посмів. Як може їхати в таку далеку путь і не заспокоїти її, лишити при мислі, що таки винна?

Воно, коли вдуматись, то так і в. Мала б спитатися перед тим, як навертати доньок

до своєї віри, чи вітеп' їхній згоден на те, чи треба це їм? Зсволовила, а чому, не втямить. Досі за нею не водилося такого. Ставить віру і право кожного обирати її незалежними від родинних уз, вище від них? Далебі, що так.

Аби не лякати більше, ніж налякана вже, влучив нагоду й повелів замирено:

— Лишаю вас надовго, Миловидко. Поклич синів, довжок, побесідувати тра.

— І малих?

— Атож.

Постояла, роздумуючи, й тоді вже сказала:

— Радимко, Добролик і Світозар серед дружинників. Либонь, надвечір аж прибудуть.

— То надвечір і збереш усіх.

Уже як сталося воно, його повеління, і Миловида пішла, виколисуючи в собі нові тривоги і стару печаль, збагнув, догадується, про що йтиметься. Збагнув і одумався. Нащо сказав так: і малих? Чи для малих годитиметься те, що налаштувався повідати дорослим? А втім, най уже буде, як є. Бесіда ся чимось скидатиметься на прощання, а попрощатись, вирушаючи в таку далеку путь, мусить з усіма.

І старші, надто доньки, і найменші, чи то самі по собі перейнялися тривогами, чи були напучені вже материним словом, — заходили до просторих хоромів, в яких вітеп' їхній полюбляв думу думати та й усіх, хто вдавався до нього, приймати, бажали йому гараздів та й всідалися на лавицях, тихі й насторожені, видно було: очікують не знати чого. Лише ті, що прибули з поля, не хотіли чи не встигли уподібнитися іншим. І найстарший — Радимко, і два середульші — Добролик та Данко — зайшли недоречно збуджені та рвйні, ба навіть опісля, як розглянулися, не вгомонились. Лише презиралися з матір'ю, сестрами, вітцем і ждали, що їм повідають.

Казав уже мамі вашій, — почав князь, — і вам оце кайу: правлюсь далеко і надовго. Господинею і повелительЕОЮ всім у теремі і на столі лишаю матір Миловиду. Рать | діла ратні покладаю на Стодорка і Власта. Будьте послушні їм і дбайте про те, що велітимуть вам. Тобі, Радимку, Е вам, доньки мої, — поглянув у той бік, де сиділа Злата з Миленою, — ще одне буде повеління: яко старші, тримайтесь мами і допомагайте мамі. Ну, а ви, — вдався до найменших, — завжди були у нас добронравними отрочатаЙг, гадаю, такими й будете?

— Будемо, отче, — твердо пообіцяв за всіх старший із рійці — Світозар. — Вертайте здорові з тамтих ромей, про ас не майте клопоту в мізках, а тривоги * серці. Буде, як Цв, злагідно і гоже.

— Спаси біг за певність. А тепер ідіть собі, ми ще поесідуємо тут із старшими та а мамою. Малі підійшли, поцілували вітцеві руку на прощання та рушили один за одним до порога. Світозар теж із Ними. ІТоді вже, як провів усіх, затримався біля дверей і сказав, Долаючи сум'яття:

— У мене прохання, отче.

— Кажи.

— Як будете в ромеях, придбайте там перегудницю, а то ^й гуслі найгодніші.

Княа довго і пильно дивився на нього.

— Тобі дали ми з мамою ім'я Світозар, сподіваючись, ЇЗДО ти станеш провідною зорею для всієї Тивері, окрасою ураті тиверської, а ти все з пипелами бавишся, про гуслі рівлиш.

— Бо любі мені є. '— Ну, ну, — князь йому. — Хай буде так. Тішся, доки молод, гуслями. Придбаю, коли там, у ромеях, в такі. Як 'на мене, вони в слов'ян лиш знані.

— Він вельми ліпотно співав, отче, — озвалася Милана, отроча зачинило за собою двері. — І на дуді, пипелі мтинав таке, що не всякий зугарен.

— Нічим іншим не бавиться, — похвалилася й Злата, — лаше грає та й грає, надто там, у Соколіній Вежі. Піде на ивяє чи на узлісся, ляже усамітнений та й витинав на всі пади. Я не раз підкрадалась і чула.

Князь слухав їх уважно і думно. Коли ж стихилися, сказав:

— Кожному своя утіха. Ось тільки чи личить вона княжому синові. Ну, та повелів уже: доки молод, най тішиться. Підросте — порозумнішав. Я ось чому залишив вас, — звів на інше. — Невеселі думи .обсіли мене перед походом сим. А може, й погані передчуття — хто відає. Тому маю поговорити з вами.

Доньки не знали, про що піде річ, дивились, насторожені, і ждали. А Миловида одразу ж потупила зір і вкрилась червінню.

— Може, най отроки ідуть собі, — порадила і глянула благальне на мужа.

— Ні, хай чують і знають. Мова піде, діти мої, про те, як жити вам надалі і якого берега триматися. Ви знаєте, люд ваш споконвіку молиться своїм богам, тим, що є сущими на острові Буяні і шлють звідтам благодать свою для всіх, хто вірує в них і є вірний їм, має за ту віру твар земну і злаки земні, а ще — медоносні дощі на землю-плодоносію. З того живе, на те уповав і уповатиме. Ви ж, — глянув на доньок, — чомусь зреклися а чи маєте намір зректися їх. Хотів би зватв: хто наоумив вас і що спонукало до того? Най мати ваша Миловида вірує Христу — у неї були на те свої причини. А що вас примусило зректися своїх богів, уповати на Христа?

— Ми не зреклися, отче, — не переставала дивитися на нього й дивуватись Милана.

— Як то — не зреклися? Ніби я не видів, як ви молилися.

Денька хотіла сказати щось і спіткнулася на слові.

— Молилися, однак не зреклися. Ми всього лиш прохали Христа, аби заступився. Хіба не відаєте: мати Миловида тому й увірувала в нього, що не наші боги, а Христос зглянувся на її благання ревні і одвів в останню мить жертвовного ножа, порятував вас для неї.

— Пусте речеш! — розгнівався Волот. — Мою долю визначив жереб, правдивіше — воля ясноликого Хорса. Невже забули, що матір вашу принесено йому в жертву? Як можна не пам'ятати цього і уповати на іншого, чужого нашим родам бога? Невже не відаєте: боги не простять вам відступництва, а люд тверський тим паче. Доки я — князь і є серед вас, вдаватиме, що нічо не бачить і не знає, а не стане мене, скарає за відступництво, і найтяжчою карою. Чула, Миловидо, що речу?

Як сиділа, не підводячи очей, так і лишалася сидіти.

— Господь сказав, — мовила тихо, — хто не здатний вірити, той не здатний і терпіти. Вір мені — і витерпиш.

Не підвівся, охоплений полум'ям гніву, і не підвищив, як личило б мужу і князю, голосу. Дивився лиш на жону свою довше й пильніше, піж досі.

"Он як обернулося те, що благовів перед нею і дозволяв ромеям возити їй образи святих, письмена їхні. Навчилась тих письмен і ще сильніше увірувала".

— Я малію перед тобою на силі, жоно моя, — мовив уголос, — тому не можу бути суворим з тобою, як і гнівним на тебе, та сказати скажу: се мої діти, і має бути так, як я волю. На їхню долю й без того багато випало.

— Чи я приневолюю їх? Скажи, Милане, і ти. Злато?

— Знаю, — не став слухати доньок. — Приневолювати не приневолюєш, та спонукати байками про Христа спонукаєш. А тим вселяєш і віру в нього. І письмен задля того навчила, аби читали ті байки.

— Я, кпаяже, всього лиш добра їм хочу.

— Не бачу того.

— Вислухай і побачиш. Ти он який вік прожив і між люду бував немало. Либонь, знаєшся ж на ньому.

— Ну то й що?

— Невже не удостоверився: на горе-безліття один є лік і одна розрада — пошук істини.

— Вона, гадаєш, у вірі Христовій?

— Не кажу так, одначе не кажу й ні. Сам помисли: що робить людей алчними, а відтак і підлими? Лише одне: жадання ситості, величі, слави. А що робить їх гордими? Та те ж, що й алчними. Одне лиш горе-безліття змушує людей ворухити мівками, ставати добрими і мудрими людьми. Ніщо інше. Волоте, лише воно. Так само як добрість робить людей щедрими, а щедрість душевна — воістину великими. Чи могла я стати твоїм донькам на заваді й не допустити їх до письмен — витоків пізнання, Коли бачила: вони прагнуть пізнати себе?

— Гадаєш, то буде для них утіха й порятунок?

— Ано. Не дивися так і не помишляй, муже мій, ніби волю, аби доньки твої в ім'я пізнання істини й надалі чкили в безлітті. Одного хочу: аби пізнали себе, коли вже сталося так, що спізналися з безліттям. "Я не зверну вже її з сеї путі, — стає на думці Волот. — Як же в нас буде і що буде?"

Помислив і вже потім вирік свої мислі вголос:

— Знати себе не вадить, зраджувати лиш не тра.' Як на мене, ти мала б про інше подбати, жоно моя: аби і Злата, і Милана знайшли собі мужів достойних та слюбних. Ото й буде те найліпше, що можеш зробити для них.

Миловида не перечила, одначе й згоджуватись не поспішала.

XIV

Товар лангобардський і хури із збіжжям прибули до Скіфії разом із слами від короля Алвоїна.

— Король ваш, — сказали ели, — шле привідці аварського племені каганові Баяну бажану живність і хотів би мати взамін за неї не лише тверде слово, а й підписаний папірус про спільну виправу супроти гепідів, як і саму виправу.

Баяв спромігся на сяку-таку подяку за живність, та коли дійшло до угоди, не поспішав підписувати її.

— Гепіди перебувають під захистом імперії, — сумнівався вголос. — Виступити супроти них — означатиме виступити супроти ромеїв, посваритися з ними.

Сли лангобардські презирнулися між собою і вже потім вирекли свій подив:

— Чи каган не відав про те? Чи він і без того не перебував у сварці а ромеями?

Не хотілось виказувати себе, а проте м не міг не глянути тієї миті на Нандиха. "Се ж як розуміти?" — питали його очі.

І Кандих не забарився пояснити.

— Король Алвоїн, як і сли його, не менше обурені клятвoporушенням ромейських імператорів щодо тебе, повелителю наш, ніж ми, твої піддані. Вони відають, як повівся Юстин Молодший із слами нашими в Константинополі, і ладні єднатися а нами в потугах ратних не тільки супроти гепідів, а й супроти ромеїв.

"О Небо! — ледве стримував себе, аби не вибухнути гнівом, Баян. — Що він каже? Хто дозволяв йому вести в лангобардами річ про виправи супроти ромеїв?.."

— Король наш, — стали на поміч Кандихові лангобарди, — велів переказати тобі, повелителю аварів: коли ми знищимо гепідів, яко силу і ромейську опору на Дунаї, нам ніхто не завадить тоді ходити спільним походом не лише до Фракії чи Македонії, — під сам Константинополь. Об'єднаємося із сусідньою Скіфією і згуртуємо силу, проти якої не вистоїть вся ромейська імперія з її палатійськими когортами. То й буде вона, помста за все: клятвoporушення, віковий глум і вікові кривди. Доста терпіння! Най торжествує воля знедолених і знеславлених!

Згадка про знеславлених тлумить одну і зроджує в серці іншу хвилю: відплати-мсти. Лангобарди правду кажуть: по сусідству з ними і їхньою Паннонією бурлить невгамовний слов'янський люд. Коли його прибрати до рук та пустити на імперію, можна затопити всю її, принаймні до моря.

А проте в Баяна вистачає глузду і терпіння не виказувати себе всього й одразу.

— Наші першородні мислі були, — каже слам, — виділити в поміч королю лише окремі турми. Коли ж король Алвоїн має такі, як чую тут, наміри, є потреба іти всім.

— Істину кажеш. Король теж такої мислі. Нащо половинитись? Приходь і сідай всім родом своїм у землі Гепідській. Здвоєна сила наша та сила скіфів, що живуть а-поміж нас, дасть нам спроможність твердо стояти на Дунаї, ходити звідтам, куди захочемо і коли захочемо. То було те, що треба, і все ж каган не поспішав казати: згода:

— Земля, що під гепідами, багата?

— О так.

— А самі гепіди? Що знайдемо в них, коли прийдемо?

— В обиді не будеш, привідцю. Король казав уже тобі:

Сірмій і всі його скарби — твої.

— Того замало. На комоней, череди корів, отари овець багата та земля?

— Цим переважно й багаті, з цього и живуть гепіди. Як і всі. Хліб ще сіють.

— Тоді в угоді між нами має бути и таке: усе, що добудуть авари у гепідів мечем, буде за аvaraми, що добудуть лангобарди, належатиме лангобардам. Коли на все це буде згода, я підпишу папірус і за два-три дні рушу на середній Дунай.

Тепер сли лангобардські не поспішали казати: згода.

Позирали на кагана прибитими смутком очима і відмовчувалися.

— Чи не здається каганові, що він надто мало залишав нам? Король інакше мислив: аvaraм по звитязі буде земля гепідська, нам — те, що добудемо в гепідів.

— А сама звитяга над гепідами? Хіба того мало? Не мені ж — вам вона потрібна.

Питатись, крім самих себе, не було кого. Іож сли, помонявшись, сказали:

— Згода,

Коли все, про що домовлялися, було списано на папірусі і каганові лишалося поставити іїд угодою між двома сторонами відбиток великого пальця, зиркнув на слів допитливим позирком і вже потім поцікавився:

— Турми ваші, скажімо, одразу ж підуть ва гепідів. А де подінуть роди свої, усі, що мають, набутки? На чийй землі знайдуть їм прихисток?

— Далебі, на нашій. Те саме по собі зрозуміло, достойний.

— Можливо. А все ж буде ліпше, коди й це запишемо на папірусі.

Сли не перечили, однак від себе додали: доки триватиме виправа.

Про те, що лангобарди правились із сольством до аварів, може, й стало для когось гласністю. Було їх немало — дві сотні, та й правились не раз — двічі; хтось міг примітити й пустити поголос по землі Ромейській. А як стадося, що той поголос обігнав аварів і встиг зворохобити ромеїв, да так спритно, що когорти імператорові опинилися в Сірмії та Сінгидуні раніш аварських турм, те, певно, Небу лиш відомо. Були десь поблизу і випередили хана з його турмами чи про лангобардські перетрактації а хав"м знали гепіди і вдалися за поміччю до імператора?

Як би там не було, в розбрат на Дунаї втрутилася сила, яку не можна не брати на карб. Втручання те міняло все і міняло не на ліпше. Баян заліг з тої okazji у нашвидку розбитому для нього наметі, гейби ведмідь у берлозі, і не зважувався показуватись королю лангобардів на очі, король лангобардів відсиджувався в своєму теремі-палаці в стольнім граді Норику і теж не зважувався іти ва розмову до Баяна.

Один так собі мислив. Ромеї — не крєвняки мені, рано чи пізно маю з ними стятися. Та було б ліпше, правдивіше найліпше, коли б січа з імператорськими когортами сталася після того вже, як всядусь на землі Гепідській, та відчую себе волостелином на ній, та замаю союзників надійних — і короля франків, і лангобардів, і слов'ян-склавинів чи, як іменують їх лангобарди, скіфів. Без того соуау і без таких фортець на Саві та Дунаї, як Сірмій, Сінгидун, про звитягу нерозумно думати. Що ж вчинити, коли так обернулося? Відсиджуватись і ждати чи обійти Сірмій, Сінгидун і прибрати до рук всю

іншу Гепідську землю?

Короля Аивоїна непокоїло інше. Імператор багато сказав тим, що обсів обидві гепідські фортеці — і Сірмій, і Сінгидун. Дуже можливо, що скаже ще більше, коли він, Аивоїн, об'єднається з обрами і зніме меч на гепідів. А проте як може не піти тепер, коли покликав аварів, коли ті авари пришили й аатоїили собою всю Паннонію? Ото тільки й лангобардів, що в оседках та на ниві поблизу оседків. Балки, вибалки обсажені наметами та кибитками аварськими, випаси, пустирища — їхнім товаром. Поки споживають те, що мали, та те, що дали їм, цівбіди. А що буде, коли споживуть? Вони ж не стануть церемонитися, полізуть на поле, до оседків і братимуть усе, що можна буде взяти. А то пряма путь до розбрату.

Ні, тепер уже що буде, те й буде, а йти супроти гепідів мусить. Ромеям теж непереливки, двадцять літ уже ріжуться і, далєбі, не скоро перестануть різатися з персами. А коли так, далі Сірмія і Сінгидуна можуть і не піти.

Одначе чому мовчить каган? Ані сам не йде, ані слів своїх не присилає. Вважає, що він, король лангобардів, обманув його, пообіцявши Сірмій, і тепер перебуває в гніві чи всього лиш перепочиває після виснажливої путі?

— Що гепіди? — цікавився в тих, які прибували з обводів.

— Потішені тим, що мають підтримку від самого імператора, і збадьорилися. Одні п'ють із ромеями вино, інші гуртуються на обводах, ба навіть роблять нічні вилазки. На табори не зважуються нападати, а між таборами шастають поночі, грабують люд, палять оседки.

— Робіть те саме і зведіть мене з каганом. Хочу бачити його в себе і говорити.

Придворним не вперше чути таке — знають, як звести короля з високим гостем. Найліпший спосіб — гостина, покоролівськи забавна і щедра. Та коли барони Алвоїдві постали перед Баяном і запросили, розкланявшись, на королівські лови, де, пояснили, високому гостю буде і вольготно і втішно, каган, на подив баронів, не виявив розчуленості і не висловив своєї ласкавої згоди. Як сидів зосереджено-суворий, так і лишився сидіти.

— Скажіть моєму ратному побратимові королю Алвоїну, що каган аварського племені не має на те часу. Він не затим так далеко вів турми, аби тішитись ловами. Одні має і матиме, доки не улестить себе звиягою, мислі: як повергнути супостатів наших, гепідами іменованих.

— Король радий буде почути се.

— Коли радий, то хай прийде до мене й почує. Так і скажіть: волю бачити його і говорити. Барони отетеріли.

— Достойний, — зважився і сказав один, — Король Алвоїн перший запросив тебе на гостину. Ти крєвно образиш його, коли відмовишся й не прийдеш.

— Чи до образ і ловів, коли йдеться до ратної виправи?

— Гепіди нікуди не втечуть, з гепідами встигнемо ще і поквитатися. Коли не волієш брати участі в ловах, прийди на гостину, поділися а вами приязним словом, теплом серця. Так велять наші покони, негоже цуратися їх.

Баян не звик до того, щоб йому перечили, та зараз не почував чомусь злоби.

— Скажіть королю, — погодився зрештою, — на гостину я прийду. Одначе сам, без мужів. І король теж має бути сам. Час не терпить і замислене нами діло теж. Маємо поєднувати гостину з ділом, а діло з гостиною.

Домовились не чіпати ромеїв у фортецях, одначе й не зважати на їхню присутність, піти здвоєною силою — аварів і лангобардів — у землю Гепідську і припинити існування гепідів яко королівства в Подунав'ї. Аби не виказувати себе і своїх намірів, з'єднану силу двох племен гуртували далі від землі Гепідської. На те не треба було седмиць, за два-три дні і тисячі лангобардські, і турми аварські стояли націлені на похід, ждали лиш повеління. А його не було та й не було. Те багатьох дивувало, навіть серед наближених. Догадувались, ба певні були: щось затіяли їхні привідці, а що, лише їм, далебі, й відомо.

Подивовані завжди далекі від істини. Ці теж неблизько стояли коло неї. А проте не так уже й далеко. Про домовленість привідців обох ратей знали ще деякі, та тих обізнаних не було нині ані в таборах короля Алвоїна, ані серед турм Баянових. Привідці послали їх таємними послухами в землю Гепідську; одних — до ромеїв і тих, що веселяться купно з ромеями у Сірмії та Сінгидуні, інших — до самих гепідів. На тому наполог і того домігся каган Баян: доки не знатиме до подробиць, скільки в фортецях ромеїв, що мислять з приводу розбрату між гепідами та лангобардами ромеї, де стоять, скільки мають під рукою, а скільки в дальніх оседках воїв гепіди, де, зрештою, є нині король їхній Кунимуид, — виправи супроти гепідів не починатиме.

Тож відсиджувалися тепер і ждали та прикидали в мислях, якими путями підуть, яку силу кинуть супроти тих гепідів, що таборяться поблизу, яку — в глибинні марки землі Гепідської.

Коли послухи прибули, а підслухане та вивідане виявилось доволі втішним, король перший поспішив до кагапа й став перед каганом у його всликохапському наметі.

— Пора, союзнику. Труби в ріг, бий у тимпани, клич свої турми в похід. Король Кунимунд усе ще тішиться імператорською поміччю й ділить із привідцями ромсйських когорт веселе застілля; вої гепідські, ті, що таборяться на обводах землі своєї, перейняті тим, що й король, почувують себе в благополуччі й не баряться мати з благополуччя потрібні вигоди. Настав час підняти всю нашу силу й кинути на них, як домовлялися: на пересічень і накриття всієї землі Гепідської.

— У мене інші звіди, Алвоїне.

— Як то?

— Не втримавсь я, послав услід тим, що рихтував ти, вивідникам своїх. Днями вони привели кількох гепідів, серед них і привідцю турми гепідської. Він, як і твої послухи, стверджує: гепіди певні, заступництво ромеїв утримає від вторгнення і лангобардів, і аварів. Тому благоденствують. Сам того не підозрюючи, полонений виказав, ніби у них на найближчій седмиці велике свято. Се правда?

— А так...

— Коли так, то ми дозволимо їм відсвяткувати його, одначе і тільки. Одразу по

святі, коли солодко спатимуть з хмелю, пустимо на них всю свою силу і в один день станемо володарями Гепідської землі, ба й самих гепідів.

Королю не припали до серця ті ханові зволікання. "Іменує себе он яким хоробрим, — казали його очі, — а тоту хоробрість свою не поспішає являти, під п'ятою тримає. Чи не одмінив була намірів? Чи не пішов блудом лисячим, ставши турмами при Дунаї?" Серцем чув: з цим ханом чи каганом треба бути обережним і ще раз обережним.

— До того свята ціла седмиця, — заперечив несміливо. — А за ту седмицю всього можна діждатися.

— Чого — всього?

— Хоча б і нових ромейських когорт.

— Не буде їх. Імперії потрібні фортеці, більше нічого їй не треба.

— Як знати... А втім, хай буде по-твоєму. Седмиця — не вічність, седмицю можна й переждати.

Над Дунаєм і далеко поза Дунаєм солодко покоїлася приспана за ніч тиша. Над Дунаєм і в ближніх до нього зарослях слалися долами густі, схожі па розлитий набіл тумани, а в тамтих туманах сонно бовваніли знеможеш літньою млістю дерева, спали упокорені сном і тишею птахи. Лише пугачі та їхні сородичі — зловіщі не дрімали, кублились по дуплах-криївках і перегукувалися час від часу: пу-гу, пу-гу або перелітали й кричали надривно: кни-кни-кни-кви! Далєбі, бачили і знали: не па лови палінгтувався люд окольннй. Он скільки його по яругах та урочищах, на долах та видолинках. Суворий і німотний, мовчазно-зосереджений. Як і комоні, що при людях. Чи від таких жде хтось услади? Чи такі не кличуть у поміч зловіще і зловіщих? Воістину собраття є. Завирували он, сполохані кимось, вихопилися на комоней, пруть та й пруть видолинками до ріки. Навіть холодна о цій порі вода не спиняє їх. їхали, доки їхалося, твердю, не стало під ногами тверді — пішли плавом. Лава за лавою, турма за турмою. Схоже, що намислили запрудити собою Дунай. Одні зникають у тумані, буцімто й справді поглинаються рікою, інші не зважають на те, йдуть услід поглинутим, на місце поглинутих. І всі — мовчазно, ні на що не ремсвуючи, ні на кого не нарікаючи. Як тут не кричати "пугу" і не возноситись духом, чуючи зловіще?

А супротивний берег мовчав. Нічим не виказував себе тоді, як підійшли й посунули в Дунай аварські турми, лангобардські тисячі, німував і після, коли ті турми та тисячі виходили з Дунаю й затоплювали собою видолинки, гаї та урочища по другий бік ріки. Бо сталося так, як і передбачав Баян: спали захмелені гепіди, їм не до тривоги було.

Першими не пробудилися від сну сторожові в подунайських вежах, за сторожовими — ті, що спочивали в солодошах хмільних по сусідніх із Дунаєм сельбищах, а вже потім не поминула кара за безпечність і табори. Обри уміли вторгатися в лави супостатів своїх навальне, та вміли проникати й тихо. Спішувалися неподалік від табору, обкладали сонних гепідів і, впавши хмарою, різали підряд і на вибір, на вибір і підряд — кому як лягало на серце.

На сонних не в кожного знімається рука — від крові сонних навіть бувалих у бувальцях нудить. Та чого не вдієш за гуртом. Он скільки вколотилося їх, тих, що

прийшли взяти гору над гепідами, й поспішають тепер, гнані жаданням, як і страхом. Чи в такій велелюдній різанині переситишся ремеслом татей і утримаєшся від татьби? Заніс меча раз, заніс удруге та й мусиш уступати місце тому, хто напирас ззаду. Коли ж тих, що напирють, тьма, то де тут до вагань і де до нудоти? Піддається один з другим силі виру людського, переймається виром і не тямить, що чинить. Зате опісля, коли табір залили кров'ю та впевнилися: тепер у гепідів не буде сили, спроможної вийти супроти аварів, не визнавали за потрібне приховувати своє місце в звитязі, являли себе всім і по можливості голосніше.

Турми аварські не перли, як водиться в інших, суцільною лавою. Йшли на пересічень і краяли землю Гепідську на шматки. Аби виділи гепіди і певні були: супостат всюди, від нього немає рятунку, не буде й пощади.

Її й справді не було. Гула земля під ударами тисяч і тисяч кінських копит, гуло потривожене стогоном безжально битої землі небо, а в донедавна чистому, вимитому росами аері зависала темними шлейфами пилюга. Гейби оповіщала всіх: йде непоборна сила, єдиний рятунок від неї — здатись на милість звитязців, поступитися всім, що маєш.

Та кому хочеться поступатися хижею, що захищає від негоди, маєтністю, що є у хижі, а тим паче втіхою-жоною, такими младомладими і такими беззахисними перед безліттям дітьми? Усе те було досі благодаттю, хай і якоюсь, все ж долею. Тож і збирались, хто міг ще зібратись, до гурту, єдналися в силу. Мізерна була вона супроти об'єднаної сили обрив і лангобардів? А так. Коли король не вистояв із своїми тисячами, де вже вистояти їм, сотням. І все ж стояли до пори до часу. Вже потім десь зміталися лавиною й губились у лавині, а все, що піддавалось вогню, бралось вогнем, в чому була нужда супостатам або всього Лиш забава, бралось супостатами. Мужів в'язали і берегли осібно, младомладих жон і дівичь також осібно. Лише стариню та малих не брали до полону. Коли самі не підверталися під стріли та мечі, лишали в хижих.

Плач і стогін ішов донедавна святковою й веселою в святешних забавах землею. І слалися дими, ревла трубним голосом непоєна та недоєна худоба, іржали кобилиці, що втратили лошат, а ще головніше — полишені напризволяще лошата. Авари, як і лангобарди, не зважали на те. У них одна турбота — ломитися в глибинні марки Гепідської землі, дрібнити та тяти силу гепідську.

Коли каганові доповіли якогось дня: король Кунимуид покинув своїх воїв і сховався за стінами Сірмія, напевно знав уже: виправу завершено, можна почувати себе звитязцем. Одначе турмам не сказав того. Зібрав під свою руку найближчі й повів до стін захопленої ромеями фортеці.

— Видайте нам короля Кунимунда! — зажадав через нарочитих.

Турми грали тим часом під стінами й казали тим: "Послухайтеся, бо й вам те буде".

Та ромеї не устрашилися їх.

— Король Кунимунд і його герцоги перебувають під захистом імператора, — сказали. — До нього й шліть сольство.

Баян хотів було стояти на своєму, та вчасно опам'ятався і вгомонив себе. Чи треба

так далеко заходити? Взяттям Сірмія започаткує похід супроти імперії. А то занадто буде. Варто пождати, що скаже імператор про його вторгнення у землі гепідів, про воседля в Подунав'ї. Коли усе це зійде задаром, ще запитає в тих, що засіли в Сірмії та Сінгидуні, де король і чому не віддали йому короля повержених ним гепідів.

XV

Роди аварські понад сотню літ бережуть у пам'яті звитягу над савірами. Скільки ж берегтимуть вони ці дві останні — над утигурами і кутригурами та над гепідами? Стільки ж, як і попередню, чи забудуть так само швидко і легко, як і здобули? Не повинні б. Он як торжествують, відчувши себе звитяжцями, і як возносять привідцю свого аа те, що мудрістю своєю проклав путь до таких звитяг. А то знаменна прикмета. Що пам'ятне серцю, те пам'ятне надовго, тим паче коли та пам'ять — утіха для всіх.

Дзвенить веселіє повсюду, квапляться сородичі каганові, ставлячи намети, готуючи застілля. Буде-бо великоханське торжество, і таке, якого роди аварські, далебі, й не знали ще. З тої нагоди обрано найліпше місце в землі Гепідській — на узвишші, що підходить до самого Дунаю й возносить усіх не лише над його голубінню, а й над світом, звезено з підклітей гепідських стільки яств та напоїв, стирловано стільки отар овець, що ними можна уситити люд Дакії й Паннонії, разом узятий. Воно й не дивина: на торжество кличуть усіх, причетних до звитяги. А їх буде та й буде. Тож дбають не лише про застілля, а й про привілля, як і про житло. Звідтам, де стане стійбище каганове, і з ближніх до нього околії відселено всіх до єдиного гепідів. На чільнім місці возведено великоханський намет, поряд — намети тих, що завжди мають бути під рукою в хана, за ними — житла його жон та дітей. Супроти великоханського намету і на чималій відстані від нього — надійно захищені від негоди столи, за якими повелитель аварів прийматиме іменитих гостей, ще далі — наметиопочивальні, а вже по околіях — житла для всіх із роду Баянового і тих, що готують застілля та прислуговуватимуть на торжестві.

Кликались на визначений день і гості. Коли той день настав, Баян не міг не потішитися з шани, якої удостоювався він не лише від своїх, а й від сусідів. Король Алвоїн привів із собою стільки лангобардських герцогів та баронів, що з них можна було б зрихтувати турму. Диво невелике: спільно брали гору над гепідами, чом не повеселитися тепер купно з побратимами і не воздати належне такому побратимству. Франкський король Сигеберт утримавсь від гостини, сольством відгукнувся на запросини нового сусіди. Однак чисельність його сольства, челяді, що прибула із сольством, недвозначно казали: він розуміє значимість звитяги, що її здобули авари над гепідами, як і значимість воседля аварів на гепідській землі. А того доста Баянові. Не ждатиме ж величальників від імператора ромеїв. Імператор хай посидить у себе в Августіоні та помислить тепер, кого втратив він, зрікшись союзу з аварами, і кого придбав собі в особі аварів, що сіли в Подунав'ї.

Досі гості бачили кагана у великоханському наметі, на ьйкладеному килимами столі. Нині виїхав назустріч їм верхи і в супроводі хакан-бега, радників та терханів. Був, як колись, ясноликий і величний, та, на відміну від того, колишнього, незвично веселий

і збатьорений, піднесений духом, а відтак доступний і приязний.

Та доступність спонукала лангобардів, як і франків, до бесіди.

— Вітаємо кагана і його роди з блискучою звитягою.

— І з воседлям на взятій мечем і сулицею землі також.

— Каган, бачимо, став міцно над Дунаєм, — лестили франки, — сподіваємось, і надовго.

— Як уподобаємо землю, що стала нашою, та як миритимемо з сусідами.

— Сусідів не вибирають, достойний, а сусідами шукають стежу, що веде до замирення.

— Ано, — пристав до тієї бесіди й король лангобардів. — Хто знаходить таку стежу, той живе у мирі й благодаті. А земля тут, кагане, така, що ліпшої годі й бажати. Сухе дерево встроиш навесні — і росте. Пощо правитися кудись ї шукати іншу?

'' Урочистості почалися з величання Баяна родами і турмами аварськими. На вигоні, перед великоханським наметом і далі вздовж наметів, вишикувалися по один і по другий бік вої аварські на добірних, суспіль гнідих, з буйними білястими гривами комонях, далі від вигону — теж по один і по другий бік — тлумився інший аварський люд. Поява кагана, а куппо з ним і найбільш достойних пошанування терханів, радників та гостей була зустрінута голосними, довго не вмовкаючими здравицями. Необізнаним із річчю аварською гостям важко було второпати, що саме виголошують вони, та по тому, що було написано на ликах воїв, як і всіх інших, по високо піднятих до неба мечях, по тому, зрештою, як ставився до всього, що діялось довкруг, сам каган, неважко було догадатися: авари віддають данину хоробрості і мудрості свого привідці і віддають на всю широчінь вдячних сердець.

Дивуватися з того годі, перечити — тим паче. Земля Гепідська — благодатна, це правда. Он яка ріка котить у пониззі хвилі, он які доли стеляться довкруг і які зела на долах. Чи за таке привілля і за таку багатообіцяючу благодать не варто пошанувати привідцю, що мужністю своєю і розумом своїм вивів роди в землю обітовану і до почайн обітованих? Бігме, це кожному зрозуміло, як те, що зараз білий та погожий день.

Урочистості, як і звеличання, не вичерпали себе на плацу перед святковим людом і святковими турмами, вони продовжувались і за столом, з тією хіба одміною, що тут не обмежувались словесними величаннями, до пишних слів і а учтивих поклонів додавали й дари. Король франків повелів слам своїм передати каганові Баяну як знак особливої його прихильності і визнання величі звитяжної мідійський щит і меч харалужний. Коли дійшла черга до короля лангобардів, той повелів привести з обозу й показати каганові та й усім, хто був у застіллі, свій дарунок — білого, мов сніг, огира, такого дужого і такого прудкого та звабного, що на ньому лише богам дозволено їздити.

Усі помітили: коли перший дарунок лише потішив Баяна, то цей, лангобардський, і вразив неабияк. Підійшов і милувався огирем зблизька, поплескував по вигнутій дугою шії, бавився гривовою і знову милувався, та світив вдоволеними очима, та прицмокував, чуючи вдоволення, а то й хвалився вголос: які е на світі дива і яка то приємність бути володарем такого дива.

Не вдарили видом у бруд і одноплеменці. Чи то знали, що даруватимуть гості, чи тільки догадувалися: дарунки будуть щедрими, — виждали, доки вляжеться гомін та вип'ють здравицю на честь королів-сусідів, і виставили на чільне місце в застіллі хакан-бега.

— О повелителю! — зично й розчулено мовив Атель. — Мужні сини аварського племені і вої непереможних турм, воздаючи дань тобі, мудрому привідці і мужньому воїну;

ладні були б покласти до ніг твоїх всю ойкумену. Колись, може, й покладуть, визнаючи заслуги твої перед родами нашими. Та нині обмежуються тим, що кладуть доли і гори землі, добутої в гепідів. А ще підносять тобі, нащ ясноликий привідцю, цвіт поверженого в звияжних січах племені. — Він плеснув у долоні — й молодші з терхаїїв вивели з сусідніх наметів та поставили перед Баяном сто младомладих, здатних засліпити близною тіла свого, дів. — Кожна турма, — продовжував по тривалим мовчанні Атель, — прислала тобі з усіх бранок одну, зате найліпшу гепідську діву. Прийми цей дар наш, як свідчення нашої особливої вдячності тобі і шани до тебе. Хай множиться рід твій, хай буде воістину великою велич його.

Хакан-бег не обмежився, що показав Баянові бранок. Завваживши неабияку зацікавленість Ясноликого дівами, підійшов до них, знічено-наполоханих, й став повелівати всім і кожній зокрема підійти до свого повелителя, показатись йому зблизька й засвідчити шану.

З того міг би вийти неабиякий конфуз. Діви ще тісніше збилися до гурту, здавалось, і не збираються коритися, їм те, їм се — дарма, знічуються більше, ніж сама зніченість, гнуться перестраховано й ховаються одна за одну. Не станеш же показувати при гостях канчука. Та й хто відає, що буде завтра, післязавтра з одною та другою. Котрусь закатують, домагаючись покори, а котрась стане, гляди, першою ханшею, найулюбленішою жоною повелителя. Як поведеться тоді хакан-бегу? Така жона страшніша кагана.

Чи й знайшовся б, що вдіяти з бранками, коли б не знайшовся сам Баян. Вийшов з-за столу і не став зважати на дівочу зніченість. Зупинявся біля кожної й усміхався потіщено, а то й брав за підборіддя, та приглядався до виду, та виважував масними від перенасиченого вдоволення очима. А ще повелівав щось кожній після оглядин. Гепідські діви лише догадуватись могли, що саме. Напевне, знатимуть пізніше. І вжахнуться, дізнавшись, і вітця-матір кликатимуть на поміч, і руки заламуватимуть у відчаї-гузі. Та дарма, ніхто й ніщо вже не пособить. Одне лишиться: оплакувати долю свою, так голосно і так безнадійно гірко, що не лише Небо, доли та гори почують і понесуть сумну з сумних вість у світи: плачуть діви на Дунаї.

XVI

Давно-бо сказано: побори страх перед недосяжним і матимеш недосяжне. Чи з нею, Миловидою, не те саме було? Он як боялася покинути монастир і рушити в незбагненне далеку путь, що пролягла від Фессалоніки до Тивері, а сталося так, що розбила глека з ігумсією, зважилась та пішла — і таки домоглася свого: і путь, і страх

здодала, і .чемлі пітця свого досягла.

Тепер аж, по багатьох літах удостоверилася: не Божейки — князь Волот був визначений їй Ладою. Се з її волі сталося так, що вдерлися на тому передлітті ромеї в їхню Тивер, що Божейко приглянувся у Фессалонікі навікулярієвій і змушений був кинутися з ласки навікулярія у вир морський. Не хтось інший, таки вона, мати Лада, вчинила так, що звела Миловиду з князем Болотом — і там, у мізійському Маркіанополі, і в наметі над лиманом, і тут, на Тиверській землі. Ано, ось уже двадцять сім літ живуть куппо та слюбно, шістьох синів понесла від нього, ба й виростила. Старші не отроки вже — мужі, такі, що й на місце князя стануть, коли звелить, а не схолонула, бач, серцем, як був жаданим їй, так і є. Присяйбіг, як був, так і є. Бо втіху серцю дав і простірволю убезпечив. Таку, яка може лише снитись.

"А гнів отой? — згадала мить, коли застав її із доньками за молінням. — Чи не є він початком прикрої незлагоди?"

Залагодила ж ніби, а ще більше має залагодити, доки діждеться князя з ромеїв. Вогнищанка ж бо в, стоїть на княжім місці при столі. Хто заборонить їй розкинути мізками та бути діяльною, повестися в відсутність князя так, як міг би повестися сам князь, а то й ліпше? Чи то не подив був би для нього і пе втіха, якби повернувся і угледів у діяннях жони таке, чого не сподівався, про що не мислин і не гадав? Присяйбіг, і подив був би, і утіха неабияка. А втіха розтопила б лід у його серці й вернула б їй князя таким, якого давно і надійно знає. Ось тільки з чого почне і що вдіє? Збере раду мужів і поцікавиться в них, чим опечалений, чого потребує нині люд тиверський? А чи мужі ратні відають, чим опечалений люд? Чи в них, упоених добутою звитягою, на мислі зараз його печалі? Ні, вона буде мудрішою і скличе тих, хто ближче стоїть до люду, властиво, самі є людом: впряже комоней у повоза й поїде. по весях окольних, побесідує з релейними, старійшинами родів. Там винишпорить усе, що належить винишпорити.

"Допоможи мені, боже, — молилася. — Не на пагубні — на добрі діла націлюю мислі і наміри свої".

Була, як і до того, доброю та лагідною з усіма, одначе явила несподівано для всіх і схильність бути владною. Побувавши на околіях та набачившись там, як бідують жони мужів, що полягли на бородищах, повеліла довідатися в Черні й по околіях стольного Черна, скільки є їх таких, затим покликала чільних у раті княжій мужів і запитала: чи то гоже, аби вдови полеглих пнулися із шкіри на ниві ролейній, а мужі відлежувались тим часом у затінку дерев та уповали на і е, що відробили своє на полі ратнім? Може, годилося б піти цієї спечної пори та стати в поміч тим, хто он як потребує її?

Хто перечитиме, коли каже така, як їхня, княгиня і каже діло? Зголосилися привідці сотень, відгукнулися 'на їхній клич мужі, не кажучи вже про отроків, та й пішли збавляти на общинних нивах нагуляний на дозвіллі жир. Жали, та складали в копи, та ласували яствами, що їх готували й подавали на стіл вдови. І седмицю, і другу, і третю отак.

— Ви теж ідіть, доні, — сказала Златі та Милані тоді ще, як довідалася: на княжі

уділи поблизу Соколиної Вежі також послано женців, — Най челядь готує яства та питва, пригощати ж мужів маєте ви. Так велить покон родів наших: найсмачніші яства не видадуться смачними, коли братимуть їх не з рук господині-вогнищанки.

Доні не перечили... І відгукнулись на її речницю охоче, і поїхали. Тож і вдовольнили матір слухняністю, і заспокоїли твердо. Одначе ненадовго. Не одразу, перегодом десь, проте не витримала, навідалась і до Злати, і до Милани. Кинула оком на те, що робилось на полях, як велось доням, та й осміхнулась сама собі.

— Мені, бачу, немає потреби втручатися, — сказала при всіх. — Младомладі господині без мене дають тут лад. Чи може, се тільки нині, при мені? — "звернулася до того з мужів, що недалеко був від Милани та поглядав стомнозамилувано на Милану.

— Що ви, матінко княгине, — заступився за княжну. — Тутки й до вас так було, і після вас, сподіваємось, буде не гірше.

— Помагай біг.

Сказала та й поїхала в зворотну путь, ждати з ромеїв князя. Певна була: усе йде як слід, князь буде вдоволений нею.

І не помилилася. Він не лише вдоволений, потішений був неабияк тим, що угледів на полях, надто тих, що ближче до Черна. І жоні своїй не поскупився воздати належне коли почув із вуст мужів: се її умисел — допомогти вдовам' а тим і общинам, котрі найбільше втратили на бородищах і мають сутяж через те пепомірпо велику. Та ще більший подив, а вслід за тим і втіха відвідали князя, коли настала веректа, а по веректі зачастили до його терема мужі д недавніми вдовами й казали, переступаючи поріг:

— Просимо князя й княгиню до нас на воседля.

— Узяли слюб?

— Або. Вельми потішені тим і хотіли б ділити тоту потіху з князем та його добродійною й велемудрою княгинею. Радів за всіх, а найбільше за свою княгиню.

— Усякою вже знав тебе, моє золоташко, а такою й не сподівався знати.

— Якою?

— Чула ж, що казали послюблені: велемудрою.

— А хто так прозоро й щедро воздавав мені колись хвалу: "Ти не тільки вродою богоподібна, ти й мудрістю достойна бути серед богів"?

— Не забула? Гай-гай, коли то було!

Приплющив стомлено очі, пригадував, далєбі, а пригадуючи, силився уявити себе, Миловиду в тім далєкім і смутнім уже часі.

— Що дав би я тепер, — сказав, вертаючись із своїх солодких мандрів. — Еге, що дав би тому, хто зміг би повернути нам бодай мізерію загублених у клопотах та на бородищах літ!

— Таки шкодуєш за ними? Чи мало були купно, чи то й усе вже, що було?

Поглянув на неї, роздумуючи, і вже потім зважився:

— Погано я почуваю себе, жоно моя мила. Боюсь, недалеко вже той час, коли доведеться зізнатися самому собі: це усе вже.

Видивилася не знати як і закам'яніла тілом, слова не здатна мовити.

— Не кажи такого. Волоте! — стямилась нарешті. — Утіхо моя, щастя моє, не тра так думати. То ти стомився лиш, то тобі видалося. Чи муж, що здолав он яку відстань у ромеї і з ромеїв, може брати собі таке в тямок, повинен так занепадати духом?

Вона була неабияк переполохана, геть вкрита тривожною хмарою, і Волот поспішив розбити тоту хмару, став відступати від свого, погоджуватись із її судженням. Путь, справді, он яка була, вона. Миловида, далебі, правду каже: то лиш стомився у путі і надломив силу. Спочине — все стане, як було, вони ще житимуть та й житимуть.

— Знаєш, що намислив я, вертаючись із ромеїв, — похвалився, завваживши, що жона заспокоюється вже і сушить в очах сльози. — Перекладу ні перекладу невдовзі деякі княжі повинності на синів найстарших — Радима і Добролика. Най вчаться при мені та звикають княжити. Dorослі-бо є і змужнілі вже. А я тим часом перепочину та матиму змогу побути з тобою, найменшими нашими.

— Мудро намислив, муже мій. Зроби так, най справді беруть дещицю на себе та звикають княжити. Я теж, — згадала щось і посвітліла видом... — Я теж приготувала для тебе втішну новину.

— Еге? Яку ж саме?

— Милана й Злата наші не сьогодні то завтра прийдуть і скажуть нам те, що казали тут послюблені: просимо дозволу на воседля.

Дивився на неї німотно і не йняв віри.

— Ні, се правда? Таки знайшла для них мужів?

— Не я, самі знайшли, коли були у полі.

— Хто ж вони?

— Про те спитай у Злати та Милани. Не все ж я та й я, най і вони щось скажуть.

— Світку мій, — казав і не зводив із Миловиди розчуленого погляду. — Коли се станеться... Чуєш, жоно моя, коли се станеться, я, либонь, і справді помолодію літ на десять. Хоча б для того, щоб воздати тобі за все це належно і достойно.

XVII

Дядько в Світозара — муж твердого норову. Коли настає час навчання, нікому не уступить, сирицю вимне, а таки доможеться свого. Проте Світозарові і він потурає. І не тому, властиво, не тільки тому, що се княжий син. Надто вже іірозоро виділяється отрок з-поміж усіх інших — і тих що ходять під його, дядьковою, рукою, і тих, що колись ходили. Всього лиш шістнадцять літ має за плечима, а статечністю та й тверезістю мислення старших за себе, ба зрілих уже перемудрить. Невже се тому, що до ратної науки мав материну, чужоземних письмен навчився й хилиться тепер не так до муштри, як до книги, котру постійно має з собою, та до сопелі ще. Так грає чорнобожий син, що й камінний не лишиться байдужим, заслухається. А втім, до чого тут письменна? Інші княжі діти теж вчили їх, а закинули, бач, книгу, меча тримаються, а паче всього коня. Радим ще так собі, Добролик же ліпше, ніж дівку, пестить свого огира: і чистить, і купає, і гриву розчісує щораз. Коли ж випадає гнати його полем, мов буря пре, такий, що й не спинився б, коли б не мав повеління спинитись там і там. Вогонь, а не отрок. А сей тихий та розважливий.

Коли дає йому уроки ратні, на лету схоплює і чинить, як велить. А вибралась вольготна година — уже й забув, що с тота паука: або книгу читас, усамітнівшись, або на сопелі грає.

— Світозарку! Чи чуєш, Світозарку. За першим, як і за другим покликом ніколи не обізветься. Десь аж за третім підведе голову й запитає:

— Ви до мене щось маєте?

— Ано. Хочу знати, як ти мислиш собі бути князем на Тивері, коли такий?

— Ніби я мислю про те.

— Пробі! Нащо б було тоді віддавати тебе до мене в науку?

— Всяка наука, дядьку, може знадобитися, коли вона — наука. Вашу теж маю знати, хоча б на те, щоб умів при потребі захистити себе.

— Гадаєш, то й усе? А інших хто вестиме на січу?

— На те є старші брати. Мене до іншого хилить.

— Виджу і змушений буду казати про те князеві. Я відповідаю за тебе. Коли не візьмешся як слід за ратне діло, таки скажу.

Не сподобалося чи таки не хотів би, аби байдужість його до ратного діла доходила до вух вітп'я, кинув грати, довго й допитливо дивився на свого навчителя.

— Гадаєте, можна примусити робити те, що не лягає на серпе?

— Хо! Коби не примушували, що б із таких, як ти, було? Бур'яном росли б.

— Ніби мене примушує хтось читати письмена й знати, що в письменах, грати на гусях, на сопелі?

Примовк дядько. Спершу дивився витрішкуватого, як і отрок перед сим, далі крекнув ніяково і потупив зір.

— Мені а тобою важко говорити. Буде ліпше, коли говоритиме князь-вітець.

Націливсь було йти вже, та отрок затримав його.

— Дядьку, — покликав. — А ви хто мепі є?

— Як се — хто? Навчитель.

— Не про те питаю: содруг а чи недруг? Отака ловись. Ні, се й справді не отрок, а міх із солідами.

— Був би недругом, чи піклувався б про тебе і чи сушив би себе тобою?

— А письмена інше кажуть: "Ліпші содруги ті, що дають добру раду, і ліпші з діянь також ті, що увінчуються добрими наслідками".

— То я ж і хочу, аби діяння мої увінчалися добром. Світозар промовчав.

— Далєбі, ми по-різному розуміємо його, — сказав переогодом.

"А западись ти", — розгнівався старий і не став більше змагатися, звівся й пішов пріч.

Мав бесіду з князем чи не мав, про те Світозар не відає. Мабуть, таки не мав, бо он коли повернувся до отнього терема, а вітець ані пари з уст. Єдине, що примітив за ним отрок — пильніше, ніж досі, доглядається, коли трапляє йому на очі, та уважніше дослухається до пісень. З власної спонуки чи дядько справді-таки мав із ним бесіду?

Аби вдовольнити тоту увагу та пильність, ніч не спав, складав слово до слова,

бринькав на струнах, аж поки не вловив те, що хотів уловити: пісня зродилася в серці і звеселила серце.

Мало не до півдня спав по тих муках. Коли ж виспався та пообідав купно з усіма, Милана, яко гостя в їхній оселі, перша підсіла й заворкотіла до Світозара:

. — Заграй щось, братику, потіш нас.

— Що ж саме, сестро?

— Те, що на воседлі в мене грав. Ти так усладив тоді всіх грою на гусях та співом, що брав за серце і сіяв блаженство.

. Не був проханий, тим паче, що прохала Милана, найбільш содружня і найбільш сердечна з ним з усіх братів та сестер. Одначе заспівав не тієї, що на воседлі.

Гей, у садку хміль, хміль

По тичині в'ється.

А мій ладо-солодашко

Од сорому гнеться.

Од сорому гнеться,

По кущах-ховав,

Мене, дівку-колисанку,

За басиху мав.

За басиху мав,

Тому так і боє.

Коби знав він,

які ми а ним

До пари обоє.

Милана сміється, та дякує, та зазирає Світозарові у вічі.

— Звідки ти, братику, знаєш уже таке?

— Яке?

— Ну, що є ось такі молодці: слюбний тобі, сам жадає слюбу, а підійти до дівки не сміє.

Осміхається і зирить на неї скрадливо.

— Коли нікому не повідаєш, скажу.

— Присяйбіг. Нікому й нізащо.

— То знай, — схилився до вуха, — сам є такий.

— Йой! — остудилася враз і сказала так, що всі чули: — Уже маєш ладоньку? Отрок спохмурнів, ба й гнів явив неабиякий.

Ти ж присягала! Милана удає з себе подивовану.

— Ніби я в сім присягала. Всього лиш догадку висловила, а ти у гнів мерщій. Пробі, Світозарку, посоромся старших.

Сокорила та й сокорила біля нього. А тут мати нагодилася. Нічого прикрого не казала, лиш осміхалася та пломеніла звично. Зрештою підійшла й сіла поруч.

— Не май на сестру гніву, Світозарку. Ми й без казань її знаємо: нічо з нічого не буває, ано. Співай про сподіване та тиш себе сподіваним. Для молодості то блаженство з

блаженств. Коли ж бо й співати, як не в молоді літа.

— Правду кажете, матінко, — прибирає поважного виду, а все ж не без лукавства зауважує Милана, — най співає, доки молод є. Бо забариться — може й прогаяти сподіване.

— Не прогає, — мати їй. — Ніби дівки не відають: ті, Що співають, мають надмір солодошів у серпі, а ті, що складають пісні, — і дум високих за чолом.

Світозар винагороджує кривну свою вдячним позирком.

— Коли б же всі так мислили, матінко Миловиде, як ви.

— А хтось мислить інакше?

— Мало не всі.

— І я також? — ширить очі Милана.

— Ба ні, ти в нас, сестро, багато чим схожа на маму, ось тільки 'жартівниця велика.

Милана аж пломеніє від радості, далєбі, знову вчепилася б за брата та домагалася б, аби грав та співав їй свої співанки, коли б не нагодився по якімсь часі вітець їхній та не поклав край її домаганням речнипею-смутом.

— Є вісті з Волина-города, — повідав сідаючи. — Клич, матінко, найстарших синів наших, радитимемось, як нам бути.

— А що трапилось?

— Збирається віче землі Троянової, обиратимуть старшого князя на антах.

— То се ж добрі вісті, Волоте. Давно пора. Он як давно поклали на тебе цю повинність, а вона як була тоді тимчасовою, неузаконеною, так і лишилася. Промовчав, ані словом не обмовився про те. Сини були недалеко. Першим прийшов на клич матері Радим, зати́м і Добролик.

— Кликали, отче?

— Ано. Маю побесідувати з вами. Казав уже тут: у городі Волині збирається віче землі Троянової. Хто поїде на нього від старійшин, те визначать старійшини. Нам належить сказати їм, хто поїде від княжого роду. І жона, і діти дивилися на нього нерозуміюче.

— Як се — хто? — першим озвався Радим. — Ніби старійшини не відають, що має їхати князь?

— Старійшини відають, та я не відаю, чи доберуся до Волина в сідлі.

Княжичі довго й німотно дивилися на вітця свого.

— Коли є сумнів, що не доберетеся в сідлі, то доправимо на возі, — подав голос Добролик, — а їхати вам, отче, тра. Хіба забули: до ухвали віча ви є старшим серед князів у землі Трояновій.

— Забути я не забув, сину мій, та старшим серед князів бути вже не можу. Чую себе змалілим на силі, то чо маю правитися в таку далеку путь? Аби почути там: що то за привідця раті і землі, якого везуть на віче у возі?

Сини примовкли, а княгиня зиркала то на них, то на мужа свого.

— Виходить, комусь із молодців роду нашого треба бути там. Я так мислю.

— І правдиво мислиш, мати, — не зволікав із речницею князь. — Настав час,

соколята мої, — глянув на княжичів, — комусь із вас брати на себе повинність привідці в землі Тиверській. Покон велить найстаршому ставати на місце вітця. Та й все інше каже за те. Тож і радитиму старійшинам послати на віче замість себе сина Радима. Добролик лишиться в мене під рукою, аби мав на кого спертися, коли буде така потреба.

— А я? — нагадав про себе Світозар.

Князь обернувся в його бік, дивиться нерозуміюче.

— Тобі, отроче, рано брати на себе якусь повинність.

— Повинність, може, й рано, а брати науку ніколи не зле. Пошліть, отче, і мене з Радимом. То ж не якесь там, то всетроянське віче. Най побуду між людом та послухаю, що мудрі люди кажуть.

Знайдиш та запереч такому.

— А що, мати? — звернувся князь Волот до жони. — Може, справді, хай їде?

— Коли за мудрістю та за піснями, — осміхнулася Миловида, — то чом і ні?

— На тому й станемо. Будиш Радимові за отрока-джуру в путі. Ну, і на віче підеш поруч із ним. Ти правдиво мислиш, сину: науку брати ніколи не зле. А те, що візьмеш на всетроянським вічі, буде колись як знахідка.

XVIII

Відтоді, як Келагаст повернувся з ромеїв, а в стольнім Волині встиг зродитися і нагулятися поголос про його одвагу в поединку з татями, що посягнули на княжну Данаю, минуло не одне літо, а сподіваного шлюбу між ними і воседля, що знаменувало б шлюб, не було та й не було. Подив тих, що стояли ближче до княжого терема, доволі швидко передався горожанам околій, а з околій повернувся черговим поголосом.

— Келагаст не хоче Данаї, щоб знали.

— Таке скажете. Чого б то не хотів?

— Підіть та запитайте.

— І питати нічого. Чи такої, як Даная, хтось може не хотіти? Чи не виділи, чиї комоні стоять мало не щовечора біля острогу? Не Келагаст не хоче Данаї, Даная жене пріч Келагаста.

— Були там і бачили чи тільки чули?

— Як могла б бути? Від тих, що бачили, чула.

— А коли самі не бачили, то й не кажіть. На кого їй уповати ще, як не на Келагаста?

— Подейкують, князь якийсь прислав сватів-вивідників.

Згадка про князя з чужкраю змусила — і вкотре вже — збудитись та нагадати про себе старійшин родів дулібських.

— Ти відкладала вибори обрання на літо, потім — на друге, зрештою, й на п'яте. Скільки ж можна, княжно? Збagni і втям собі: земля потребує привідці.

— А коли його не обрало серце?

— То бери на себе ту повинність. Гадали, налякають Данаю, примусять її примхливе серце поступитися. А княжна одважилась і сказала:

— Ну то й візьму.

Що вдієш з такою? Станеш доводити, що се не її розуму діло? Що зараз взагалі не на часі — саджати на стіл жону? А чи така послухається? Чи їй мало втовкмачували: осьось обиратимуть князя-привідцю серед усіх князів, і дулібам не випаде тоді бути чільним плем'ям на Антах.

Відбулися старійшини якоюсь обіцянкою та й пішли від Данаї. Жди, мовляв, настане час, покличемо та й посадовимо на стіл вітця твого. А самі не встигли вийти з острогу, як уже змовилися: тепер най Даная помислить, як їй бути; не скликатимуть віче до тих пір, доки сама не пришле гінців і не скаже: "Я обрала собі мужа, приходьте й чиніть, як хотіли".

Змагалися з нею немало, все літо і всю наступну зиму. А таки домоглися свого: Даная поборолла в собі гординю й назвала Келагаста мужем, а роди дулібські пождали чотири седмиці — доки послюблені уп'ються медом та здолають всі, які були, сумніви — і нарекли її мужа дулібським князем. Тепер можна було скликати і всетроянське віче.

Коли прибули до стольного города на Дулібах тиверці, Волин жив уже турботами майбутніх виборів. І людний був, і незвично пожвавлений. Жвавість ту примічали всюди: біля намістя, де має бути віче, і далі від нього. З'їхалось-бо багато, і що найбільше важило—з'їздився люд тямущий, правдиво кажучи, розум і совість землі. А коли збирається докупити розум і совість землі, та для такого важливого, як се, діла, про що інше бесідуватимуть, як не про, діл о, заради якого зібралися? Бесідувать-бо і являти жвавість у бесідах було чого. На Дулібах тільки-но обрали князя, а князь Тивері, той, що в нині замість Добрита і що йому найбільше подобало б бути князем-привідцею у землі Трояновій, занеміг, подейкують, і не буде на вічі, сина Радима прислав замість себе. Як же буде і що буде? Кому ввірять вони супокій землі Троянової і лад між племенами?

На лихо, де спідтишка, а де й одверто стали поговорювати про вибори князя на Дулібах. І обирали його буцім силоміць, і обрали не того, кого слід було б обрати.

Звідки пішли ці пересуди, ніхто не каже. Невдоволені завжди знайдуться, а такі, що підхоплять та примножать шепіт, і поготів. Є такі, певно, серед мужів ратних та й думаючих, що себе воліли б бачити па місці Келагаста, ото й нашіптують приїжджим, а нашіптуючи, сіють непевність чи й гірше — можливе поганьблення дулібів на виборах. Воно, коли бути до кінця щирим, щось водиться за Келагастом, чомусь Даная он як довго опиралася волі старійшин і не хотіла брати з ним слюб.

Тепер, коли дозволяється (а перед вічем, як і на вічі, дозволяється всяке), подейкували навіть таке, що йому годі йняти віри. Ано, буцімто Даная сказала старійшинам, коли прийшли до неї втретє і приперли до стіни: "Бери слюб і дай нам князя", оскажєніла нібито й сказала: "Чи муж — полохта, яку сьогодні можна вподобати, а завтра знехтувати нею? Дайте час приглянутись та зважити".

"...Ти ж сама обирала його, запевняла, що вибрала найдостойнішого. Тепер волієш приглядатися ще й зважувати?"

"Бо таки волію".

Щось тут є і непевне. Одні вбачали ту непевність у Келагастовім домаганні будь-що стати князем і обернути те в неабияку вигоду для себе, інші підкріплювали сю догадку ще й чутими буцімто з Данаїних уст словами. Ано, коли вже діватись не було куди, сказала ніби: "Я згодна, най мужем моїм і привідцею дружини на Дулібах буде Келагаст, а на стіл саджайте сина. Він — єдиний спадкоємний муж набутків вітця мого, йому й бути князем на Дулібах".

"І що ж старійшини? — допитувалися мужі з інших земель. — Пішли чи не пішли на поступку княгині?"

"Ба ні, не поступилися своїм. "Збагни, — сказали, — не сього, то наступного літа збереться всетроянське віче, обиратиме чільного князя землі. Син твій, яко малоліток, не може бути обраний. Невже з-за твоєї примхи дуліби мають перестати бути чільним племенем на Антах?"

"Он воно що! — замислювались мужі. — Он який се князь і що ховається за личиною такого князя! Ну ні, ми — не Даная. На прю станемо, коли так. Ано, самі станемо і інших покличемо".

Бесіди пожвавлювалися, а пожвавлюючись, розпалюючи жагу бажань чи небажань людських. Коли ж прибули тиверці та ствердили те, що було досі пересудом: князь Волот таки не удостоїв сородичів своєю присутністю на вічі, сина прислав замість себе, непевність і зовсім взяла гору над певністю й заповонила всіх.

— Хто ж правитиме вічем?

— Рада старійшин, хто ж іще.

— В тотій раді мав би бути хтось один, котрий правив би і радою, і вічем.

Вишукувались і певніші себе та своїх повинностей.

— Чим сушите голову, — казали. — Кого оберуть із радних, той і правитиме. Гляди, які стали, без привідці кроку не можуть ступити.

Гомоніли, коли тирлувались по околіях, не вмовкли й тоді, як зійшлися на соборне намістя в городі Волині. Бо хоч на віче й кликано тільки мужів та старійшин найповажніших родів, іншого люду теж було та й було. Цікавих у землях слов'янських ніколи не бракувало, а до таких, як ся, подій і поготів. Було їх, некликаних, і з Волина та околій, було і з дальніх від Волина весьок та земель. Хто прибув з старійшиною, що мав похилий вік і потребував опіки, а при потребі й захисту, хто яко отрок при ратному мужу чи челядник при мужу думаючому. Було б бажання, привід завжди знайдеться, тим паче, що й мужі та старійшийш не перечать, аби на вічі були молодші. Надійніше почувають себе, коли кожен має свій захист. А покон всякому дозволяє прийти на віче й бути присутнім підтримати тих, на чиєму боці правда, а то й піднести голос супроти несправедних. Тож і гомонять між собою та ждуть коли вже зйдуть на вежицю радні від племен і скажуть: "Увага і послух!"

А вони зволікали чомусь. Тим користувалися гусларі й заробляли на прожиток грою та співом або зважали на нудьгу людську й баяли нудьгуючий люд байками в супроводі тих же гуслів. Світозарко мав і свої за плечима, одначе не виймав їх із міха — чи гоже йому, малолітку, змагатися з сивими, а то й білими, як лунь, старцями,

обізнаними з усім, що знає люд і що є мудрістю люду? Стояв коло одного і мовчазно слухав, стояв коло другого — і теж слухав. Та потішався, слухаючи, та мотав те, що виспівували чи баяли, на вус.

Там над Бугом, над рікою
Туман слався під горою,
Гей, гей,
Поміж долею людською.
Слався з ночі, слався рано
Та й назвав долю туманом,
Гей, гей,
Не сестрою — лиш обманом.
Щастям-звабою йде долом,
Коли ніч бере всіх змором,
Гей, гей,
Коли ніч бере всіх змором.
Колисав тоді волю
Та щасливу людську долю,
Гей, гей,
Та щасливу людську долю.
А як днина лиш засяв,
Туман-доля десь зникав,
Гей, гей,
Коли гра, її немав.
Там впаде дивом-росою,
Там спливе жалем-сльозою, Гей, гей,
Не солодкою — гіркою.

Княжич Світозарко був, мабуть, аж надто уважний до співу старого, а може, й примітне натхненний тим, що чув із його уст, — гусляр накинув на нього оком раз, накинув вдруге та й поклав правицю на струни.

. — Звідки будеш, молодче? — запитав прихильно.

— З Тивері, достойний. З города Черна, що на Тивері,

— Ов! Так здалеку прибув. Сам чи з вітцем?

— З братом.

— Граєш? — кивнув на міх за плечима.

— Вчусь лишень.

— І хто ж твій навчитель?

— Світ, що довкруж. Та птахи піднебесні. Старий застиг подивовано.

— Ну, то заграй нам щось, иай послухаємо.

— Йой, що ви, — зніяковів отрок. — У мене так не вийде, як у вас. Лише в сором ужену себе своєю грою.

— Грай як вийде. Не на перегонах-бо є. Та й младомлад іще, ніхто тебе не осудить.

— Я досі на сопелі грав собі, — виправдувався, а тим часом знімав міха з плечей, добував гуслі. — На гусях мало доводилось, так, як ви, не втну.

Не лише гусяр, усі, що були довкрузь, не зловтішалися, сиділи чи стояли зосереджено-цікаві і ждали.

Те підбадьорило отрока.

"Що ж їм заспівати? — мислив, а тим часом перебирав струни. — Хіба ту, що не давала спати, доки не вилилася мелосом і не стала піснею? Лячно чомусь, одначе ліпшої у мене, далєбі, й немає".

Пограв спершу, удостовірюючись, як сприйме довкрузвий люд його пісню на мелос, а вже потім подав і голос:

Земле, наша земле,
Буйним цвітом вбрана.
Чом ти для нас, земле,
Мов сердечна рана?
Кличем крєвних кличеш,
Як безліття гряде,
Сонцем в небі сяєш,
Як на добро стане.
Як на добро стане,
Воздаєш медами,
Земле, наша земле,
Благодаті мамо!
Ти одна на світі,
Ти одна, як доля.
Щастя миле серцю,
Ще миліша воля!
Земле, наша земле,
Не плекай злу згубу,
Добрими ділами
Слався поміж люду.
Весели всіх зєлом
Та втішай привіллям,
Будь щедротна, земле,
Засівайся збіжжям.
Збіжжям — не журбою
І не кістьми в полі.
Щастя миле серцю,
Ще миліша воля!
Примножай нам роди
Мужніми синами,
Земле, наша земле,

Благодаті мамо!
Ти одна на світі,
Ти одна, як доля.
Щастя миле серцю,
Ще миліша воля!

Старий гусяр слухав Світозарів спів із заплющеними очима. Отрок тоді лиш помітив те, як урвав спів, а зі співом і гру на гусях. Помітив і збентежився, одначе ненадовго. Бо гусяр осміхнувся тієї ж миті й сказав:

— Он ти який! Чия ж се пісня? Серед поселян почув чи від когось із калік перехожих?

— Як вам сказати? Сама виколисалася.

— Сама? Тобі тобто належить? З твоїх уст пішла? Не став ждати тлумачень — без них, певно, збагнув, що і як, звівся, покректуючи, на ноги, взяв Світозара за руку.

— Ходімо. Ходім зі мною, молодче, покажу тебе навчителеві нашому, старійшині гусярів Будимиру. Най почує тебе та побесідує а тобою.

Світозар не опирався, попросив лиш дозволу покласти гуслі в міх та й пішов слідом за проводирем своїм. Який же був подивований, коли угледів — старійшина гусярів сліпий. Грав, як наблизились, на гусях, наспівував недужим голосом, одначе незрячий був. Задер незвично високо голову й дивився у безвість невидючими очима.

Гусяр-проводир не спиняв його. Став неподалік і Світозарові повелів стати й ждати слушної нагоди. А Будимир співав та й співав, не так голосом чарував усіх, що були довкола, як мелосом, що видобувався зі струн. Здавалось, серця дістають, словами промовляють вони у нього.

— Старійшино, — влучив нагоду й схилився до нього Світозарів проводир. — Я до тебе з чолобитною.

— Якою, Чугайстре?

— Отрока-гусяра привів. Послухай, які пісні виколисали його мислі і який мелос у його піснях.

Старійшина повів у той бік, де стояв Світозар, незрячими очима, схоже, ніби справді бачив його й силився розгледіти.

— Підійди, отроче, — сказав по тому. — Підійди й схились до мене, дай я оглянущу тебе та узнаю, який є.

Світозар підійшов і укляк перед ним на коліна. Будимир простяг сухі свої п'ястуки, обмацав вид його, голову і вже потім відшукав зап'ястя рук, довго і пильно дошукувався ліній на долонях.

— Звідки будеш, молодче? Світозар сказав.

— А чий будеш?

— Син княжий Світозар.

— Матір Миловидою звуть?

— Ано.

— Бував я у вас... Сідай, княжичу, сину доброї матері й славного в людях вітця.

Сідай та заспівай нам те, що вродив дух твій молодечий.

Довкола них збирався та й збирався люд. Усе те бентежило Світозара, і він довше, ніж личило б, вмощувався та пробував струни. Коли ж зважився врешті й хотів було подати голос, звідтам, де стояла вежиця і звідки мали промовляти до віча, почувся клич:

— Увага і послух!

— Стривай, отроче, — простягнув старійшина висушену літами руку й спинив його.

— Кличуть до послуху, зараз почнеться віче. Будь тут. Опісля послухаю тебе.

— На вічі мені тра бути коло брата, старійшино.

— Ото клопіт. Ну, а мені яко старійшині теж належить бути коло вежиці. Домовимось так. Розшукаєш мене, як стане по всьому. Не зволікай лиш, тільки завершиться віче, одразу й прийди. Ми з Чугайстром поблизу вежиці будемо.

Ті, що промовляли до віча з узвишся, казали знане вже: потреба землі і люду збратаних земель скликала всіх до стольного города Волина задля важливого діла. Суть його: на одного з князів землі Троянової мають покласти сьогодні повинність бути відповідальним за супокій на обводах, а відтак за мир і злагоду з сусідами.

— Хто з нині сущих князів достойний бути таким? — запитав глашатай і звернувся до старійшин, що сиділи одесною першими. — Кажіть ви, русичі.

Покон повелівав: старійшини родів мають висловлювати думку більшості, висловлювати ж її належить найстаршому. Отож на вежицю вийшов не князь — високий літній старець.

— Поляни, росичі і втікичі, — сказав він, — визнають за доцільне покласти сю повинність на князя Тивері Волота.

І далі став висловлювати резони. Одне, князь Волот найстарший серед усіх князів, друге, з волі богів і обставин йому і його племені випало сидіти в землі, що споконвіку є торованою путтю для всіх, — тих, що правляться з мечем та сулицею із заходу сонця на схід, і тих, що пориваються зі сходу на захід або з полуденних країв у полуночні. Отож і складається так, що йому більше, ніж будь-кому, доводиться стояти на сторожі супокою в землі Трояновій, іменованій чужинцями землею Антів. Слід взяти на карб і те, що він он скільки літ достойно являв себе в сім чи не найсутужнішим для князів ділі. А коли так, то чому б саме йому не бути за се в одвіті?

Старійшини полян закивали, перемовляючись між собою, головами, їх підтримали уличі, древляни. Тиверці ж і дуліби не явили своєї згоди — відмовчувались.

— А що скажуть тиверці? — запитали з вежиці. І знову підвівся й вийшов до віча з речнипею не ейн княжий — старійшина.

— Князь Волот повелів нам ось що мовити вічу, коли про се йтиметься: він відмовляється від повинності чільного князя на користь князя росів Острозора, бо не почуває себе на силі брати таку повинність. Князь же росів є після нього найбільш умудрепий літами і досвідом, йому, як і князю Тивері, також постійно доводиться стояти на сторожі землі з боку степу.

Коли запитали дулібів, ті промовляли найдовше. Передусім погодилися з мислю

киян: князь Волот, справді, докладав найбільше розуму і сили, аби берегти землю слов'янську від вторгнення чужинців як з боку степу, так і з-за Дунаю. Він більше, ніж будь-хто, умудрений досвідом сольських перетрактацій із чужинцями, як і досвідом походів ратних, йому і тільки йому належало б бути наступником князя Добрита. Та ба, літа й труди надломили його силу, чули ж бо, ще раз явив нам розум свій — відмовився від повинності, яку хочемо покласти на нього.

— Чи ж є резон у тому, щоб чільним князем на антах був князь Острозор?

Дулібський старійшина окинув усіх допитливим зором і вже потім заходився виголошувати супротивні сій мислі резони.

Передусім не можна забувати, що загроза землі Трояиовій зі сходу відпала: обри пішли за Дунай, а більше там немає кому погрожувати. Друге, вторгнення в землі збратаних племен найбільш ймовірне нині з-за Дунаю. Де Київ, а де Дунай. Чи можуть кияни знати, що діється на тотих обводах, а відтак і дбати про супокій на них? Трете, не можна не брати на карб, що найбільш надійним союзником антів у сутичках із Візантією є слов'яни-скла. вини. А до них найближче стоять дуліби. У дулібів і тільки в дулібів склалися з тими сусідами віддавна добрі стосунки. Та й від Дунаю дуліби не так далеко, як русичі, і сусіди узвичаїлись: коли є потреба вести з амтами перетрактації, треба правитись до дулібів. А, окрім того, на княжім столі в дулібів сидить нині достойний віри і до. віри князь — Келагаст, син славного в родах наших сла і, мужа думаючого Ідарича, брат передчасно загиблого Мезаміра і муж доньки Добритової Данаї. Чи сього не доста, аби удостовіритися: у привідці дулібів є всі резони бути чільним князем на Антах.

— Хто б мене, людоньки, похвалив так, як я себе зугарна похвалити, — почулося з натовпу, котрий, хай і не чДуже ще, все ж починав непокоїтися.

— Ано, чи то велика заслуга — бути сином славного мужа чи мужем славної в родах жони? Ви скажіть, де він явив себе яко князь, ваш Келагаст?

— У січах з обрами Келагаст був серед перших мужів. Саме на нього князь Добрит покладав найсутужніші повинності, саме його тисяча явила себе грозою супостатів.

— Се правда, — підтримав хтось збоку. — Келагаст достойний муж, що й казати.

— Молод ще, щоб бути привідцею всім. Най побуде князем на Дулібах та явить себе яко муж думаючий.

Ведучий підніс моча, силився не дати розгорітися полум'ю.

— Прийде час, явить. Був уже з князем Волотом у ромеїв, бачив і відає, що то в сольство, як має тримати себе на перетрактаціях. Та й з Мезаміром ходив колись. Забули хіба?

— А чо ждати? — почувся дзвінкий чийсь голос. — Най зараз явить себе, ото й побачимо, який із нього муж думаючий

— Ано! Острозора знаємо, най явить себе Келагаст отоді бачитимемо, за кого подати голос!

— Ви забули, є ще Зборко, князь уличів? — силився перекидати хтось, та його не стали слухати. Одні сказали: Зборко нічим не явив себе, що свідчило б про достойність,

інші удали, що не чули про Зборка й домагалися свого: най вийде і явить себе Келагаст.

— Чому лише Келагаст? Острозор теж най виходить і являє!

— Сказано-бо, Острозора знаємо.

— Хто знає, а хто й ні, най виходять оба!

— А так, оба най виходять!

Старійшина силився переконати віче в противному: чи се можливо? Де той, з ким мав би стятися один і другий, яко мужі думаючи?

— Най один із другим стинаються!

— І се — безумство! Істину встановить хто?

— А люд! Ви, старійшини, нащо тут? Вічем правила господарі — дуліби. Їм не до снаги була ся вимога. У словеснім поєдинку з вічем і найбуваліший може опростоволоситись, а їхній князь не такий бувалий та битий, щоб знайти в собі і достойний розум, і належну витримку та велеречивість. Тож і ухилялися від цього та опирались, як могли. Аж поки ті, що домагалися словесного поєдинку з князями, не дошкулили болісно.

— Дуліби звикли бути чільним племенем на Антах і за всяку ціну хтять залишитися ним. Хіба не видите: вони й бевзя ладні посадити на чільне місце в землі нашій, аби, лиш він був дулібом.

— Не забувайтеся, де ви і що кажете!

— А те, що є. Най вийдуть князі! Воліємо мати бесіду з князями!

— Князів на вежицю! Воліємо бачити князів!

Кричали, здавалось, усі, і крик той змусив поступитися. Вийшов і вклонився люду вічовому князь київський Острозор, за ним — і Келагаст. Перший осміхався чомусь, Другий силився приховати бентегу. Воно й не дивно. На Антах віддавна так ведеться: коли той, кого саджають на княжий стіл, не здобув ще загальної прихильності, неодмінно має здобути її. Такого кличуть перед очі й вимагають явити себе у бесіді, а вже як дійде до бесіди, всього можна почути — і кпинів, і таких дошкульностей, що від них у п'яти заколе. Треба мати неабияку силу волі, аби витримати все те і не зірватися та не явити себе таким, що не вміє бути терпеливим.

— Скажіть, князі, — подав голос хтось із мужів думаючих, — чи певні ви, що повинність, яку покладаємо на вас, посильна вам?

— Певним може бути лиш той, хто не відає, що се за повинність, — відповів Острозор.

— А ти, Келагасте, що скажеш?

— Без віри не буває певності, а без певності — звияги. Хто вірить, той і здатний переяти змогу.

— Гора! Келагаст узяв гору! Хто ще воліє вийти з ним на прю?

Наперед виступив Світозар.

— Я.

Ті, що були найближче і бачили його, весело, одначе й незле засміялися.

— Молод ще. Рано сунути носа в поважні бесіди мужів.

— Правда ваша: я молод. Одначе ви не чули ще, що я хочу запитати князів. Вислухайте, тоді вже й судитимете, слід чи не слід сунути мені в се діло носа.

— Най каже, чо там.

І Світозар заговорив до князів:

— Повідайте нам, привідці росів та дулібів, як вчинили б ви, коли б котресь із племен Антії захотіло жити осібно від усіх інших антів?

Князі презирнулися.

— Чи не тиверці мають такий намір? Ти ж княжич із Тиворі, я не помиляюсь?

— Так, я княжич із Тиворі, ти не помилився. Зате помилився в іншому, Келагасте: виказав, хто ти є. З-поміж мужів знову пішов сміх.

— А що скаже князь Києва?

— Князь Києва не радив би такому племені виходити із братньої єдності й жити осібно, бо воно неминуче загинуло б.

— Гора! Князь Острозор узяв гору!

— Так, — погодився Світозар. — Князь Острозор узяв гору, хоча и сказав не все.

— Мав би поцікавитися ще, — не став ждати його присуду Острозор, — чому таке плем'я захотіло вийти із братньої єдності?

— Ано. Передусім мав би поцікавитися, що спонукало тоте плем'я вийти із союзу збратаних, і усунути тоту спонуку.

Старійшини збуджено стали перемовлятися між собою.

— Ще маєш щось питати, молодче?

— Маю. Князь — привідця раті на бородищі, він же — і судія люду, що не замирив між собою. Яким має бути князь-судія?

Острозор знову знайшовся перший:

— Суворим і справедливим.

— А князь Келагаст що скаже?

— Те саме: має бути суворим і справедливим.

— Шкода, коли так, — не вдовольнився Світозар. — Мені здається, що се не відповідь. Суворість, гожі князі, різна буває. І справедливість також. Одна є істиною, інша лиши може з нею. Ще інша й зовсім далека від істини. В усякім разі, у кожного своя суворість і своя справедливість. Вагу має інше: князь-судія зобов'язаний судити так, аби той, що наніс обиду, не поривався наносити її вдруге, а той, котрого обидили, не зневівся в існуванні справедливості.

— Гора! — дружно вигукнуло віче. Молодець взяв над князями гору! Слава такому! Слава й хвала!

Пря з князями набирала не скільки гострого, як потішного вигляду.

— Голоси поділилися порівну, — казав старійшина, що правив вічем. — Один — за князем Острозором, один — за Келагастом. Є ще бажаючі щось знати та домагатися?

— Є.

— Віче слухає.

— Най скажуть оба, з яким наміром беруть вони на себе повинність старшого

князя?

— Про се вже йшлося, се всім відомо.

— Тоді питаю інше: якого князя прибирають зі столу силою?

За сим разом сміх був повсюдний і тривав довше, ніж личило б.

— Я скажу, — сміливо, ба з осміхом на устах підніс руку князь Києва, росів та втікичів. — Того, котрий не може впоратися з покладеною на нього повинністю: захищати землю під супостата, бути справедливим суддею родам і людові. Келагаст помовчав мить і сказав:

— Я теж такої мислі.

— Отак? — не втримався і загорланів котрийсь із стовписька вічового. — За Келагастом не може бути переятої змоги. Він не має своєї мислі, лише погоджується з чужими!

— Ано, Острозор здолав!

— Гадаєте? — обернувся до тих, що кричали, Світозар. — Як на мене, князь Острозор теж темнить, прикриваючись умінням та повинністю. Не перше літо князює, мав би знати, всякого князя, а князя-судію усувають з трьох причин: коли він в ділах і помислах своїх спирається не на тямковитий люд, а супротивне тому — на нетямковитих бевзів; колії над усе ставить похвалу імені своєму й упивається похвалою, яко бражник хмільним; нарешті третя причина — коли тримається столу, на який його посадили з недогляду, яко польовий кліщ шкіри; лише з м'ясом і можна видерти його звідтам.

Віче не сміялось — реготало вже на всю широчінь веселої натури, а старійшина гусярів звівся тим часом і крикнув, осилуючи регіт:

— Ось хто мав бути старшим князем на антах!

— Ано! Молодець із Тивері пай буде старшим!

— Він не князь там! Молод ще!

— Молодість — не гандж, зате клепку має в голові.

— Тихо! Стривайте, — вийшов до вежиці хтось із ратних мужів. — Ти справді є княжий син із Тивері? — звернувся до отрока.

— Ано, один із семи синів його, Світозар.

— То чо справді вагатися? — муж обернувся до старійшин. — Княжич узав гору над усіма князями, най він і буде старшим серед князів.

— Негоже так! Сказано ж: він не є ще князем.

— То буде ним. Чи Тивер не захоче мати такого князя?

— То нерозумно є! Хто очолить рать, коли треба буде очолити? І хто — сольство, коли дійде до нього? Гадаєте, ромеї чи інші з чужккраю сли стануть перетрактовувати з малолітком?

— Доки до того дійде, виросте.

— Нерозумно є! І іте гоже мужів думаючих! Князь Києва, мабуть, не дуже печалився тим, що не взяв гору над Світозаром — стояв осторонь від усіх і осміхався в вуса. Одначе й заповзятість дубілів не обійшла його стороною.

— Правда ваша, — подав і свій голос, — живемо під богами, всяке може статися. Сьогодні тихо-мирно на обводах, завтра — ні. Ризикувати, гадаю, нерозумно. Одначе й такого тямковитого молодця не допускати до діла стольного теж не випадає. Аби того не сталося, зрікаюся мислі і доброї ради його вітця — брати на себе повинність чільного князя землі Троянної і ось що раджу вчинити. Най буде так, як і було: князем, відповідальним за супокій збратах земель лишім князя дулібів Келагаста — він молодший за всіх нас і хоробрий яко ратоборця, а першим радником у нього зробимо сього молодця з Тиворі. Не сьогодні, то завтра з нього буде достойний Келагастаратоборця сол від наших земель і муж думающий. Най оба й будуть в одвіті за супокій на обводах і в землі Троянній.

— Славно! Згода! — дружно підтримало князя Києва віче — спершу тільки дуліби, далі і всі інші. По лицях старійшин, що сиділи довкола вежиці, теж видно було: вони пристають на се. Пристають і силкуються вгомнити люд, завершити віче так, як велить покои, — укладанням ряду. А для того треба запитати ще, чи пристають на се Келагаст і Світозар.

XIX

Є пад людом і його сумлінням воля Білбога, та не бракує й чорнобожої. Тож є покони, виколисані людським сумлінням, і є злеліяні татями. Один із них велить не судити звияжців і не уповати на сльози повержених, казати коли не вголос, то про себе: чи можуть боліти чужі рани?

Лангобардам, як і франкам, також не боліли, мабуть, рани гепідів. Бачили сплюндрованою квітучу донедавна землю і тішилися з того, що вона сплюндрована, споглядали заверижений цвіт гепідської землі — мужів, отроків, дівиць, младомладих жон і воздавали хвалу тим, хто заверижив їх, ділили сите застілля з татями, а величали їх серед усіх достойних найдостойнішими, серед усіх звияжців звияжцями. Як же, вони — союзники аварам і содруги каганові. Чи могли згадати, будучи усолодженими прихильністю аварів, що сонце не знає упину, і на зміну дню завжди приходить піч. Бігмс, пе до того було. Хмільні очі бачили тільки щедre застілля, хмільний розум пам'ятав лише звиягу, як і збуяне хмелем серце схильне було до одного — возносити звияжця. А той звияжець відгуляв своє воседля на добутий ратною силою землі, наситився хвалою, що воздавали сусіди, та й засів у своєму великоханському наметі нову гризоту порати. Знав-бо: роди його ситі нахапанам, лад у родах і без нього є кому дати. Він яко привідця має думати тепер, як бути далі і передусім із сусідами. З імперією, ясна річ, зачекає, з франками також. Це ті сусіди, котрих до якогось часу ліпше не чіпати. А як бути з лангобардами? Союзники вони ніби й вигідні, та ще вигіднішою видається каганові їхня Паннонія. То доли та й доли, а на тих долах тучні трави, привільні пасовиська. Такі привільні і такі багаті на живність, що другі такі хіба що на мізійських та фракійських долах можна відшукати. А ще ж із тих долів он як зручно буде ходити на ратні промисли — і до ромеїв, що за Дунаєм, і до слов'ян, котрі сидять у підгір'ї та на нижньому Дунаї. Воістину правду кажуть:

Паннонія — земля-годувальниця, земля-благодать. Як же бути з нею і як — із

союзниками лангобардами? Між ними полишив через сутужність, зроджену походом на гепідів, роди свого племені. Тепер має забрати їх? А куди? Усім аварам чи не затісно буде на землі Гепідській, тим паче, що й гепіди лишилися на ній.

Чує Баян серцем: хотіння мати землю Паннонії своєю он яке велике в ньому, та сум'яття, що стоять на перепутті, не менші, і хто відає, як обернулося б, що взяло б гору в його помислах, коли б на пвміч йому не прийшли полишені серед лангобардів родичі. Щось вони не поділили там із лангобардами, правдивіше, лангобарди не захотіли поділитися з ними. Застукали котрогось із аварів на своїм подвір'ї, тоді, як брав чи всього лиш хотів узяти зігнану на ніч худобу, та й забили яко татя. А хто з аварів прощав колись комусь кров сородичів своїх? Знялися стійбищем та й подались на лапгобардський оседок. А вже як подались, нікого не помилювали. Аби на ту ворохобню не нагодився король та по став між зворохоблених, січа могла б втягти інші оседки, і хто відає, чи не завершилася б погромом як аварських, так і лангобардських родів.

Баянові повідали вже: король Алвоїн прислав до нього сольство, не інакше, як із скаргою на безчинства аварських родів. Що ж скаже слам? Пообіцяє вгомонити ворохобників та на тому й стане? А коли король лангобардів зажадає більшого?

— Веліть, хай заходить той, що прибув від лангобардів, — зваживсь-таки вислухати чільного з Алвоїнового сольства. Коли ж сол відхилив запону і спинився перед ним, збираючись із духом, не став ждати його рочниці, сам заговорив. — Що сталося? Яка така притичина змусила собрата мого короля Алвоїна вдаватися до послуг слів?

— Біда, достойний. Роди наші не мирять між собою. Лангобард чи то аж надто обурений був тим, що сталося, чи не хотів, аби його перебили, заспішив, розповідаючи те, про що каган і без нього знав уже.

— Ну і як? — Баян теж вдавав із себе обуреного. — Вгомонили татей?

— Вгомонити вгомонили, та чи надовго? Коли б не король і не його мудрість, на зле обернулося б. Ось чому привідця наш велів мені нагадати тобі, достойний: час забрати аварські роди з Паннонії. Січу з гепідами завершено, віднині авари мають свою землю.

— Ніби я не забрав?

Сол від лангобардів не вірить тому, що чує, і все ж зважується:

— Проте не всіх і далеко не всіх. Кагана дратують ті резони.

— А коли їх немає куди брати? Чули ж бо, я повернув полонених гепідів до своїх родин, велів їм обробляти землю, а за опіку і захист від чужинців давати нам половину того, що матимуть із землі. Тож і передайте королю: до якогось часу буде так, як є.

— Між нами складено ряд. Каган обіцяв піти одразу по звитязі.

— Тоді обіцяв, нині не обіцяю. Сказав уже: буде так, як є. Хто відає, як обернеться ще з гепідами і їхньою землею, може статися, що імператор змусить нас піти звідси.

"Он воно як! — поставив рогом прибиті смутком очі лангобардський сол. — Що ж сказати після всього королю? Що примусити аварів забрати роди свої з Паннонії — марна річ? Що самі мають подбати, аби авари пішли звідтам? Як і в який спосіб?"

Не відав і король Алвоїн, що йому вдіяти із союзними аварями та їхнім каганом. Не

відав і злився, а зло нікому ще не додавало мудрості.

— Ні в чому не поступатися аварам, — повелів. — Чули, нічим і ні в чому! Створити їм таке життя між нас, аби самі утвердилися в мислі: тут їм не всидіти, і пішли пріч.

Чого ще треба тим, у кого руки пориваються до мсти-відплати? І лови влаштовували татям-аварам, і не щадили аварів, спіймавши на татьбі. "Се мое! — кричали. — Як сміш посягати, вонюча пико, на те, що випечено моїми руками, добуто потом?!"

І били нещадно, нерідко — до смерті, аж поки не дійшло до справжнього походу на аварів. Немало потяли їх, згуртувавшись, немало й своїх втратили, а таки виперли асійських заброд з одної, другої й третьої марки. Певно, й далі гнали б їх з Паннонії, та вийшли й стали на перепутті вислані каганом турми. А з турмами не той уже був пир і пива-меди не пились так смачно. Мусили виходити з повицною та перепрошувати, киваючи на свавілля скривджених.

Авари прийняли повинну і на мир між племенами пристали, однак роди свої знову поселили у звільнених від них марках. І на татьбу не соромилися ходити. А коли вже випадало так, що брали з загороди чи подвір'я тихцем, то брали до решти.

Лангобарди скаржилися королю, прохали в нього захисту. Та що міг вдіяти король, коли бачив і розумів: сила його неспроможна взяти гору над аварам. Єдине лишалося — шкодувати, що замав такого союзника і зв'язав себе такими узами.

Каяття — не ліпша путь пошуків, а все ж і вопо примушує ворухити мізками. Коли те сталося: перед сном чи по сну вже, на свіжу голову, одразу після скарги родаків чи десь пізніше, король не освідчувався підданим та й піддані не цікавилися тим. Для них інше важило: Алвоїна осінила якась мисль, інакше чим пояснити, що вийшов збадьорений і повелів кликати до нього радних?

Про що радився він із ними, ніхто не обмовився. Єдине, що почули, і то не з перших уст: "Король з нами, і боги за нас, ждять".

Вони й ждали, а ждучи, знай, сподівалися. І літо, і друге. Десь аж на третє авари розбудили свого кагана ні світ ні зоря і залентували навперебій:

— О великий і мудрий, змилуйся і пощади. Не сміли б тривожити сон твій, та мусимо: лангобарди знялися всіма своїми родами, прихопили набутки й пішли, оминаючи нас, на нолуночний захід.

— Куди й пощо?

— Подейкують, ніби полишають Паннопію, рушили всіма родами своїми на пошуки іншої землі.

— Хто подейкує? Самі лангобарди?

— І лаигобарди також.

Скинув із себе покривало, вдягає вдяганку і не може потрапити в рукав.

— То це і є то найліпше, — міркує вголос, — чого можна було сподіватися від щедрот Ноба? Вивідати достеменно, — повелівав уже, — куди йдуть, з якими намірами, чи всі залишають Паннонію. І не чіпати. Стежити, доки не зникнуть за обводами землі своєї, все ж не чіпати.

XX

Ті, хто запевняв його, що віднині Паннонія належатиме аварам і тільки аварам, були, виявляється, далекі від істини. З Паннонії пішли лиш лангобарди та ті з германських племен, що підлягали лангобардам чи, сказати б, були заодно з лангобардами. Паннонські слов'яни як сиділи в своїй землі, так і лишилися сидіти.

— Вони платили лангобардам данину? — поцікавився Баян у кендер-хакана.

— Так. На лангобардів ішла третина урожаю, як і промислу та приплоду.

— І як багато є їх, слов'ян паннонських?

— Про те не відаємо. Одне є явним: коли лангобарди ішли купно з нами на гепідів, слов'ян серед них налічувалось вісім тисяч.

— То ще нічого не каже. Привідця є у них?

— А так. Князем величають, хоча князь той і рибалить купно з поселянами, і заралом ходить.

Баян пильно, ба навіть не в міру суворо глянув на кендер-хакана.

— Все одно. Який є, такого й кличте. Авари не церемонилися з тамтим князем. Прийшли й сказали:

— Іди, каган племені нашого хоче говорити з тобою. Словенський привідця не подивувався. Т перечити не став. Можливо, тому, що младомлад був, а може, розумів: куди подінеться? — осміхнувся й мовив по-молодечому весело, ба навіть насмішкувато:

— Повеліває прийти чи просить, аби прийшов? Аварам не подобалось те, і все ж не посміли явити гнів свій на слон'янипа. Одне, он який велет є, а друге, каган велів таки кликати.

— Повелівають підданим, — сказали. — Ти не є ще таким.

— Ну, коли так, то прийду. Тільки не сьогодні і не завтра, десь аж на третім дні.

— Чом так?

— Сам приймаю гостей.

Мусили повертатися до стольного стійбища без князя словенів і потерпати: чи каган не возбугає гнівом? Та за сим разом Баян не явив чомусь його. Сумирно слухав посланців своїх, сумирним був і тоді, як зайшов третього дня князь словенів та став перед ним на весь свій достойний подиву зріст.

— Сказали, ти хотів бачити мене, князя словенів, —
освідчився в незвичний спосіб. — Це я і є, князь Вірагаст.

Баян тепер аж ожвавився.

— Хотів бачити тебе, княже. Дивуюся з того, що содруги твої, лангобарди, знялися й пішли з Паннонії, а ти з родами залишився. Чом так?

Словенії, видно, сподівався почути те, що чув, — був собі на мислі.

— А чо мали б іти услід за лангобардами? Ми на своїй, праотній землі сидимо. Де знайдемо іншу і чи тра шукати, коли маємо таку? Зваж і на те, достойний привідцю аварів: лангобарди ніколи не були нам содругами, тим паче великими. Колись прийшли в нашу землю, усілись на ній, тепер пішли. Ми ж як сиділи, так і сидітимемо.

"Такий справді невчений життям чи почуває за собою неабияку силу? — гадав тим часом каган і що далі, то пильніше приглядався до словенина.

— Паннопія віднині належить нам, а відтак і весь люд, що лишився в Паннонії. Те не лякає тебе, роди твої?

Тепер привідця словенів довго й мовчазно дивився на Баяна.

— А коли не захочемо?

— Коли не захочете, можете йти за лангобардами або ще кудись.

— Яку ж повинність матимемо ми, коли залишимося під аварами?

— А таку... — хотів сказати: "як і при лангобардах", — та стримався: слов'янин, що найменував себе князем Вірагастом, чимось був до вподоби йому. — Лангобардам ви платили данину?

— Так.

— Мені не платитимсте, коли зголоситесь ходити на моїх супостатів походом ратним, разом зі мною, ясна річ, і виставлятимете щораз вісім-десять тисяч воїв.

Вірагаст зиркнув на нього допитливо, а ще більше потішено й запитав:

— Як часто можемо ходити?

— Не частіше, як підростатимуть здатні на ратне діли отроки у ваших і в наших родах.

Було про що думати, і все ж Вірагаст не довго роздумував.

— Я пристаю на се, достойний. Одначе з однією умовою.

— Якою?

— Ходитимемо з тобою на всіх, окрім своїх сородичів.

— Се ж хто такі?

— Слов'яни.

— Лише склавини чи й анти?

— І ті, і другі.

Баяна починала розбирати лють.

— Так не буде, князю. Повинність є повинність, її не ділять на "хочу" і "не хочу".

— Ми ділимо, кагане, на "можемо" і "не можемо".

— То все одно.

— Тоді бери данину і звільняй нас від походів. З землі своєї ми не підемо навіть тоді, коли всім доведеться лягти за неї в січі.

Каган відмовчувався якийсь час. Дивився на младомладого привідця словенів пильним позирком очей своїх і відмовчувався. Зрештою надумався і сказав:

— Гаразд, я подумаю.

У нього був час думати: словени під його рукою, що захоче, те й вдіє з ними, може навіть потяти до ноги. А проте що довше думав, то певніше утверджувався в мислі: не потне. Одне, йому не тісно тепер із його родами, а друге, начутий був: слов'яни преліпі вої. І комонники з них не гірші за обрив, і щитоносці незрівнянні. А ще уміють бути таємними послухами у таборі супостата, незаміпимими провідниками в лісах, на річкових заплавах, як і будівничими подій, мостів через водойми. Його турми не степенпі робити те. Єдине, що вміють, — перти наосліп, брати чужинців на меч і сулицю. А слов'яни он які вигідні будуть на переправах, у таємних звідах. Заради цього

зрівняє їх в усьому з аварами та приглянеться, як поводитимуть себе. Коли являть належну вірність та достойність — так і буде, коли ні — візьме з них усе, що можна взяти, і зробить конюхами.

XXI

Наступне літо, як і наступна зима, були для аварів і вдосталь ситими, і супокійними. А на поредлітті каган знову покликав до себе повіреного в ділах сольських.

— Лаштуй свою братію, Кандиху, поїдеш до імператора ромеїв із словом-речницею від мене. Путь неблизька буде, думай, правлячись, що скажеш йому, одначе знай: за сим разом маєш домогтися того, чого не домогся тамтого разу.

— О великий і мудрий!..

— Не поспішай падати духом. Нині ми не ті, що були колись, імператор теж іншим буде. У нас є тепер резони, Кандиху, не лише пропонувати себе, а й вимагати свого. Перший із них — авари живуть не на ромейській землі, свою мають. Другий — не втекли від ромеїв, є найближчими їхніми сусідами. Отож, коли прибудеш до Константинополя і станеш перед імператором, не плазуй, як ти вмієш, тримай себе гордо і незалежно, хай бачить і знає привідця ромеїв: авари колись не були їм рабами чи конюхами, нині і поготів не збираються бути. А вже потім, як переконаєш у цьому, скажеш і все інше. Передусім висловиш імператорові наше обурення з того, що імперія кликала аварів на службу, брала на себе он які повинності, тепер зрікається їх; що вона, всупереч споконвіку існуючим законам і поконам, посіла фортеці Сірмій та Сінгидун, котрі, будучи донедавна гепідськими, мали б належати аварам. Більше того, вона взяла під захист короля гепідів Кунимунда, багатьох його герцогів та баронів. Каган, скажеш імператорові, і його турми вимагають повернути все те — городи-фортеці на Саві і Дунаї, перебіжчиків-гепідів, що знайшли захист під крилом ромеїв. Коли воля наша буде усолоджена поверненням того, що належить нам яко звитязцям у січі з гепідами, коли імператор, всупереч колишній речниці своїй і гніву своєму, платитиме аварам бодай те, що платив імператор Юстиніан, та ще те, що визначалося колись утигурам як допоміжна плата за послуги ратні — то авари, як і утигури, тепер підвладні аварам і надалі будуть содругами ромеям, надійною в їхніх ратних помислах силою. Коли ж усолодження бажань наших, а відтак і платні не буде, авари, скажеш, підуть походом на ромеїв. Утямив, чого я домагаюся від імператора?

— О так...

— Тож будь острий на розум і зроби ісе можливе і неможливо, аби мої домагання восторжествували в твоїм словеснім поединку з імператором. Уповай на те, що содружні уяп з нами важитимуть для імперії в кільканадцять разів більше, аніж ті тисячі золотих солід, що їх платитиме вона щоліта, а розбрат із нами й зовсім ляже їй каменем на груди. А ще скажи імператорові: каган покладає надії на його тямковитість і жде згоди на підписання з нами ряду до середини літа. Коли ж імператорські сли не прибудуть на той час до стольного стійбища аварів і не укладуть сподіваний ряд на мир і злагоду, авари вважатимуть, що миру між ними і імперією немає й бути не може.

— О мудрий привідцю! — підніс Кандих руки до неба. — Боюсь, що я не зможу додати щось від себе. Скажу лиш те, що чув із уст твоїх.

— Як знаєш, так і обертайся там, одне яви неодмінно: імператорську згоду повернути нам Сірмій, Сінгидун і платити субсидії. Без цього можеш не являтися мені на очі.

Кандих і не з'являвся, принаймні до середини літа. Полозом вився довкола імператора, як і довкола тих, що стояли поруч з імператором, посилав до кагана гінців, аби оповіщали Ясноликого, як ідуть перетрактації, що каже він імператорові і що — імператор йому. А сольство ромейське не об'являлося та й не об'являлось у стольнім стійбищі аварів.

Каган лютував. Був би Кандих під рукою, присяйбіг, на порох стер би і пустив за вітром. Та Кандиха не було, інші розплачувались за його невдачі. Коли ж повернувся з Константинополя і таки ні з чим, Ясноликий встиг перегоріти в гпіві своїм і обмежився тим, що усунув старого від повинностей стольника. За меча теж не поспішав хапатися, аби робити обіцяне явним. Щось виколисував у собі, а виколисуючи, відмовчувався. Те не обіцяло усяди радним, всім, хто був під рукою в кагана, слухав його повеління і здійснював його волю. Зате інші авари або не зважали на його мовчання, або тішилися з того, що каган їхній сидить в наметі, а не в сідлі. Залюбки випасали комоней і ганяли на них наперегонки з вітром, приймали на перодлітті новонароджених лошат, телят, ягнят і яснїлії видом, чули веселий гомін в огорожі і знов яснїли. Бо два літа супокою дали стільки, скільки не дали сім літ мало не безперервного походу — від степів за Широкою рікою до Дністра, від Дністра до Скіфії за Дунаєм і від Скіфії знов за Дунай — у Паннонію. Каган у них — Небом посланий привідця. Он яку щедрю на злаки землю добув для всіх аварів, якими благами винагороджує та земля. А Небо — ще більшими. Мають черідки корів, отари овець, комоней стільки, що їм і числа не всякий знає. А ще багато хто удостоєний і такого блага, як гепідські діви, що не забарилися стати жонами. Чи все це можливе було за інших привідців? Чи такого удостоювалися роди аварські за інших часів?

— О Небо! — ставав один, ставав і другий на коліна й благоговів перед силою, що винагородила його он якіїи щедротами.

— О великий і мудрий привідцю! — воздавав належне Баянові третій. — Ти — посланець Неба, наша опора в світі на цій благодатній землі! Живи собі на втіху, нам і дітям нашим на радість!

Тиша виколисувала супокій, а супокій — схильність замилювання. На випасі — комонями, ситими коровами, чисельними вівцями, а ще — далекими краєвидами, чист небом і пташиним співом у високості, в наметі й коло вамету — жонами, численними дітьми коло жон.

— Чи є щось ліпше та втішніше на світі, — казали Мужам жони, — і чи треба чогось ліпшого за супокій. Продли цю благодать, о Небо, зроби, щедротне наше, так, аби вена усолоджувала нас сьогодні, завтра, завжди.

І Небо не залишилось глухим до благань аварська жон. Минуло літо відтоді, як

Кандих повернувся з роме'їв, минуло друге, за ним третє, п'яте пішло, а каган не кличе в похід. Збирався, казали, те й робив, що погрожував меям, а доходило до походу — коли не одне, то друге ііважало і змушувало переінакшувати. Бо, всупереч поквну, ніхто не волен чинити, а супроти волі Неба навіть каган не годен піти. Другого після звитяги над гепідаіщ літа народилося в нього п'ять синів і три доньки, третього — чотири сини і чотири доньки, четвертого — тільки сини, п'ятого — знову тільки сини. Як міг Ясполикія порушити покони родів своїх і кривавити в ті літа меч^ коли в стольнім стійбищі його чули крик новонароджена а народжували милі серцю жони — ті, що їх мав до поціду, і ті, що замав після походу в землю Гепідську. Скликав гостей і давав з тої нагоди пир на весь мир. Одшію літа вісім разів, другого вісім, третього десять і четвертого знову десять. І все не на день і не на два. Чи ніг Ясноликий думати про мету відплату і про субсидії у це гляді знадного блиску золотих солід, коли рід кликав довеселія? ЇКон у нього є та й є, і і.ожпа з них коли не через літо, то через кілька літ народжує сипа чи доньку.

Одначе й час не ждав. На зміну літу приходила зима, на зміну зимі — літо, народжені не так давно діти ставали з волі Неба отрочатами, отрочата — отроками, отроки — мужами. І не тільки в родах аварських, по інших землях також. Каган, може, й не завважив би ще того, та сталася на однім із веселій прикра для його роду ворохобня: жона-аварка не помирилася з жоною утигуркою і вхопила її за коси. На крик скривдженої матері стали її сини, а супроти тих синів повсталі сипи жони-аварки. Ледве розвели їх та втихомирили. Зате по втихомирився по тій оказії каган.

— Де твої турми? — запитав хакан-бега, коли той прийшов і став перед ним.

— По стійбищах, повелителю.

— І як чисельні?

— Значно чисельніші, ніж були до січі з гепідами.

— А зледачілих, таких, що дуріють із жиру, скільки серед них?

Атель не зовсім розуміє свого повелителя, все ж не мав наміру приховувати цравду.

— В такий гандж, надто серед тих, що замали череди корів, табуни комоней, дітьми та челяддю обзавелися.

— Труби збір, підемо на Сірмій.

Збір протрубили і турми зібрали швидко, а на Сірмій не пішли. Каган одібрав двадцять із них і повелів вторгнутись у сусідню Далмацію, не так давно підкорену Візантією після упертих і тривалих січ із готами.

Чільні і нечільні авари були неабияк подивовані тим. Чому Ясноликий вчинив так? Нащо йому й без того сплюндрована Далмація? Чи не ліпше було б напустити аварські турми на багату Фракію? А коли в Далмації об'явилися зібрані з усього Іллірика провінційні когорти і стали тиснути на аварів, ба й гнати звідтам, і зовсім опустили руки. Що сталося з Баяном? Чому він так скудно почав мислити?

Каган відчув на собі допитливі позирки сородичів своїх і покликав до себе привідцю папнонських слов'ян.

— Що повідаєш мені, Вірагасте? Міст через Саву зможеш уже перекинути?

— Коли даси нам ще дві седмиці, то й зможемо.

— Хай буде так, одначе по більше, чув?

— А.

— Язык, як і досі, тримай за :’у5;іми. Навіть тоді, як правитимешся в Саву, ніхто не повипеп знати, куди й погцо. На визначений час я буду там уже.

Віражіг розумів: ііс так просто буде зробити те, що велить каган. Це ж пе комопсй із чужого табуна вивести, це лодії треба буде правити Дунаєм до Сіпгидуна, а від Сінгидула вгору по Саві. І все — супроти течії. Як доправить, аби піхто пе помітив? Навіть поночі не сховає їх, немалібо с. Най і певисокі, безборті, все ж немалі. Єдина надія на темінь нічну та ще на те, що каган не баритиметься. Ризикує ж бо, і пе чим-пєбудь — славою непереможного привідці. А Сірмій звідтам, із суходолу, не взяти. Лише так, як намислили з ним, можііа вторгнутись у ту неприступну фортецю й заволодіти нею. Коли поталанить, ясна річ, і міст через Саву навести за піч, і комонників перекинутії тієї ж ночі на супротивний берег. Одне, не ждуть їх з боку ріки, а друге, фортечні стіпи вздовж Сави не ті, що від поля. Хто-хто, а він, Вірагаст, бував там за гепідів і саме ііа лодіях. Тому й порадив каганові: іпакше Сірмій ііе взяти, як від ріки. Па свою голову, між іншим, радив. Хто міг дотямити, що споруджувати міст через Саву каган доручить саме йому і його словенам? Гадав, на своїх, аварів покладеться. А не поклався, бач. Так вірить слов'янам чи начутий уже: лише слов'яни спроможні в одну ніч переправити через Саву і воїв його, і їхніх комоней?

Коли пастав він, той останній перед штурмом Сірмія день, Вірагаст зачаївся у верболозах і постарався зробити так, аби і наган був повідомлений про готовність слов'ян до ратного діла, і ромеї не вивідали, що поблизу ховається наплавний слов'янський флот. Умисел в нього такий: закріпити супроти Сірмія всі сорок подій так, щоб щільно стали одна біля одної. Коли поталанить зробити те (а поталанити мусить, вої його не вперше наводять переправи), ріка не буде вже перепорою. Безборті й опалублені лодії стануть суцільним дерев'яним мостом, по якому комонник може і вскач гнати свого огира.

Аби забезпечити цей достойний відчайдух умисел, Вірагаст не став покладатися на Баяна, перевіз на супротивний берег своїх мечників і поставив їх поночі яко заступ від Сірмія. Береженого, подейкують, боги бережуть, то чому б справді пе поберегтися. Матиме між собою та Сірмією заступ із мечників, надійніше моститиметься міст.

Ставили лодії на корчаги — велів пильнувати, аби тулилися одъа до одної та були врівні одна з одною, скріплювали їх линвами — знов нагадував, аби кріпили падійно, сднали наплавний міст із берегом сходнями — сам втручачся, а домагався сумлінного єднання. Каган, коли зійшов опісля всього на міст та розглянувся, подивований був ш'мало, а опинився купно з турмами своїми по другий бік Сави — обернувся до Вірагаста й сказав Вірагастові: .

— Авари не забувають таких послуг. Будеш віддячений мною, привідцю словенів. А зараз розшукай хакан-бега й скажи йому: настав наш час.

Ромеїв немало було в Сірмії. Коли висипали, потривожені, з спочивалень та стали

на стіни, гейби мурашки, обліпили їх. Несолодко довелося б тим, що йшли на штурм Сірмія, якби оборонці прокинулись раніш та встигли налаштувати усі, що були в них, металльні пристрої, розпалити вогонь під опапицями з смолою. Та ба, проспали вони свій час, через те ані пристроїв не налаштували, ані веж та заборол не втримали за собою. Єдине, що лишалося тепер, стати лава проти лави й стинатися, доки буде снага та сила.

Ромеї так і робили. Чи то знали, з ким стали на герць (від кого, від кого, а від аварів пощади не жди), чи такі вірні були імператорові, падали під ударами мечів, а не оступалися. Та що могли вдіяти вони своїми кількома когортами, коли стіни перестали бути поміччю-захистом, аварів же перла тьма, до того ж тільки на початку піші, далі і ніші, і комонні. І оступатися не було куди, і втікати тим паче.

Тоді вже, як угледіли: опиратися марна річ, їх залишилась мізерія, викинули білий стяг і склали перед звитяжцями мечі. Авари спинилися, а проте ненадовго. Котрийсь оп'япів від крові, а в котромусь не награлася буєсть — приострожили огирів і кинули їх на згромаджені під стіною рештки захисників Сірмія. За ними і всі інші. Хтось із полонених прикривався руками, хтось благав про пощаду — дарма. Зручно було стинати голову — стинали голову, заслонялись від меча руками — утинали руки. Аж поки не нагодився і не угледів те каган.

— Зупиніться! — повелів, мовби громом покотив по небу, — Ви не тямите, що робите. Це ж полонені! Вони склали мечі, здалися на вашу милість.

Помовчав, дожидаючись чогось, і вже потім звернувся до ромеїв.

— Стратиги, центуріони б серед вас?

— Є, — надав собі більш-менш ошатного вигляду один і вийшов наперед.

— Підеш і скажеш імператорові: усе, що сталося тут, плата за зневагу до нас, аварів. І за непочитання права нашого на Сірмій. Усім буде те, — показав на потятих хто нехтує ііамп і хоче зробіітп нас своїми конюхами. А ще скажеш таке: каган Баян востаннє нагадує імперії: коли вона має намір жити з аварами в мирі, хай платить те, що було обіцяно імператором Юстиніаном і що субсидувалося імперією нині підлеглим нам племенам; хай видасть нам усіх, хто завинив перед нами. Якщо ж Юстин і за цим разом не вволить нашу волю, Сірмієм не одбудеться на Константинополь підемо!

XXII

Візантія, як і всяка імперія, не лічила потятих на бородищах. Одне знала: на всі її ратні промисли, на утримання в покорі захоплених нещодавно земель потрібно шістсот-сімсот тисяч мечників та щитоносців. Коли їх ставало менше — і головне, відчутно менше — тоді згадувала й потятих і то тому лиш, що їх треба було замінити живими. За царювання Юстина Молодшого потреба ця не сходила з уст як стратегів, так і василевса: в легіонах імперії було всього лиш сто п'ятдесят тисяч воїв.

Живим не випадає дорікати, тож громи вергалися на покійників і передусім на Юстиніана Першого. Це він довів імперію до такого стану: посилав легіони в Іран чи Вірменію і лишав там, посилав у Африку, Італію — і теж гейби У прірву. А про поповнення не дбав, покладав надії на варварів і брав соліди з фіску, аби

розплачуватися з варварами, замість того, щоб шукати воїв у себе і формувати легіони з своїх. Нарікали й на senatorів — це вони курили покійному імператорові фіміам, казали, на те ми імперія, не князівство і не земля — імперія, аби не думати про втрати, казали, у пас люду, як у безбрегої ойкумени, скільки треба, стільки й наберемо, коли треба, тоді й візьмемо. І ось мають: якісь авари взяли Сірмій, якісь авари погрожують самому Константинополю!

— Це що ж вони дозволяють собі? — не так питався, як обурювався Юстин Другий.
— Кинути всіх і все й витурити за обводи імперії!

Ті, кого це стосувалося, не посміли запитати в імператора: а кого виставлять супроти аварів, коли всі палаті йські когорти або в Італії, або в Єгипті, або в Ірані стинаються. Про те скажуть пізніше, не під гарячу руку та й це обов'язково імператорові. Бо мусять сказати. В аварів понад сто тисяч комонних воїв, ромейські ж, коли і є, то десь. Якщо не розкошелити фіск і не набрати на його золото бодай п'ятдесят тисяч, Сірмієм справді не відкупляться.

З тими упованнями на когось і на колись, мабуть, і— пішли б від Юстина Другого, коли б Юстин Другий не захотів почути від своїх стратегів, хто і якою силою вгмонить аварів.

Довелося бути відвертим із ним: такої сили імперія не має.

— Це як накажете розуміти? — видивився імператор.

— Одбірні палатійські легіони, василевсе, кинуті на персів, інші перебувають в Італії, Єгипті, де без них теж не можна обійтися. Ті ж, що є під рукою, не зможуть осилити обрив. На те потрібна така сила, як і в них.

— То згуртуйте її. Фіск дасть соліди, імперія має стільки люду, що ним море можна загатити. Наберіть лсгіопорів, вимуштруйте більш-менш, вдайтеся зрештою до когось із варварів, аби пособили своєю раттю, а обривів провчіть так, щоб вони й слід до нас забули. Теж знайшлися одні — погрожувати Візантії.

Коли так каже імператор, що залишається робити? Взяли усе, що можна було взяти у метрополії, покликали когорти з провінцій і передусім з найбільш падійших — Фракії, Македонії, згуртували на виділені фіском соліди нові легіони та й стали на думці: погромити аварів так, щоб і думати забули про вторгнення в обводи ромейської землі, сили цієї, може, й недостатньо ще, а повернути імперії Сірмій можна. Лишається визначитись, хто поведе цю месницьку силу на аварів і зуміє розумно скористатися нею.

— А чого тут вагатися? — підвівся один. — Я поведу. То був знаний в палатійському війську стратег, до того ж иаближена до імператора особа — Тиверій. У січах з персами він зумів заманити супостатів своїх на позиції ромейських легіонів, відрізав їх від усіх інших персів і примусив без особливих втрат і зусиль скласти бронь. Вдруге Тиверій сам зважився вторгнутись у персидську фортецю, під якою усім набридло стояти, зчинив там переполох, а вже переполох допоміг вломитися туди всім іншим ромеям і заволодіти фортецею.

Усе те казало про молодечу відвагу Тиверія, хоча нічого ще не казало про його

вміння виграти виправу, в якій беруть участь не когорти й манікули, а легіони й легіони. Та коли падія на звитягу така нетверда, а бажающий взяти гору над аварами є, то хто насмілиться підвестись і сказати: сюди потрібен інший? Одні промовчали, інші зраділи, що знайшовся охочий, та й благословили сміливця на подвиг.

На путі від Константинополя до Дунаю Тиверій поповнював та й поповнював свої легіони новими когортами. Тож коли наблизився до Сірмія, силу мав достатню. Лишалось вивідати, де зараз каган і його турми, що помишляє вчинити супроти нього, Тиверія. Причина незлагоди — Сірмій, та чи треба йти на нього всією силою? Там міцні фортечні стіни, вони можуть виявитись і неприступними. Що тоді? Стоятиме та й стоятиме, сподіваючись взяти ізмором? А чи не візьме той ізмор його легіони?

Йшов до Дунаю — думав про це і підійшов — теж думав, аж поки не став на твердій і єдино вірній мислі. Легіонам і легіонерам так чи інакше потрібний перепочинок. Доки перепочиватимуть, пошле між аварів послухів та вивідників. А вже як матиме від них звіди, стане на якійсь мислі-рішенці.

Проникнули його вивідники між аварів (в тім числі і в Сірмій) дуже просто — під виглядом продавців товарів, скупщиків бичачої шкіри, овечого смушку, просто під личиною блукаючих в пошуку шматка хліба людей. І звіди принесли, за всіма ознаками, достовірні. Не принесли лиш втіхи: каган, виявляється, знав, хто веде супроти нього легіони, де перебуває, і тримав турми напоготові.

Уповання на несподіванку, отже, відпало. Мусить виходити в поле і стинатися з аварами в полі. Де вигідніш стати: перейшовши Саву під Сірмієм чи опертись на Сінгидун і вдарити з боку Сінгидуна? А як і там, і там?

"Прокляття! — вперше зворухнувся сумнів і зродив щось схоже на каяття. — Навіщо брав на себе цю виправу, коли не був ні на Саві, ні на Дунаї?"

І в один, і в другий кінець кидався, міркуючи, а спинився на мислі, яка не відвідувала його досі та, здавалось, і не повинна була відвідати: оскільки каган все одно знає, хто вийшов супроти нього і з якою силою, чом не почати виправу з перотрактацій?

Осіяпня це видалось Тивсрію на диво звабним, і він не став вагатися: зрихтував із перших, що трапились під руку, сольство й послав його у стольпе стійбище аварів.

Скільки ждав Баяпової відповіді, стільки й пе переставав сподіватися: а раптом привідця аварів зважить всі "за" і "проти" та й піде з Сірмія? Пащо він йому? Ані Сірмія, яні лапгобардського Порики пе обрав своїм стольним городом, як став на Гепідській землі наметовим стійбищем, 'іак і продовжує стояти. Сольстио ж ііе з порожніми руками пішло. Так і сказав слам своїм: "Обіцяйте каганові: "Я, Тиверій, докладу всіх зусиль розуму і серця, а схилю імператора до мислі жити з аварами в дружбі й платити їм обіцяне — вісімдесят тисяч солід щоліта, коли каган виинеде з Сірмія турми свої й передасть його законним володарям — ромеям".

І вдень ходив — не переставав думати про це, і на сон одходив поночі — знову думав. Вірив у сподіване і ждав сподіваного. А діждався небагато. Каган сказав, вислухавши слів: "Було б ліпше, коли б Тиверій привіз соліди, а пе слова про них.

Сірмій можу звільнити, одначе не раніш, як імператор сплатить належне нам за всі ці літа і видасть всіх, хто завинив перед нами". І тим сказав усе: мирно Сірмія не передасть, Сірмій належить брати силою.

Ну що ж, неминучого не минути. Лишається подумати, як виграти січу, та й ставати з цим зарозумілим обрипом нс' прю. Він все-таки Тиверій, за ним он які звитяги над персами. Над персами, чув, вонючий обрине?

Їздив сам на Дунай, посилав роз'їзд на Саву, прикидав, зважував, а чогось твердого і певного виважити для себе ве міг. Аж поки пе підступила до серця злість і не змусила бути самим собою.

"Я все-таки ромей і Тиверій, — похвалився. — Не може бути, аби по перехитрив тебе, Баяне".

Знав від знідуйіів своїх: авари тож пе відсиджуються в стійбищах, біля жон та комопсії, рискають по сей бік Ду"аю, наглядають за ним. А коли так, піде на Сірмій, та й край. Тим упевнить кагана: його мета — таки Сірмій. І вже тоді, як упевнить, лишить під Сірмієм лише мечників та Дучпикіи, всіх інших кипо з Сіпгидуи за Дупаіі і пустить гуляти ію аварських стійбищах. Так, щоб лише попіл лишався після пих та плач і туга сіялись долами. Хай тоді він, кагап, бігає мислю по древу та дошукується, до взяти 'гурші, аии і люд сііііі захистити від uognіu та меча, і Сірий зберегти за собою. Л так, хай тоді думає та знімає термії з-під Сірмія та кидає супроти комопгіих ромсйських Легіонів. Гляди, в тому поспіху та перестраху і схибне десь, гляди, саме таким рибом Тивирііі і иовгрпя імперії Сірмій.

Усе робив, аби бачили Баянові звідуйи: іде на Сірмііі, і йде нсією своєю силою. А коли був уже під Сірмісм і обклав, перейшовши Саву, Сірмій, залишив при соо і лише тих, що треба було залишити, іншим повелів знятися таємно, зробити видимість, ніби їх відкликано з-під Сірмія, а там десь звернути до Сінгидупа, на переправу через Дунай.

Вони й переправилися, та недовго гуляли за Дунаєм, плюндруючи аварські стійбища. У кагана вистачило турм заступити їм путь. А вже як заступив та впевнився, далі не підуть, покликав найкмітливішого з терханів, Апсиха, й сказав йому:

— Візьми які хочеш і скільки хочеш турм і скинь тих, що під Сірмієм, у Саву.

Апсих прикинув щось у думці й затримав крицевий позирк очей своїх на каганові.

— Дай, Ясноликий, бодай одну турму з вірних тобі.

— Всього лиш?

— Решту візьму в хакан-бега.

— Бути по-твоєму.

Апсих знав: каган вірить йому. Це вкотре уже посилав на найнебезпечніше діло, туди, де жде або звитяга, або смерть. А коли так, не може бути і вагань: він утвердить кагана в сій вірі. Ще раз і, може, назавжди.

Коли наближався до Сірмія й угледів, небо замоложується, спинив натомленого бистрим переходом огира й розглянувся: се ж те що треба! Дощ зажене Тиверійових воїв до криївок і дасть можливість об'явитися в їхньому таборі зненацька. Отож і рішенець не може бути іншим: під Сірмієм об'явиться поночі, тоді, як ніхто не видітиме

його, а складеться, як мислить собі, поночі і вдарить на ромейський табір.

Небо було прихильне до Апсиха. До самої ночі громадилися і громадилися там хмари, а вночі прогуркотів грім, закресали блискавиці і хлинув дощ. Не дощ — справжнісінька злива.

Тиверій певен був: під таку зливу заперті в Сірмії авари не посміють зважитися на вилазку. Про те ж, що надійде інша сила і саме зараз опукою впаде на його табір, і помишляти не міг. А вона впала, да так дужо і навальне, що тільки найбільш завзятим та обачним і пощастило добігти до Сави та перепливати Саву.

Мусив кликати до себе тих, що пішли за Дунай, і тим згубив їх мало не наполовину. Авари настигли його когорти при Дупаї і нав'язали січу. А до видано, аби ті, що бачили вже себе по другий бік ріки, у повній безпеці, спроможні були протистояти супостатові і протистояти достойно? Ті, що не розгубилися і завзято стали боропити свою честь, полягли у січі, ті, що переправилися, не були вже силою, на яку можна покладати якісь сподіванки.

Коли добрався зрештою до Константинополя і став перед імператором, так і сказав йому:

— То диявол. Доки не маємо змоги кинути на нього все палатійське військо, мусимо платити соліди та миритися якось. Іншого стриму йому немає і чи буде колись, піхто не відає.

Імператор метав блискавиці і найбільше на нього, Тиверія. Дорікав за те, що почав виправу з обміну сольствами, що залишив там, при Дупаї, он скільки воїв, а не приніс нічого, окрім ганьби й безвиході. А схолонув по кількох днях, таки пристав на його раду: зрихтував сольство й послав ного до аварів шукати злагоди.

Довго не було їх, слів. Дехто побоювався уже: нічого не виїздять вони, доведеться іпших рихтувати і в супротивний кінець світу — до персів, а вже як замиряться з персами, зберуть усю, що прийде звідтам, силу та й кинуть на аварів. Одначе сли повернулися, і повернулись неабияк збадьорені: вони таки обламали роги тій сатані в лику людському. Чули таке: зажадав, аби імперія сплатила йому соліди за всі минулі літа, від того самого часу, як помер і перестав платити передбачені угодою соліди імператор Юстиніан. Казали йому: "Ти не послуговувався відтоді імперії, за що вона має платити тобі соліди? Невже й за те, що громив союзних із нею гепідів, посів її город і фортецю Сірмій?" Слухати не хотів: або — або. Аж поки не вдалися до хитрості та не перехитрили дияволом посланого на їхні голови авара: здибали франкського гостя, що повертався з Константинополя і мав відвідати кагана, й сунули йому до рук чималу купу солід, аби тільки запевнив Баяна: ромеї замиряються з персами, двадцятилітній війні настав кінець. По тому Баян зговірливіший став і зламався врешті-решт: "Хай буде по-вашому, — сказав, — за минулі літа не треба платити, а за се і наступні платіть, як і платили: по вісімдесят тисяч солід". Довелось погодитись і взяти з нього роту: поверне Сірмій і етапе на Дунаї яко страж інтересів імператора і його імперії.

— Присягався по-своєму, — хвалилися, — на мечі, присягався й на біблїї.

— Ото й біда, — насторожився імператор.

— Чому так?

— А тому, що лжа то є. Що варварові біблія і яка у нього повиїшість перед біблією?

— Ми інакше гадали: що нам ного присяга, важливо, і, о побачимо за всю.

— І що побачили?

— І та диво ширий був, надто коли присягав по-своєму. І ідіїс меча у вирік, звертаючись до неба: "Коли я щось противне грекам замислю, то хай цей меч мене поб'є і весь люд мій витне до ноги, хай Небо впаде на пас, і ліс, і гори, ріка Сав хай вийде з берегів і поглине нас у хвилях своїх".

Імператор нічого не сказав, вислухавши сла, думав мовчки, і вже тоді, як надумався, повелів:

— Готуйте йому діло. Хай не гадає собі, що братиме соліди задаром.

XXIII

Діло не забарилось об'явитися, щоправда, уже без Юстина Другого. На чотирнадцятому році свого перебування на престолі він запеміг, і так дуже, що визнав за потрібне відмовитися від сонцесейної корони на користь цариці Софії і Тиверія Константина — того самого, що ганебно втік від аварів з-під Сірмія. Посівши трон імператора в Августіоні і розглянувшись на троні, Тиверій не забарився згадати підписаний з аварами ряд, а згадавши, став опоряджувати до кагана слів:

— Візьмете з нього присягу, — сказав своїм нарочитим, — на вірність новому імператорові. Аби вона була надійною, заново укладете з ним ряд — точнісінько такий, який укладав він з Юстином Другим.

— Буде зроблено, достойний.

— А вже як візьмете присягу, нагадаєте йому, що тільки каліки-перехожі живляться дармовим хлібом. Коли вже взяв на себе повинність бути нашим найманцем, хай відшукає нагоду і вдарить на склавипів. Ті варвари геть знахабніли. Є вірні звіди: зітову готують вторгнення у наші землі. Каган має упередити його своїм вторгненням у землі склавипів.

Хтось із senatorів зважився зауважити:

— Цей мудрий твій рішенець, василевсо, достойний пайлильпішої упаци і найширіших старань. Склави́пів, подекують, збирається велика сила, до ста тисяч. Коли авари не перетнуть ш путь, нам несолодко буде, навіть за Довгою стіною. Чи не заохотити тих наших союзників ще однією посулою?

— А саме?

— Сплатім чи пообіцяймо сплатити субсидії, коли підуть у Склави́пію, за рік наперед.

— Ні, цього не слід робити. Хіба не бачите, авари й без того розперізуються, і розперізуються до краю. Тттне вчинимо. В нокіііного імператора, чув я, було сольство від турецького падишаха Турксапфа.

— А так, було.

— І що привело його до пас?

— Турки висловлювали своє крайнє невдоволення з того, що імперія прихистила в

себе аварів, їхніх конюхів, котрі будучи підкорені падишахом, втекли від повинностей, покладених на них волею звितяжців. А ще похвалялися: коли імперія не витурить їх за обводи своєї землі, він, Турксанф, дістане їх і при Дунаї. Так і сказав: "Авари не птахи, щоб, ширяючи в аері, уникнути турецьких мечів; вони й не риби, щоб пірнути і щезнути в морській безодні. Вони по землі ходять. Тільки-но розправлюсь з ефталітами, доберусь і до аварів",

— Ось цю речпицю його й переповісте слово в слово Баяну. А ще таке скажете: "Імперія залишиться вірною союзницькій угоді, коли союз наш справді буде міцний". Більше нічого не кажіть, все інше сам має зрозуміти.

Він і зрозумів, певно. А може, всього лиш радий був, що йому нагадали про склавинів — хто відає. В усякім разі, не довго раздумував, як бути. Покликав слів, очолюваних уже Таргітом, і сказав склавинам устами підданих своїх:

"Скоріться нам по добрій волі і платіть данину. Якщо ж ослухаєтесь, прийдемо і візьмемо силою набагато більше".

У склавипів, що сиділи на нижньому Дунаї, старшим серед князів був тоді Лаврит, муж в літах уже, а проте й він розсміявся, вислухавши аварів.

— Ваш каган не повідав часом, з якої ж се речі?

— Казали вже: з тої, що маємо силу, котра примусить платити.

Лаврит спохмурнів і рвійно звівся.

— Скажіть своєму привідці, — наважився виповісти те, що виповіли аварам свого часу аїти, — скажіть йому, пай розглянеться ліпше та побачить, чи народилася і чи зігривається сонячним промінням людина, котра підкорила б собі нашу силу. Не хтось папіим, ми звикли володіти чужим. В цьому певні, доки на світі є боролитца і є мечі. А тепер ідіть нріч, ми не бажаємо говорити з такими.

І знову сли падали Баянові в ноги й кликали до помсти за образу імені і честі, одначе Баян не підняв того літа свої турми і це попів ііа склаиши. Хліуриися, слухаючії слів, ціпив, лютуючи, зуби, а проте не звівся і пе показав мечом у той бік, де склавини. На щось сподівався ще, чогось ждав. І діждався: наступного передліття слов'яни зібрали ополчення й повели через Дунаї, у аемлі Візантійської імперії. Повели таку тьму і нароби́ли у Фракії, а потім і в Грецькій землі такого переполоху, що імператор змушений був кидати супроти них усе, що міг кинути, не забув і про союзницькі обов'язки найнятих на це діло аварів.

"Імперія ось уже скільки літ підряд, — нагадував Баянові через нарочитих своїх, — справно платить тобі, кагане, і твоїм родам допоміжні соліди. Взамін же пе мала досі нічого. Нині настав час для твоїх турм, для всіх родів і воїв аварських показати, на що вони спроможні і наскільки вірні обітниці своїй. Слов'яни з нижнього Дунаю, з долів та підгір'я, що при Дунаї, вторгнулися в наші землі стотисячною раттю, сплюндрували, чинячи побори, Фракію, дісталися вже й до грецьких полісів. Повеліваємо: кинути — і негайно — всі свої турми на слов'ян і порятувати від видимої згуби громадян наших у префектурі Схід. Склавини не сподіваються удару в спину, для них мечі сородичів твоїх стануть божою карою за безбожні їхні діла".

Баян співчував людові ромейському і гаряче обіцяв нарочитим: піде на склавинів і покарає склавинів. Не казав тільки, що завчасу вже, не знімаючи меча, почуває себе увінчаним лаврами звияжцем. Бо таки певен: ліпшої нагоди поквитатися і з ромеями, і з склавинами сподіватись годі. За сим разом не кривитиме навіть душею. Імператор повеліває, аби прийшов у його землю і поквитався з склавипами, склавини напросилися своєю зухвалістю на достойний їхньої зухвалості сквит. Небом заприсягтися може: ліпшого не вигадаеться. І погуляє вдоволь, і здобич матиме таку, якої ніколи ще не мав. Земля Склавинська ніким — і доволі давно — не була плюндрована, прийде й забере там усе, що є нині незахищене, і в Фракію, напереріз склавинам, що повертаються з нахапанням, піде, не прогадає. Одне, імператорові догодить, друге, склавинам пустить кривцю, аби не почували себе так високо, третє, себе не зобидить — забере все, що можна забрати в безпечних на зворотній путі звияжців.

Рада була коротшою з усіх коротких. — Ти, Ателю, бери тридцять турм і йди у Фракійську землю. Ти, Апсиху, підеш до склавинів, що на нижнім Дунаї, по підгір'ю. Теж пізигопі тридцять турм. З усіма іншими, покликаними боронити супокій родів, залишусь я.

Апсих, як завжди, сприйняв повеління Ясноликого супокійни. Сказав піти, то й піде, що робити в тій землі, коли прийде, теж знає. А Атель дивився на кагана і благальне, і нерозуміюче, і перепуджено водночас.

— Достойний! їх же сто тисяч, склавинів. Що я вдію з ними з своїми тридцятьма?

— Гадаєш, вони будуть при купі?

— Так не гадаю, і все ж...

— Нападатимеш лише на тих, що повертатимуться з полоном. А для цього і тридцяти турм вистачить. До речі, — застеріг, помовчавши, — полон не витинай, прав у наші володіння, якусь частину передай ромеям, хай імператор бачить і знає: ми вірні його повелінню. Усе ж, що візьмеш у склавинів яко трофей, — комоней, худобу, паволоку, золото — супроводжуй під надійною охороною в моє стійбище. Сам у ромеїв нічого не бери, крім яств для воїв і фуражу для комоней. З нас, гадаю, доста буде й того, що візьмуть у них склавини. Похід трубить сьогодні ж.

Ще помовчав, роздумуючи а чи сподіваючись почути чийсь голос, і вже потім сказав:

— Жду вас звияжцями, содруги мої, і кличу Небо в поміч вам.

XXIV

Правдиво кажучи, в Апсиха могло б бути більше нарікань на Ясноликого, аніж в Ателя. Бо не розжирілому на овечих курдюках Ателю, йому, молодому й спритному терханові, слід було б іти в Фракію й чинити там те, що велено чинити Ателеві. Ба, не удостоївся такої честі, в інший кінець має йти й гуляти по-іншому. Ну, та обійдеться. То тільки спершу ворухнувся було черв'як жалю чи прикrostі. Апсих тому й ходить у Баянових обранцях, що багато чим, коли не всім, схожий на Баяна. Одне, знає: оскільки Ясноликий велить діяти так, значить, так треба, а друге, розкинув по тій першій миті мислями і впевнився: там теж буде що і буде в кого брати. Склавини он як часто

гостюють у ромеїв, є там і комоні, і тучні стада худоби, є й паволока, соліди по закамарках. А він уміє витрушувати із смертних зізнання, від нього не приховують аніяких скарбів.

Як тільки Апсих перейшов Тису й угледів перед собою перші склавипські поселення, одразу й дав знати, хто йде. Запалали халупи, завалували пси, ревла кинута напризволяще чи підібрана вже чужинцями й гнана силоміць худоба. Волали про иоміч і люди, надто ті з них, що спіймалися на аркан і не могли втямити з несподіванки, що то за страхіття, звідки воно впало на їхні голови.

Та ба, що далі проникав Баянів улюбленець у землю їхню, то відчутніше остуджувалося серце: йому ніхто не ставав на путі з мечем чи сулицею, одначе й по оседках склавинських не було вже ані самих склавинів, ані їхніх скарбів. Ховалися по плавнях, втікали до лісу, а може, й у гори. Ті, що ближче були до них, напевне, в гори, бо як не ризкали його вої, де не шукали, відшукати не могли. Худоба траплялася ще вряди-годи (і отарами, і поодинці), з склавинів же хіба що старе луб'я, ті, хто не годен був утікати чи не мав до того охоти.

— Де люд ваш? — питались ошкірено.

— Утік, молодче.

— Куди?

— Звідки мені знати? Сіли, хто міг сісти, на комоней та й подалися, а куди, спитай у вітру, може, він знає.

Що візьмеш з такого? Спершу гнівались і били до смерті нагаями, далі й гніватись уже не могли. Єдине, що лишалося, — сподіватися: так довго тривати не може, десь та настигнуть втікачів. А настигали лише стада корів, отари овець, — те, що не могло прискорити ходу і йти купно з комопними склавинами.

— Негайно перетніть їм путі, — повелів терханам. — Виділіть сотні виїдпиків на бистроногих комопях, хай вийдуть прискорено до самих гір і відріжуть від них усіх склавийців, іцо по встигли сховатися в горах.

Терхаші угледіли в тім неабияку мудрість свого привідці і поспішили зробити його повеління ділом.

— Будьте обачні, — казали сотенним. — Скачіть бистро, одначе так, щоб менше вас виділи. Хай це буде для склавинів несподіванкою, коли зблизяться з горами. Ваша мета — посіяти страх і примусити склавинів полишити все, що ведуть і несуть із собою.

Та ба, несподіванка упала на голови обрив. Ті, що повернулися перегородом, повідали: ви'іти вопи вийшли до гір і путі склавипам, що гіраиилися туди, перекрили, та ненадовго. Ііе лише вони, авари, були обачні й правилися спритно, склавипп теж не дрімали. Вистежили їх, влучили зручну пагоду — тоді, як перепочивали, дожидаючись втікачів, та й накрили сонних, а вже з сонними упорались блискаЕичію. Jhiiuc ткм, що прибули оце сказати про біду, й пощастило вислизнути з обіймів видимої смерті.

Апсих лютував: це його, доблесного і паїікмїтливїшого з усіх кмїтливих, обвели довкола пальця? Коли ж підійшов до гір та впевнився: ніяких заслонів немає там, і зовсім занепав духом. Як же бути далі? У горах він і поготів не відшукає втікачів. А

його турми відшукають і, чого доброго, переріжуть одну по одній. В усякім разі, з гір він товару склавипського не прижене і скарбів теж не винесе. Лишається одне: стати табором і рискати сірим вовком по долині, вишукувати тих, що поховалися. Не всі ж вони встигли відійти у гори. Заприсягайся може, не всі.

Зате до Ателя Небо було щедрим. Уже перша зустріч із склавинами не вимагала великих потуг, а принесла більше, ніж можна було сподіватися. Турми налетіли на тих, що супроводжували полон, мовби круки на здобич, і в змиг ока затопили їх своєю силою. Коли ж стих їхній галас і вгомонилась круговерть, що її іменують січею, Атель і всі, хто був з Ателем, не втримались, аби не піднести очі до Неба і не воздати належне Небу: ті, що були нещодавно володарями скарбів і лежали тепер повержені, лишили на фракійських долах обоз у кілька сот начинених добром і старанно прикритих веретами возів, табуни об'їжджених комоней, череди корів і отари овець, що, либонь, не підлягали й обчисленню. А ще був люд ромейський — той, що його взяли на меч і сулицю в січах, і той, що нахпали по городах і селищах.

— Авари! — волали найбільш розчулені. — Небо з нами! Небо за нас!

"А так, — гадав собі, чуючи ті волення, хакан-бег Атель. — Воно відтоді з нами, відколи послало нам ясноликого і дальцозорого привідцю — Баяна".

Лічити те, що взяли ратною силою в склавинів, не було потреби. Була потреба приберегти його, аби не розхапали жадаючі поживитися першою поживою турми.

— З склавинів лишився хтось живий?

— Ані одного, привідцю.

— Знайдіть такого, котрий знає, що лежить на возах, серед звільнених ромей.

Його недовго шукали — сам назвався. І з речницею роз'ясненням не забаривсь.

— Це паволока із гінекеї города нашого, — ходив між возів і показував. — Це те, що нахпали таті по людських оселях. А цс вина з погребів епарха, :з припасів монастирських, цс яства всякі, а це ось золото з церков, соліди з скітниці, дорогоцінності людські.

У всякого привідці є свої, найбільш надійні люди, а п стратиґа, епарха — когорти, турші. Були вони і в Ателя.

— Сумбате! — покликав першого з них. — Бери все це під свою надійну руку. Те, що наложить воям, я віддам зараз воям. Все інше ти і твоя турма має доправити цілим і неушкодженим у стольне наше стійбище і передати каганові.

— Достойний! — переполохався і став блаґати терхап. — Бої мої, як нічий інші, прагнуть січі. їм погуляти хочеться. Нехай хтось інший візьме на себе цю повинність.

— Роби, що велено! — спохмурнів Атель і, виїхавши перед турми, скинув із себе ту похмурість. — Воїни! — закликав до уваги і послуху. — В щойно отриманій над супостатом зв'язі ви явили себе достойними родів своїх і тим ще раз ствердили: супроти нас, аварів, ніхто не спроможний вистояти. Сила пайіа нездоланна, ми непереможні!

Крики видимого вдоволення котилися хвилями від турми до турми і спонукали хакан-беґа до похвальби. Та він розумів: не литпо заряди неї виигіув перед лани

комонників.

— Гляньте, — повів рукою в той бік, де стояли вози, юрмився полон, — те, що добувалося потом і кров'ю склавипських тисяч, в якийсь змиг ока стало наглим. А чому так? — запитав і не ждав пояснень. — Бо міцно тримаємо бронь у руках, бо веде пас привідця, котрий бачить далеко і дбав, аби звитяги наші здобувалися малою кров'ю. Зпасте-бо, ми не могли стояти осторонь і дивитися, як спустошується склавипами Ромейська земля. Маємо повинність перед ромеями і маємо повеління від ромеїв. Та знайте й інше: імператор повелівав нам вийти на боролища і потяти склавинів на боролищах. Каган скорився його повелінню, проте не став чинити сліпо. Він тим і славен у родах налвих, що має свою мудрість і живе своєю мудрістю. "Йдіть, — сказав, — супроти склавинів, одначе шукайте їх, стинайтеся з ними там, де немає вже боролищ, зате тісно Л, полону склавинському по січі. Тим ви й примусите їх стенутися, а затим і піти восвоясі".

Між аварів віддавна узвичаєно так: хакан-бег не ховає від воїв своїх потаємних намірів, рано чи пізно виходить перед них і каже. Тож і зараз ждали їх, досі невідомих їм намірів привідці. А почули зовсім інше.

— Даю добу, — мовив по нетривалім мовчанні Атель, — на весело дозвілля і на перепочинок. Вина та яства, що є у відбитому в склавинів обозі і що можуть бути спожиті за добу, — ваші. Беріть і споживайте, веселіться по стомній путі і ратних потугах. Все, що залишиться по веселоощах, одсилаю на волю і розсуд кагана нашого, ясноликого Баяна. Він, самі відаєте, найліпше прибереже полон, як і скарби, що є в обозі, і по-отньому поділить між нами, коли повернемося з походу.

І знову турми голосно виголошували славу — і каганові, і хакан-бегу, а розчулений хакан-бег не скупився на радощах добутих — ані вином, ані яствами, зпав-бо: те, що візьмуть з обозу, може, й позначиться на обозі, на стирлованій тварі ж — аніскільки. Беруть он та й беруть молодих биків, смажать та й смажать, оббілованих, на вогнищах, а чи видно, що взято щось? Стане його, добутого, і на цих, що питимуть та їстимуть сьогодні, стане й на тих, що обділятиме каган. Та й чому мав би обмежувати воїв, коли все, що добуто, належить передусім воям? Хай п'ють, хай гуляють та тямлять: це не востаннє, далі те саме буде. Коли не ліпше ще. А так, доки дійде до привідців склавинських, що набуток їхній потрапляє до чужих рук, доки ті стямляться та увірують: то — не вигадка страхопудів, то — правда, турми його не одну звитягу відсвяткують і пе один полон ділитимуть ось так, як нині: нам — наше, каганове — каганові. Тож і не скупиться хакан-бег, п'є з усіма і воздає хвалу Небу за щедрю винагороду по звитязі теж з усіма. Затє коли напились, та наїлися, та вклались на спочинок, не пішов до намету і не заліг, як всі інші, в наметі, покликав терхапів, що стояли з своїми турмами на сторожі, ні повелів.

— Дайте лад всьому, що лишилося, і полічіть, що лишилось.

Ті вибалушили очі.

— Ніби це можливо?

— Усе можливо. Візьміть у свідки торхана Сумоата і лічіть. Він має доправити полон

кагану й звітувати за все, що доручаємо йому, перед каганом.

— Повелення привідці — повеління Неба, та як полічити все це?

— А як, — догадався один, коли торхапи залишилися самі, без Ателя, — полічимо лиш те, що на возах, все інше можна й на око прикинути.

— Вам — аби легше та прудкіш, — не пристав на ту раду Сумбат, — а мені як потім бути? Чули, що казав хакан-бег? Відповідаю головою.

— А ми тебе не зобидимо, — заспокоїли його ті, кому доручено лічбу.

На тому й стали. Коли прийшли та доповіли хакан-бегові, скільки чого мають, той не взяв під сумнів їхню доволі бистру лічбу. Одним поцікавився, звертаючись до Сумбата:

— Ти все це бачив і згоден? Так, привідцю. Тоді піднімай свою турму, забирай полон, обоз — і в Сумбат видивився на нього.

— Чи це можливо, достойний? Турма пида нарівні з усіма, спить мертвецьким сном.

— Дарма, в путі протверезиться. Полон має відійти до того, як всі інші прокинуться й згадають, що в обозі.

Очі терханові округлились, і вид, постава не забарилися казати: "Великі істини відвідують розум тільки великих. яухаю і повинуюсь".

І Атель тому й посів найвищу сходинку в каганаті (крім кагана, звичайно), що був витязем серед витязів, мав тверду руку, та мав і кмітливий розум, зірке на такі, як ця, іродії око. Це він так спритно упорався з утигурами і кутдягурами, це дякуючи йому аварі не були цілковито по Громлені антами. Коли йшлося вже до того, пожертвував кількома турмами й пустив на них мало не всю антську виду, а тим часом зайшов антам за спину й заходився гроїмити там не налаштоване до січі ополчення. Виверт той Гіпоїяв серед антів тлум, а тлум покликав назад тих, що — ріщували долю всієї січі, і сплутав антам так добре роз угавлені на аварів сіті, по суті порятував і ті турми, що якими пожертвував. Хто-хто, а хакан-бег відає: високо І.ргавить Баян Апсиха, і все ж не його — Ателя послав у Фракію, бо певен, тут коли не вся, то майже вся сила клавинів, не багато й не мало — сто тисяч. Коли обливати громити ромеїв та обернуть комоней супроти аварів, Піцо встромили вже їм ніж у спину, не хтось інший, тільки Атель спроможний буде упоратися з такою силою. уї Певність усім додає тверді, а твердь множить сподівання. Тон; і Атель не міг не сподіватися: все йде як треба, влава йому забезпечена, а відтак примножиться й вознесення поміж достойних. Одне муляло по тому, як одіслав — он: чому він засумнівався в останню мить і зажадав від Сумбага та його тсрхашв присяги на вірність обов'язку? Хіба вони не давали її перед походом?

Все спить у його таборі, поборене хмелем, відчуттям ситого вдоволення. Не спиться лиш хакан-бегові. І розлігся привільне в наметі, і повіки давно склепив, думки непрохані гонять, а прогнати не може: постає перед очима Сумбат, терхани, напівсонна турма, ледь приведена зусиллям терханів до тями, ба присяга навіть вчувається крізь папівсоп, напівдрімоту: "Я, терхан Сумбат, а купно зі мною і вої мої оголюємо мечі і заприсягаємось на мечях: доки б'ється в грудях серце, а рука спроможна тримати даровану родами бронь, стоятимемо на сторожі полону ратного,

що є тепер здобутком усіх, і як би там не було — хай води перетнуть нам путь, хай небо впаде на нас, доправимо здобуте в січі цілим і неушкодженим. Коли ж я чи хтось із воїв моїх порушить цю роту і не обстоїть добути від посягань супостата чи сам посягне на нього, хай страшна кара впаде на голову винного..."

"Голову винного... Голову винного..." Невже Сумбат здатний на таке — провинитися? Він, Атель, запідозрює, що провина можлива, і тому змусив Сумбата дати перед усіма роту чи це більше, ніж підозра — знамення чогось грядущого вже і вельми пагубного?..

Чи міг знати тоді, що тривога, як і сумніви, не випадкові, що знеславлення його імені в очах Ясноликого започаткувалося вже, і започаткували до Сумбата. Ясноликий, мабуть, аж надто вже великі надії покладав на свого улюбленця — Апсиха. Коли прийшли від нього люди і впали до ніг, а впадши, сказали: "Вийди, великий і мудрий, та глянь, який полон іде з Склавинії", — схопився, подекують, по-молодечому спритно і так само спритно опинився в сідлі. Недовго гнав огира — полон був уже на підході до стійбища. Зате сидів у сідлі і оглядав тлумисько з корів та овець від тої миті, коли вперше угледів його, до тої, коли вичерпало себе й лишило по собі лиш стовп їдкої пилюки.

— Терхан Апсих велів переказати тобі, Ясноликий, — знову постав перед Баяном той, кому велено було доправити полов, — що склавини повершені. Наші вої пройшли від Дунаю до Карпат...

— І це все, що взяли у Склавинії? — обернувся до Апсихового посланця каган. — А де комоні, скарби, хліб зрештою? Де люд склавинський?

Йому спішили пояснити. Ловили мент, коли змовкав, і казали, як склалося: склавипи не чинять опору, забирають усе, що можна забрати, і втікають у плавні, дебрі лісові, а дебрами — у гори. Одначе вони, Апсихові вої і терхани, певні, далеко не втечуть — рано чи пізно будуть настигнуті. Отоді й поставлять їх, як і скарби їхні, перррд очі свого повелителя.

— Скажіть Апсихові, — не втішався обіцянками ясноликий. — Я недоволений ним.

Чи міг нарочитий повернутися з такою речницею про Апсихові подвиги в Склавшій? Мусив хапатися за волосину, аби вигородити якомсь свого привідцю.

— Склавинія взялася вогнем. Вогнива ті видно, либонь, до самого Константинополя, а то теж не останнє діло.

— Однак і не перше, — побагровів Баян і, пристроживши огира, спершу здивив його несподівано круто, затим розвернув і погнав до стійбища.

Багато днів нікого не допускав до себе. Вночі навідував жон, відлежувався та відсипався в них, вдень сідав на свої Вороного й правився в поле чи на крутий берег Дунаю, приглядався до далечі, що за Дунаєм. Далєбі, ждав добрих вістей із Фракії, а може, побоювався під враженням Апсихових невдач і за тих, що послав до Фракії. Побоювався і мордував себе, дошукувався, що має вдіяти, аби не поганьбити ім'я своє, роди свої.

І день, і другий, і третій отак. А на четвертий челядники розшукали його в стійбищі

і зважились потурбувати там, де не велено турбувати.

— Не гнівайсь, Ясноликий, — сказали, — маємо втішяї вісті: ті, що пішли з Ателем, погромили склавинів, шлють тобі перший і, сподіваються, не останній полон.

— Де він?

— На путі до стійбища, достойний.

— Хто доправив?

— Терхан Сумбат. — Кличте до мене. — Він далеко звідси, з обозом. Про полон прийшли й сказали його нарочиті.

За цим разом не виїздив далеко за стійбище. Вихопився ва поданого йому огира й споглядав за тлумиськом, що Врибувало й прибувало на луки при стійбищі. Коли ж комоням, що йшли попереду, заледве стало місця на луках, а череди корів, отари овець гнали та й гнали мимо наметів у поле, що лежало по другий бік стійбища, каган немовби прояснів на виду і очі палали не тим, що звикли бачити, вогнем. Пізніше, як над'їхали врешті-решт хури із скарбами, а купно з хурами — й ті, що супроводжували .скарби, коли стали перед ним та доповіли, яка січа була у Фракії з сплавинами, який полон дістався турмам аварським ио січі, — Баян і зовсім ожжавився, сказав, що має бажання ироїхатись понад хурами й заглянути в хури. Був вдоволений, споглядаючи дбайливо прикриті від негоди паволоки та єдваби, вина монастирські. Коли ж дійшло ; до золота з церков, солід із скітниць, а надто до дорогоцінностей людських, запідозрив щось і виважив терхана, що був такий догідливий, не обіцяючим прихильності зором.

— Яким було повеління хакан-бега?

— Доставити усе цілим і неушкодженим.

— І ти доставив?

— А то ж як. Ночі не спав, достойний, вдень не дозволяв собі розслабитися, аби не прогаяти чогось. Слав наперед, як і навсібіч слав, сотні і вимагав від сотенних, аби були пильні, вчасно виявили і вчасно попередили, коли нагледять тих, що можуть посягнути на скарб цей, усім нам належний.

— То чому ж сам запустив руку в цей скарб? Сумбат сторопів і примітне вибілівся на виду.

— Достойний, — спромігся врешті на слово. — Моє сумління не дозволяє мені чути таке.

— Що, неправду кажу? Хто, крім тебе, був в одвіті аа скарб?

Терхан назвав сотенного, кількох воїв.

— Постав їх перед мене.

Вони були не десь там — поруч, тож і постати не забарилися.

— Обшукати, — повелів вірним, які завжди і скрізь супроводжували його.

Ті одразу w взяли за діло. Накинулись по три на одного, вивертали кишені, обмацували калансуви, примушували роззутись і показати чадиги.

Знайшли у трьох, і знайшли не абищиці — зашите в одяг чи калансуву дорогоцінне каміння.

— В інших теж повинно бути, — не вдовольнився каган, — шукайте далі. У сідлах, у

гривах кінських, ба навіть у хвостах шукайте, вони не поодинці брали — гуртом, тож і ділили на гурт.

Він ніколи не помилявся, їхній мудрий і всевидючий каган, не помилився й за цим разом. Сотенний надійно й зовні таки непомітно приховав брош із дорогоцінним камінням у кінських хвості, персня з каменем-рубін — у гриві, інші поклалися на те, що ніхто не стане нищпорити, а тим паче пороти й шукати їхні цінності в сидлі чи попоні.

— Вилаштуй турму свою, — повелів каган геть приголомшеному тим, що діється, Сумбатові. — І постав перед нею цих татей. А ви, — обернувся до охорони, — кличте люд аварський. Суд буде, привселюдний.

Тих, що виконували волю Баяна, було та й було. Тож і люд не забарився об'явитися. Турма ж як стала, так і стояла оніміло. Вої бачили-бо і знали, в чому звинувачують тик, що їх вивели наперед без мечів та луків, без окраси у вбранні всякого — калансуви. А коли знали, чим могли відповісти на старання каганові, окрім мовчазного перепудження? Далебі, немало було таких, як ті, що їх мають судити. Чи не затим ішли в похід, щоб придбати щось? Чим доведуть тепер, що придбали у ромеїв, а не поцупили з обозу?

— Вої мої! — почули нараз і стали ще німотніші, аніж досі. — Я посилав вас на велике, благословенне Небом діло — помститися склавинам за ту ганьбу, що вони дозволили собі, не скоряючись нам і тим порочачи ім'я наше, а разом з тим стати в поміч імператорові, котрий платить нам за неї солідами і платить ось уже стільки літ справно. Ви і ваші побратими чесно виконали свою повинність: у першій же січі завдали супостатові нашому відчутного удару й заволоділи полоном його, що став по праву набутком усіх аварів. Хвалю за те і воздаю вам дані — Каган вклонився, а вже по тому сказав, зібравшись із мислями. — Однак не можу не висловити тут і осмути серця свого. Бо знайшлися серед вас і одступники, таті ненаситні, котрі забули про повинність, як і про покон: добуте всіма належить усім. Забули й посягнули на ваше, вої, і на ваше, — обернувся в бік натовпу, — людове. Хочете бачити їх? Глядіть! — показав нагаєм. — Хочете знати, якої ганьби доскочили і яким брудом обкаляли нас із вами? Аби знали і впевнилися, покажу.

Він обернувся до вірних, і вірні по одному позирку Ясноликого збагнули, що і як мають вчинити: вивели на видне місце — перед люд і перед турму — комоней, що належали донедавна підсудним, і показали, де ховали вони від своїх побратимів, від люду аварського добуті потугами всіх коштовності.

Турма дивилася на все те поганьблено-присоромленими позирками і мовчала, а люд аварський зродив спершу хвилю подиву, затим — і обурення.

— Яка кара має бути таким?

— Ганьба і смерть! Родам — ганьба, цим — смерть!

— Бути по-вашому! — махнув рукою каган, і того було доста, аби вірпі налетіли буряно й зашторгнули виї приречених арканами, з свистом і гиками потягли їх у поле.

Настала ніякова тиша. Навіть ті, що напірали щойно і вимагали смерті,

вжахнулися того, що побачили, й зацікавили, схоже, ніби не чекали такого від кагана.

Та Баяна не похитнула німота людська. Баян лишався сам собою.

— Що скаже нам привідця тих, що зганьбили себе? Я тебе питаю, Сумбате?

Терхан ступив крок уперед, однак не посмів глянути каганові у вічі. Як стояв сумовито-похнюплений, так і лишився ним.

А Баян ждав.

— Путь була далека і стомлива, — озвався зрештою. — Я не міг углядіти за всіма і всім.

— Не міг чи не хотів?

— Не міг, достойний.

— А коли я доведу супротивне? Яку кару маю визначити тобі?

— Яку визначив усім.

— Так тому й бути. Підведіть його огира, — повелів тим, що покликані були виконувати волю кагана. — І обшукайте, як обшукували інших.

Вірні лишалися вірними: шукали старанно і довго, а проте змушені були доповісти Ясноликому: пошуки нічого не дали.

— Того не може бути, — не повірив. — Шукайте ще. Знову шукали і знову доповіли те саме. Баяна розбирала лютя.

— Носиш при собі? — не став обшукувати, всього лиш запитав Сумбата.

— Я витязь, — спохмурнів і гостро глянув на кагана Сумбат, — і ходжу, між іншим, у найдовірєніших у хаканвега. Те каган мусив би знати і не ганьбити мого імені, тим паче перед людом!

Обурєння було аж надто вже щирим і переконливим. Такого, здається, ніхто ще не дозволяв собі в розмові з каганом. А що вдіє, коли татїби за Сумбатом не встановлено.

— Якщо я справді зганьбив тебе безневинно, візьму ту ганьбу на себе. Тебе ж вознесу тоді перед усіма яко мужа чеснот. І все ж хай буде це потім, коли удостовірюсь до кінця. А зараз піди в намет і покажи вірним усе, що б на тобі і при тобі.

Його недовго тримали там. Коли ж вивели й показали черес, іє тайників якого виймали та й виймали дорогоцінності, Бала цє промовив жодного слова. Добув мєча і, рвїйно занїсши його над собою, відтяв терханові голову.

— Засолїть цю нерозумну башку, — повелів вірним, — й одїшлїть хакан-бєгові. Хай бачить і відає, якими вірними є йому його найдовірєніші.

XXV

Відтоді, як сини подалися купно з старїйшинами на всеантськє вічє, князю Волоту не по собі стало в острозі. Тїснили мури, дратувало їржання комоней, надто тих, що на найближчих стайнях, навіть метушня чєляді змушувала перевертатися в ложї й полишати його врєштї-рєшт.

— Воеводу Стодорка до мене, — повелів, і коли Стодорко переступив невдовзі порїг, якось незвично хмуро запитав, що чути з обводів землі Тивєрськїї.

— Анїчого. — Стодорко не міг не примїтити: князь вельми подався за останні дні, через те силївся бути зовні спокїйним і переконливим. — Наші не пориваються до

кутригурів і кутригури поводять себе тихо.

— Ну, а з-за Карпат що чувати?

— Обри в гори не пішли. Вістуні доповіли: відходять нібито. Пограбували весі та гради склавинські, що між Дунаєм і горами, спалили все, що піддалось вогню, й вертають восвоясі.

— Не втямлю щось, — гнівався, — вертають лиш чи вернули вже, відійшли з землі склавинів чи лиш відходять?

— По правді кажучи, головні сили обринів відійшли, зачувши, що з ромеїв вертає рать склавинська, розгулюють по Славинії лиш ті із турм, що не вдовольнили себе грабунками.

— А рать склавинська таки вертає з ромеїв?

— Таки вертає.

— Обри своє зробили, виходить: примусили Ардагаста відмовитись від найважливішого в його поході на ромеїв — взяти багату й міцну, гейби горіх, Фессалоніку.

— Вона йому так потрібна була?

— Гадаю, що найпотрібніша. Стала б Фессалоніка склавинською — і всі лавини стали б твердою ногою у Фракії та Іллірику. То другий Константинополь біля Теплого моря. Ардагаст на неї передусім і цілився. А вертає, бач.

І все через обрив. Удар в спину завжди найболючіший. Я чо покликав тебе, — заговорив по роздумі. — Марудно мені щось у стольнім городі, іодамси цими днями до Соколиної Вежі. Бери собі в поміч Добролика та й лишайся в Черні за мене. Ромеям, гадаю, не до нас нині, стеж за обрами.

— Слухаю, князю.

— Ще одне: будеш тут із синами — Доброликом чи Радимом, коли повернеться, навчай їх ділу княжому. Я їду надовго, либонь, на все літо.

— Буде зроблено, достойний. Можеш не печалитися цим.

Коли обертався та виходив із терема, Волот не міг не завважити, як постарів за останні літа його воевода.

"Тра б іншого вже шукати для Черна, — подумав. — Хтохто, а воевода мав бути стооким і при повній силі. Та не випадає якось вести про се річ. Он скільки літ вірою і правдою служив мені Стодорко. Чи можу сказати такому: "Ти не потрібен більше"? Най буде, як є. Принаймні доки сам не попроситься".

Кликав і сина по тому, давав повеління, тлумачив та й тлумачив, як має тримати себе на місці вітця свого. Зрештою нагледів жону і повелів їй збирати найменшого, Остромира, та й лаштуватися в путь.

— А як же всі інші?

— Всі інші в раті, хіба не відаєш? Дядьки наглядають за ними.

— Додому ж теж навідуватимуться.

— Добролик лишається тут, він і дасть їм раду. А матимуть вільний день, до Соколиної Вежі пришле. Чи се так далеко?

Бачила: князь он як тішить себе сподіванкою, що там, у Соколиній Вежі, воспряне духом, почує себе на силі. Тому й не опиралася. Каже збиратися — збиратиметься, скаже поїхали вже — поїде. Тим паче, що самій їй Соколина Вежа і наймиліша, і найрідніша. Там вона зустріла по мандрах у землі ромейській Волога, там була чи не найщасливішою з ним.

— Може, з нами, на возі поїдеш? — питалася та заглядала у вічі, як тільки вміла заглядати.

— Ні, жоно моя ласкава, — добрішав і платив за ласку ласкою. — Доки стою на ногах, доти й у сідлі їздитиму.

А проте сів не на того, що носив у січах, огира, велів засідлати тиху та сумирну кобилицю.

В путі тримався коло воза та перемовлявся з сином, жоною. І в Соколиній Вежі не побажав одпочивати, пішов із Остромирим подвір'ям, оглядав, та показував його, та потішався тим, що видів, або гомонів із челяддю. Лиш по вечері вгомонився й сів при свічах у колі родини [: своєї.

— А ти, Остромирку, був без мене на вежі? — поцікавився в сина.

Ні, не посмів. Дарма. Я в твої літа на саму гору забирався з брагодував соколів та й ловив їх для діда не хтось ін|пгай — я. Світлі дні були то, синку, гой, які світлі! І довго та з смаком пригадував, яка то розкіш і яка благодать була для нього — світлі дитячі дні в Соколиній Нежі.

І "Зістарився мій муж", — зітхала Миловида і зайвий раз міряла його скрадливим позирком.

А князь і другого, і третього дня, і потім не вгомонявся, або удвох із сином йшов у поле, до лісу чи на узлісся, або утрюх — і жону свою, кликав. Тоді був надміру уважний та говіркий. Коли ж траплялося так, що лишалися Дтільки з жоною, розглядався й казав розчулено:

— Ось тутки ми були з тобою, Миловидко, тоді, пам'ятаєш, як взяли слюб, та тішились щастям-долею, та завдя1 чували Ладі за те, що зробила нас щасливими.

— І там теж, і там, — осміхалася. — В Соколиній Вежі ремає такої місцини, котра не засвідчувала б чогось і педусім гарного.

— Ано. Бо вона є нашим вираєм, місцем перепочинку до трудах праведних. Тут народилися всі шестеро синів ваших, тутки зростали вони, вперше ставали на ноги І мазали: "Мамо". Чи я, що так сподівався на них, міг ве радіти їхній появі, дитячому щебету, тобі, котра умнокала тоті сподіванки й уміла усолодити путь мою житейіfську? Через ту усолоду й труди княжі, ті, що йшли на кертovníк землі і люду тиверського, теж були схожі ю знадний лет, на труд-відраду.

Раділа за нього й потерпала разом з тим: не надірвав би тебе зустрічю з минулим. А дарма. За кілька днів сама цпевнилася: не те надірвало князя. Повернулися сини із Волина — Радим і Світозар, переповіли, що було на вічі, Кого визнало воно князем-привідцею у землі Трояновій, т тим неабияк вразили вітця свого.

— Келагаст — князь-привідця? — обурився і став на вні, — А се ж з якого дива, коли

він ніякий не князь, лише зять княжий? Я ж казав тобі, Радиме, тягти руку за Острозором? Де ж їй був, чому допустив? Чи тобі боронив хтось переговорити про се з росичами, уличами?

— Що я міг вдіяти, коли князь Острозор сам відмовився на користь нашого Світозара?

— Відмовився? Та він що, при своїм глузді? І чому на користь Світозара? До чого тут Світозар?

— А до того. Так обернулося, що віче зажадало знати, хто з двох князів пайдостойніший — Келагаст чи Острозор. Світозар супротивний був обом їм і переяв славу та змогу — віче його нарекло князем-привідцею. Старійшини — а надто старійшини-дуліби — стали супроти тої речниці віча стіною. Тоді князь Острозор взяв слово й сказав: пай князем-привідцею буде поки що Келагаст, а першим радником у нього — Світозар. Молодість — не гандж, сказав, мине вона — достойним мужем і князем буде.

Волот ніяк не міг вгомнитися.

— Ну, а ти, — накинувся на Світозара, — ти чо поліз не в своє діло?

— Та спершу так, отче, — Світозар лишався на диво супокійним, — спершу з цікавості, а далі пішло та й пішло. Самі князі спонукали на те. Не вельми думаючи в.

— А ти — вельми думающий?

— Та й я не так щоб, а все ж здолав, як бачите. Усі те визнали.

— І що не тепер буде?

— Келагаст сказав: "їдь до вітця свого, набирайся літ та й розуму при вітцеві-матері", а я так собі мислю: коли тут засяду, не багато вже наберусь. Тож і хочу просити вас, отче, і вас, матусю: відпустіть мене на всі чотири сторони.

— Як то?

— Було б найліпше, коби ви дали мені стількись там сотень солід та пустили до Константинополя. Купці, в котрих я купував книги-письмена, казали: там в школа вищих паук. Доки молодий, маю силу та бажання, най би повчився в ній. Для князя і мужа думаючого то було б те, що тра.

— Хто тебе візьме в ту науку?

— Купці казали: були б соліди, візьмуть. А надто коли ви, отче, попросите імператора. Князь і слухати не хотів про те.

— Пусте намислив, отроче. Письмена знаєш — і доста з тебе. Повертайся до дядька та вчись тримати меч в руці — ото найліпша наука,

Світозар виміряв вітця свого не вельми прихильним позирком.

— Шкода, що ви не розумієте мене, отче. Коли так, я іншу оберу путь.

— Яку ще?

— За седмицю-другу в Черні обіцяли бути люди перехожі — гусярі. З ними й піду по землі Трояновій. Доки обійду її всю, багато побачу, ще більше почую, а бачене та чуте теж наука.

— Що ти, синку! — збіліла на виду мати. — З каліками перехожими хочеш піти. Як

можна? Пощо обираєш собі стежу знедолених? Чи в тебе іншої путі нема?

— Бо таки немає, матінко гожа. До тої, на яку вітець посилав, серце не лежить, а до тої, що її віче визначвяо, не доріс. Лишається іти в каліки перехожі, коли до Константинополя не зважуєтесь послати.

— Ой лишенько. Отче, врозуми його.

То була тривога і турбота кількох днів і не лише для князя та княгині. Довелося кликати з стольного Черна радних та доходити з ними якоїсь сприятливої для всіх кислі.

— А чому б справді не послати в Константинополь, коли йже так стоїть на своєму?

— Хто знає його там і хто візьме в науку?

— Віталіан знає. До нього, гадаємо, й слід вдатися. Князь не став більше перечити і сперечатись, схоже, що згадка про Віталіана викресала в ньому іскру надії і породила рятівну думку. Так і сказав, коли покликали Світо"ара.

— Ось що, молодче. Пошлемо днями гінця до ромейських Том. Там є людина, котра може подбати про тебе в Константинополі. Коли вона зголоситься на се, бути по-твоєму, поїдеш навчатися. А ні, лишишся при мені жгй братимеш науку од мене.

Світоаар погодився, та не вгомонив тим вітця свого. Щось у ньому надірвалось від того дня, як повернулися Д вони з Радимом із віча, і що не день, то помітніше хилило ЛАО землі, видиміш та й видиміш забирало силу. "Се я завдав йому такого болю", — брав князеву неміч на себе, одначе й поступатися тим, що так зближало бажане з можливим не міг. Гнітився неміччю вітця свого, таки не міг.

— Вам зле через мій непослух? — одважився й запитав якось.

— Еї, — од-махнувся. — Коби тілт.тсп іт клопоту, що сой тра було мені одпиратися від участі в вічі. Тра було їхати та ставати на прою з безтямками. Що наробили, що наробили!

Аби не ятрити вітцеві серце, по етап допитуватися, що ж вони наробили, допиталась, а може, всього лиш почула чутливішим, ніж у мужів, серцем мати і сказала якось Світозарові:

— Я поділяю цей твій памир, синку, іти й навчитися в ромей, та, може, зачекав би якийсь час?

— Чо так?

— Вітець твій відмовився тоді, як кликали бути князем-привідцею в землі Трояновій, тепер, бачиш, як карається тим? Не додавав би своїм непослухом болю 'та смутку.

— Таж зголосилися вже.

— Зголоситись зголосився, а кривдно буде йому, що й ти ослухався, пішов іншою стежею.

Молодець кривився, і кривився болісно.

— Йой, мамцю! Коли ж не осилю себе. Не належу я до тих, кого можна примусити робити супротивне волі серця діло.

— А ти наступи на серце. Кажу ж, бодай на час, доки вітець здолає неміч свою та

стане на ноги.

— До того літа тобто?

— Ано, не довше як до того літа. Потім я сама стану тобі в поміч.

Казала одне, а знала і мислила, далєбі, інше. Бо не до подолання немочі йшлося. Князь чахнув та й чахнув, аж поки не настав той день, коли впевнився: одтоптав свій ряст, і покликав жону та сипів до себе.

— Зле мені, — мовив через силу. — Скачіть, синове, до Черна і вкладіть Стодоркові до вух мов повеління: йай скликає раду старійшин і шле в Соколину Вежу. Ма'ю сказати своє слово їй, а прибути не можу вже. Скачіть котрийсь, і негайно, а ти, жоно, залишся.

При дітях Миловида ще трималася якось. Коли ж вийшли, упала на мужа свого рвійно й зайшлася плачем-риданням, таким зрадливо-дужим і таким зболено-оголеним, вдавалось, краяла себе по живому й сама не відала, нащо те робить.

— Не полишай мене! — осилила зрештою їх, свої плачі-ридашія. — Молю, благаю тебе, не полишай!

Князь безсило гладив її завжди причесане, зараз збите в пориві відчаю волосся.

— Вгомонися, радість моя. Не ятри й без того зболіле серце. Знаєш-бо; не з власної волі піду, праотці кличуть. Слухай, що казатиму, доки самі та маю снагу казати.

— Я не зможу без тебе! — підвела голову й явила йому свій до краю зболений, умитий сльозами вид. — Я теж піду з тобою!

— .Ось про се й хочу поговорити. Знай, утіхо моя, ти була мені туї, у житті земнім, найусолодженішою відрадою. Се завдяки тобі я взяв від нього все, що можна було взяти, звідав, що таке блаженство, втіха, велич і краса, ба навіть виніс певність: більшого над те, що ти дала мені від щедрот, своїх, узяти вже й не можна. Маю віддячити тобі чимось за се. Тож слухай, що скажу: не йди зі мною до Вираю. Поклади початок новому покону в родах наших: жона не повинна іти з життя разом із мужем, вона мав жити для дітей своїх. Глянь, скількох їх лишаємо. На кого лишимо? Хто дасть їм раду? Зоставайся, жоно моя .слюбна та мила, зоставайся і давай її, тоту раду. Ти — пристиянка, тобі он як личитиме започаткувати його, новий покон. Хто відає, може, се буде ще одна твоя лепта, та,, найвагоміша, котра начисто одмінить пізніше життя люду тиверського. Старійшини знатимуть, що на се в мов повеління. Освідомлю їх.

Миловида, здавалось, і не слухала, що казав муж. Плакала-побивалась біля нього, затим побігла, принесла студеної води, дала налитися, благала не думати про смерть: вона, жона його, буде коло нього, удвох вони, заприсягтися може, здолають тоту згубницю.

Осміхнувся і, мабуть, додав тим осміхом певності. Миловида і метушилась та дбала про князя проворніше, і запевняла, що одужає ще, завзятіше, ніж досі. Не полишала вже його ані того, ані наступного дня, й тоді лиш уступила місце біля ложа іншим, як до Соколиної Вежі прибули старійшини.

Їх де так і багато об'явилося в теремі, зате знатніші і старші. Заходили поважні, супокійно-зосереджені, кланялися князеві й сідали.

Певний час перемовлялися з ним про се, про те. Зрештою вмовкли і тим дали знати: має говорити найстарший.

— Се що ж ти намислив, княже? — по-отньому докірливо, хоча й сумирно почав старійшина. — Зовсім недавно водив на січу рать, із сольством он куди правився, нипі ж відходну раду скликав. До ста тобі далеко, ще міг би не поспішати.

— Розтратив силу я, старійшини, по бородищах, у походах ратних. Та й клопоти про люд землі нашої немало забрали її. Часи Сули ие з ліпших ~ бсзліття поганяло безліттям. Ось і вимотали силу. Чую, доживаю останні дні, і хочу знати: кого ви воліли б маги за князя в землі нашій?

Старійшини дивилися собі під ноги й відмовчувались. Одначе не довго.

— Ми не хотіли б нікого іншого, окрім тебе, — підвівся й мовив той же, найстарший. — Та коли ти такий певний, що не можеш бути уже нашим князем, мусимо подумати, кого оберемо. Зізнаюсь, княже, ми попереджені були сином твоїм, куди правимось й чо правимось. Тому заздалегідь радилися і ось що врадили. Найперше, прийми від нас доземний уклін, — він низько вклонився князеві, — і дяку сердечну за труди твої добродійні на благо землі Тиверської і люду тиверського. Ти заслужив від нього пайширішої дяки і мусиш знати про се, одходячи.

— Трудивсь як міг.

— Не всякий, княже, трудився так до тебе, трудитиметься і після тебе. Одне те, що анти, завдяки тобі, в усякім разі, передусім тобі, ось уже біля сорока літ не мають звад і не стинаються з ромеями, чого варте. А звитяга над обрами... Уміли б дякувати ліпше, подякували б. Нині ж прийми від нас уклін і запевнення: на ознаку дяки нашої і в угоду всім нам, князем по тобі буде один із синів твоїх. З сим вийдемо опісля перед віче й жадатимемо від віча.

— Спаси біг. Кого ж із синів моїх маєте на приміті?

— Покон велить саджати на стіл найстаршого. Гадаємо, так і буде. Радим у тебе достойний муж. Інших теж не зобидимо.

— Світозар воліє піти до ромеїв у науігу. Посприяйте йому, коли не передумає.

— Буде вроблено, княже.

— Ще про одне проситиму і проситиму уклінно: нсона моя Миловида най не йде зі мною в небуття. Лишаю її в дітьми своїми й повеліваю: най дасть їм раду беа мене.

— Твоє слово — закон, князю.

— Скажіть вічу і всьому людові, був би дуже потішений там, у Вираї, коби приклад княгині Миловиди став поконом для всіх родів наших. А ще знайте...

Хотів, видно, сказати, аби не кривдили жону яко християнку, та сіпнувся раз, вдруге і вже потім випростався й затих.

XXVI

Привідця всієї Склавинії князь Лаврит сидів високо в горах і добре бачив, що діється в долах — як у ближніх так і в дальніх, куди пішли вождь словенів Ардагаст і вождь білих хорватів Мусокій. Бо хоч авари й затопили собою Придунав'я, вони не могли перехопити гінців, що пробиралися з Карпат за Дунай чи з-за Дунаю, від

Ардагаста та Мусокія. Ще не об'явився на світі супостат, котрий міг би зашкодити слов'янам проникати між чужих, тим паче на своїй землі. Погано лиш, що принесені ними вісті не тішили князя Лаврита. Очолені Ардагастом та Мусокієм раті пройшли далеко, мало не до Теплого моря, а досягти того, чого хотіли, чи й зможуть. Авари вторгнулись у їхню землю і спопелили доли дунайські по самі гори. Люд волає про поміч і відплату, а силу має лише для такого-сякого стриму навали. Тієї, котра могла б погнати аварів за обводи слов'янської землі, нема де взяти, окрім як покладатися на Ардагаста та Мусокія. А коли так, доведеться кликати їх передчасно, не давши довершити того, заради чого пішли в ромейські землі.

"Достойні привідці! — переказував через гінців. — Повідомляю вам, що зусилля наші, потрачені на захоплення Фессалоніки яко тверді, з якої ширилося б заселення земель між Дунаєм і Теплим морем, коли вони не принесли вам бажаного, мусять бути визнані за даремні. Обри прийшли і сплюндрували геть усе пониззя між Дунаєм і Карпатами, забрали з собою товар людський, набутки всякі. У горах зупинили їх, та з долів, окрім вас, немає кому погнати. Тож повеліваю: хутчіш повертайтеся в землю отців своїх, проженіть обринів і пометіться їм за глум та пожарища".

Привідці слов'янської раті в ромеях знали вже, що обри вдарили їм у спину і не лише в Подунав'ї, а й у Фракії: нападають на тих, що супроводжують полон, забирають їхні ратні набутки. Одначе не думали і не гадали, щоб удар був такий вразливий: кличуть кидати все й повертатися рятувати роди, землю свою. Невже й напади на сотні, котрим доручено доправити в Склавінію полон, не поодинокі? Невже з усього, що посилялося, нічого не дійшло? Гінці не відають, Лаврит не удостовірєє, що мав щось від склавинської раті. Виходить, так і є: в землю Склавінську нічого з полону не дійшло.

— Що маємо діяти? — Ардагаст перший прибув із цією тривогою до Мусокія.

— Іншої ради немає: тра повертатися і провчити обрів.

— Коли вже кидати усе, нами затіяне, і повертатися з одним наміром — провчити обрів, то вчити маємо так, щоб пір'я летіло. Відаєш, про що йде річ?

— Сподіваюсь, сам скажеш.

— Скажу, одначе не зараз, перегодом. Най вистоятся мислі, — пожартував, — та наберуть ваги достовірності. Сказав так та й подався до свого табору.

— Ока з Фессалопіки не спускати, — повелів тисяцьким. — Робіть вилазки, шукайте вразливі місця, най не думають ромеї, що ми відмовилися від мислі взяти сю твердь штурмом.

А тим часом посилав своїх вивідників на путі майбутнього відступу, велів їм знати про обрів усе, себе ж ніде й нічим не виказувати. І вже тоді, як вивідав та знав, покликав Мусокія.

— Настав час, содруже, почати новий похід — супроти а і; арів. Чи маєш полон і який?

Мусокій заходився перелічувати. Зрештою поцікавився, нащо се Ардагастопі.

— Віддай ного мені. Власне, з'єднай на певний час в моїм.

— Най буде так. А далі що?

— А далі ось що вдіємо? Аби збити аварів на ложний путь, робитимемо вигляд, що осади з Фессалоніки не знімаємо, най девні будуть, що сила наша як стояла, так і стоїть тут. Обоз же свій і полон пошлемо в супроводі надійної охорони — завважую: вельми надійної, аби авари зібрали й кинули на неї якщо не всю, то добру половину сіюєї раті. Коли ув'язнуть з охороною обозу в січу, отут їх і візьмемо рештою своїх тисяч у лещата — так, щоб не випустити вже ані обозу, ані турм аварських.

— Ловко, — зголосився Мусокій. — Сміливо і ловко. Лишається подбати, аби було ще спритно, без жадного розголосу.

— Се те останнє, про що мав просити тебе і мужів твоїх.

Обоз їхній як рушив з-під Фессалоніки тлумиськом, так і правився узвичаєним для всякого тлумиська робом: попереду і по боках комонні звідуні, в повинність яких входить одне — завчасу нагледіти можливого супостата й попередити охорону, за звідунами, що йшли попереду, — кілька сот комонних при мечах, сагайдаках із стрілами їа сулицях, за комонними — обоз і ті, що доглядають інну хуру в обозі, далі — полонені, товар, а вже за товаром — знову комонні. Значно чисельніші, ніж ті, що попереду. Правилось те тлумисько лиш вдень. На ніч ставало табором, хто перепочивав, хто пильнував за табором і тими, що могли вторгнутись і перервати перепочинок. Усе робилося тут, як вимагала ратна повинність. Зате комонні тисячі склавинів ішли, всупереч узвичаєному серед ратних людей, лише поночі і прискорено, так, щоб і не випереджати полон і не відставати від нього аж надто. Відали чи не відали авари про рать, що йде за обозом навирці, про те лиш боги могли знати. Зате ні в кого не лишалося сумнівів, що вони певні: Фессалоніка усе ще в осаді, бо там, як і раніш, яро металось каміння з катапульт, таранились стіни й рискали по околіях комонні роз'їзди, виказуючи всім, хто хотів знати: слов'яни усе ще тут.

— А полон посувався та й посувався торованими путями Фракії, ба навіть поповнювався в путі возами із збіжжям, вівцями та коровами. Вивідники склавинські, гасаючи по околіях, не гайнували час, прихоплювали все, що можна було прихопити в збіглих під захист фортець ромейських куріалів, і прихоплювали безборонне. Аж поки не натрапили на таких же ласих на дурничку, як і самі.

— Гей, ви, хто будете? — запитали найближчих, тих, що поралися на куріальському подвір'ї біля свиней та овець — різали чи кололи їх і кидали на воза.

Ті сторопіли, далі метнулися до комоней і, кинувши наХаиане, сягнули через загорожу й подалися геть.

— Обрини? — перепитав привідця.

— А ти не видів? Лиця мають темні, гейби в тих, що в болотах сидять. І патли заплетені в коси, стрічки-кісвики, на кінцях.

— Таки вони, обрини.

Вість та стала невдовзі відома слов'янам, що йшли попереду обозу, від них — тим, що позаду і що на відстані одного переходу.

— Не подавати вигляду, що бачили і знаєте, — повеліли привідці охороні — йдіть,

як і йшли.

Ті так і діяли. Були лиш пильні та чуйні, далі, ніж досі, висилали вивідників, одначе йшли від рана до ночі; коли яг зупинялися на ніч, обставлялися возами й лагодилися зустріти обрив за возів.

Так було одну ніч, другу, а на третю ті ж вивідники доповіли: обри вийшли й стали попереду заступом.

Все, отут уже зійдуться й поміряються силою.

Товар і полонених одвели осторонь і полишили на інших. Себе ж знов заслонили возами. За сим разом не з усіх боків — лише спереду, від ріки до лісових зарослів під горою і не в один, у два ряди.

Обри не бачили того. Стояли й ждали иолон на відстані двадцяти римських стадіїв. Коли ж не діждалися, як і слов'яни, послали вперед вивідників. Ті не довго затримались перед возами. Спинилися на вигині путі, що повертала круто ошуюю, приглянулись та й зникли за тим-таки вигином.

Тепер усе залежало від того, як діятимуть обри: ударять всією комонною силою на заступ чи шукатимуть обхідної путі? Було б ліпше, коли б пішли на вози. За нвмв надійніше боронитися. Та й довше боронилися б. А тим часом обхідною путтю безборонне пройшли б склавипські тисячі. Вона не така вже й близька, та обхідна путь, навіть комонним не менше трьох діб треба. Зате коли послані в обхід тисячі здолають її, вийдуть за спину обрам і замкнуть вихід із гір ще одним заступом. А то половина звитяги, коли не вся вона, сподівана звитяга.

Сталося, як жадалось, хоча й не зовсім. Ті з склавинів, що сиділи за возами, боронились уперто, так уперто, що полеглі перед возами обрини і їхні комоні стали ще однією загородою. І все ж не вистояли. Бо обри теж явили в тій січі не меншу, аніж вони, склавини, упертість. А ще винахідливість: не пробившись через заступ за дня, скористалися ніччю, розкидали, прибравши сторожу, вози при річці й хлинули в той пролом у склавинським заступі всією комонною повинню.

Що сталося потім, не багатьом судилося бачити. Потявши всіх, хто був у таборі і трапив під руку, обри ані на мить не спинилися. Певно, за дня ще бачили і знали: це не ті скарби, на які заряяться. Ті там десь, позаду погромленого табору, тож скористалися тим, що світало вже, і кинулись на пошуки полону, возів із скарбами. Хто — у найближчі ущелини між гір, хто долаючи не далі, як позавчора пройдену сплавинами путь.

Жаданого полону не відшукали на тій путі, зате з черговим заступом склавинів здибалися, за сим разом таким, що мусили стати й подумати, як пробитися крізь нього. А поки думали, склавини встигли здолати обхідну путь і заперти аварів у горах.

Коли Ателеві повідали про те, він не повірив.

— Того не може бути.

— Так є, привідцю. Складвини обійшли нас поза горами. Вони відходять від фессалоніки всією раттю, їх тут тьма.

— Звідки відаєте? Хто сказав таке?

— Схоплені нами склавини.

— Не правда то є. Лжа! Вас вводять в оману. Скільки тих, що стали заступом на путях до городця Сардика?

— Не відаємо.

— То довідайтесь! То, певно, з Склавинії надійшла слов'янам поміч. А поміч — не та сила, якої маємо боятися.

Метався, гейби загнаний у пастку звір. І вірив: не може бути, аби йому уготували тут найгірше. З ним он скільки воїв — шістнадцять турм. Чи такій силі можна заступити путь, чи таку стримає хтось і одним, і другим заступом? Змете, мов дитячу запруду на путі стічних вод... А проте не поривався вперед, ждав, коли прийдуть і скажуть:

"Правда твоя, хакан-бегу, тих, що заступили нам путь, мізерія. Ми зламаємо їм карк і тими турмами, що маємо при собі".

Та ба, не об'являлися звідтам вістуні і не тішили приємними вістями. Іншого діждався хакан-бег: склавини, що прикривали полон, розступилися перед своїми тисячами, і ті, розгортаючись, лавами пішли на аварів.

Вибору не було. Мусив сідати в сідло й кликати за собою завжди готові відгукнутися на його поклик турми.

Долина, на якій зішлися дві комонні сили, не була аж надто вже вузькою, дозволяла відходити, дозволяла й обходити супостата. Зате вийти з неї міг лише звитяжець. Всі інші путі заказані. За плечима в одних стояла повинірість — будь-що відплатити аварам за пагубу так вдало Започаткованого діла, за плечима в других — зла Обида, та підступна манія, котрій усе дозволено, коли надумалася покарати. Захотіла затуманити привідці аварів легкою звитягою над склавинами мізки — затуманила, захотіла позбавити розуму, коли зважувався виходити й ставати в горах заступом — позбавила. Тепер і волів би Атель вчи нити обачніше, бути хитрішим і далекогляднішим, та дар ма. Один лишається вихід — стинатися, мати те, чого найменше хотів, — криваву січу.

Тривала вона день — і не явила звитяжця, тривала другий, третій — і знов не явила. На четвертий не хотілось уже й виходити на бородище. Бачив-бо: немає з ким. А вийшов та стявся, ні про що інше не думав уже: вистояти б до ночі. Вночі збере рештки і зважиться пробитися крізь один із заступів.

Небагатьом аварам поталанило випорснути із зашморгу, що накинули на пих склавини, — лише одиницям. Ателя ж не долічилися серед них, як не долічилися і чотирьох Баянових синів, що були під рукою в Ателя.

Коли ті, кому пощастило вихопитися з кривавиці, що спіткала їх у горах, прибули до решти аварських турм та оповістили привідців, яка пагуба спіткала родаків, терхани не стали випробовувати долю і думати про відплату. Уступили з путі і лише здалеку спостерігали, як посувалося склавинське тлумисько в тому напрямі, де Дунай, яка силе йшла в них попереду полону, позаду, рискала по околіях. Стинатися з тою силою годі було й думати. ; Привідці турм зібралися на раду.

— Що скажемо каганові, коли повернемося?

— Насамперед маємо визначитись, хто скаже. Ателя немає.

Терхани презирнулися і, не змовляючись, затримали догляди на молодшому братові Ясноликого — Калегулу, а вже нотім — на Баянових синах, їх тут немало є, крім тих, що полягли у січі з склавинами, серед терханів лиш два — Дандал та Ікунімон. Що котрийсь із цих трьох має стати на місце Ателя, сумніву не було, далебі, ні в кого. Хто зважиться постати зараз перед каганом і доповісти йому:

"Карай як знаєш, Ясноликий, успіхами в поході не потішимо. Шістнадцять турм втратили у січі з склавинами, і все дарма. Змушені були уступити з їхньої путі". Лиш хтось із кривих повелителя може зважиться на це. Та хто — ось заковика. Коли начистоту, усі хотіли б бачити хакан-бегом аварського війська Ікунімона. Він і витязь нездоланний, і на розум гострий, і на вдачу веселий; не було ще такого, аби був кимось із супостатів битий, хоч ходив у вогонь і в воду. Та ба, занадто молод є і, може, саме тому легковажить іноді. Дандал старший і поміркованіший, а ще не такий свавільний, як Ікунімон. Цей не скаже: "Я надумав — і буде так". Що ж до Калегула, то йому й зовсім личило б стати на місце Ателя, а не стане: його недолюблює Ясноликий.

— Більше немає кому, — заговорив один із терханів, — тобі, Дандале, доведеться взяти на себе повинність хаканбега і долю всієї виправи.

— А так, — підтримали його й інші.

За ліпших, ніж ці, обставин Дандал, звичайно, не опирався б. Он яку честь являють ратні содруги, хочуть, аби був привідцею всіх аварських турм. Та зараз і слухати не хотів про це.

— Чому саме я? — видивився на всіх.

— Ти найбільш достойний серед усіх нас. Завваж не нам, тобі доручив Атель правити турмами, що залишалися поза виправою.

— Є старші за мене, хоча б і терхан Калегул. Змагались та й змагались на словесах, а таки ні до чого не домовились, мусили тягти жереб.

Він випав не на когось іншого, таки на Дандала.

— Це повеління Неба, — сказали йому і тим сказали багато. Отож Дандал і не став більше сперечатись, хоча й похмурості не позбувся. Ані того, ані наступного дня.

— Хто міг сподіватися такого? — поспівчували йому — Шістнадцять турм втратили і на одному боролищі.

— Що турми? Підростуть отроки — і будуть турми. Полону не буде вже, золота, паволоки ромейської.

— Гадаєш, це найбільше гнітитиме Ясноликого?

— Не гадаю, напевне знаю. Атель накоїв біди а мені розплачуйся тепер.

Сумним було повернення аварських турм із Фракії. Може, саме тому аж надто уповільненим. Десь по полудні ставали на перепочинок, піч перепочивали і вранці не одразу поспішали в путь. Схоже було, що привідця недобитих у січі із сплавинами турм взагалі вагається, повертатись чи не повертатися йому за Дунай. Або мізкує на перепочипках, що вчинити, аби міг повернутися.

Таки мізкував, мабуть, бо по одному з нічлігів покликав терхапів і сказав:

— Далі не правитимемося купно. Беріть кожен свою турму і йдіть по Ромейській землі, гейби по такій, що є землею супостата. Беріть у всіх і все, що можна взяти. Про одне пам'ятайте: до стольного стійбища за Дунаєм маєте повернутися не з порожніми руками.

XXVII

Десь на політці в стійбище кагана аварського прибуло сольство з Константинополя і зажадало побачення а привідцею.

— Веліть своїм людям, — була відповідь, — розбити намети й перепочивати. Каган покличе, коли визнає за можливе зустрітися з вами.

Ждали до ночі — дарма, ждали другого, третього дня — зпов не кличе.

— Ви доповіли каганові, хто ми і звідки?

— А так, він знає.

— То чому не кличе? Кажіть, маємо послання від імператора. Коли не допустить до себе сьогодні, завтра повернемо назад і скажемо імператорові: не зажадав вислухати.

Авари і це обіцяли сказати Баянові. А Баян відмовчувався. Десь аж на п'яту добу згадав, що є щось там від імператора й велів покликати його слів.

— Що там у вас?

— Письмове послання до тебе імператора Тиверія.

— Читайте котрийсь.

Чільний із слів недовго боров у собі бентегу. "Його милості каганові війська аварського Баянові, — нетвердо почав сол. — Імперії стали відомі прикрі і незрозумілі нам, людям просвіщенним, діла і вчинки підвладних тобі турм. Досі ми знали, ба певні були, оскільки мали підписаний з тобою ряд: авари, яко люд і воїнство, перебувають на службі в імперії і як такі мають стояти на сторожі її інтересів, передусім на Дунаї та супроти тієї сили, що йде на пас із-ча Дунаю. За це імперія щедро і послідовно платить аварам за службу. Нині стало відомо, привідцю, що турми твої, відходячи з фракійських земель, куди їх кликано супроти склавинів, повелися не ліпше, ніж варвари склавини: вони йшли по землі нашої, яко пруги, і брали в поселян усе, що можна було взяти, а тих, котрі чинили опір, карали на горло. Імперія жадає знати, і чим це пояснити. Окрім того, звіdomляємо твою милість, Ді що збитки, нанесені воями каганату імперії і її людові перевишують трирічну плату аварам за службу і становлять триста тисяч золотих солід. Це змушує нас утриматися від сплати субсидій твоїм турмам в найближчі три роки і просити тебе прислати до Константинополя слів своїх, аби залагодити цю неприємність і визначитись, як житимемо далі.

Імператор Візантії Тиверій".

Баян слухав імператорове послання і що далі, то помітніше хмурився. Ті з ромейських слів, що стояли поруч і стежили за ним, потерпали вже: чи цей лютий привідця не вчинить зараз те, що вчинив свого часу із слом антів Мезаміром? Однак того не сталося.

— Це все? — запитав перегодом.

— Усе, достойний.

— Можете йти. Скажете імператорові, я взяв його послання на карб. Відповідь свою надішлю дещо пізніше. Маю удостовіритися, наскільки то правда є, про що він пише.

Сли не стали ждати гіршого, вклонилися і вийшли. А Баян не кликав до себе ні Дандала, котрий був привідцею турм після Ателя, ні когось із слів, які обов'язково присутні при хакан-бегові чи іншому привідці, що йде в чужі землі. Далєбі, й без них знав, чого натворили у Фракії та на путях відступу. Знав і дошукувався тепер, кого і як покарати за сваволю. Повелівав-бо ж ромеїв не чіпати.

— Дандал, як і сли, що були при ньому, сон втратили, — шепталися ті, що стояли близько до хакап-бега і до сольства. — Геть звелися, чекаючи кари.

— А кари не минути. Чули, що писав імператор? Відмовляється платити нам за те, що ходили на склавинів в один і другий кінець, правдиво кажучи, врятували Візантію від погрому, як і від можливості втратити землі, що лежать між Дунаєм і Теплим морем. А все через те, що вчинили турми, відходячи з Фракії.

Хмари збирались та й збиралися, ось-ось, здавалося, гряне грім. Він і грянув, та не там, де сподівалися: за Дунаєм, у ромейській землі сумно задзвонили в дзвони, а невдовзі й до аварів дійшла вість: помер імператор Тиверій.

— О Ясноликий! — вбігли до памсту і впали до ніг сли. — По всій Візантії сумно дзвонять у дзвони — помер імператор Тиверій.

І звівся на ноги Баян, да так рішуче, що в тих, котрі хилилися перед ним, кров похолонула в жилах.

— Це напевно?

— Певніше не може бути. Були в церквах, своїми вухами чули.

— Ось вона, рятівна мить, — зітхнув важко і знову . сів. — Довідайтесь, кого посадять в Августіоні на місце Тиверія. Як тільки довідаєтесь, одразу скажете мені.

Ні, його, кагана Баяна, доля не обійшла-таки. Ось уже третього імператора пережив. Переживе й четвертого. А так, бо почував в собі он яку силу, бо палає жаданням мсти. Таким великим і таким обнадієно певним, присяйбіг, на всіх його стане.

Вперше за багато седмиць побачили його не в наметі — зажадав виїхати за стійбище, на великоханські лови. А такі лови тривають не день і не два, і розважається на них та блаженствує, розважаючись, не лише каган. Виїздять жони, наложниці як Ясноликого, так і тих, що стоять най— , ближче до нього, терханів. Як і самі терхани, мужі ліпші та думаючи.

Ганяли по долах тарпанів — і потішалися вправністю свого привідці накидати аркан, валити жертву з ніг і сплутувати ноги, пускали в диків сулиці чи в серн стріли — і знову потішалися та галасували на все роздолля, смажили поночі дичину, пили вино чи кумис — і знов галасу— . вали, возносячи свого привідцю та воздаючи дань йому . яко найхоробрішому з усіх хоробрих. Чулись у тому хорі похвали голоси мужів, чулися і голоси жон, тих, що завжди, стоять до кагана близько, і тих, що лише тут, на великоханських ловах. Одного з нещодавно наближених не примітили за трапезою біля

Ясноликого — сина Дандала, і там-таки, на ловах, довідалися: не він посідає по Ателеві місце першого сановника у каганаті — хакан-бега, посідає каганів улюбленець Апсих.

"Ось вона, відповідь на імператорове послання", — подумав багато хто, та мусив розчаруватися невдовзі. Як повірнулися із ловів та одіспалися по них, каган покликав до себе слів і сказав слам:

— Де той із вас, що замість сулиці писало надійно тримає в руці?

Зараз буде, достойний.

Скажіть йому, хай бере з собою усе необхідне для письма.

І коли той, що надійно тримає писало, прибув, повелів усім іншим:

— Залиште мене з ним.

Пождав, доки вляглася тиша, і вже потім звелів писцю класти на папірус усе, що казатиме.

"Милостивий царю, імператоре непереможної Візантії! — Баян робив вигляд, що не відає про смерть Тивері", й звертався до нього, мовби до сущого. — Отримали ми вое гнівне послання до нас і були прикро вражені ним, . а ще більше засмучені. Твоїй милості, далебі, відомо, що Завари, свято дотримуючись укладеного з імперією ряду, ^одразу ж і всім людом своїм озвалися на клич, що надійшов з імперії, і грудьми стали на захист її інтересів. Тридцять тисяч воїв аварських, послухавшись твоєї мудрої ради, пішли в землі склавинів, піддали їх вогню і криїр, да так люто і повсюдно, що тоті склавини змушені були .слати гінця за гінцем і кликати в поміч собі сородичів ісвоїх, котрі насмілилися воювати городи і сельбища візантійські. Окрім того, ідучи назустріч побажання імперії, каганат послав тридцять тисяч воїв супроти склавинів, Іцо стояли під стінами Фессалоніки, й погрожували тому славному городу імперії взяттям на меч і сулицю або поввою розрухою. Не хтось інший, авари змусили їх піти Ївідтам, викликали на себе лють того проклятого богами ' лемені й поклали в січах із ним двадцять тисяч своїх оїв; Такі жертви нам не доводилося ще приносити навіть ім'я власних інтересів. Ці ж були принесені на жертовник імперії і в ім'я супокою та процвітання її люду. Чи ївоя милість може сказати після цього, що городи імперії, гир і супокій у ній обстояв хтось інший, окрім аварів? Далєбі, ні. І замість дяки та достойної винагороди за ревру службу маємо ось гнів і неласку, більше того, небажанВя сплатити нам кров'ю добути соліди.

Звіdomляємо твою милість, що вісті ці зворохобили й Вез того зворохоблений втратами люд наш, і ми не відаємо, як буде далі між нами, житимемо ми, як жили досі, в мирі |а дружбі, чи станемо один супроти другого, яко непримиренні супостати й стинатимемося, доки не погасимо гнів Свій кров'ю. Невдячність імперії пе раз уже була очевидиа. Нині вона виповнила чашу терпіння до краю. І все ж стримую гнів свій до якогось часу, ба ладен обмінятися ольствами, одначе не пізніше, як знатиму:

1. Що Візантія негайно сплатить аварам належні за службу їхню вісімдесят тисяч солід.

2. Що вона платитиме надалі не вісімдесят, а сто тисяч солід шоліта, як турми аварські давно того домагаються.

3. Що імперія поверне мені нарешті супостата мого — короля гепідів Кунимунда і ще одного татя — Воколавра, котрий, будучи моїм підданим і порохом ніг моїх, дозволив собі недостойне поводження з наложницею моєю і нині ховається під захистом твоєї милості — в землі Візантійській.

Каган аварів, гепідів і подунайських слов'ян Баян".

Відповідь на це його послання надійшла не скоро, зате була більше ніж втішна.

"Великий воїне! — писав новий візантійський імператор Маврикій. — Звіdomляємо тебе і турми твої, а купно й люд аварський, що імперія паша перебуває нині у великій осмугі: помер імператор Тиверій. Ця сумна подія, сподіваємось, посіє в серці твоїм співчуття до покійного і змінить гнів на милість. Ми ж, ставши з ласки божої і з поміччю божою на місце попередника нашого і взявши в цей тривожний час тягар імператорських повинностей в землях ромейських, фракійських, іллірійських, італійських, єгипетських, вандальських, сірійських, вірменських і багатьох інших, вважаємо гнів твій справедливим. Імперія визнає заслуги турм аварських у порятунку земель її від варварів і тих спустошень, що несли з собою варвари, отож зобов'язується сплатити аварам усі свої борги. Більше того, коли авари беруть на себе повинність і надалі сумлінно й надійно стояти на обороні її полуночних обводів, від цього літа платитиме їм не вісімдесят — сто тисяч римських солід щоліта. Аби ця повинність як одної, так і другої сторони набрала узаконеної чинності, гадаємо, слід обмінятися сольствами й підписати відповідний ряд.

Що ж до короля Кунимунда, то імперія запевняє тебе, привідцю аварів, він перебуває в наших надійних руках — на острові Родосі і не становить для тебе силу, якої слід боятися. Повернути ж тобі його не можемо, оскільки присягли свого часу на хресті взяти його короновану" а отже, освячену богом особу під свій надійний захист.

Згаданого твоєю милістю татя Воколавра розшукуємо. Коли розшукаємо, тут-таки надішлемо тобі для справедливого суду.

Імператор Візантії Маврикій".

Баян лишився вдоволений і тим, що немає вже Тиверія, котрий насмілювався погрожувати йому несплатою субсидій, і що новий імператор он як круто повернув у ставленні імперії до аварів, а вдоволення зробило його незвично милостивим і щедрим: покректав, вислухавши, і повелів вилаштувати турми — хоче зачитати те, що пише імператор, перед воями.

Усіх не кликали — то було б аж надто вже, покликали лиш старших із родів та тих, що оберігали старших від можливої напасті як у путі, так і в стійбищі. А все ж зібралося он скільки, не лише докликатись, зором не всіх може окинути.

— Авари! — почав зично, як тільки міг. — Сини степів привільних! Справедливість восторжествувала: новий ромейський імператор уклінно кланяється нам за содіяне в січі з склавіями і обіцяє сплачувати надалі не вісімдесят — сто тисяч римських солід щоліта.

Він не втримався-таки, повелів писцю вийти наперед і зачитати імператорове послання. Мав намір запитати по тому, чи зголошуються служити ромеям на таких

умовах, та йому не дали висловитись. Радість потішених турм сколихнула небо над полем при стійбищі, околії, що прилягали до стійбища, й покрила собою всі, які зродились і не народилися ще згуки.

— Слава мудрому Баяну! — чулось крізь ту все заглушаючу здравицю.

— Слава неперевершеному привідці в родах аварськихі

— Живи віки, великий воїне!

Певно, не переждав би, коли б не підняв меча і не зажадав тиші.

— Не поспішайте зголошуватись, сородичі мої! Зпаєте-бо: склавини зачастили в ромейські землі і ходять туди не тільки на татьбу. Мають намір селитися там та й поселяються вже. А то неабиякі наміри. Та й сила в них немала. Чи впораємося з такими? Чи вистоїмо, коли доведеться стати й не пускати?

— Вистоїмо!

— У них є ще союзники — анти.

— Дарма! За такі соліди ми не лише супроти слов'ян супроти чорного повітря підемо!

Каган підносить меча, жде, збуяний втіхою, тиші:

— То на тому й станемо. Посилаю слів своїх до Константинополя й повеліваю їм: хай обіцяне імперією буде скріплене підписом імператора.

Ряд уклали того ж літа і були немало обнадієні та потішені. Авари тим, що матимуть нарешті жадані сто тисяч, ромеї — що вгомонили аварів, ба мають від них клятву на мечі: віднині через Дунай жоден слов'янин або інший супостат не переступить; імперія може бути спокійна за свої полуночні обводи.

— Присягаюсь на хресті, — сказав і Маврикій, підписуючи ряд, — віднині буде так і тільки так. На ці підвалини стаємо, на них і зводитимемо обитель злагоди та сунокою.

У сла аварського, котрий приймав присягу ромейського імператора, не було й тіні сумніву, що може бути інакше. Обидві сторони он як вдоволені злагодою, як і засадами та підвалинами, на яких зводиться вона. Тож і в кагаиат повертався неабияк піднесений, і кагана та сородичів своїх зумів утвердити в мислі: буде так, як домовились. А що може бути ліпше для сородичів за мир і злагоду, тим паче після невдалого походу? Жарти хіба, двадцять тисяч мужів поклали на бородищах. Не убілених сивиною старійшин — мужів. Хай береже Небо від таких походів. Мусять угомонитися на якийсь там час та подбати, аби на місце потятих мужів стали отроки, а на місце отроків — новонароджені діти. Тож і задиміли вогнища біля наметів, запарувала страва на вогнищах, розносячи по долах та улоговинах Паннонії пах свіжої кобилятини, телятини, баранини. А де є пахощі страв і тепло вогнищ, там зроджується тепло серця, як і єдність поєднаних кровними узами сердець. Мужі хвалилися на дозвіллі комонями, об'їждженими і не об'їждженими ще, жони — дітьми, меншими, Старшими і найстаршими. А ще — достатком, що його 'примножують старання роду у стійбищі і на випасі.

Хвала Небу, що посилає злагоду і достаток! Хвала каганові, що дбає про роди і ту ж злагоду між родами! Слава й хвала! Слава й хвала!

Каган не міг не чути ту хвалу (чи є на світі володар, що покладався б лише на власні вуха, земля слухом повниться, ано). А хвала не тільки тішила, вона й спонукала Баяна дбати, аби ім'я його возносилося все вище та вище. Як тільки збігла половина наступного літа, аз нею й визначений домовленістю з Візантією день про сплату обіцяних ста тисяч, покликав Таргіта й повелів йому:

— Бери ліпшу серед вірних нам сотню і їдь до Константинополя. Нагадай імператорові, хай платить, що обіцяв.

Таргіт заприсягнув, як водиться, й подався за Дунай. І в путі не барився, та замість сподіваних солід привіз чергове, і чи не найприкріше розчарування: імперія поскаржилася на скруту, на те, що фіск геть спорожнів з багатьох причин (одне, не пощастило припинити розбрат із персами, а друге, земля геть обібрана варварами), і утрималась від сплати боргу, їм не сказали: авари також. Причетні до поборів, зате недвозначно натякнули про це, а вже потім розвели руками й мовили:

— Слід зачекати.

Вислухавши свого сла, каган спершу видивився не знати як, далі засопів і налився кров'ю.

— Як це розуміти? — поцікавився в Таргіта. — За кого вони мають нас, ти запитав?!

І знову поскакали в Константинополь і з Константинополя гінці.

"Високий царю! — писав рукою писця свого Баян. — Імператоре земель від сходу до заходу сонця. Не пом'яни мене гнівом своїм, та знай: несплата обіцяних солід робить турми ворохобними, і я не певний, чим завершиться сьогоднішній день, що буде завтра. Знаю і вірю: державний фіск Візантії може переживати скруту, та знай і ти, дарю: цьому вірю липі я. Люд аварський не хоче вірити, він жадає одного: обіцяних солід і тому перебуває у великому гніві на державців твоїх, на всю імперію. Благаю тебе, умиловив його сплатою обіцяного, коли не зараз, то в кінці літа, А щоб до того часу він не возбуй гнівом і не став із содруга супостатом твоїм, поступись заради супокою однією дрібничкою. Ходить з-поміж аварів пересуд, ніби люд константинопольський забавляється в годину занеї^ДУ Духу чи в ім'я уникнення такого цирковими виставами. І найбільше ваблять його в тих виставах навчені спритними наглядачами слони. Чи не могли б підлеглі твоєї милості доправити нам бодай одного з таких слонів? Певен, „те видовисько заколисало б гнів, а відтак і схильність до ворохобні підлеглих моїх і передусім тих, що мають при собі бронь.

Каган аварів, гепідів, слов'ян подунайських Баян".

Маврикій, певно, не знав, як бути з тими баламутними аварами, і вхопився за вимолюваного каганом слона, гейби потопаючий за соломину.

— Соліди справді не можемо зараз сплатити, хай потім, колись, а слона доправимо негайно.

Йому що, повелів та й забувся, радів, певно, що бодай цим відгедзькався від аварів. А чого коштувало його повеління підлеглим і найперше наглядачам, що мали доправити слона аж оп куди — за Дунай?

Говорили-радилися і стали на одному: гнатимуть імператорів дарунок сухопуттю.

Хай і довше правитимуться, зате більше буде певності, що доправлять.

І пішли зі слоном через усю Фракію, Мізію та Дакію до того місця між Дунаєм і Дравою, де стоїть великоханське стійбище. Забрали ті мандри не багато й не мало — всю решту літа і добрий шмат поліття. Погоничі й наглядачі не приховували втоми й полегшено зітхнули, коли впевнилися: таки доправили каганові заморську диковинку. А дійшло до передачі її на руки аварів, каган сам вийшов глянути. Вийшов — і стетерів, а далі й скривився бридливо.

— То це таке велике диво? Ведіть його назад. Коли я, каган, не бачу в цій потворі чогось знадного, вої мої теж не побачать.

— Зима не за горами! — силились урезонити погоничі. — Куди подінемося з сею твар'ю?

— Куди хочете, туди й ведіть імператорський дарунок, він мені не потрібний. Соліди хай шле, плату за пролиту на бороदिщах кров!

А плати не було та й не було.

"Милостивий володарю найбільшої в світі імперії, — вкотре уже нагадував Баян. — Чуємо та й бачимо, на полуночних обводах землі твоєї громадаються хмари: склавини гуртують силу, і неабияку. Дуже схоже, що знову підуть за Дунай із сім'ями, на поселення в землях твоїх. Як накажеш бути, що чинити з такими? Стати супроти них стіною чи відкрити путь, хай ідуть і селяться? Ходять між нас, як і між склавинів, пересуди, ніби землі Фракії, як і Іллірика, пустують після численних вторгнень та полонів, ніби твоя милість може й не перечити поселенню, коли воно буде мирним, без січ і татьби".

Відповідь надійшла невдовзі і була категорична: ніяких поселень; всім, хто правитиметься за Дунай, заступати путь і повертати восвоюсі. Коли ж не коритимуться, брати на меч і сулицю.

"Он як! — зле повтішався Баян. — На меч і сулицю склавинів беріть, плати ж як не було, так і немає".

І не забарився з черговим посланням: "А як же буде з субсидією? Де наші сто тисяч?"

Внизу ж, ніби між іншим, дописав: "Люд візантійський подекує, ніби імператор спить не на звичайному, з дерева, ложі, а на золотому. Чи не був би вія ласкавий явити щедрість свою й прислати каганові аварів бодай одне з таких лож?"

Видно було: у Маврикія ледве стає терпцю слухати аварського сла, котрий з якогось часу перебуває в Константинополі й доволі набрид уже з посланнями свого привідці. І все ж за цим разом у нього стає сили волі слухати, а вислухавши, стерпіти: покликав підлеглих і велів їм вдовольнити й цю каганову забаганку. Зате наступна і імператора вивела з рівноваги.

— Каган ваш занадто багато дозволяв собі! — вибухнув гнівом і кинув Баянове послання його слові. — Ніяких субсидій, тим паче в сто тисяч солід! Вісімдесяти не матимете, коли так!

Хто-хто, а Таргіт догадувався, що обурило Маврикія. В кагановім посланні до нього

йшлося про те, що повелитель аварів передумав і повертає дароване імператором ложе. Одне, воно не таке вже ліпотне, хоч і золоте, а друге, що скажуть йому, каганові, турми і привідці турм, коли довідаються про такий дарунок? Сумніву немає: скажуть, каган проміняв своїх родаків на золоте імператорське ложе. Тож повертає його й нагадує: імперія мусить платити нарешті те, що обіцяла, укладаючи ряд. Коли того не станеться, авари візьмуть своє силою.

"Нелегко буде мені примирити тепер імператора з привідцею родів наших, — думав Таргіт, полишаючи Августію. — А мушу, на те посланий сюди".

Усякий віруючий сподівається: віра його восторжествує. Сподівався й Таргіт. Та даремно. Не того хотів Баян. Тільки-но почув з уст гінця, що сказав імператор ромейський на його вимогу — сплатити обіцяне, повелів скликати турми й крикнув на всю широчінь ураженого серця:

— Авари! Нас знову обмануто! Чули, зновуї!

— У-у-у-у!!! А-а-а-а! І! — гриміли турми, знявши над собою бронь і погрожуючи нею. Лише ті, що стояли ближче до кагана, й могли второпати, хто обманув, в чому обмануто їх. Решта і так догадувалася а чи й наперед знала, тому й стрясала тисячоголосим криком не лише ближні, а й дальні околії.

— Діти мої! — підливав масла до вогню Баян. — Авари ми чи не авари? Доки ходитимемо у веригах ромейських і терпітимемо наругу? Один імператор зламав дане нам слово, потоптав нашу гідність і нашу честь, сказав, нам належить лиш те, що належить рабу за вірну службу, і другий те каже. Доки це буде? Коли і перед ким хилили ми голови? Хіба для того вибилися свого часу з турецької кормиги, аби завдавати себе в ромейську? Доста! Ми не раби їм, щоб ждати здобуте потом і кров'ю яко милостиню — з простягнутою рукою. Не хочуть платити обіцяних субсидій, підемо і візьмемо їх силою. Були учора супостатами склавинам, нині станемо содругами й підемо на ромеїв спільною силою. Хай понуртують тоді, коли рушимо, хай побачать, яких солід і якої крові це їм коштуватиме. Це я вам кажу, ваш каган! Ставайте плече в плече, примножуйте мужність свою на достойну справжніх воїв буєсть — і на ромеїв. Кара і смерть відступникам! Кара і смерть!!

Турми не стали вимагати в кагана кілька діб на приготування — вони у нього завжди готові. Меч і сагайдак при боці, сулиця і лук цри сідлі, їжа для комоней у полі, а для себе — у чужій оселі. Тож одразу й рушили в похід. Йшли повз привідцю й запрягалися: вони не осоромлять свого імені — славного імені аварів, повелить — Константинополь візьмуть на меч і сулицю. А каган знай промовляв та й промовляв до них: "Хай не забувають ромеї, пині не ті часи, що колись. Тепер авари не є билиною в полі. Мають свою землю за Дунаєм, мають сусідів-союзників. Я не просто ото похвалявся залучити до походу склавинів, так сказав, так і буде, а визрів потреба залучити франків — залучу і франків. Чули, хоробрі авари? Яка не б Візантія, а й вона впаде, коли те станеться"!

Для захисту стійбищ і люду аварського в паннонських та гепідських стійбищах Баян залишив кепдер-хакаиа і десять турм. Всіх інших повів на ромеїв. В путі уже взяв під

свою руку тридцять тисяч і спрямував їх спершу до переправи в Сірмії, а там ромейським берегом — на Сінгидун. Апсихові ж передав ще тридцять тисяч і повелів пройти паннонським берегом Дунаю до Августа й Вімінакії, вибрати неподалік від цих фортець переправу і впасти на них неждано й негадано. Паннонські слов'яни мали зібратися тим часом і пристати до походу вже за Дунаєм.

Земля стогнала під копитами тисяч і тисяч, що простували на Сінгидун, чи епарх того найкрупнішого міста й фортеці ромейської на Дунаї мав насторожені вуха й почув стогін землі завчасу, — авари ще й до Сінгидуна не дійшли, як заглядили попереду невеликий ромейський роз'їзд на чолі з центуріоном і білим полотнищем на укороченому древку.

Каган стримав огира, приглянувся пильніше.

"Знають уже, куди правлюсь і чому правлюсь. Воно й не дивно: он як давно б'ємо копитами землю за Дунаєм. Ну, ну, що то скажуть епархові речники?"

Коли зблизився з ними, виміряв усіх пильним оком і вже потім запитав:

— Хто будете і чого хочете?

— Люди епарха в Сінгидуні Сіфа, достойний. Прибули, послані ним, запитати, пощо каган переправився на ромейський берег, куди веде турми свої?

— На Сінгидун.

Сіфів нарочитий силився бути спокійним і врівноваженим, та голос виказав його.

— З яким наміром?

— Заволодіти ним і сісти в ньому яко волостелин. Центуріону явно не вірилося, правду каже чи жартує з ним привідця аварів.

— Наскільки нам відомо, — заговорив, долаючи сум'яття і бентегу, — каган в сердечній дружбі з Візантією, ба перебуває на службі в неї. Чому ж порушує такий жаданий для обох сторін супокій? Як розуміти це і чи можна вірити?

— Вір, центуріоне. Сіфу ж скажи, хай явить розважність і передасть нам фортецю без опору. Веду на неї тридцять турм. Коли посміє заперти переді мною ворота, а тим паче розлютить мене марними втратами, велю прив'язати за ноги і розметати комонями по полю. Всіх інших, що вийдуть супроти мене з мечем, чекав не ліпше.

Сінгидун не розчинив перед аварами воріт, а проте й тримався недовго. Не того, то другого дня був взятий на меч і сулицю. Вдоволений тим, каган віддав город на три доби воям. І пив з усіма, і п'яних оргій та дів ромейських не цурався, як усі, хіба що по криївках сінгидунських не шастав, як інші, добром ромейським не сушив собі голову, знаючи, за нього подбають інші. А коли проспався після хмелю та згадав про Сіфа, воїв його, не до помсти було. Прискакали гінці від Апсиха й сказали: привідця їхній велів повідомити, що фортеці Августа і Вімінакія, городи й сельбища, що тяжіють до них, віднині аварські.

— Хакан-бег питав тебе, повелителю, чи дозволяєш іти далі, на городи й сельбища Дакії?

— Не лише дозволяю — повеліваю: хай пройде з вогнем і мечем по всій Дакії, Нижній Мізії, Скіфії. А ще скажіть, я йтиму поруч — землями Верхньої Мізії, Македонії,

Фракії. Зійдемося десь на берегах моря Евксинького, і коли Небо посприє нам, а полон виявиться не занадто переобтяжливим, підемо й на Довгі стіни.

На радощах не став карати Сіфа і його воїв обіцяною карою. Ба явив навіть єпархові милість свою: покликав і Спитав, чи з ним достойно поводитися звияжці?

— Лишаєшся тут-таки, в Сінгидуні, — повелів перегодом, — в своїй оселі і з своєю родиною. А на знак вдячності за мою добрість пособиш нашому привідці в фортеці освоїтися з мурами і всіма іншими оборонними спорудами. Про твоє повернення до Константинополя побесідуємо опісля, як завершиться наша розмова з імператором на велелюдних бородищах.

XXVIII

В Константинополь прибували та й прибували гінці. Спершу тільки з Верхньої Мізії, Дакії, згодом — із Нижньої Мізії та Фракії. І всі волали про поміч: йде незчисленна сила, казали, й творить противні здоровому глузду діла; йдуть варвари, для яких немає нічого святого: грабують і насилують люд, беруть їхню живність, товар, плюндрують, не лишаючи каменя на камені, городи, що сміють противитись, святі церкви, що не дають чи занадто мало дають золота.

Посіяна ними тривога змусила заговорити про потребу оборони полуночних земель сенат; а вже сенатори вийшла на імператора й сказали імператорові:

— Достойний василевсе. Іншого рятунку немає: треба поступитися своїм перед персами, укласти з ними мирну угоду й кинути когорти війська палатійського на аварів. Гейби пруги ідуть полуночними землями нашими й лишають їх чорними.

— Де саме йдуть?

— Спустошили Дакію, Верхню і Нижню Мізії, дістали вже й Фракії. Схоже, що простують на стольний город наш — Константинополь.

— То в усьому Іллірику і усій Фракії не знайдеться сили, котра могла б заступити їм путь?

— Сили провінційного війська роздрібнені, сидять по фортецях і боронять лиш фортеці, аварів же йдуть тучі. Вся орда рушила на нас, і не тільки самі авари, паннонські слов'яни також.

— О боже, цього тільки й бракувало!

— Варвари заволоділи вже городами й фортецями Сінгидун, Вімінакія, Августа, Ратерія, Акис, Ванонія, Доро^ стол. Лише палатійське військо й спроможне упоратися з такою силою.

— Ніби в нас мала вона? — гнівався імператор. — Ніби в Фракії, Іллірику, по всій імперії не можна набрати когорти, здатні зупинити аварів? Де наші стратеги? Чому сидять і ждуть по знати чого? Де сли зрештою?

У тих, що стояли перед тронем і клопоталися бідами імперії, застигли з дива чи з ніяковості лиця. Схоже, що не стримаються зараз і запитають: "А на які кошти? Де взяти такі потрібні в сім ділі соліди?"

Таки нагадав хтось про них чи імператор сам догадався, перевів віддих і сказав, схиляючись до своїх радників.

— Не знаєте, де взяти на це соліди? А де завжди беремо? Підвищити податі, мита, потрусити куріалів, торговий і рукомеслий люд. Не йдуть самі з мечем на супостата, то хай платять соліди!

— На те потрібний час.

— Хто каже, що ні? Потрібний. То вдайтесь поки що до церков, візьміть у храмах божих, потім повернемо з лихвою.

Йому, видимо, не сиділося, такий, що схопився б, полишив трон і бодай рвійною ходою розвіяв та погамував гнів свій, обурення, що так і перло з грудей, кликало ДО дії.

— Хто в із стратегів, питаю?

— Коментіол, Каст, Дроктон.

— Кличте їх до мене. Елпідія також.

Останній добре знаний в імперії яко сол і муж думающий. Не раз бував у чужих землях і умів схилити до перетрактацій, а там і до сердечної згоди привідців багатьох земель. Це підбадьорило сенаторів — василевс має якісь багатообіцяючі наміри, коли кличе Елпідія. Допоможи йому, боже, в ділах і помислах його. На це тільки й лишається уповати. А так. Пошле стратегів супроти аварів — ліпо буде, а пошле слів до персів чи до тих же аварів — ще ліпше. Сли або покладуть край такому тривалому розбрату з персами і повернуть імперії он як потрібні когорти, або затіють з аварами перетрактації і затримують їх на далеких підступах до Константинополя. А то не така вже й абищиця буде.

Сподіванка виявилася не вельми далекою від істини. Маврикій так і сказав Елпідію яко старшому в сольстві і Коментіолу яко привідці виправи супроти аварів:

— Сьогодні ж гуртуйте надійне сольство і правтесь до аварів. Певен, Баянова мета — домогтися негайної сплати боргів і обов'язково в сумі, передбаченій укладеним між нами рядом. Як собі знаєте, так і мудруйте там, та пам'ятайте: перетрактації мають затягтися по можливості довше.

Пристанете на вимову Баяна тоді вже, як не пристати буде неможливо. Ви ж, — звернувся до стратегів, — маєте якнайдоцільніше скористатися кожним вибореним у аварів днем. Знайте: з персами ми по зможемо так швидко замиритися. В свій час це станеться, однак не зараз. Зараз легіони, когорти, маніпули маємо шукати тут, у найближчих провінціях. Іду на ризик: при собі лишаю тільки гвардію, в Константинополі — лише дімотів. Все інше, що в в метрополії і найближчих провінціях, віддаю вам, стратеги. Все, до останньої маніпули. Гуртуйте з них когорти, беріть у фіску, що можна взяти зараз чи з часом, наймайте нових легіонерів, — як знаєте, так і чиніть, однак маєте виставити супроти варварів силу, здатну похитнути їхні турми й примусити їх піти з нашої землі.

Стратеги довго і, як видалося імператорові, доволі-таки промовисто відмовчувалися.

— Я вимагаю неможливе? — не витримав тієї мовчанки Маврикій.

— Коли йдеться про життя чи смерть, — взяв на себе сміливість відповісти імператорові Дроктон, лангобард за походженням, — неможливого бути не може. А все

ж, достойний імператоре, зібрати за отакий короткий час силу, рівну аварській, не лише п'ять, десять стратегів не зможуть.

— А хто сказав, що вас лише п'ять? Ви — привідці легіонів, що вийдуть супроти аварів. У поміч собі беріть кого хочете і скільки хочете.

— Де ж вони, ті легіони?

— Уже сказано, — став на поміч імператорові Коментіол, — у провінціях. Буде не зайве, — обернувся, не переводячи подиху, до Маврикія. — Буде, кажу, не зайве, коли до всього, що збиратимемо під свої інсигнії, покличемо й випробувані у січах з персами когорти. Не кажу: всі, маю на оці ту частину їх, без якої там, на бородищах із персами, можуть поки що обійтися. Такі когорти не лише посилять скликані та набрані серед провінційного люду легіони, стануть взірцем для них, коли дійде до січі з аварами.

Маврикій слухав його насторожено, та, вислухавши, одразу ж перемінився в лиці.

— А що, — обізвався збадьорено, — це мисль. Якусь частину когорт ми зможемо відкликати. Стратеги теж збадьорилися і заговорили навперебій.

— В такому разі, — сказали, — не тратитимемо часу. В одному хочемо бути певні: у нас будуть підстави посилатися на відповідний едикт василевса, коли дійде до фор"мування легіонів і до фіска?

— Едикт сьогодні ж буде надіслано тим, кого це стосується.

— З нами бог і імператор! — виголосив хтось із стратегів те, що завжди виголошується на завершення розмови з василевсом. Час було йти, та тієї миті нагадав про себе Коментіол.

— Один мент, стратеги. Я не все сказав, що мусив сказати василевсові. Доки одні стратеги гуртуватимуть легіони, інші виходитимуть із згуртованими вже назустріч аварам, дозволь мені, імператоре, піти із сольством нашим до Баяна і приглянутись до нього.

— Тобі, привідці всієї виправи?

— А чом би й ні? Доки сольство не повернеться звідтам, січі з варварами все одно не почнемо. Знайомство ж станеться і не буде, гадаю, зайвим. Кагана промацаю зблизька і турми його теж.

Одні дивились на Коментіола і дивувалися, інші встигли перебороти подив і загомоніли збуджено: такого не бувало досі, та чом би не бути? Побачення з привідцею аварів багато важитиме.

Здається, усвідомлював те й імператор.

— Хай буде так. Подбай лишень, стратегу, аби тут достойно замінив тебе хтось і робив усе, що належить робити.

То тільки повелівати легко: сьогодні ж сольству вирушити назустріч аварам. Доки зібрались та вирушили, минуло кілька днів. Коментіол не марнував їх. Все, що можна було покликати на прю з аварами в Константинополі, на околіях, покликав і звів у два легіони, поставив на чолі одного з них Каста, на чолі другого — Мартіна і повелів вирушити до місця майбутньої січі з аварами — у Філіпополь та Адріанополь. Всіх інших стратегів спровадив у провінції, наказавши їм сформувати там на обіцяні соліди нові

когорти і негайно ж, без будь-яких зволікань, надсилати їх під оруду Каста та Мартіна.

— Вам же, — звернувся до стратегів, котрі йшли до Філіпополя та Адріанополя, — повеліваю: доки я буду в аварів та перетрактуватиму з аварами, зробіть з городів цих неприступні фортеці і стійте там стіною. З когорт, що надходитимуть, формуйте нові легіони і дбайте про їхню ратну спроможність. Кожен день, кожен час використовуйте на це. Я ж постараюся затримати аварів у Анхіалі чи десь-інде, доки ви не зберетеся з силою, і хай допоможе нам бог у наших заходах.

Коментіол обернувся на схід сонця і осінив себе хресним знаменням. Він знав, на що зважується, і тому не без умислу уповав на бога. Воістину правду кажуть бувалі в бувальцях люди: лише той, кому немає чого втрачати, може вважатись на таке. Аби бодай на щось спиратися в своїх сподіванках і мати все-таки під ногами твердь, послав до стратегів, що стоять супроти персів, найдовіренішого з людей своїх, вручивши, йому, крім едикту імператора, ще й власне послання, і в тому посланні розписав становище на сіверських обводах як таке, що межує з катастрофічним.

"Проти нас піднялися авари й слов'яни, — писав, не розтлумачуючи, які слов'яни, і тим зумисне згущав фарби. — На підступах до Константинополя стоїть стотисячне аварське військо, а на Дунаї громадають силу склавини. Вся надія на вас, достойні, і на ваші змужнілі в січах когорти. Шліть негайно, і шліть усе, що можете прислати. На те уповаю, того лише й жду. Запізнення на час може бути непоправним, а на день — катастрофічним. Імператор усвідомлює це і тому зголошується: настав час замирення з персами', шукає лиш пристойних для імперії резонів на таке замирення".

Стратег Коментіол знав: де-де, а на бородищах із персами давно ждуть замирення, тож не можуть не потішитися, довідавшись про нього, а потішені завжди щедріші. Може, й не набагато, все ж більше пришлють когорт, аніж усі того сподіваються.

Так мислив, будучи в Константинополі, на це покладався й тоді, як вирушав із Константинополя. На путях, що вели до аварів, мусив думати вже про інше: як затримати їх на далеких підступах, що вчинити, аби повірили і раз, і вдруге, і втретє?

Перше, що примітив, доправившись до Анхіала, де таборився вже каган і вірні йому турми: авари не скористалися віллами повержених ромеїв, розбили намети перед собором святого Антонія й живуть у наметах.

Побачення з каганом того дня не відбулося — десь він був, чимось іншим клопотався.

— Тим ліпше, — сказав на те Елпідій і попрохав дозволу в тих, що стояли ближче до кагана, розбити десь неподалік намети та перепочити з путі.

Бачили, по-іншому засвітили очима каганові радники, далебі, сподобалося, що сли візантійські не йдуть у вілли сородичів своїх, уподібнюються їм, аварам, і поселяються в таких, як і в них, житлах.

Доки розбивали намети, та влаштовувались, та перепочивали, спливла ще доба. Авари й далі не кликали.

— Каган відає, що ми імператорські ели, — поцікавилися в радників, — що послані для перетрактацій?

— А так.

— То хотіли б вести вже їх.

— Коли знайде за потрібне, покличе. "На ліпше чи на гірше це?" — засумнівався Елпідій і вдався до свого соратника і стратега Коментіола:

— Що коли Баян затіяв щось лихе і зволікає навмисне, аби сказати потім: "Пізно перетрактувати, мали раніш прийти"?

— Пусте, — заспокоїв його Коментіол, — набиває ціну собі і тільки. І хай набиває, нам не звикати. Не напрошуйся більше, сиди й мовчи.

— Коли ж не сидиться, стратегу. Може й таке статися: доки ми відсиджуватимемося тут, турми аварські вийдуть до Довгої стіни й постукаються в мідні ворота Августіона.

— Коли до того йтиметься, нас завчасно попередять. Я передбачив це і полишив своїх вивідників на путях. Інше раджу вчинити: повели челяді щедро накрити столи й кликати до трапези тих аварів, що з ними встиг зазнайомитися. Одне, зазнайомимось ближче, а друге, щось вивідаємо під хмелем.

Елпідій пристав на те. І столи накрити щедро, і на гостину запросив тих із оточення каганового, кого знав уже. Та мусив остудити наміри свої і доволі швидко: авари відмовились від гостини.

— Бачив? — і перепуджено, і невдоволено подивився привідця сольства на Коментіола. — Вони таки щось затівають або ж затіяли вже і ждуть слушного часу, аби погнати нас, яко прибудних псів. Треба йти і домагатися зустрічі а каганом.

— Тільки не сьогодні, Елпідію. Раз накрити столи, сідай і трапезуй, в усякім разі, роби вигляд, ніби не журишся тим, що не кличе. Гадаю, саме цим і зломимо його рано чи пізно.

Більше не зважав уже на нидіння сла. Зняв із себе парадне вбрання, облачився в звичайне та й засів за трапезу. Одного дня пив, та веселився, та ходив стійбищем аварським чи вулицями Анхіала і другого теж. Здавалось, і не зважав на те, що ходить між супостатів. Одних лише запрошував поділити з ним застілля, з іншими й ділив його. Аж поки не нагадали:

— Завтра будьте в кагана, — сказали. — Воліє вислухати вас, ромейських слів.

Коментіол був, мабуть, неабияк запухлий з перепою, каган не на Елпідія, на нього дивився та й дивився.

— Сказали мені, що ти імператорський стратег?

— Істину сказали.

— І разом з тим — сол?

— О ні, достойний привідцю, не разом з тим. Нині тільки сол.

— Чому ж так? Чому не з легіонами вийшов супроти мене?

Чув, зловтішається Баян, а проте не став відповідати тим же. Прикинув у думці, чим завершиться ромейське сольство до аварів, коли дасть серцю волю, і визнав за доцільне звести на жарт.

— Бо багацько нас, стратегів, у імператора, а легіонів обмаль.

Каган сприйняв те по-своєму й прибрав збадьорливо веселого вигляду.

— Оце подобається мені. Присяйбіг, чи не вперше зустрічаю сла, котрий не приховує істини. Повідай тоді, муже достойний, з чим прийшов до нас?

Коментіол не переставав удавати з себе добродушного.

— Та все з тим же. Василеве засмучений незгодою між імперією та аварами і хоче знати, чому це сталося, як могло статися? Он скільки літ жили у злагоді і взаємній вигоді, скількох супостатів угомонили, еднаючи сили. Тепер — розбрат, каган підняв турми й повів їх супроти повелителя та благодійника свого, імператора Візантії. Чому так?

Ті, що знали Коментіла, знали й те, що у велеречивості йому не відмовиш. Коли не спиняти, говоритиме й говоритиме. Та за сим разом і він змушений був умовкнути: каганові не сподобалося щось у речах його.

— А імператор не відає, чому стався розбрат?

— До нього всяке доходить, — ухилився Коментіол і не став казати те, чого ждав Баян. — Тому й прислав пас, слів своїх, аби почули причину розбрату із уст твоїх.

— Міг би й не слати, коли так. Елпідій завважив: Коментіол завагався, пора прийти на виручку, і не забарився подати голос.

— Мій радник і содруг у ділах сольських не все сказав тобі, привідцю. Ми не лише затим стали перед твої очі, одбираємо в тебе час, аби узнати причину розбрату. Нас прислано сюди покласти край незгодам і походу, що його спричинили незгоди. Ну, а хто ж, маючи таку значиму повинність, починає розмову з кінця? Мусимо знати передусім причину розбрату.

Баян усе ще ворохобився, видно було, тісно йому в його великоханському кріслі.

— Коли дбаєте про мир із пами і волієте вести про те перетрактації, — карбував слово по слову, — підіть спершу до свого імператора та запитайте, доки він збиткуватиметься над нами найбезсоромнішим чином. Чи ми не перетрактовували вже, і не раз, чи не укладали ряд на мир і злагоду? А де те, про що ви клялися на хресті? Чому щораз відступаєте від обіцяного? Юстин Другий хоч одвертий був. Той так і сказав: "Радійте з того, що живете на нашій землі, і не податі ждїть від нас, а лиш того, що дають всякому рабу за вірну службу". Тиверій же та Маврикій обіцяли одне, а чинили зовсім інше. І колись, і нині. Допоки буде те? Про які перетрактації^ може йти річ, коли ви — клятвopорушники? Хто ходив на склавинів, коли ті вдерлися в землі імперії стотисячною раттю і пройшли з мечем та вогнем до самої Фессалоніки? Хто примусив їх кидати нахапане й забиратись восвоясі? Ми, авари. А чим одплатила нам за те імперія? Не лише обіцяних ста тисяч, вісімдесяти не платить уже котре літо. Що лишається робити нам, аварам, коли з нами поводяться, яко з останніми рабами? А одне: прийти і взяти своє силою.

— Достойний! — видно було, Елпідія не злякали, навпаки, потішили каганові резони, і він не лише сам подався наперед — руку простягнув, гейби для братання. — Коли оце і всієї незгоди, то чи варто нам ламати один об одного сулиці? Імперія в великій скруті, це правда, фіск її добряче спорожнів, та не настільки, щоб не сплатити

якихось сто тисяч.

— Не сто, а триста! Ви уже третє літо водите нас за ніс.

— Хай і триста. Імперія он яка, знайде де взяти.

— Великий воїне! — вихопився зі словом і Коментіол. — Коли ти повірив мені раз, повір і вдруге: злагода можлива. Чи імператор не зрозуміє, коли прийду і скажу йому: дотримаймо обіцяного — і січі з аварами буде покладено край. А ще таке скажу: на виправу супроти них піде удвічі, а то й утричі більше, ніж на мир. Сплачуємо обіцяне — і по всьому.

— Мали б раніш мислити так.

— Мали б, та що вдієш, коли клопотів он скільки, а імператор один. Все сподівався, що якось буде. Настане мир із персами — об'являться соліди, а об'являться соліди — і з аварами розплатиться. Коли ж зайшло на січу, тепер інакше мислитиме, присяйбіг. Яко один із слів його, пропоную перервати перетрактації на той час, доки я їздитиму та умовлятиму імператора. Запевняю тебе, достойний, цією домовленістю покладемо край незгодам. Раз і назавжди.

— Домовленість була вже. Нам не домовленість — соліди най шле передусім.

— Так розумію, так і скажу. Я навіть сольство залишу в тебе яко за поруку, що перетрактації між нами не припиняються, вони лиш перериваються на час.

Він так і вчинив: залишив Елпідія і всіх, хто був з Елпідієм, на поругу буйного в гніві кагана, а сам повернувся до Константинополя й заходився гуртувати там когорти, слати в усі кінці гінців та вивідувати, що роблять і що зробили вже стратеги. Вісті приносили не такі вже й сумні: маніпули, когорти гуртувались повсюдно й правилися на місце майбутніх боролищ — до Філіпополя та Адріанополя, а десь через дві седмиці через Константинополь пройшли й когорти, прислані стратегами з персидських боролищ.

— З нами і бог і імператор! — доповіли Коментіолу, — Мартін і Каст зібрали вже під свою руку три повноцінних легіони.

— Мало. В аварів удвічі більше.

— Іоанн та Дроктон обіцяють поповнити їх у недалеких часі.

— Все одно мало. Чи відаєте, яке то поповнення? Усе нестепні до ратного діла новобранці.

— Не тільки. Багато й літніх, тих, що бували та й бували в січах. А вони не гірші, стратегу, за тих, що прийшли з персидських боролищ.

— Усе це лиш утішні слова, достойні. У фортецях їз цією силою, ясна річ, усидимо. А що буде, коли каган обмине фортеці та піде на Константинополь? Кого тоді поставимо на путі його?

Тридцять тисяч... Чи це та сила, а якою можна виходити супроти аварів? А що вдієш? Солід таких, як хоче каган, у фіску справді немає. Та й сумнівається сенат, що він зупиниться вже. Такий, як Баян, і соліди візьме, і походом ітиме. А що тоді? На які статки зберуть потрібні легіони? Лишається остання спроба — поставити каганові умову: триста тисяч солід будуть сплачені йому, однаке тоді лиш, як він відведе свої

турми за Дунай і зголоситься підписати ряд про ненапад.

"Хто ж піде з цим до кагана? Регула, як і честь та совість, вимагають, аби йшов я. Та на кого покладу виправу, коли не повернуся з аварського табору?.. А-а, що буде, те й буде, піду освідчусь імператорові, лк він скаже, так і вдію".

Маврикій не став замислюватись. Одразу і недвозначно повелів: вдруге ризикувати не варт. Досить буде гінця, аби доправив речницю і рішенець імператора Елпідію. А вже Елпідій хай піде і завершить перетрактації.

— Коли я не об'явлюсь, каган може догадатися що його шиють у дурні, і не пристати на те, що пропонуємо.

— Він і так не пристане. Досить того, що Елпідія кидаємо в пашу цьому удавові, тобі немає потреби лізти в неї.

— Тоді утримаймось слати гінця з твоєю речницею зараз. Зачекаймо ще кілька седмиць, доки я зберу до купи всю нашу силу та упевнюсь, яка вона є.

Елпідій довго вагався, як йому вийти перед кагана й сказати те, що велено. А чогось путящого так і не намислив. Єдине, на чому міг спинитися та уповати більшменш, — робитиме вигляд, ніби приніс втішні вісті. Адже імператор, як би вже там не було, а зголошується сплати ти аварам борг.

Потерпав все-таки, проходячи в намет. І не дарма. Тільки-но заїкнувся, що сплачено буде пізніше, кагана ніби з катапульти кинуло.

— Отак? — вихопився з дарованого ними ж, ромеями, крісла й став перед слом, гейби гора перед безоднею. Зламати намети. Негайно! Цієї ж миті!

Зчинилося щось неймовірне. Одні авари схопилися, мов ужалені, й кинулись на Елпідія і всіх, хто був із ним в одну якусь мить виперли їх поза каганове обиталище інші, бачив, застигли, подивовані, видно, не знали, як їм бути.

— Стривайте! — силився боронитись Елпідій. — Ми сли великої держави, люди недоторкані!

Не слухали, гнали до хурдиги й таки запакували туди всіх, і не в стінах — укинули до підземелля.

— Варвари! — кричав Елпідій. — Скільки не вчи, скільки не отесуй їх, були й лишаються варварами. Стривай, біснுவатий, настане наш час, за все поквитаємось.

— Коли настане? — подав хтось із сольських голос. — Чи ваша милість не відає, що означає оте: зламати намети? Ми приречені, нас велено скарати на горло.

— Не може бути. Не посміють! — Це варвари, вони все можуть. Тим паче, що сила зараз на їхньому боці.

Озвалися й інші. Одні казали: не треба було затівати ці перетрактації, інші йшли ще далі — нарікали на імператора Юстиніана, котрий покликав цих варварів на їхнє безголів'я. Чи пе відав, кого кличе? До антів перестали ходити з татьбою і замирилися, бач, сорок, коли не більше літ не стинаються вже. Невже і з склавинами не можна було пошукати замирення?

Приречені, як діти, усе дозволяли собі: поносили покійних імператорів, не обминали й суших. Далєбі певні були: їм уже все одно. А коли все одно, то чого мають

остерігатися? Бодай перед смертю скажуть те, що каменем лежить на серці.

Та поспішили прирікати себе.

Коли вірні схопили Еллідія і всіх із сольства, що були з Еллідієм, терхани, а надто ті з мужів думаючих, що стояли найближче до кагана й почиталися більше, ніж хтось, каганом, отетеріли і не зважилися перечити. Одначе до пори до часу. Як Еллідій і всі ромеї опинилися поза кагановим наметом, а крики-протести їхні чулися ще, коча й віддалено, хтось із найстарших віком радних зібрався з духом і сказав Баянові:

— Достойний привідцю, я не радив би тобі робити це.

— А так, — заговорили й інші, і доволі дружно. — Не забувай, з ким вийшли на прою. Це Візантія. Люд її нелічений, а простори неосяжні. Є кого виставити супроти нас, е де й розвернутися. Сьогодні ти вільно гуляєш по Фракії, а завтра можуть заступити тобі путь покликані до меча і сулиці легіони.

— Дійде до скрути, — урезонювали й інші, — ромеї замиряться з персами, а город Константина заслонять від тебе. Навіть твої хоробрі турми неспроможні будуть покласти під копита такий широкий світ, як Ромелія. Рано чи пізно змушений будеш піти за Дунай. Що тоді скажеш і чим виправдаєш те, що скарав на горло слів її? Усе можуть простити й забути тобі, цього — ніколи.

— А ще й те пам'ятай, Ясноликий: наші сли теж сидять у Константинополі.

Баян вертівся, гейби заведений, відповідав, лютуючи й не підбираючи слів у люті своїй, то одному, то другому, зрештою вихопив меча й крикнув тим, що можна чути лише на бородищах, голосом:

— Я повелів — і повеління своє міняти не буду: зламати намети!

Доля ромейських слів була, здавалось, вирішена. Хто стане перечити такому і підставляти себе під люті неудержиму. Мовчазні гнулися у великоханському наметі, мовчазні й вийшли один по одному з намету.

А все ж хтось узяв на себе сміливість і шепнув вірним: "Не карайте ромеїв до завтра. Хай уляжеться гнів повелителя, хай стане супокійним та зважить усе. В супокії і наймудріші стають мудрішими".

Час виправдав вчинок сміливця. Другого дня прискакав із Константинополя гінець від Таргіта й звідомив радників, а радники — кагана: усе аварське сольство запроторене на острів Родос і взяте під суворий нагляд. Коли щось станеться із слами від ромеїв, його, Таргітова, голова, голови всіх інших із сольства аварського будуть настромлені на сулиці й виставлені на глум і осудовисько при в'їзді в Константинополь.

Баян думав, як йому бути із слами ромейськими день, думав і другий. А на третій випустив-таки з хурдиги й сказав, аби забиралися геть.

XXIX

Ніщо не стримувало тепер аварські турми. Каган так і повелів, промовляючи до них: на Константинополь! Ідіть і беріть у ромеїв усе, що можна взяти. А повеління кагана — повеління Неба. Впали по тому ромейські фортеці Залдапа, Паннасу, Троксум, нависла загроза й над Філіпополем та Адріанополем.

Коментіол міг уявити собі, який лютий після всього Баян, а іншої сили, що могла б

угомонити ту лють, крім його легіонів, немає, і сила та не така вже й численна, щоб брати на себе всіх аварів. Треба кликати на поміч стратегську мисль. Коли вона не пособить, ніщо інше не порятує вже.

— Що знаєте про аварів? — покликав і запитав стратигів своїх.

— Небагато, достойний. Послухи доповідають: рискають по Фракії, яко голодні вовки, шукають доброї поживи.

— Коли шукають, не зосереджені, значить.

— Так. Кожна турма діє осібно, схоже, що на власний розсуд.

— Цим і скористаємося. Передусім слід, гадаю, збити аварського привідця з праведного путі. Ти, Касте, иди зі своїми когортами до гори Еми і шукай зустрічі з турмами, що рискають там. Ти, Мартіне, спрямуй свій легіон на сам Дунай, до города Неї. Ітимете так, аби менте зтгали йро вас, а прийшовши, явіть себе якомога гучніше. Я ж мав, авари — суспіль комонні вої. У його легіонах теж переважають вони, а проте є й лучники та щитоносці.

На ліпше чи на гірше це? — питав себе. — Коли доведеться брати городи з високими й прямовисними стінами чи давати табором у полі, і щитоносці, і лучники будуть он ад потрібні; коли ж зійдемося із турмами аварів зневацька, і ті, і другі мало вдіють. Тоді потрібні будуть лики і лише мечники".

Звідники доповідають: турми Баянові гасають всюди, сам іде Баян поки що не вирушив із Анхіала. Як то поведеться аварський привідця, коли зійдуться саме там? Засяде за щами й боронитиме, як усі, ворота та стіни чи виведу урми в поле? Здоровий глузд стратега каже: мав би сиді за стінами. І все ж це каже глузд просвіщенного стратега. Що мислить варвар, один бог відає.

Тільки правився до Анхіала, стільки й думав про це та прийдав, як поведеться в одному випадку і як — у другому. А підійшов до нього та постукався у ворота — очам не повірив: йому відчинили їх і, відчинивши, сказали: авар немає в городі, знялися на світанні й подалися, толочачи тумани.

Ось тобі й варвар, — не йняв собі віри. — Га, таке утнуги каже маю розуміти його? Довідався, яка сила йде на тал, і почув остуду в серці чи подався на поміч тим, супроти яких пішли Каст і Мартін?"

— Куди пішли авари?

— На скіфську путь, достойний.

— І всі одразу чи одні звечора, інші вдосвіта?

— Усі одразу.

Ясно, виходить, і таки на скіфську путь.

— Послати услід за аварами вивідників, — повелів одному із стратигів. — Вивідати, де в каган із своїми турмами" І не спускати ока. Від того багато чого залежатиме. Можливо, уся наша виправа.

Від такого тлумиська комонних, яким в каганові турми, йшли з Анхіала, не важко нагледіти. В спечну годи з ними стояли хмари куряви, а широка й бита кінськими копитами скіфська путь нагадувала знівечену ниву. Ваіке виявилось угнатися

ромейським легіонам, де були и інші, за суспіль кінними. Авари віддалялись та й віддала для них. Коли ж примітили, що за ними йдуть названі засіли в глухомані обіч путі та й накинули на вивідпків аркапи, а тих, що ухилилися від них, догнали й витнули до ноги. На лихо, пройшла одної буряної ночі злива, залила водою путь і скрила аварські сліди. Послані Коментіолом нові вивідники гнали комоней скіфським трактом день, гнали другий, третій і не виявили аварів. Схоже було, що скористалися зливою і звернули з путі, а куди — піди та вивідай тепер.

Коментіол гримав на всіх, хто підвертався під руку називав бевзями, а ради та розради від того як не було та й не було. Аби не вскочити в ще більшу халепу, мусив стати табором та розіслати кінних по околіях, питати люд окольний, чи не бачили валечне тлумисько татей, чи не знають, куди подалося.

Істину люди речуть: ловить рибалка рибу, та колинебудь і риба його спіймав. Кагана з його турмами вивідники не надібали — геть здимів десь, зате натрапили на Кастових нарочитих, а нарочиті потішили всіх і найбільше Коментіола доброю вістю: легіонери Каста вислідили при горі Ема, неподалік від города Золдапи, три аварські турми з полоном та награбованим по ромейських сельбищах добром і погромили їх дощенту. Лише поодинокі комонники зуміли вихопитися із уміло накинутого зашморгу й понесли тривожну вість про безліття, що постигло непереможних аварів, до найближчих, а то й не лише найближчих турм. Всі інші або ж лягли потяті, або зняли угору руки й самі стали полонениками при обозі.

Коментіолу яко привідці й не випадало ніби аж надто виказувати свою радість. Та хто втримає її в собі, коли пре, мовби вода з дна. "Слава звиятцям!" — хотілося крикнути, аби всі чули та знали: звиятець передусім він, той, що мудро розмислив і примусив аварів забігати по Фракії, уподібнюючись сполоханим вівцям у пепадійній загороді. Вдалий умисел привідці завжди багато важив, тут, у поединку з аварами, і поготів.

— Передайте Касту, — повелів не без погорди, — я втішений доблестю воїв його легіону. А ще скажіть: з-під Золдапи хай іде, вишукуючи та громлячи варварів, до города Неї — туди, де має бути Мартін. Я теж знімаюся цієї ж миті й просту туди. Коли pomoже бог, там, при Дунаї, й зійдемось до купи.

Сказав одне, а вчинив інше. Зібрав передусім привідців когорт і возніс у їхніх очах Каста. Було то незвичне зібрання — щось схоже на маленький пир по звиязі, тож не обійшлося без веселого застілля, а за столом — без похвальби. Підносив братницю — і розтікався мислю по древу, випивав наявне в ній — і знову мислив уголос: коли всі будуть такі старанні та йтимуть визначеними ним, привідцею, слідами, каган аварський неодмінно опростоволоситься і змушений буде піти геть. Найперше, що мають вчинити, полишивши табір, — розшукати кагана Баяна і його турми. Це альфа і омега всіх подальших діянь їхніх легіонів, запорука повної звияги, коли хочуть знати.

Казав та й казав, чому мислить так. А доки мислив та хвалився, розмислюючи, кагана розшукав інший привідця ромейського легіону — наймолодший серед стратегів Мартін.

Йому менше, ніж Касту, таланило в путі. Коли й траплялися аvari, то не більше сотні. А то невелика втіха. Одне, безпечні з безпечних були, а друге, переобтяжені нахапаним. Брали їх, мовби курей на сідалі. Тож і до фортеці Нея прибув без гучної слави. Уже як засів у Неї та став ходити по околіях, траплялась і крупніша рибка. А одного надвечір'я прискакали на замилених огирах вивідники — ті, що були на дальніх від Неї околіях, і забили тривогу: по путі, що веде з полуденного сходу до фортеці Нея, правиться сам Баян із чотирма турмами. Стривожилось серце, стривожилася й думка. Чи то ж жарти: самого кагана шле доля. Як же йому бути? Принишкнуту в фортеці, дати аvarам можливість підійти, а тоді вже стягнуться з ними чи вийти й стати на путі кагановій табором? Фортеця така собі, надія на її стіни невелика. Лишається інше: вийти і стати табором, а фортецю тримати позаду як твердь, якою, на випадок чого, можна буде заслонити себе.

Так намислив стратег, так збирався й учинити. А вийшов та отаборився — і мусив одкинути й цей, здавалося, твердий уже намір: над'їхали гінці — ті, що послав їх стежити за пересуванням аvarів, і сказали: каган стає табором на нічліг.

— Справжнім табором чи всього лиш на нічліг?

— Ніяких приготувань не спостерігається, схоже, що тільки на нічліг.

Мати божа! Що коли оце і є він, третій і найрезонансний вибір: скористатися темінню ночі, мирним сном суиостата свого і вдарити на нього зненацька, одразу й звідусіль?

Мартін — наймолодший серед стратегів, а молодості притаманне це: горіти в полум'ї жадань своїх, тим паче, коли ті жадання — слава, і не знати стриму. Не повірив гінцям, сам подався на вивідини і таки зважився: підійшов уночі до аvarського табору і впав на нього тоді, коли каганові і його турмам особливо солодко спалося.

Дерзновенність та виправдала себе. Аvari не сподівалися нападу, та ще такого навалного, і не стали боронитися. Хто міг, той вихопився на неосідланого огира, хто ні, той втікав куди бачив, аби далі від табору, що став борищем, і далі від борища, що не обіцяло звитяги.

Вірні не покинули кагана. Стали на захист свого привідці стіною і таки вихопили його з тої круговерті, що завертіла всіма на галявині, а оскільки не відали, хто вчинив напад, скільки тих, що напали поночі, засіли з Баяном на одному з порослих гущавиною островів на придунайських озерах та й нишкли там, дожидаючись дня, а з ним і добрих перемін.

Знав би стратег Мартін, де переховується Баян, не ганявся б за тими, що втікали навсібіч, діждався б дня та й узяв би найбільш ворохобного з усіх ворохобних варвара без крику та гвалту, а взяв би привідцю аvarських турм, далєбі, поклав би край усім їхній ворохобні, а може, й аvarам яко племені. По молодості чи з якихось інших причин не догадався стратег Мартін порискати на придунайських островах, а каган скористався тим, пересидів ганьбу свою та й об'явився невдовзі там, де не було ромеїв. Гнів мав на них нелюдський, тож і клич не забарився кинути: "Аvari, до мене!"

Збирались докупити дві сили, не сьогодні, то завтра мала статися січа, якої і ромеї, і

авари досі уникали, хоча й певні були: рано чи пізно уникнути не зможуть. У місяці зареві легіон Каста об'єднався з тими, що були з привідцею, а другого дня усіх їх відшукав гінець від Мартіна й оповістив: ромеї вдруге стали звияжцями у поєдинку з аварами, за цим разом гору взято над самим каганом.

Довго й громоподібно котилися долами радісні згуки, возносились догори мечі та сулиці і сяяли потішені новою лиця. Та чи не найбільше тішився сам привідця ромейських легіонів — стратег Коментіол.

— Легіонери! — звівся в стременах і закликав до тиші. — Ми недалеко від сподіваного. Коли вже сам каган лишився турм, з рештою упораємося. Роту даю: через седмицю-другу покладемо край нашій виправі супроти аварів.

Ждав і не міг діждатися зустрічі з самим Мартіном — хотілось знати не лише наслідки, а й подробиці погрому. Це ж не жарти. Дві такі звияги і обидві без особливого урону. Так, три торі Ема, посічено та полонено три турми і при городі Нея чотири. І які турми! Найнадійніші, ті, що їх Баян іменує вірними.

Побачення з Мартіном дещо притлумило, правда, його радість. Мартін геть усе ствердив, що повідав гінець, та мусив зізнатися, що розглянувся пізніш і побачив: полягло аварів значно менше, аніж розбіглося, і що найбільше гнітить його, стратега Мартіна, то це те, що серед потятих на галявині й поза галявиною не знайшли кагана.

— А ти певен, що то були каганові турми?

— Полонені засвідчили те. Та й наші вивідники бачили його, як ставав табором.

— Хм. Шкода, коли так. Ну, та не печалься. Чи з тебе не доста й того, що примусив утікати найхоробрішого серед хоробрих і пошив у дурні наймудрішого серед мудрих.

— Не доста, привідцю. Поранений вепр лютіший за неущожденного.

Коментіол мусив погодитись, надто пізніше, коли народжена звиягою радість вляглася, а вісті про аварів стали сіяти настороженість. Вивідники щораз певніше та й певніше стверджували: аварські турми правляться на Маркіанополь. Не інакше як кличуть їх туди, а коли так, кличе каган.

— Того не може бути! — чи то дивувався лиш, чи й обурювався Мартін. — Що ж це він не додому, а з дому втікав?

— А коли втікав спереляку? — пожартував хтось із стратигів.

— І те могло важити, — мислив уголос Коментіол. — Та найбільше поява його в Маркіанополі схиляє до іншої думки: саме там зосереджена аварська сила. Коли не в самому Маркіанополі, то поблизу від нього.

Помовчав мить і знову до Мартіна:

— Ти переслідував його досі, переслідуй і далі. Пошли загони вивідників на всі путі і по всіх околіях. Мусять не лише бачити, а й напевне знати, чи тільки тих, що ризкують по Мізії, збирає каган, чи й тих, що має в Паннонії.

— Буде зроблено.

Мартін круто обернувся, відходячи, і в тій його рвйності виділася не лише рішучість будь-що доконати Баяна, а й певність: таки доконає.

"А коли й справді станеться таке? — підозріло занепокоївся Коментіол. — Привідця

він не з гірших, а молодість дозволяй бути до безуму одважійшм. Як украну юді перед легіонерами, а надто перед імператором? Чи не скажуть: Каст мав над обрами звиягу, Мартін — також. А де був і що робив, аби взяти гору над аварами, Коментіол? Може, час та й треба були б уже на себе взяти Баяна?.. А втім, — передумує, — була б звияга, славу якось уже поділимо".

Знав: Мартін не так швидко упорається з тим, що поклав на нього, тож мусив розмислити і визначитись, де стати табором, аби і захист був певний, і супостата свого не випускати з поля зору. Надійної фортеці поблизу не було.

"Найліпше вдію, — став на мислі, — коли перекрию проходи в горах. А так, і з каганом не розминуся там, тим паче, як надумається іти до Фракії, і горами підпру себе твердо".

Так і Мартіну сказав: "Гінців шли до гори Еми". А коли прибув, та отаборився, та розглянувся, одіспавшись у наметі, не міг не похвалити себе: це ж те, що треба! Позаду он які гори, а в горах звіра всякого, дичини. Лови — його давня, вивірена за літа утіха. Як не скористатися нагодою і не бути вдячним нагоді за даровану можливість погуляти в горах. Одне, заколисав себе привіллям та дозвіллям, а друге, буде привід зібрати веселе товариство, погомоніти за трапезою. Не все ж сольства та січі, еству людському і дозвілля он як потрібне.

Варто було започаткувати їх, лови та застілля, як не мав уже спину. І днів не лічив, купаючись у вині та утіхах, і про виправу та аварів забув. Тим паче, що й Мартін довго не нагадував про них. Деся щось казали, щоправда, як повертався з гір, проте дрібне і нікчемне. Єдинжди тільки й замислився, чи не варто прислухатись до ради, коли хтось із стратигів зауважив: "Привідцю, ми втрачаємо мент, що може згодом не повторитися. Чом даємо каганові можливість зібратися на силі та бути дужим у виправі супроти нас. Може, слід було б ударити на нього, доки турми розпорошені, а ляк, що його нагнав Мартін, сидить ще в п'ятах?" Замислитись замислився, а винести слухні резони з того не визнав за потрібне. "Маркіанополь, — сказав радникам, — міцна фортеця, кагана за тими стінами не так просто взяти".

Чи втішив радників, не відає. Себе ж напевне утішив, бо знову подався у гори, ганявся за звіриною, ділив із стратигами застілля по ловах. Аж поки не грянув грім. Мартін не гінців прислав уже, сам завітав одного надвечір'я й забив тривогу: каган полишив Маркіанололь, схоже, іцо иристуб в гори, прямисінько на ромейський табір.

— Скільки ж у нього турм? Яка його сила?

— Достеменно не знаю, та щоб помірятися з нами, гадаю, стане. Бо не тільки тих веде, що гасали по Мізії, з Паннонії теж покликав.

Коментіол одбілівся на виду й не забарився явити Мартіну своє невдоволення.

— І ти тільки зараз кажеш мені цю це? Чому раніш не повідомив? Чому сам не став на путі тим, що йшли з Паннонії, дозволив їм з'єднатися з каганом?

— Бо довідався тоді вже, як були під Маркіанополем. Хто міг знати наперед, що йтимуть?

"Прокляття! Як же це могло статися? Баян давно кликав поміч із Папнонії чи тепер

уже встиг покликати?

— То ти певен, що йдуть на нас?

— Коли б ішли в Паннонію, давно звернули б на іншу путь.

— Через ріку не переправилися ще?

— Ні, хоча й недалеко вже від неї. Я повелів своїм когортам стати там заступом, на місці можливої переправи, і стятися.

— Розумно і все ж того не доста. Ми встигнемо ще перейти на супротивний берег?

— Чом ні? Хоча поспішити й не завадить.

— Тоді так і зробимо. Зайняті тобою позиції посилять мої когорти. Каст переправиться десь обіч від нас і обринів на супротивний берег — по одну і другу руч. Коли станеться так, як мислимо, і обрини ув'язнуть в справжню січу, вдарить на них з одного і з другого боку. Удар той буде несподіваним і посіє страх, примусить аварів стелитися, а з тими, що стелюлися, упораємось і меншими, ніж у нашого супостата, силами.

Вивідники завчасно доповіли Баянові: ромеї засіли по другий бік ріки, поробили завали й ждуть, коли він піде на них. Цього мав сподіватися і все ж холодом повіяло, коли почув. Легкої звитяги над такими, що засіли, не буде. Перед річкою й на річці зустрінуть стрілами, там, при завалах, — мечами та сулицями. А ще ж і комонні є десь... Ні, мусить спершу вивідати, яка перед ним сила, а тоді вже зважуватися на щось. Правдиво кажучи, його турмам не звикати навалом іти на супостата і долати його силою, а вже ж мав час та й нагоду пересвідчитись: хитрість завше надійніша за силу і крові потребує менше.

Недовго вагався аварський привідця, повелів розбити супроти ромеїв табір. Доки був там дось, біля переправи, позаду встиг вирости великоханський намет, поряд із ним стали й інші намети. Забігали, заметушилися, ясна річ, і ті, що догоджали каганові. Та чимось невдоволений повернувся він від ріки. Ще до того, як зайти до намету та сісти в наметі, якась муха вкусила. Підійшов, розглянувся і збунтувався, а збунтувавшись, накинувся на всіх — і тих, що ставили намета, і тих, що супроводжували.

— Віслюки неотесані! Кури безмозглі! — кричав, вибалушивши очі. — Де ви поставили намет? Не відаєте хіба: з намету має бути видно все бородище. Все, і те, де стоять наші турми, і те, де стоять ромейські легіони.

— Де знайдемо таке місце, коли наш берег низинний?

— То нащо ставите? Нащо, питаю?

Метав громи і рискав зором, видно, шукав те місце, на яке можна було б показати, як на вигідніше, а оскільки не знаходив такого, ще дужче гнівався. Зрештою сів на огира й поскакав у той бік, де турми. До намету не повернувся уже, інші над'їхали й сказали:

— Ясноликий повелів зніматися і правитись в он тамтой ліс.

— То, може, варто діждатися ночі?

— А це не ніч? Доки зламаєте намети та складете усе, що при наметах, у вози, крімшля темінь буде. Каган, щоб знали, тому й починає з вас, всі інші справді

відходитимуть поночі.

Коли і куди підуть із лісу, для всіх, крім Баяна, ли: шалося таємницею. Певно, удостоверився привідця: ромеї ї— ідають своїх послухів у його таборі; усе, що замислює, коли не того ж, то наступного дня стає набутком супостата і упереджується. Тож і одважився: аби перехитрити Коментіола і об'явитися перед ним неждано й негадано, утаємничить свої наміри. Лиш там, у лісі, і перед самою виправою скаже терханам: ідіть туди і вчиніть те. А вже як підуть (знов-таки утаємничено) послухи ромейські не встигнуть вийти з табору і попередити своїх. То без сумніву, то напевно.

Неабияк увірувавши, мабуть, у непогрішність своїх намірів, тишив уже себе сподіванкою: за цим разом не ромеї його, він заманить ромеїв у перевісище. А сталось таки супротивне: там, куди правив у сутені надвечір'я турми свої, стояв наготові і ждав слухної миті легіон Каста.

Як сталося, що його ніхто не нагледів перед цим, про то якож и самоти сени не були коли цитати. На умиротворені майбутнім норипочшіком і йому довірливо безпечні турми його посипалися хмари стріл. Несподіванка та зворохобила передніх, передні розвернули комоней (принаймні ті, хто міг ще розвернути) й не стали ждати, що скажуть привідці, погнали в зворотну путь. Чого, не всі і не одразу второпали. Тож створилося тлумисько, а тлумисько додало усім страху, а страх — бажання: рви з копита і втікай, доки не пізно. Тим паче, що звідтам, від лісу, чулись уже закличні сурми — сигнал комонним настигнути супостата і взяти на меч та сулицю.

Хто допитуватиметься в такій колотнечі, що робити. Втікали куди бачили. Одні — за привідцями, інші — всього лиш за тими, що мали перед собою простір і сподівалися: він порятує, коли скористаються темрявою і уникнуть погоні.

Серед всіх інших втікали й вірні, а поміж вірних — і він. Баян. Єдине, що встиг утямити: таких перестраханих годі утримати, а дати якийсь лад мусить. Не буде ладу — станеться ще гірше, ніж сталося. Ромеї нічого не роблять наполовину, вони коли вже замишляють щось, то замишляють з далеким прицілом. Турми ж бо пруть у супротивний бік, до супротивного лісу. Що коли й там — свої перевісища?

Із шкіри ліз, аби вихопитися наперед, те й робив, що повелівав вірним:

— Станьте на чолі турм і відверніть їх від лісу, якого прагнуть. Там — чергова пастка. Не в лісі — у полі наш рятунок.

Дійшов його клич-волення до турм чи турми й самі боялися тепер лісу, як вогню, і на клич зважили, і за тими, що вели перед, пішли. Ось тільки не долічився багатьох, коли розвиднилося. Розбіглися в страху перед ромеями по ближніх і дальніх полях, по ярах і улоговинах, лісах та перелісках. Це додало Баянові прикрощів, а прикрощі укупі з ганьбою, що зазнав через власну нетямковитість, і зовсім туманили розум.

— Як це могло статися? — гримав на вірних.

— Ніч була, привідцю. Чи могли бачити всіх і повелівати всім?

— Ви ніколи й нічого не бачите. Скачіть у всі кінці, як знаєте, так і дійте, а турми мають бути при мені. Усі й негайно! Не все утрачено. Я ще покажу їм, — кивав на ромеїв, — якни він, достсмсний ратний виверт. Баяні захотіли перехитрити. А оце

виділи? — показав нагая.

Що замислив, лише він знав. А щось замислив, коли похваляється. Бо похвальбу від нього рідко чули. Більше відмовчувався, та повелівав діяти, та пильнував, аби ті, що вволювали його волю і здійснювали замислене, чинили так, як замислив. Нині ж не пізнавали Баяна. І говорив більше, ніж будь-коли, і на місці не міг всидіти. Невже ганьба, що її зазнав двічі підряд, допікав так?

Турми збиралися довго, а все ж збиралися. І те вгомонило врешті-решт Баяна. Виїхав на пригірок, з якого відкривалася полишена за ночі далина, і пильно приглядався до неї. А по якимсь часі покликав до себе й вивідників.

— Скачіть туди, — показав нагаєм в один кінець, — і туди, — показав у другий. — Вивідайте, хто стояв супроти нас у лісі, де є ті, що стояли, скільки їх. Пам'ятайте, маю знати достеменно.

Гнів ненадовго полишив його. Повернулися деякі з терханів — і знову возбуй.

— Бевзі! — кричав. — Ні на кого покластися не можна. Скільки казав: шліть навсібіч вивідників, знайте, що діється довкруг!

Ті, що готували для кагана страви та дбали, аби був ситий у поході, хвалилися вірним:

— І про їжу забув Ясноликий.

— А ви нагадайте.

— Пробували. Жене від себе, слухати не хоче.

— Бо такого ще не було з нами, — пояснив хтось із свідків цієї розмови, — Жарти хіба, двічі підряд ромеї примушували тікати, куди очі дивляться. І кого, самого Ясноликого!

— Він не простить їм цього.

— А так, коли дійде до того, що візьме гору над ними, дорого поплатяться за цю ганьбу.

— Це все той, Коментіол. Треба було тоді ще взяти на цурку, як був із сольством.

А проте вивідники інше доповіли каганові: не Коментіол примусив його втікати вчорашнього надвечір'я — Каст, той самий, що погромив їхні турми при горі Ема й забрав полон.

— Скільки з ним когорт? Де стоять інші ромеї?

— Коментіол і Мартіп по другий бік ріки. Здається, як стояли, так і стоять.

— Мені не те доповідайте, що здається, а те, що є! — визвірився на вивідників. — Доста годувати здогадками, наївся уже!

Знову правилися ті, кому належало робити це, ближче до ромейського табору і вивідували, де ромеї, скільки ромів, що замишляють, користуючись тим, що авари стегнулися. Аж поки не удостоверилися: Каст не повернувся до ромейського табору по другий бік ріки, усе ще перебуває тут і чи не збирається переслідувати його, кагана.

"Ось тут ми тебе й злапаємо, голубчику", — пообіцяв Баян і не без видимого задоволення став повелівати терханам, кому засісти по один бік і стежити за переміщенням Каста, кому — по другий, кому вдавати а себе таких, що перепудилися,

зіткнувшись із ромеями, і повертаються до Маркіанополя, під захист фортечних стін.

Умисел той, здається, прискорював бажане. Гінці доповіли: ромейські вивідники йдуть назирці за тими, що відходять.

— Не заважайте їм, хай ідуть, хай вивідують та оповіщають своїх, де ми, що робимо.

А сам відходив та й відходив. Десь аж о полудні повелів турмам зупинитися й робити все, що роблять, коли лаштуються на ніч.

І знову прискакали гінці від полишених у засідці турм.

— Ромейські вивідники, — сказали, — були у Каста, і той протрубив путь.

— Хай трубить, не заважайте. Коли ж піде на нас, відріжте його від Коментіола і Мартіна, не дайте надійти помочі. Все інше без вас зробимо.

Зважуючись на те "все інше", Баян так собі мислив "Хай і мізерною буде моя звитяга над ромеями, однак вона має бути. Інакше турми геть зневіряться в моїй спроможності, яко привідці, як і в своїй. А зневірившись, убояться ромеїв, оступатимуться та й оступатимуться перед ними, доки не опиняться за Дунаєм".

Повелівав, де кому стати, як поводити себе — і бентежився, ждав чергових звідів — і знов бентежився: тільки б сталося так, як замислив собі, тільки б сталося!

Усякому жданию надходить край, як і всякій бентезі. Надійшов він і Баяновій. Спонукуваний черговою знадою взяти ще одну і, може, вирішальну гору над аварами, Каст погнався-таки услід за Баяном і незчувся, коли опинився у розставлених на нього перевісищах. Замишляв підійти поночі і впасти на аварський табір хмарою, а обернулося так, що авари впали на нього в урочний час — коли зоря благословила світання. І звіпугіт... Збору і з супротивної йому сторони, від сувіба? Раку. Когорти встигли розвернутися й стати супорта. Та що могли вдіяти, коли він їв на ни монно і так навальне. Метали стріли метали анклави, здавалось, і не рідшали. Періи та Гперлипоки дівати. Всяк обстоював себе, і обстовав тодиж.

Авари ж напирали та й напирали звідусіль затпптп вали та й затоплювали собою бородище. Касти було пробитися з рештками, що тритися його той потугі прийшов та швидко навсі дареми уготовано зашморг, і зашморг надійний Довелося викинути біле полотнище на сулиці і тимска лишився, коли підвели и поставили правду що такої ромеї над нами.

Каст тупив долу зір і мовчав. Бачив-бо: бородище усте ленерупами його легіонерів, а то справді не те що винив Мартш із турмами Баяна, що вчинив учіра торжествує той, привідцю,-озвався зрештою хто торжествує останній, рештою.

Може, и не Коментюл, може, хтось інший. Не чабу ваи ти підняв руку на імперію. Забуне. Те належал0 б пам'ятати, що вийшли на прибудь з самими аварами виРИЖИВ тебе, за гостною і не лише тут— декого й за діві.

Казав так собі, аби похвалитись, а ніби у воду дивите. Кентол так аж надто вражений був погром. Кас, що убоювся подальшої зустрічі з аварами у відкритому полі і полишив вузькі проходи в горах, сховався за м Диними стінами Адріанополя та Філіпополя. Той тесно даваний, правдиво кажучи, нежданий і негаданий манев його відкрив Баянові путь у Фракію. І неабияк Сприяв відновленню в аварських турмах

ратної буесгі. Як же, їх убоюлися самі ромеї, їм знову вильги'шо іти в ромемські землі і брати в ромеїв те, чого не взяли за тамтим разом. А така вольготність — найбільша втіха для всякого авара. Оббирали начисто полишені нещодавно селища, городи — і славили свого премудрого кагана, брали на меч і сулипу нові — й знову славили та величали великим воїном, повелителем із повелителів. Лиш сам повелитель не переймався тими втіхами. Був зосереджено замислений і суворий, гримав на вірних і повелівав вірним: робіть те і те, подайте звіді та перевірте їх достовірність. А перевіряли, знову казав:

— Довідайтесь, як поставилася імперія до втечі Коментіола з-під гори Еми, до втрати Аперії, Іраклеї, Чурула.

— Мовчить імперія. Ясноликий, заціпило імперії.

— Неправда тої — гнівався. — Не вірю, аби мовчала. Адріанополь — остання ромейська застава у Фракії. Далі — Довга стіна, а за Довгою стіною — Константинополь. Гадаєте, імператор не тямить, що таке втрата Адріанополя? Гадаєте, не дбає, аби не втратили його?

Не те бентежило Баяна, що ходив уже на стіни Адріанополя і не зміг узяти їх. З Адріанополя, як і з Філіпополя, Коментіолу немає вже куди оступатися. А коли так, чому він не став захищати вузькі проходи в горах і подався мало не до Довгих стін? Не в Анхіал і не ще кудись, таки в Адріанополь. Так дуже злякався й не відав з ляку, що діє? Пусте. Та хитра лисиця знічев'я не полишить вигідні рубежі. Щось приховується за тим його вивертнем, і, певно, важливе.

Ждав звідунів своїх із роздоріж — і силівся збагнути, що приховується, слухав їхні звіді — і знову силівся. А розгадки не було та й не було.

"Чи не обійти нам Адріанополь? — зродилася смілива думка і все ж не стала повелінням для всіх: може обернутися так, що аварські турми підуть на Константинополь, а Коментіол вийде з Адріанополя і вдарить зненацька на них. Лишається одне, мабуть: потяти його купно з когортами в Адріанополі. Коли те станеться, усі ромейські замисли, навіть наймудріші з них підуть за димом. Саме ж взяття Адріанополя нажене такого страху, що й Довга стіна перестане бути надійною.

Баян різко відхилиє запону й велить тим, що стояли по другий бік намету:

— Хакан-бега до мене.

Дві доби готувалися авари до осади ромейської фортеці. Сама ж осада мала початися третього дня. Та не почалася. Рано-вранці, коли аварський табір спав ще, на нього пішли ромейські когорти — пе ті, що боронили себе в Адріанополі, ті, що прийшли на поміч Коментіолу з бику Філітополя та Аркадіоноли. Деся згодом уже Баян довідався: то легіони Іоанна, Мартіна та Дроктона. Тоді, в час нападу, не до того було, мусив сідати в сідло в чому спав і гнати огира туди, куди гнали усі його уцілілі після нежданого вторгнення і погрому турми.

За цим разом не зібрав уже їх докупи і не став перед ромеями заступом. Відходив та й відходив, переслідований Коментіолом і напастями, що валились на нього, мовби сніг на незахищену голову, аж поки Дунай не захистив його і від переслідування, і від

напастей.

XXX

Сини стояли перед недужою, он як висушеною літами матір'ю, гейби дуби на соколиновезькім узліссі, один міцніший другого. Воно й не дивно, усі молоді, при повній мужній силі. Лише Добролику на четвертий десяток звернуло, іншим немає й тридцяти. А вже що ліпі собою, то йой, геть усі мамині цяточки позбирали.

— Сідайте, діти мої. Сідайте та повідайте, як живетемаєтесь на своїх волостях, у круговерті повинностей родинних та родових.

Міряла їх прибитими смутком та неміччю очима і думала собі: чи то такі аж надто ревні були їхні з Волотом жадання, чи така щира правда велася між них: як хотіли обоє, так і сталося. Повелів Волот: народи матері Тивері і княжому родові на Тивері синів-соколів — і народила, шістьом дала життя; казав, коли пестив у слюбнім ложі: "Волю, ладо моє незрівнянне, аби діти наші вродилися схожими ликом на тебе, найліпшу з усіх миловид, а зростом та буестю ратною вдалися у мене", — так і є. Он які доброликі вони, сини їхні, і які високі та дужі собою. Справді-бо, підіпруть собою гори і утримають, стануть край обводів землі Тиверської — і нікого не нустять. Як не радіти таким і не пишатися такими?

— Самі, жони ваші, дітки живі-здорові?

— Ано, що нам станеться? Літа не обсіли ще. А коли так, звідки взятися немочі? Скажіть ліпше, як ви тут? Смутки, бачимо, не покидають нашу маму.

— Смутків, діти мої, мені вже не прогнати, а за все інше спаси біг. Живу вами та вашими гараздами. Про Радимка нічого не чули? Де в зараз? Коли повертається до Тивері?"

— Від кого ж могли чути, матінко гожа, доки сам не у повернеться, нічого не відатимемо.

— А гості заморські хіба не ходять до Черна?

— Гості ходять, та дрібні, не з тих, що знають усе і всіх.

Похитує, журачись, головою, а тим часом мислить, як то, справді, кепсько, що не може знати, де нині найстарший її, той, що сів після вітця на отній стіл і взяв на себе брем'я князювання. Багато води сплигло відтоді у Дністрі, ще більше — в Дунаї. А за водою і літа пливають, люди один по одному відходять. Он скількох не долічується вже. Пішов услід за князем своїм його побратим і ліпший содруг у ділах землі Тиверської Стодорко, ще раніш не стало Чужкряя, Кушти, Ближики, Бортника, постарів, хоча й не полишив ратну службу в стольнім городі Тивері, Власт. Ано, тоді, як віче посадило на княжий стіл Радима, а Стодорко пішов до Вираю, воєводою в Черні став таки він, а привідцею дружини тиверської молодший син її і Радимів брат Добролик. Данко та Велемудр вирости за цей час на сотенних, мають, як і старші два, жон, дітей, свої тереми і свої волості при теремах. Не залишиться необділеним і найменший — Остромир. Лише той, Світозарко, не має свого пристанища і, хто відає, чи й матиме його. Десяте літо минає, як пішов у ромеї по науку, а все не вертає. Чи така звабна вона йому, тота наука, чи така затяжна? Хоча б вісточку подав.

— Тримайтесь брата-князя, діти мої, — повчає тих чотирьох, що при ній, — та землі своєї, вони не дадуть вас в обиду. Вітець так хотів, аби ви були твердою для столу і роду нашого, а ще для землі Тиверської.

— Ми триматимемось, та чи триматиметься Радим нас? — несміло, одначе доволі прозоро натякає Данко.

— Чом так?

— Просив, аби й мене узяв за море, аби і я звикав, як збувати пушнину, знав, де ліпше збувати. Слухати не захотів. "У тебе є повинність, — сказав, — то й стій при ній".

— І правду сказав, сину. Зле буде, коли кожен із вас чинитиме те, що заманеться. Повинність є повинність.

— А коли вона не до серця мені? Коли мене за море, на торги вабить?

— Повернеться Радим, побесідуємо про се а ним. Самому ж не гоже чинити супроти його волі. Воля князя — закон для всіх, для брата також. Хто відає, може, то й на ліпше буде, коли один із вас князем на столі сидітиме, лад землі та люду даватиме, інший торги вестиме, ще інші дружину гуртуватимуть та дбатимуть, аби була навчена ділу ратному, аби гожа була стати супроти супостата й захистити землю від напасті.

— Те й робимо, мамо Миловиде, — поспішив заспокоїти Добролик. — Нас багато, а земля одна. Кожен мусить шукати в ній собі місце і пам'ятати: дбає про неї не тільки князь; купно з князем дбають і браття його. З сим, властиво, й прийшли до вас, мамо ваша ласкава: аби запевнили в тім Радима та й сказали Радимові, най не бере всього на себе, надірватися може.

— Гадаєш, він не довіряє вам?

— Так не гадаю, бо маю її, довіру, і немало. А ось Данко правду каже: мав би не сам правитися з хутром до Том, а й його взяти з собою, аби згодом передоручити те діло; мав би не сам завертати на зворотній путі до кутригурів та вибирати комоней для дружини, а Велемудра послати. Чи такий уже й молод він, чи не впорався б?

Втішно матері. Втішне, бо правдиво мислять діти її, так, як сама того хоче, як вітець їхній хотів. А проте й сум закрадається до серця: ще один поривається за море. Чи не забагато се? Чи з неї мало Світозарка? Йой, світоньку! Зараз уже серце обливається кров'ю, не відаючи, де Світозар, що з ним? А як то буде, коли й Данко подасться за море, уподобає чужі краї та й гайнуватиме вік свій по чужих краях? Чи звикне до того і чи спроможна буде звикнути? Бігме, се й буде, мабуть, те, що укоротить їй, матері, віку, як укоротило свого часу Божейковій.

Доки була з дітьми, старалась не виказувати смутку. Пригощала їх (правдивіше, іншим веліла пригощати) і вдавала, що щаслива серед них, а від'їхали із Соколиної Вежі, знову відлежувала недуги свої й снувала невидиму нить материнської туги. А ще бідкалася раз у раз: чому се так? Щось погане чує її серце? Се Обида обсіла вже Його й стукається до нього?

"Боже, одведи і заступи! — молиться ревно. — Не дай повторити долю тієї, перед якою я завинила свого часу — дошо Бикемкової маслі. Чи ік моя іїровіша така велика і страшна, щоб карати мене її карою. Я ж не з злої волі відмовчувалась і літо, і друге, і

третє. Я шукала Божейка і каралася не менше, ніж його мама!"

І побивалася, і плакала, і певна була: єе не так собі, щось негаразд із Світозарком. Материне серце не помиляється, чуючи біду дітей своїх.

Воно й справді не помилялося. Дуже ймовірно, що на долю княгині Миловиди не випало б ще одного, раз уже пережитого безліття, що той її смуток — син Світозарко — давно повернувся б в обводи рідної землі, і втішив би усіх своїм поверненням, а ще тим, що домігся свого — став вченим мужем, позначеним увагою самого імператора і двома титулами — ескулапа і стольника, дарованими по навчанні у школі вищих наук, коли б світла хвля вдоволення досягнутим не вознесла його аж надто високо, а вознівши, не одбила тями. Казали йому: пожди, десь у літі йтимуть до Тивері лодії а товарами, перекинеш кілька солід навікулярієві та й будеш вдома. Де там, слухати не захотів: кола то йтимуть лодії і чи йтимуть взагалі. Казали: неспокійно у фракійських горах та мізійських дохах, авари промишляють нечесними промислами, — нет, відмахнувся, чи аварам потрібний той, у кого вітер гуляв в кишнях. Придбав ва останні соліди огира а сідлом, перекинув через плечі гуслі та й подався скіфським трактом до Дунаю. Певен був: такому усі путі одкриті. Літо аараз, де став, там і попас огира, напоїв водою, а попас та напоїв — може правитись далі. Від ночівлі при березі озера або ріки до ночівлі і від перепочинку на узбіччі тракту до перепочинку. Про себе теж менш за все думав. Мав гуслі за плечима і голову на плечах, набиту дослівною обізнаністю з "Іліадою" та "Одісеею", а ще вищими науками, пізнаними за системою "тривіума" й "квадривіума". Одним прочитав щось на місці перепочинку — і удостоїться страв, іншим заспівав, граючи на гуслях, розтлумачить право чи напише скаргу — і знов удостоїться, ще інших вилікує травами, що везе до Тивері, чи іншими ліками, що їх радять отці медицини Гіппократ та Гален, — і теж не буде в обиді. Всього лиш бесагу має при собі та кілька книг у бесазі, а вага їхня така, що й визначити годі. Один Гіппократів збірник чого вартий. А "Іліада", а "Одіссея"? А "Corpus juris civitas"? Ге, такі не лише седмию-дві, весь визначений богами вік можуть годувати. І не тільки його, Світозара з Тивері, — плод земний.

Перші кілька днів не думав про харч — були припаси у тій половині бесаги, що трималась на кінській спині ошуюю, наступні — перебивався то сим, то тим, аж поки не підвернулася нагода: їхав повз поле і натрапив на людську біду — необачні жєнці вразили свого собрата, да так, що кров цебеніла з рани. Нагледів те (галасували довкола язвеного при тракті) і не став допитуватися, що та як, зіскочив із огира, попрохав, аби дали щось перетяти ногу вище враженого місця, й тоді вже, як спинив більш-менш кровотечу, приклав подорожника й .пов'язав рану полотном, що подала йому жєна язвеного,

Його обступили, стали питати, хто, звідки, чи не песку лап є?

— Ано, він, — осміхнувся.

— То лишайся, молодче, у нас, бодай на час. У полі, як видиш, жєнива, люд знемагав під сонцем, а пособити немає кому.

Мабуть, не зголосився б, поїхав далі, та жєна язвеного вчепилася в стремєно і не

відпустила вже, доки не вблагала.

— Зглянься, молодче, — казала. — Зглянься і лишись. Хто пособить мужу моему без тебе? Помре ж. Вадять бог, що помре, коли покинеш.

Що скажеш такий? Ногу перетяв аж надто. Хто ослабить перегодом так, як належить? Мусив поступитися своїм, а вже як поступивсь, то залишився не на день і не на два — доки не обійшов та не впорав усіх слабих у їхнім сельбищі.

Зате в путь випроводили як достойника. І їжі, ласощів усяких наклали стільки, що до самого Черна вистачило б, і напутнім словом не поскупилися.

— Неспокійно на путях нині, — сказали, — Будь обережний. На ніч ставай аавчасу і тільки в сельбищах, до людей хились. Спершу прислухайся, що казатимуть вони, а тоді вже думай, чи правитись і як правитись далі.

Зворушений був тим. Присяйбіг, ніби й не чужі се люди. Не знав би, що там, за Дунаєм, є ще рідніші, далєбі, й не пішов би од них. Бо чого треба мужу, окрім прихистку та прихильності сердечної, жони та дітей? А тутки мав би їх. Всього седмицю побув, а бачить і знає: напевно мав би.

Спинив огира, оглянувся ще раз на сельбище і осміхнувся. Схаменися, молодче. Чи жодна та прихисток — найбільша відрада? Невже не тямиш: пісня зманює тебе знадніш прихистку, мандрівка — солодше жони. Колись ценен був; не всидиш через иішо-зиаду при мамі, тепер же, як окинув духовним зором світ та спізнав, що таке таїна непізнаного в світі, усидіти і поготів не зможеш.

Що ближче під'їздив до Мізійських долів, то пустельніше було на путях і тривожніше в сельбищах. Гаразд, коли траплялася ріка чи збігали з гір почайни. І огира поїв біля них, і сам утоляв спрагу. У сельбищах і люд рідко траплявся на очі, і до люду не міг достукатися: у всіх заперті ворота, всім байдуже до його воання подати поміч подорожньому. Про ночівлю й говорити годі.

— Що сталося? — підстеріг таки одного і притримав аа полу. — У сельбищі мор?

— Немає ще, та гряде такий. Авари неподалік, не сьогодні, то завтра будуть.

— То й що?

Фракієць обернувся, відходячи вже, і видивився на Світозара, гейби на того, що впав із неба.

— А те, що се іде погибель наша.

Не питав більше, правдивіше, не встиг запитати: той, кого затримав, був уже далеко. А хотілось знайти все-таки, чо перепуджені так? Невже там, попереду, супроти обрив, не стоять імператорські легіони?

Що ж робити йому, чужому серед чужих? Пошукати щире людське серце і упроситися на постій чи їхати і не зважати на обрив? Було б ліпше й безпечніше стати на постій, та до кого впроситься?

"Їхатиму, доки 'ідеться. Може, там, попереду, довірливіші трапляться люди", — понадіявся і рушив. А дарма: уже за селищем опинився віч-на-віч із воями при броні і в дивному, небаченому досі вбранні.

— Хто такий? — обступили й запитали погрозливо-суворо. — Звідки правишся?

Куди правишся?

Догадався: се і є вони, обри. Ано, мають схоже на гунпське вбрання, заплетене у дві коси і звішене наперед волосся.

— Ескулап, — назвався так, як називають у Візантії тих, що бають люд. — А правлюсь на Анхіал, Томи. Люд знемагає там од немочі, язв, кликав прибути й стати в поміч.

— Підеш із нами.

Пізніше догадався: то були звідуни каганові. Бо водили та й водили його, рискаючи околіями, а привели таки до кагана.

Знову питали: хто, звідки, чи бачив поблизу ромейські когорти, а коли бачив, то де? Казав, як є: від самого Константинополя правиться, а ніде не видів воїв ромейських. В одному злукавив: не зізнався, що він ант, тримає путь за Дунай, у землю свою. Так погано начутий був від мами Миловиди, від усіх кривих і некривих про обрив, що не зважився назватися справжнім ім'ям і, хто відає, чи не вдруге штовхнув себе на згубну стезю: почувши, що полонений належить до тих, хто може порятувати життя людське, каган не став більше ані питатись, ані слухати.

— Серед язвлених учора воїв є терхан одної з найчільніших турм моїх. Піди і зціли його. Доки того не зробиш, далі не підеш. А не зробиш, взагалі можеш не піти.

Що мав робити? Такому не заперечиш. Такий не стерпить, коли скажеш накриво слово. Та й як може сказати його, коли посилають до язвеного? Він, Світозар, не хтось там — учений муж, що, окрім граматики, філософії, дидактики, вивчав і право, медицину, давав клятву Гіппократа — будь-де, будь-коли і будь-кому надавати медичну допомогу, нести мистецтво врачування в люд і бути корисним люду. Пішов від кагана мовчазний, дещо приголомшений отим "не зробиш, взагалі можеш не піти". А опинився серед язвлених, та глянув, скільки їх, як уми.рають вони від язв — і забув, що його кличе Тивер. Облачився в чисте вбрання, повелів, щоб принесли сувій полотна, поставили казани й кип'ятили воду в казанах, та й заходився врачувати. Спершу біля терхана, язвеного ігак дуже, що можна було й подивуватися, як ще тримається в його тілі життя, потім і біля всіх інших. Одним промивав рани й накладав пов'язки, іншим спершу різав тіло, добував із нього щиросерде загнану стрілу, а тоді вже тамував кров і теж накладав пов'язки та гримав на обрив, що допомагали йому, аби оберталися жвавіше, подавали те, подавали інше. Напевно, вразив їх своєю вправністю, а ще натхненною відданістю ділу, за яке взявся. Самі подивувалися з того, що бачили, і кагана встигли подивувати: спромігся полишити свій великоханський намет, прийти та глянути, як врачує ромей біля язвлених.

Нічого не сказав тоді, аж згодом десь, як ескулап прийшов та нагадав: він вволив волю привідці — життя терхана, як і всіх язвлених, що з ним, поза небезпекою, — помовчав, приглядаючись до Світозара, і вже по мовчанню вирік своє повеління:

— Ти потрібний нам, молодче. Лишайся в нас.

— На мене ждуть, — поспішив боронитися, та згадав: боронячись, може не втриматись, виказати себе, і змовк на мить.

Каган не забарився, скористався тією миттю:

— Підождуть, — вирік не моргнувши. — Йде січа, молодче. Такі, як ти, мусять бути біля язвлених. Тим паче, що ти тільки-но почав ставити їх на ноги. До того, як поставиш, далеко ще.

І залишився Світозар при обрах, властиво, при тих із них, що не ходили уже в похід, вилежували неміч свою по наметах. Поневоленим не почував себе, а все ж що не день, то більше утверджувався: треба тікати, доки не став ним, поневоленим. Тих, що бережуть язвлених та доглядають купно з ним за язвленими, не так і багато, зуміє приспати їх і зникнути непомічений. Тільки не зараз, звичайно, тоді, як буде певний: язвлені і без нього стануть на ноги. До того не волен чинити те, що самому хочеться.

То була третя його похибка і чи не найпагубніша. Втівав тоді вже, як обрини побігли з-під Адріанополя, а ті, що схопили його далеко від наметів із язвленими, не відали, як дорожить ним, яко ескулапом, каган, і кинули до гурту полонених, — тих, що набрали, як громили Каста, і тих, що брали по городах і селищах, відходячи з Фракії. З ними й прибився він до Дунаю, перейшов через Дунай, та не повернув туди, куди кликало серце. Гнані ромеями, турми аварські переправилися слідом за полоненими і змусили його, непричетного до січі між аварами та ромеями, ділити долю полоненого купно з ромеями.

Не раз поривався сказати: "Я не легіонер, я ескулап". Та його не слухали. Гнали, як і всіх інших, долами Паннонії й не уповали на якісь там благання. Єдине, чим могли винагородити, коли набридав, — дошкульним ударом пуги вздовж спини, а то й гірше — по чому бачили.

"Ось воно, те, що казали про обрив, — пригадував мамині оповіді-страхи, а купно з ними й маму. — Як то вони мають себе, мати Миловида? — журився і плив за тою журбою, гейби за водою в бистроплинному Дністрі. — Знають-бо: сього літа мав би прийти. Що подумують і як забідкаються, коли справді станеться так, що не прибуду? Йой, спопеліють у тузі та каятті, що пустили в чужу землю, що інших підбивали: "Най іде, най доможеться того, чо хоче". Ано, коли не прибуду сего літа, так і станеться: спопеліють".

Скільки плугапився щедро засіяною на полТтті дощами Паннонією, стільки й розтікався мислю по Паннонії: де, як утекти? Вдень і помишляти годі. Коли не конем, то стрілою, а наздоженуть; на ніч же в'язали полонених десятками й веліли спати там, де випадало — у селищах і поза ними, у роз'юшених дощами ярах і поза ярами. Аби надійніше, що не втечуть.

"А я таки мушу втекти. Як — не відаю, а мушу, інакше згину, як гинуть інші".

Поки що їх небагато було, таких, що падали і не підводилися. Знемагали здебільше від нечистот, котрі були повсюду — на немитих седмицями руках, на кинутій під ноги, гейби псові, їжі, у водоймищах, з яких полоненим доводилося втолювати спрагу.

— Ви не доведете нас до ханського стійбища, — зауважив Світозар одному з привідців у турмі, що охороняла полонених. — Коли й далі будете так годувати та поїти, як досі, бігме, не доведете. Чи не бачите, починається мор.

— Звідки знаєш? — став-таки на розмову обрин.

— Я гіппократик, ескулап. Здобув вищу науку в Константинополі, знаю: це починається мор. А коли піде він між нас, не пощадить і вас, воїв каганових.

Обрин зміряв його питливим зором.

— Справді ескулап е?

— Ано.

— То що, по-твоєму, маємо вдіяти?

— Наперше — одібрати й вести окремою турмою всіх, хто занеміг, а ще ліпше лишити їх в котромусь із сельбищ паннонських до видужання. Всім іншим тра давати лише варену страву і кип'ячену воду.

— Хм, — хмикнув обрин і зловтішне посміхнувся. — Чого захотів — вареної страви. Ніби ми самі споживаємо її в путі. А ось одібрати... Одібрати заслаблх можна, це ти діло кажеш.

Оперіщив огира й погнав уперед, а на першій перепочинку в надвечір'я покликали Світозара й сказали:

— Тут затримаємось. Одбиратимемо немічних. Ти яко ескулап правитимешся надалі з ними.

Отака ловись. З одної халепи вибрався, у другу вскочив. Се ж треба буде ходити за немічними, дбати, аби дотягли до ханового стійбища. А як дбатиме, коли під руками немає нічого і в руках також нічого? Ото тільки й допоміч буде, що рада: там не пийте, того не їжте. Доки сам не ііадбає її, немочі, вештаючись між немічних. Ано, коли се не просто труснпя, а мор, так і буде.

Та другого ж дня втіпився: його не в'язали тепер до інших, тепер він спроможний скористатися першою-ліпшою нагодою і втекти.

Пірнув у тоту думку, гейби у сон звабний, та й прогнав од себе страхи. Бігме, так і вчинить. За слабими, сплутаними неміччю, яко надійними путами, менше пильності, не така чисельна охорона, тож скористається сим і втече. Першої ж ночі, за першої більш-менш сприятливої нагоди.

На щастя і подив, удостоверився: на цих паннонських долах немає обривів, тут живуть сельбищами слов'яни.

— Ви — склавини? — поцікавився в одного, коли поїв далі від криниці полонених і брав із його рук вилиту в цебер воду.

— — Словени, легінику. А ти хто, що по-нашому говориш?

— З антів я, слов'янин, як і ви.

— Йой, то як же між ромеїв потрапив?

— Навчався у них. Повертався по науці за Дунай і втрапив у той вир, що іменують ратною виправою. Ось тепер маю ділити долю полоненого обринів. Слухай, — притишив голос. — Чи ти не переховаєш мене, коли застане ніч і я уникну пильного ока обринів?

— Окрім хижі, не маю де ховати, достойний родаку. А втім, — захопився, — загорода ще є, вівці у загороді. Принишкнеш серед них та й пересидиш, доки підуть. Я

навмисне не виганятиму рано.

— Спаси біг. Так і вчинимо.

Порав немічних, а доглядався до обривів: де вони, за ким пильнують і чи пильнують. На лихо, кілька з тих, що ледве дотягли до ночівлі ноги, покликали Світозара й попрохали: "Порятуй, достойний молодче. Далі не маємо сили іти".

Хотів було сказати: "Як же я порятую вас люди, коли ви он які слабі та змалілі, а я нічо не маю такого, що могло б пособити вам?" Одначе не сказав, навпаки, заспокоїв: він піде зараз до людей і розпитає в них, чи немає поблизу трав, якими можна було б побороти язвеницю, що обсілась у череві і спричинила неміч. А пообіцявши, не міг уже забутися, пішов до того ж словена, а котрим брав біля криниці воду, й запитав, чи він знає таку траву — кінський щавель.

— Ано, — не задумуючись, кивнув словен.

— І він в тут, поблизу сельбища?

— При путівцях та у ярах є.

Далі не думав уже про втечу. Діждався досвітку й пішов до привідці охорони, став благати його, аби затримався на день: він, ескулап, довідався від люду тутешнього: поблизу є трави, котрими зможе баяти немічних. Най дозволить достойний привідця піти та назбирати їх. Коли те станеться, моровицю буде подолано.

Обри переминалися, видно було, їм не терпілося йти далі. А проте й загроза моровиці лякала. Тож, помонявшись, дозволили ескулапові піти за сельбище й зібрати те, що хотів.

Тих, знеможених до краю, не порятував уже: вони попрощалися з життям до того, як Світозар встиг назбирати трави та виготовити з неї свій декокт. Зате дужчим, кого моровиця не взяла ще аж надто, відвари з кінського щавлю, назбираного, до речі, щедро, повнісінький віз, мало-помалу стали повертати силу, а з силою й певність: цей ескулап — молодець із тямою, з ним не пропадуть.

Казали те йому, казали те й обрам, і тими казаннями іншу утвердили в Світозарові мисль: йому не личить втікати й полишати сих нещасних напризволяще. Син і учень Гіппократа-бо є, присягався бути вірним його вченню. Як може не бути тепер ним, зрадити людей, їхні сподіванки й піти? Чи годен буде жити по тому на світі й мати утіху від того, що живе?

Юрмисько полонених, що правилось долами Паннонії, доплуганилось-таки, дякуючи старанням ескулапа Світозара, до визначеного аварськими привідцями таборища — глибокого яру на тому ж таки, паннонському березі Дунаю. А серед тих, що їх гнали до переправи поблизу Сінгидуна супротивним, ромейським берегом і не зважали на моровицю, смерть надійно махнула косою, да так, що й самих аварів зачепила.

Каган довідався про те від гінця, що його послали в стійбище від переправи.

— Біда, Ясноликий! — упав гінець до ніг. — Турми твої, синів твоїх-спадкоємців долає моровиця! „Баян не підскочив, вражений, ба не поворухнувся навіть, возсідаючи на столі. Лиш вид схолонув примітно та очі звузились до краю.

— Де вони?

— Біля Сінгидуна, по той бік Дунаю. Терхани питають, як бути: вести турми і полонених, що при турмах, через Дунай чи заждати, доки вгмоняться язва?

— Що ти мені про язву та переправу! — возбуй гнівом і звівся на рівні. — Кажи, що з турмами, з синами? Як дуже вразила моровиця, лиш долає чи й здолала багатьох?

— Одних лише долає, інших уже й здолала, достойний. Серед них кількох твоїх синів.

— Кого саме?

Гінець завагався: казати чи не казати? У Кагана — те всі знають — немало їх. Коли лічити тільки тих, що має від узаконених жон, пальців на руках і ногах не вистачить. А ще ж є в нього он скільки наложниць і в кожної по кілька їх, народжених від сльобу з Ясноликим. Та знав гінець і те, що серед тих багатьох є сини крєвні і найкрєвніші, каганова опора і надія. Що коли серед семи, що їх забрала моровиця, об'являться і найрідніші йому? Гнів великого Баяна не знатиме тоді меж, а в гніві він на все здатний.

— О мудрий і наймилостивіший серед милостивих! — знайшовся нарешті гінець. — Пощади мене, нетямковитого. В скорботі й поспіху не розчув і не довідався, кого з синів твоїх постигла смерть. Одне знаю: сім їх забрано.

— Дандал, Ікунімон живі?

— Ці живі. Дандала, Ікунімона, брата Калєгула бачив. За інших не відаю.

— О Небо! — Баян переступив через плазуючого біля його ніг гінця й рушив твердою ходою до виходу. Певно, мав намір сісти на огира й скакати в той бік, де Сінгидун і переправа при Сінгидупі, та швидко одумався і круто обернувся до вірних.

— Скачіть котрийсь до переправи і довідайтесь, кого з синів моїх забрала моровиця. Привідцям турм скажіть: ані турм, ані полонених через Дунай не переправляти. Хай ведуть усіх у верхів'я Сави, переправляться там на наш, аварський, берег і стануть табором. Авари — своїм, полонені — своїм, і доки не впевняться, що погасла моровиця, таборів не полишати. Чули, що сказав?

— Чули, привідцю.

Таки неабияк збентежений був тим, що принесли з-за Дунаю. Ходив просторим намістям перед наметами і метав блискавиці. То гнівався не знати на кого, то вмовкав і лиш позирки люті кидав на стрічних.

— Де той, що приніс нам ці лихі вісті? — спинився й запитав пертагого, що трапив на очі.

— Випровадили купно а твоїми гінцями. Ясноликий.

— Добре зробили. Намет цей зламати й спалити, поставити інший і в іншому місці. Жодного з тих, що прибуватимуть з-за Дунаю, далі переправи при стійбищі не пускати. Слухайте їх на відстані десяти ступенів і повертайте назад. До річч, де ті турми, що йшли паннонським берегом Дунаю?

— Пішли по стійбищах.

— Прокляття! Серед них були уражені язвою?

— Не чули такого. Вони заздалегідь одібрали слабих і лишили їх да догляд окремої

їурми.

— Це вже півбіди. Там, при язвлених, хай і лишається та турма. Решта полону де?

— У яру за Берестовим гаєм.

— Прибрати, і негайно. Ближче як на сотню стадіїв до стольного стійбища нікого не підпускати!

Не став ждати, доки зламають та поставлять новий намет. Сів на огира й подався в степ. Як надовго, ніхто не відав, навіть ті, кому належало відати. І куди — теж лишалося утаємниченим. А повернувся — нічого втішного не привіз. Стійбищу велено було прибрати жалобний вид і готуватися до віддання шани померлим.

Ховали камінових сянів таки неподалік від стольного стійбища, на високому березі Дунаю, без оплакування материнського і супроводу кривних. Таким бухо повеління кагана: аби моровиця не перекинулася на стійбище і тих, хто в стійбищі, як і на землю між Дунаєм та Дравою, повержених нею синів його доправили Дунаєм у невеликих, наглухо забитих воловою шкірою подіях, кожного в осібній, і місце над крутопаддю теж підготували осібне. Лише тоді, як сталося воно, поховання, і ті, що віддавали своїх родовитих побратимів аемії, шовериули в зворотну дуть, дозволено було рушити до семи непримітних на узвишші могилок комонним турмам — тим, що були свого часу із спадкоємними синами кагана у походах та січах, а нині опинилися на цім, гепідським, березі Дунаю й лишилися неураженими моровицею. Вої йшли упокорено тихі, один одному вслід. В десниці кожен із них тримав за узду засідланого й при повній броні огира, у шуйці — кадансуву з землею. Зблизившись із місцем поховання, казали своє останнє "прощай", висипали "емлго на одну з могилок і так само тихо й упокорено відходили. Тій сумовитій і величній ході їхній, тій нескінченній процесії не буде, здавалось, кінця-краю. А могили вад похованими росли та й росли, їх видно вже не лите стійбищанам, а й тим, хто стояв чи правився далеко від місця поховання. І тільки тоді вже, як віддав шану кагановим синам останній із воїв, було дозволено підійти до могил і оплакати похованих їхнім кривним — матерям, братам, сестрам, усім, хто проживав у кагановім стійбищі і так чи інак був причетний до каганового роду.

Плакав над свіжо насипаними могилами й каган. Не так, як жони його — рвучи на собі коси, посилаючи в світи голосні плачі-жалі, а все ж плакав. Підходив зсутулено-надломлений до кожної, брав у руки землю, що її несли слідом за ним, воздавав яко воїн воїнам належне й приказував, ковтаючи сльози:

— Прости, сину. Прости й прощай! Дорого заплатять вони мені за твою смерть. Так дорого, що й тим, котрі в утробі матері зараз, місця на землі не буде. Небом заприсягаюся: не буде! Ми ще візьмемо Константинополь. Ми ще погуляємо на пожарищах із кісток ромейських!

Кого стосувалися ті погрози, і без тлумачень знали. Одного не могли втямити: як після всього, що сталося на фракійських та мізійських долах, можна мріяти про відплату? Авари ж ганебно втекли від ромеїв! Чи до помсти зараз? Мав би молити Небо, аби не сталося гіршого. Коли ромеї довідаються, які перепуджені і як розпорошені аварські турми, можуть перейти Дунай. А перейдуть — погибель буде, потоптом підуть

по їхніх стійбищах.

Каган чомусь не думав так. Віддав шану померлим та й пішов між жон справляти по дітях своїх тризну. Один день в одної пили та оплакували, другий — у другої, третій — у третьої. І так усю седмицю. А ще журився по тому, а ще остуджував рани — коли не тілесні, то душевні, плакався якщо не кожній, то найбільш уподобаним жонам невдачами, що постигли його, великого воїна, та слухав їхні утіхи-заспокоєння, та сприймав ласки утішниць. На ту журу, як і на баяння її, далебі, не доста було седмиць. Тож і зашепталися радні: як бути, що робити? Ніхто ж не зважиться порушити закон: коли каган перебуває між жон, дітей своїх, з'являтися йому на очі не дозволено, а бачити з жонами і поготів. Ждати ж теж не випадає. Послухи доповідають: ромеї не пішли восвоясі, стали таборами у ближніх від Дунаю городах та селищах і ждуть чогось. Є дуже ймовірні догадки: тому не зважуються переслідувати аварів за Дунаєм, що бояться моровиці. Тож аварам не личить сидіти й уповати на те, що якось буде. Мусять скористатися страхом перед моровицею і замиритися з ромеями.

— Треба покликати кагана. Без нього нічого не вдіємо.

— Як покличеш, коли не дозволено? Радні презирались і відмовчувалися.

— А ждати погибелі дозволено? — підвівся А псих. — Доведеться і це брати на себе, коли серед вас немає мужів.

Не присоромились і не возбюали гнівом, навпаки, ожвавилися, і всі, до єдиного.

— Іди, хакан-бегу. Тільки тобі він і може простити вторгнення.

Не слухав їх. Сів на огира і за кілька миттєвостей стояв перед наметом тієї, котра, знав, баїть зараз кагана. — Поклич Ясноликого! — сказав, не відхиляючи заЦяони.

На голос його вибігли лише цікаві до всього діти.

— Вітця немає тут. Вітець там, — показали на сусідиній намет.

— І то правда є? — осміхнувся малим.

— А так. Він спочиває, велів не будити. "Ото халепа. Ну, та раз уже зважився, то буду відваж| яим до кінця".

Під'їхав і назвав каганову жону на ймення, попрохав йти до нього. Відмовчувалася певний час. Зрештою подала голос:

— Хто ти і чого тобі?

— Невже не пізнаєш? Апсих я, хакан-бег. Поклич Ясколикого. Знову мовчання. За сим разом не таке тривале.

— Нащо він тобі?

— Скажи, повинність кличе. Я не смів би турбувати Ого, та є невідкладна потреба. Мусимо вирішити, як буШа ромеями.

— Ясноликий сказав, аби забирався геть, — почувся иорадно збадьорений голос.

Тепер Апсих відмовчувався, бо таки справді не знав, як йому бути.

— Я-то можу забратися, та Коментіол усе ще тирлується біля Дунаю. Вірні люди кажуть, що не має наміру бйратися геть.

З намету вийшов невдовзі і став перед Апсихом самгін.

— Це правда чи ти дратуєшся зі мною?

— Не було б правдою, хіба я посмів би об'являтися еред своїм повелителем. Є певні вісті: тому лиш не йде через Дунай, що боїться моровиці. Слід скорпгтатпся пим і замиритись із ромеями. Радні чекають на тебе, привідцю. Прийди і врозуми, як бути.

— Тільки це сьогодні. Завтра.

Радишсь буяо про що. Одне, чи можна покладатися на Таргіта, коли він усе ще сидить на Родосі, а друге, з чим підуть до ромеїв? З тим, що й колись: аби платили субсидії? Після невдалого походу у Фракію не випадає .якось згадувати про субсидії.

— А коли запропонувати їм їхніх полонених? — подав голос котрийсь із радних.

— Як то — запропонувати?

— У нас їх двадцять тисяч. До зими маємо збути, інакше загинуть. А де збудемо, коли работорговедньні ринки геть усі візантійські? Ось і піти з цим до імператора: хай платить воловину чи навіть чверть ціни та й бере собі своїх легіонерів.

— Це може бути приводом до перотрактацій, проте не резонном. Шукайте резони.

Шукали день — і не знайшли, шукали другий — теж. А на третій самі ромеї нагодилися і підказали. Прийшли сольством від Коментіола й зажадали, аби повернули їм стратега Каста. Без нього, мовляв, не можуть піти від Дунаю.

Радні ожвавилися: причина для перетрактацій в. Та не про те подумав тієї миті Баян.

— Це ж як — віддати? Без миру і злагоди? Аби той же Каст повів завтра ромейські легіони на аварів.

— Стратег Коментіол дає слово: піде від Дунаю, коли повернете Каста. А то вже й буде початком перетрактації про мир і алагоду.

Радні не лише зором — усім видом своїм поривалися до Баяна, силились підказати йому: погоджуйся. Та Баян закусив уже удила, йому не до радних.

— Стратег Коментіол каже одне, а імператор може сказати інше. Зголошуємось обмінятись сольством — і то негайно, а вже сольства домовляться, як бути з миром та злагодою між нами, як — із Кастом.

Ромейські нарочиті усе ще силились запевнити Баяна: чи те, що легіони їхні знімуться й підуть — не вірна прикмета про замирення? Та дарма, каган стояв на своєму. Єдине, що пообіцяв Коментіоловим слам, — Каст буде виділений з числа полонених, до підписання ряду житиме в теплі та достатку. Аби звільпеппя його прискорилося, хай стратег Коментіол посприяє, аби прискорилося укладання ряду між аварами і імперією. Сли аварські вирушать ; до Константинополя днями.

Коли ромеї пішли, порадились і стали на мислі: на Таргіта не покладатися, врихтувати інше сольство і повеліти йому тримати себе на перетрактаціях з імператором та його людьми не як поганьблені із звитяжцями, а як такі, що можуть міряться з Візантією силою. її Найперше мають сказати імператорові, що вони, авари, схильні жити з Візантією у мирі та злагоді та бути її сторожею на дунайських обводах, одначе в тому лиш рабі, коли Візантія матиме їх за наймане військо, а не за : рабів, як мала досі; коли вона, імперія візантійська, дотримуватиметься укладеного з аварами ряду й справно илатитиме їм субсидії, а не зволікатиме чи й зовсім ухи; лятиметься, як

було досі. Якщо ж мова піде про викуп стратега Каста, сольство має сказати імператорові: авари ; агодні повернути Візантії не лише стратега Каста, а усіх інших полонених — як легіонерів, так і люд ромейський із городів та селищ. Одначе імператор має знади: | усе, добуте воями в січі, добувається кров'ю і належить, отже, воям або їхнім кривним. Каган не властен забрати їхнє й передати імператорові. Те може зробити пивикуп. Зважаючи на замирення і злагоду, він буде високим: всього в півціни. Якщо ромеї опиратимуться, дових легіонерів, як і громадян імперії, можна збути дешевше.

Сли аварські повернулися з Константинополя доволі швидко, а привезли не так уже й багато. Імператор Маврикій погоджувався укласти з аварами ряд на мир і алавду, одначе за сторожову службу на обводах обіцяв плаити не сто, а таки вісімдесят тисяч солід. За стратега Еаста теж зголосився дати стільки, скільки зажадали, а ромадья землі своєї, як і рядових легіонерів, відмовився купити.

— Навіть за четверть ціни? — не вірив Баян.

— Навіть за четверть ціни. Купують, сказав, рабів, а они імперії забороняють будь-кому купувати чи провати громадян Візантії. Коли авари хочуть узяти за х соліди, хай звертаються до родичів полонених. р;То був грім серед ясного неба. І кагана, і його радних іїть приголомшило те, втратили на якийсь час дар речі. Адже вони полічили вже, скільки матимуть за полонених і цілому, скільки — кожен зокрема, і все це — подумати тільки — випадає тепер із рун. А, крім того, що ш робити з волоненими? По стійбищах не розбереш їх, як рабів не використаєш — уражені язвою, а годувати двадцять тисяч за так... Хто на це піде і кому це треба?

— Що ж ви сказали імператорові?

— Сказали, що такого ряду не підпишемо. З полоненими хай собі як знав, так і чинить, а коли допоміжні двадцять тисяч солід (поверх вісімдесяти погоджених) не платитиме, миру не буде, і ряд про те з Візантією не підпишемо.

Не часто порушує каган узвичаєне, те, що перейшло до нього від дідів і прадідів роду аварського. А за цим разом таки порушив. Не всидів на столі, вийшов перед слів і сказав:

— Хвалю за мудрість, сли мої. І за мужність також. Хай знають ромеї: ми не боїмося їх, — Обернувся до радних і сказав уже не лише слам, а й радним: — То не біда, що ми оступилися перед ними у Фракії, що наші турми понесли там відчутні втрати. Рід аварський — плодовитий рід. На місце тих, що впали на бородищах, прийдуть інші, молодші і завзятіші, аніж отці та брати їхні. Переята слава — ще не переята змога. Ми ще поміряємося з ромеями силою!

Не вельми певні були радні, що поміряються ще з ромеями силою, тим паче зараз і на рівних — турми он як поріділи та й привідця їхній постарів уже, літа геть вибілили голову, а проте почули його суворий голос — і возбужали духом: так буде! Переята слава — ще не переята змога!

— Слава привідці гордого племені аварів! Слава великому Баяну!

Усі, здавалося, виголошували йому здравиці і всі раділи присутності в собі ратного

духу. А між тим то тільки здавалося. Апсих сидів поруч із каганом, одначе не кричав "слава" і ратним духом, як інші, не переймався.

— Щоби переяти в супостата змогу, — сказав, улучивши нагоду, — треба спершу очиститись.

Мовив доволі тихо, без належного возбуння, а проте усі почули і зосередили на ньому допитливі позирки очей своїх.

— Від чого?

— Хоча б і від скверни, що принесли з собою Із Фракії.

Не знали, як можна очиститись, чи не зовсім уторопали, що має на оці.

— Може, хакан-бег висловлювався б ясніше?

— Можна й ясніше. Скажи, кагане, що робитимемо після всього, що привезли сли від імператора, з його недобитками — полоненими? Мор, занесений ними, набирає сили. Він багатьох забрав уже, ще більше забере люду, коли нічого ііс вдіємо і то негайно. До зими йдеться.

Каган виважував та й виважував його пильним позирком.

— Хакан-бег не знає, що робити? Вивести у поле і витнути до ноги.

Радні схрестили на своєму привідці посоловілі з дива '•_ очі й відмовчуються. : — Усі двадцять тисяч?

— А то ж як? Імператорові не жаль їх, чверть ціни поскупився дати, а ви подивовані, у вас здригнулася Десниця?

— Це ж двадцять тисяч, Ясноликий!

— Іншої ради немає. По стійбищах таких не пошлете, на ринках теж не продасте. Хто купить, знаючи, що між Вих ходить моровиця? Аби покласти їй край, лишається одне: витнути полонених. А щоб усе те не впадало так дуже в око, одбирайте по сотні чи тисячі, виводьте в поле напускайте на кожную тисячу нову турму, бажано мо|ядших і наймолодших воїв. Хай вчаться мужньому ділу И гартують для грядущих січей серця.

XXXI

Йшлося до передзим'я. Частіше й частіше замоложуалося небо, випадала на землю моква, і Світозар що не день, то надійніше впевнювався: він безсилий упорати .тільки люду, тим паче захистити його собою. Дарма, що серед полонених знайпюв багатьох і багатьох, котрі гавали йому в поміч, збирали трави й готували декокт, Дбирали й уміли переконати слабих — їхнє місце в осібЕім закуті яру; дарма, що віднині білували дарованих Драми комоней і стежили, аби все, що йде в страву, Ішло по-можливості чистим, незабрудненим. Старання і лише стримували поширення моровиці, побороти не Іюгли. І тут, на паннонськiм березі Дунаю, і там, за Саи, ширилась та й ширилась вона серед полонених, в багатьох забрала життя, ще в більшості грозилася забрати.

— Треба щось робити, — вдався до обрiв і уповав: вони се бачать, стоять близько до тих, кого постигло безліття, не повинні лишатись байдужими. Та обри не квапились діяннями. Одні відмовчувались, інші поплескували його по плечу й казалиї осміхаготтгъ: "Декокт, декокт. Давай декокт". Врешті, коли набрид їм, нагадуючи, і зовсім визвірилися.

— Пішов пріч! Каган думас, каган запав, що вдіяти!

— Чому ж не діє? Не до літа, до зими ійдоться. Його оперіщували пагаєм і знов казали:

— Пішов пріч! Прийде час — вдіє.

А час спливав, моква що не день, то випадала частіше, мочила дошкульніше, і віри, що каган думав про них, полонених, що вдіє щось, ставало все менше та менше.

"Хіба до самого кагана вдатися? — спливла несподівана мисль, і, як всяка дерзновенна несподіванка, заграла перед очима звабою. — А чом би й ні? Я ж ішяжич е. Скажу сим, що пильнують: "Я княжич з антів, волю бачитися з каганом, просити його, аби звідомив Антію: я тут, у полоні, родаки не поскупляться, добре заплатять йому за мене", — і ті не посміють ослуhatись, перекажуть мою речницю каганові, а вже як побачусь із каганом, скажу заодно і про полонених: має щось робити з ними, інакше згинуть".

Щаслива мисль, гейби перша ластівка, об'явилася — і вже утвердила сподіванку, а сподіванка й певність: ано, то вірна путь, то, може, єдина можливість порятувати сих нещасних. Як на те табором пішла гуляти вість: імператор викупив стратега Каста; Каст, від'їжджаючи до Константинополя, пообіцяв комусь із легіонерів своїх: перше, що вдіє, повернувшись, піде до імператора й доможеться, аби викупив і всіх інших. Каган продав їх за четверть ціпи, то не така вже й велика купа золота для фіска, аби вагатись чи скупитися.

"Каган ласий на золото, — мислив собі Світозар. — Коли скажу, що я княжич із Тивері, вхопиться за се і пошле гінців своїх до брата. А поки той гінець їздитиме, ходитиму до кагана і таки ублагаю, аби дав полоненим кривлю, а з кривлею і можливість подолати моровицю. Ано, щораз шукатиму привід зустрітись і таки доможусь свого".

На тому став, того й тримався. Лишалось одне: вибрати слушну нагоду і того з обринів, котрий піде до кагана й скаже, чого хоче княжич із антів.

Такий обрип не забарився об'явитися — то був терхан однієї з турм, що прийшла в поміч сторожі.

— Ти справді ескулап є? — запитав Світозара, коли його привели й поставили перед доволі молодим, таки його літ терханом.

— А то.

— Серед полонених багато уражених язвою?

— Мало не кожен десятій. У мене е до тебе чолобитна.

— Потім...

— Вона стосується мене особисто, одначе й сих нещасних також. Я не тільки ескулап, що брав вищі науки в Константинополі. Я е княжич із Тивері, з Антської землі.

— Отак?

— Отак, достойний. Хотів би бачитися з каганом, тим паче, що ми бачилися вже з ним під Чурулом, й просити, аби послав гінців своїх та звідомив князя Тивері, що я тут. Матиме добрий викуп за мене.

— Все одно потім. А зараз одбери тих із полонених, що найбільше слабують, маю

одвести їх у затишне місце а покоем і кривлею. . Світозар примітне випрямився і прояснів видом.

— То правда є? Каган подбав уже про полонених?

— Так. І передусім про уражених язвою, їх набереться тисяча?

— Достойний привідцю. І дві набереться вже. — То одбери першу тисячу. За іншими прийдуть згодом.

Світозар метався в тім закуті, де лежали слабі, гейби на боролищі. Кидався до одного, облишав, завваживши, що він мертвий уже, й поспішав до другого, від другого — до третього, і всім казав: "Вставайте, братове! Вас, сла"бих, перших поведуть до халуп, у тепло та затишок. Ка^Хаи зглянувся на ваше безліття, дбає вже про вас". t Коли набрав тисячу та вивів із яру, завагався на мить І таки вдався до терхана:

— То, може, і я з ними?

— Да ні, — заперечив. — Тут лишається більшість, лишайся й ти.

Не став наполягати. Хоча з обрами пішли ті, що ледве Переставляли ноги та несли своє до краю виснажене тіло, та у таборі, лишалася значна і значна більшість. Та його не міг не брати на карб: тота більшість он як захвилювалася, почувши, що їх забирають із сеї ями під відіритим небом. Хто усмирить їх, коли дійде до одбору. Юртової тисячі і всім захочеться піти першими? Стратив обри тримають осібно, далєбі, сподіваються на викуп, центуріони не вельми в пошані у легіонерів. Він, Свтозар, чи не єдиний, кому скоряються всі. Що буде, коли кине й піде? Чи не ліпше давати кожній новій тисячі, що йтиме з табору, центуріона, на весь час у путі та й там, куди прибудуть, а самому давати його тут?

Черга за наступною тисячею настала невдовзі, бо прийшли за нею не ті обри, що брали тільки-но, прийшли інші. І терхан був інший, ба й речі не ті. Не питали вже, в слабі чи немає, сказали виставити тисячу — та й повели. А по якімсь часі звідтам, куди вели, прискакав один, викинувши, певно, з сідла котрогось із необачних обринів (були то, як пригадує тепер, переважно отроки), прискакав і крикнув з крутопаді, що підносилась над яром:

— Не вірте аварам! Вони не до города Сінгидуна ведуть нас. Виводять у поле й витинають до ноги!

Виголосив одим духом і зник, певно, завважив: його помітила сторожа, поспішає, аби схопити чи й потяти. А всі, хто почув його, не знали, як їм бути. Вірити не хотілося, одначе й не вірити не могли. Не такий він перепуджений і стривожений був, той, що об'явився і крикнув: "Не вірте аварам!" Ано, не такий стривожений, щоб не вірити йому. Та й кому се треба було так підло жартувати і з ким?

— Содруги! Це схоже на правду! Не йдімо більше з яру, коли прийдуть і братимуть!

— Чи таке можливо? Чи вони, авари, не люди?

— Бо таки ні! Варвари є!

Велелюддя людське не просто гомоніло вже — вирувало. Спершу збиралися і радились невеликими купкамигромадами, певно, ті, що встигли заприятелювати за час походу чи полону, та, нічого не врадивши своїм осібним гуртом, кидалися до іншого,

велелюднішого чи мудрішого.

— Не піддаваймось, коли прийдуть і братимуть! — кричали найголосніші. — Сидітимемо в таборі купно й триматимемося купи!

А що висидимо?

— Так, так, що висидимо? Та чи й дозволять сидіти? Приходитимуть і братимуть силою.

— Маємо послати своїх нарочитих до кагана. І то негайно! Ходімте до сторожі й скажемо: доки не повернуться наші нарочиті від кагана, нікуди не підемо!

— А коли не послухаються?

Це подав голос він, Світозар. Бо видів, певен був: і одні, і другі лише хапаються за рятівну мисль, радять не те, що порятує.

— Стихли на мить, одначе тільки на мить.

— А коли не послухаються, кинутись і розчавити!

— Оце вже діло. Я теж так думаю: коли авари справді намірились потяти нас, іншої ради немає й бути не може. Ми без броні, се правда. Та нас он яка сила. Коли візьмемо до рук киї та будемо мудріші за сторожу, здолаємо її, бігме. Ляже нас немало, то теж правда, проте по всі.

— Діло кажеш, ескулапе.

— Ано, ми теж пристаємо! Ходімо лавою на сторожу. Вона не така вже й чисельна. Хай ляже тисяча нас, зате всі інші розбіжаться по довкружних байраках, по дунайських зарослях — і хай шукають вітра в полі.

Згромаджене досі велелюддя завирувало, кинулося до наготовленого для вогнищ паліччя, кожен вибирав собі зручний коли не для нападу, то для оборони кий. Авари загледіли те і здогадалися, видно, до чого йдеться: спішно сіли на комоней, налаштували броню й стали лавою.

Іншого виходу з яру не було, лише через них. Та юрму полонених і та запруда не стримувала. Світозар ішов попереду, тож перший і спинився перед комонниками, що стали йому і його содругам на путі.

— Що трапилось, ескулапе? Куди правитесь?

— До тебе, привідцю.

— І всі?

— Ано. Воліємо знати, пощо тримаєте нас у цій ямі і доки триматимете? Каган велів вести в тепло та затишок, то беріть і ведіть.

— Прийде час, візьмуть.

— Чому ж не зараз?

— Про те знають інші, не ми.

— У полонених урвався терпець. Вони воліють, аби ви зараз уже брали їх усіх, скільки є тут, і вели до Сінгидуна.

— Сказано: вертайте назад і ждіть!

— Чого, смерті?

Терхан сягнув рукою до меча, хотів, видно, пригрозити Світозарові, та тієї миті

сталося те, чого й Світозар не сподівався: хтось із полонених вихопився у нього з-за спини й огрів терхана по чому бачив києм. Інший скористався тією миттю й викинув привідцю сторожі з сідла. На поміч йому не забарилися прийти авари. Передні з коїмонних здивили огирів і кинули їх на юрму. Скрикнули уражені і впали мовчки. Та полонені не помічали того. Хто міг, той захищався чи бив супостата свого києм, хто дотягувався до стремена, той хапав комонника за ногу і доволі спритно та дужо, як для знеможеного, викидав його із сідла. А вже там, на землі, били повершеного ті, гцо йшли вперед потоптом. Бо не сумнівалися більше: той, що стояв на замиленим огирі над крутопаддю й кричав усім, хто був унизу: "Не вірте аварам!" — був їм вірним содругом, життям своїм накладав, все ж повернувся до яру й попередив тих, що в яру: авари прирекли всіх на смерть. А в приречених немає вибору. Гинули від мечів, під копитами комоней і не зважали на те, мов очманілі дики, перли та й перли на аварів, аж поки не затопили їх собою чи примусили степутися і зійти з путі.

Що було далі, лише боги й могли видіти із високості. Поведівати ж чи завадити — навряд. Гула від тупоту тисяч і тисяч ніг земля, чулося важке, схоже на шум прибою в буремну ніч дихання, час від часу крик когось із уражених чи знеможених. Не благання про поміч — останнє прощання із світом чи докір світові. У цім страху-безпам'ятстві, в пориві, що знав одне — уникнути погоні, не стати жертвою варвара-аварина, навряд чи хто думав про поміч. Авари, одержимі в злості, скакали обіч і галалакали, одні повелівали щось, інші поспішали здійснити тоте повеління, ще інші насідали на полонених і разили мовчки. Урон від їхніх мечів, як і від стріл, мізерний, його навіть не помічають, а все ж полонені шарахаються час від часу, схоже, ніби хочуть пробити мур і не можуть, знову відскакують та біжать, силяться перегнати самих себе. Юрмисько від того ще помітніше бурлить, вирує, нагадує табун наляканих звіром комоней, до краю збуяних і перепуджених, націлених на одне — втекти, не піддатися, з шкіри випорснути, а бути далі від біди-загрози.

Чи до розглядин тут і чи до мислі про поміч? Знають-бо: втеча — надія, як є надією й певність: рятунок можливий доки при купі. Тому полонені й тримаються її. Біжать, скільки є сили, і дбають про одне: не спіткнутися б і не відстати б від гурту. Хто зважився на неможливе, тому не личить спинятися на півпуті. Хіба не відали: вони піші і безборонні, а ті, що переслідують — при броні і на комонях, встигнуть і потяти багатьох, і поміч покликати. Та хай... їх, втікачів, що були щойно полоненими, оп скільки всіх не потпутъ, як би не старалися, тим паче, що до байраку не так і далеко вже. Та й бігти не під гору, у долину. Коли відчули те, а тим більше побачили: біжать не під гору, — в долину, і зовсім возбужали духом. Прибула до ніг сила, радість-утіха засвітилася в очах. Через те, мабуть, і не добрали, чому це авари, що уподібнювалися досі псам і люто кидалися на свою жертву збоку, вихопилися раптом наперед і погнали комоней туди, куди біжать і полонені, — до байраку. Лиш опісля, як вони досягли його та стали показувати на зворохоблене юрмисько, примітили: путівцем, що йшов понад байраком, правилися численні комонні, чи не та чергова турма, котру привідці аварські послали до яру-таборища на розправу а полоненими.

— Братове! — встиг помітити те, що й інші, Світозар, — Звертаймо одесную, біжим у Дунай! Тепер лиш він порятує!

Бачили: покликана на поміч турма зворохобилася вже, комонники стали приострожувати й здіблювати не перейнятих буєстю огирів, спрямовувати їх на втікачів, таких близьких уже до порятунку і через те усе ще не певних, що треба звертати кудись.

А турма зняла тим часом мечі і йшла на них лавою.

Боже милостивий! Порятуй і помилуй! Крім Дунаю та його пречистої води, тепер і справді немає на що надіятись.

Хтось падає, знесилений страхом, такою видимою вже неминучістю, хтось обходить його чи й перескакує через нього та біжить, куди бачить, а правдивіше — куди всі. Часто й дужо дихає поле, відлунюючи потужне людське дихання, гуде земля від тупоту ніг, а ще більше — під ударами копит, і небо тремтить з ляку та подиву перед тим, що діється на землі. Бо комоні настигли вже полонених і комонники не шкодували сили і не чули докорів сумління, стинаючи приреченим голови чи дістаючи їх сулицями. Навпаки, лютували з того, що полонені біжать купою, один в один, що тота купність не дозволяє їм гуляти вільно: потявши одного, вибирати другого, потявши другого, вибирати третього. І все — на лету, не зупиняючись, даючи спроможність перейнятому буєстю серцю натішитись винахідливістю розуму, вправністю рук, силою молодечого тіла.

— Обходьте це тлумисько з одного і другого боку! — повелівав хтось із аварських привідців, — Перетніть йому путь до води!

— Хай скачуть, — вгомняв його інший. — Дунай широкий, його коли й переплинуть, то всього лиш одиниці.

— Вони уражені моровицею, загадять ріку! Повеліваю: потніть їх на землі!

Потяти то й потяти. Чи їм, молодим та дужим, не впоратись? Вимахували та й вимахували мечами, ба навіть підігрівали себе гпівом, коли ті, що їх прирекли на смерть, пробували ухилитися від несхибного удару чи прикритися києм. А в гніві були ще лютіші й заповзятливіші. Ось тільки заступити полоненим путь до води так і не змогли. Бо ті, кого валили вони, ніби траву в полі, були гейби стеряні. Нічого не помічали довкруг себе, ні на що не зважали. Перли та й перли до берега, а з берега — стрімголов у воду.

Переслідування ставало схожим на бойню-кривавицю. Де був і що робив у тій кривавиці терхан, менші за нього привідці, вої аварські не відали. Бо не зглядались і не розглядались, засліплені кров'ю, що лили через міру. Та й приречені спонукали до того. Ані один не аняв догори рук, благаючи пощади. Навіть ті з них, що падали вже, уражені, озиралися й казали видом своїм, останнім зблиском згасаючих очей: "А все ж усіх нас ви так і не потяли".

XXXII

Гори Карпати, східні Альпи — споконвіку слов'янська земля. Як і підгір'я, як і доли, що лежать між Дунаєм і горами. Вони — їхня зелена і затишна домівка, мила серцю

дідівщина. Ано, і багата, і затишна, і мила, та не вельми привільна. Тісно людові в тих горах. Підгір'я, щоправда, просторіше, доли і зовсім безмежні, багаті на землюплодоносицю, та немає життя тут людові слов'янському. Про супокій і помишляти годі. Приходили колись давно готи плундрували поля, оббирали люд і вже обібраного змусили потіснитися в гори; пройшли гунни — і теж перемотлошили їх та погвалтували, а вже погвалтованих витіснили з долів у гори. Тепер обри об'явилися. І так без кінця-краю. Битою путтю народів нарекли їхню землю, край їхній любий та милий і змусили замислитися врештірешт, а чи не час покинути ці гори та підгір'я, коли не всім, то молодшим, тим, для кого немає тут ані поля, ані роздолля, у кого є зате сила і є, отже, спроможність добути собі іншу землю?

Може, й не зродилася б така думка, не заяснив би намір, коли б не ті ж гвалтівники. Приходили на їхню землю і брали їх із собою в походи, на розбій до сусідів. Пішли так раз, пішли вдруге та й узвичаїлись. А звичка, як відомо, Друга натура є. Підпирала убогість, підпирав голод, тож і мусили потурати молодцям, аж поки по удостоверілпся і не стали на думку: чом би не піти та не сісти в задунайських землях усім родом своїм? Край багатий, а ромеї іншим заклопотані — і в Африці стинаються, і персів прагнуть виперти з тих місць, де їм вигідно, і Італію силяться повернути в лоно Східної Римської імперії.

Збудилася думка — збудилася й кров у молодців-склавинів, зібрали докупі молоду силу та й пішли за Дунай. І таки недаремно: сіли там, в Іллірику, сіли та й сидять яко твердь склавинська. Їхній успіх багатьох манить. Ідуть і утверджують себе в Іллірику, хоча таких, що ходять лише на промисли, теж не бракує.

Затим і зібралися сьогодні в оседку старшого з князів склавинських — Лаврита: з промислами за Дунай аж надто зачастили, так зачастили, хоч сторожу став — не від ромеїв і не від аварів, таки від своїх, аби не правилися туди, де мізки можуть витравити.

— Ви забуваєтесь, — казав князь-вітець і гостро позирав з-під сивих брів на князів околишніх земель — то на Ардагаста, то на Пірагаста, то на Мусокія, — забуваєтесь, мовлю, що біда не сама ходить, а з дітками. Мало вам було нашестя обривів? Не впевнилися ще: коби були при купі, не ходили по ромеях, земля наша не зазнала б спустошення, а відтак і лихоліття.

— Обри поплатяться ще за те, — не втримався і пригрозився суворий вдачею Пірагаст. — Ще матимуть підсмалеї п'яти і пику в багяї, дайте час.

— Дайте час! — не менш грізно перекинув його князь-вітець. — Ви мали його, та пустили через свою нетямковитість по вітру. Тра було не до ромеїв іти того літа, а тримати силу свою наготові. І нині не про відходи слід думати, а про обрив. Чули, поламали зуби на ромеях, мусили оступитися перед ними і накивали п'ятами з Фракії. Оце й був би він, ваш час, слухна нагода піти на них та віддячити за спустошення. Так можна було б віддячити, що й зовсім не знали б, де їм сісти. А ви пішли за Дунай, на Фессалоніку націлились. Ось і маєте тепер: і Феесалоніки не взяли, і обрив не позбулися.

Князі покректували ніяково і чухали чуби.

— Хто міг знати, що вони підуть на ромеїв. Ніби ж заодно з ними, на службі в них перебувають.

Це мислив уголос Ардагаст. Мусокій, підтримуючи його, пішов ще далі:

— Коби ми знали, що між ромеями і обрами незгода, давно зіпхнули б цих асійських зайд за Дунай.

— Отож-бо и є, — що нічо не знаємо, — показав у його бік костуром князь-вітець. — Ото й біда наша! А тра б знати, перш ніж зважуватися йти кудись, чинити щось. Певен, через тоту необізнаність свою та ще через самоправство і терпимо біду. Хто що надумав, те м робить, кому чого заманулося, того й прагне. В єдності ми жиємо чи не в єдності? Є я для вас князь-вітець чи не є ним? Паннонські слов'яни з нужди одкололися. А вас яка нужда хилить до того?

Він був не на жарт гнівний, князь Лаврит, і молодші, підвладні йому князі Склавинії мусили потупити сір га й вмовкнути на певний час.

— Може, й так, — озвався Ардагаст, — І напевно, що так:

перш ніж іти на когось, тра знати, яку силу мав він і де та сила. Одначе й не йти ми не можемо вже, отче-князю. Одне, ті з наших, що пішли за Дунай і сіли в роиевських землях, де почувають себе твердо, просять подвоїти, а то й потроїти їхню силу нашою, а друге, наших безсилі ми тримати тутки.

— Горе землі, — підніс до неба свої старечі руки Лаврит, — горе тій землі, чиїх дітей відвідає байдужість чи зневага до неї! Боги! Таку благодать дарували ви людові, дарувавши гори сі та підгір'я! Чим завинили вони леред тими, що звуть себе синами Склавинії?

— Гори — нічим, милостивий княже. І край наш теж нічим не завинив. Вони у нас ліпі з ліпих, других таких і шукати годі. Люд чужинський є тому виною. Сам казав ие так давно: кого тільки не було тутки, і всі топтали нам груди, а купно з тим і замилуваність нашу краєм і землею. Обри чи не найбільше наглумилися над тою вамилуваністю. А тут і нагода є: ті, що живуть між іллірійців та фракійців, кличуть до себе і хваляться, між іншим, супокоем.

— Який там супокій, гадаю, бачили і знаєте: обри пройшлися лавою по всій Фракії. А де об'являються обри, там кров і татьба найнемилосердюша.

Він був на диво упертий нині, князь Лаврит. Такий невдоволений ними і такий упертий, що Ардагастові сумнів закрався уже в серце: чи не пощастить схилити княаявітця на свій бік? А схилити тра. Та хвиля, що зродилася між воїв склавинських, її не стримати вже.

Сказав, як думав:

— То ви забороняєте похід?

— Не раджу. Якщо хочете, то й забороняю. Ромеї иобили обринів. Вони в силі зараз. Чи ви відаєте, яка то сила?

А коли то — палатійські когорти Імператора, ті, що встигли повернутися з Ірану?

— Про се можна довідатися до походу.

— То спершу довідайтесь, а потім ідіть уже до мене за згодою. І ще одне скажу вам, князі Склавинії: не туди спрямовуйте ви мислі свої. З Візантією ми раніш сусідили, сусідитимемо якомсь і далі. Казав уже і ще скажу: обри — ось хто супостат ваш щонайперший. Кажете, маєте силу, адатну і себе захистити, і тим, що на терені Візантії живуть, допомогти. То киньте передусім ту силу на обрив, зітріть їх з лиця землі нашої, а тоді вже про все інше думайте і дбайте. Вони погромлені є, чули? Се ж нагода з нагод. Не супостатів — союзників, може, слід шукати вам нині серед візантійців.

Князі переглянулися.

— А що, це й справді так. Князь-вітець діло каже: обри погромлені, це і є вона, нагода добити їх та й позбутися біди. Згадаймо, хто плюндрував нашу землю найбільше з усіх? Вони, обрини! Хто погрожує їй і погрожуватиме? Таки вони!

— Братове! — підвівся високий і дужий Мусокій. — Князь-вітець правду сказав: то перші і найлютіші наші супостати. На них і спрямуймо свою силу. Тим паче, що в нагода. Вони колись не були содругами ромеїв, віднині й поготів не будуть ними. Знаєте, що вчинили обри сими днями з полоненими ромейськими! Витнули до ноги.

— Як то?

— Хотіли продати тим же ромеям, та в імператора чи то фіск спорожнів до краю, чи ще щось завадило, одначе відмовився купити в обрив своїх легіонерів. На лихо, ті почали мерти, уражені язвою, то каган і повелів своїм турмам: витнути всі двадцять тисяч, аби не ширили моровиці.

Йому не пиняли віри. Сиділи, приголомшені, й мовчали приголомшено, далєбі, сподівалися ще чогось.

— Звідки князь знає таке?

— З вельми достовірних уст, братове. Бачив на торжищі одного з тих, що втекли від страти і тим порятували себе від смерті. Хочете, я доправлю його сюди, самі почувете. Тим паче, що він — не ромей, із наших є, слов'янів. Княжич антський.

— Отак? Чому ж опинився серед полонених ромейських? Був воєм чи стратигом у них?

— Да ні. Студіював науки в Константинополі. Повертався до завершенні студій домів та й опинився в лабетах обринів-татей.

— Веди його сюди, — ожвавився та й подобрішав князь Лаврит. — Такий багато може знати.

XXXIII

Склавини не мали таких, як у ромеїв, городів та фортець. Жили сельбищами і норовили сідати ближче до оседку волостелина, спорудженого в зручному для оборони місці: над річковою крутопаддю або на узвишші. Кожен такий оседок мав утаємничений доступ до води і був достатньо просторий, аби в ньому вмістився при лихій годині люд прилеглих сельбищ, ба навіть їхній найнеобхідніший скарб. А ще він мав довкола надійні забудови з високими и доступними стінами, та вежі з бійницями, та ворота, що перекривали вхід. Оседки ті іменували градцями, а їхніх волостелинів або всього лиш волостелинами, або й князями, важило те, який був волостелин і як багато

сельбищ могло знайти захист у його градці, коли людові погрожував супостат. Саме тому — і, мабуть, тільки тому — серед склавинів було надто багато князів, а ті з них, що мали неспокійну дачу і могли повести за собою окольний люд, коли йшло про оборону краю чи похід за Дунай, величалися велики й поважалися більше, ніж інші, окрім найстаршого, князя-вітця. Мусокій належав до великих князів та й градець-острог більший, ніж по всіх околіях, і торжище при градці, багатьом знане. На ньому завше товпився люд, не бракуємо його й того дня, як Мусокій дістав повеління Лаврита оправити збіглого з полону анта на раду князів склавинських. Лимарі-сідельники продавали сідла, збрую, ткали тетки барвисті, гаптовані туніки, скудельники — свої вимри: окрини, поставці, корчаги, лагвиці. Та чи не наїільше товпилося його, люду, в рядах, де продавалися посмаги, парений набіл у маленьких окринах, сир овечий, смажене там-таки, при покупцях, м'ясо. Пахощі його вивертали Світозарові нутро, і він сів далі від спокуси к гуслярів, калік перехожих. Якийсь час сидів і дослухався до їхніх пісень, до бесід-пересудів, зрештою не втрився і попрохав, аби котрийсь дав і йому заграти на гуслях

— Зугарен е? — поцікавився старший.

— Ано.

— То прошу.

Спочатку награвав лише та дослухався до голосу струн. Далі одважився і заспівав.

Пісня його була неголосна, сумовито-журлива, одначе голос добувався десь аж із глибини ества й зворушував торжкових тим, що промовляло ество. Підходили, кликані звабою, ставали й слухали.

Золотої диво-днини

Боги мудрі світ творили:

Поміж долів клали гори,

З гір річки пускали в доли;

Там лісами схили вкрили,

Там дали привілля злакам,

Твар пустили з рук щедротних

По землі гулять вольготно.

І для вищих божих цілей

Сотворить благоволіли

Рід людський, — всьому окрасу

І премудрості надію.

"Ось, — сказали тому роду, —

Чисте небо, тихі води.

Жий, плодись, твори те благо,

Для якого й світ творивсь".

І люд послухався богів,

Осів і множився завзято.

Лиш одного не взяв, затятий,

Собі до тямі,
Що твар земна
Дана йому для помочі
В ділах ролейних, не для з'їжі.
Не взяв — і тим згубив себе:
Від споживаиня крові дичини
Хай і дотолі, непомітно звільна
Втрачав подобу еліта
І вабував подобу звіра.

Сам того не помічаючи, Світозар перейшов яа оповідь речитатив, натхненно и піднесено нагадував людові, яка благодать процвітала в ліпші, ніж сі, часи на долах і в горах безбрегої ойкумени — від замилюваної в світ людського і людяного Еллади до Дунаю і від Дунаю до Студеного моря, доки не возбужало в людові звірине і не погнало той зворохоблений люд з одного кінця світу в інший. Спершу прийшли на Дунай римляни й скропили супокійно-мирну землю людською кров'ю, затим об'явилися готи, услід за готами вломилися дикими ордами гунни, нарешті наслано злою силою й обрив. Що творили ті, котрі топтали землю при Дунаї до обрив, склавини, далебі, знають. Та чи знають вони, яких сусідів замали, пустивши на Дунай обрив?

Світозар мав таку звичку: приплющував, співаючи, очі і все, що йшло від серця на струни, бачив, мов наяву.

...Доки біг купно з усіма, кому вказав путь до порятунку, не вельми доглядався. Й без того знав: поляже їх, переслідуваних не лише сторожею, а й турмою комонних, немало. Коли ж опинився в Дунаї та розглянувся, втратив і ту мізерію сили, що мав: поле при байраці, схил, що спускався до Дунаю, були устелені трупом — де рідше, де густіш, а де й зовсім густо. Та й серед тих, що досягли ріки й шукають тепер порятунку на супротивнім березі Дунаю, немало таких, які ледве тримаються на воді, а то й зовсім неспроможні триматися. Побігли, одержимі мислю: там порятунок, а опинилися у воді, згадали: вони ж не вміють плавати! Згадали й стали волати про поміч, а то й не волаючи, зникали під водою. Бо хто допоможе таким? Дунай он який широкий, стало б сили самому порятуватися в ньому.

До болю прикро було. Це ж він повів цих людей на загибель. Це з його уст злетіли слова: "Тепер лише Дунай нас порятує!" По собі міряв.

"А можна було порятуватися якось інакше? — виправдував свій вчинок і силкувався відшукати резони. — Тих Що долають дунайську широчінь, все ж таки значно більше, аніж полеглих та поглинутих водою. Он як вкрили собою плесо. Коли всі досягнуть берега та уникнуть погоні, підстав для докорів собі таки не буде".

Переслідуваний навіть перед лицем смерті благає заступництва. Благали його й Світозарові побратими. Знали-бо: найстрашніше позаду: погоні уникнули, караючий аварський меч в Дунаї не дістане, а супротивний берег мовчазний, тих, що могли б стати їм на перепутті, немає там. Чому б не вірити в щасливішу, ніж була досі, долю _і не пнутися з останніх сил? Широкий він, Дунай, не такий уже й тихий, як про нього

кажуть? Дарма. Коли йдеться про життя і волю, усе можливе і все посильне!

Та тим і гірка вона, доля гнаних і упересліджених, що їх іє тільки люди, боги теж переслідують. Обри чи то перегливили десь на супротивний берег, чи докликалися до іодругів своїх — тих, що стояли таки на тім боці Дунаю й завважили колотнечу між карателями і приреченими полонені не встигли ще й увірувати як слід: вони близькі до порятунку, як там, на супротивнім березі, об'явилася ще одна турма, і поспішала вона не кудись там, таки по ші душі.

"Оце усе вже", — подумав Світозар і не став гребтися. Геть приголомшений був тією несподіваною з'явою, не те що пориватися кудись, думати, здавалось, не зугарен. все ж тільки якусь мить. Затиснута тією миттю мисль випручалася раптом і зблиснула новою сподіванкою. — Не йдіть із води! — крикнув найближчим. — Вертайте на середину ріки й пливіть за течією! Тепер вопа лиш рятує...

Чи міг думати тієї миті, що в обрив, крім мечів, е ще й ша бронь — стріли? Прискали та й прискали ними на плавців — з одного і з другого боку. Кого не встигали потяти з першої засідки, сідали на комоней, забігали наперед і знову цілились. Аж поки не домоглися свого: лави жадаючих порятунку геть порідили до ночі, а тих, що уникнули кари і втримались на воді, була така мізерія, що коли спустилася вона, нічка-рятівниця, на землю та сховала втікачів від лихого ока, авари вдовольнилися, мабуть, тим, що вчинили за дня, і махнули на решту полонених рукою.

Біля співця що далі, то більше збиралося торжкового люду, та він не звертав на те уваги. Був у полоні гуслів, мелосу, а ще того, що виспівувало власне ество.

Не хвалися ти, словене,
Що вольготствуєш в струменах
Вітця Дунаю, Тиси-сестриці,
Та бистриця мутна стала,
Лжу й ганьбу на дні сховала.
Живодайної бистриці.
Дунай славен, славен не водою,
А недолею людською.

Коли пісня стихла, ті, що стояли довкруз та слухали, не рушили з місця. Дивилися на співця й відмовчувались, надто жони. Лише перегодом десь зітхнула одна, за нею друга, далі перекинулися й словами, сердобольніші підходили навіть і клали перед Світозаром посмаги, запечене на вогні м'ясо.

— Поїж, соколику, — прохали.

Інші, необізнані, розпитували тим часом:

— Хто він? Звідки буде?

— Не бачите хіба? Один із тих, що порятувалися, пливучи Дунаєм.

— Йой, той Дунай... І багато загинуло їх там, сарак?

— Не питайте та не знайте, ліпше буде. Ті, що нагодилися та виділи опісля, казали: Дунай спух від трупів. Гейби підтяті в лісі дерева, пливли ним утопленики.

Гомоніли все борше та борше. Знайшлися такі, що не повірили своїм, підійшли до

Світозара й заходились розпитувати, чи все те правда? Та їм не судилося почути тую правду: над'їхали комонні й примусили розступитися.

— Князь. Князь Мусокій, — загомоніли.

Той, кого величали князем, йшов прямісінько на Світозара. ;

— Достойний родаку, — сказав, зближаючись, — князь-вітець Склавинії воліє бачити тебе. Коли є на те твоя ласка, ось огир, сідай, поїдемо.

— Се далеко?

— Не так щоб дуже. За дня будемо там.

— Мені б дар людський забрати в щось, — показав на |.те, що поклали перед ним.

— Чим клопочешся. Там буде що їсти.

— Ба ні, се від щирого серця давалося, сього не смію лишати.

XXXIV

Мати Миловида лежала в ложі слаба і змарніла, геть не схожа на ту, що знали колись. Лиш іноді одкривала очі, з жалем і болем дивилася на дітей, онуків.

"Яка-бо ти є, мати природо, — казали ті зболені позирки. — Нас із Волотом винагородила, як хотіли, — лише синами, а синам нашим поскупилася дати їх. У Радима з трьох дітей дві дівки — Добрава й Милея, у Добролика лише дівки — Ярослава й Добромира. І в Данка дівка — Ніга. Чи й далі так буде і чи на добро се?"

Стомлено прикрила повіками очі і вже потім, як поборолла втому, глянула втішніше: може, й справді так треба? Сини — опора столу, а доньки — продовжувачки роду. Он які младомладі та доброликі вони, геть усі бабині цяточки позбирали. Чи такі не народять синів і не дадуть родові гідні парості? Земля зусиллями князя і люду надійного вупокою удостоєна, чом би й не множитись родам. — Живіть, діти мої, — казала через силу й позирала втомлено не так на княжичів, як на їхніх жон, — живіть у злагоді, у повазі одне до одного. Мир і злагода — заповідь божа, пам'ятайте се. А ще бережіть покони роду вашого. Молодші най мають собі за вітця старшого, а старші, яко синів своїх, — молодших.

Ще раз поглянула на всіх немічним зором і вже потім втримала його на Радимові.

— Тебе, княже, — сказала значущо, — лишаю за вітця и усім, а тебе, Злато, — за матір. Маєте заприсягти зараз будете такими по мені: схилятимете до покори непокірних, ставатимете на поміч слабим та приниженим. Передусім пособіть стати на ноги найменшим.

— Заспокойтеся, матінко, — бережно торкнулася її руки Злата. — Ніби вони не стоять уже, ніби ви без нас не поставили їх. Глядіть, які є мужні та гожі, присяйбіг не они — ми потребуємо вже їхньої помочі. То була правда. Хто-хто, а Злата мала вже той вік, коли ганій треба думати про поміч. Ано, всього лиш на вісім літ володша за свою названу маму. Ото тільки й одміни, що така немічна. Сива, гейби голубка, най і різних, все ж своїх має дітей. Той, що від першого мужа-небіжчика, сам є вже муж, чи не найрідніший їй, бабуні Миловиді. Бо геть усі дідові крапельки позбирав: вилитий князь Волот.

— Дбайте про себе, мамо Миловидо, — не вмовкала Злата. — Не теребіть серце своє

клопотами про нас. Не теребіть — і будете дужі ще. Рано вам лаштуватися у ту дальню, повиту осмutoю путь.

Слаба приплющує очі і тим змушує Злату замовкнути. Бо вид справді має такий, що йой...

Одначе мати Миловида збирається ще з силою і каже те, що хоче сказати.

— Коли в ромеях піде на замирення з обрами, пошли, княже, — велить Радимові, — людей своїх, най розшукають там Світозарка та стануть йому в поміч. Чую серцем, бідує він тяжко, а через смуту в Фракії ані сам не може прибути, ані подати про себе вість.

— Неодмінно пошлю, — обіцяє Радим. — І негайно пошлю, бо там, матінко, дійшло вже до замирення.

— Правда?

— Присяйбіг! Є певні вісті: обри погромлені, пішли восвоясі.

— Слава тобі, боже! — молилася до неба і руки склала так, як завше складала, коли ставала перед образами. Схоже було, що й забулася про всіх, хто стояв чи сидів поруч, уповала на бога й благала в нього помочі синові своєму, так надовго заблукалому в світах.

То була чи не найбільша її гризота. Відтоді, як не стало князя Волога і всі її діти зажили своїм життям, стали менш за все потребувати маминої помочі, крім хіба найменшого, те й робила, що бідкалася Світозаром та молилася за Світозара. Їй казали: він у добрих і надійних руках, має серед тих, що вчать, винагородженого мужа-навчителя, котрий запрягнув дивитися за кожним Світозаровим кроком, оберігати його від злих та заздрісних, наставляти на путь істинний, коли оступатиметься. Та й сам Світозар не таке вже отроча, не так поривався до науки, аби легковажити, а мати пропускала ті казання повз вуха, втирала сльози та марніла. Аж поки не сталося, що мало статися в її літа: почала скаржитися на серце і геть змаліла через ту недугу на силі.

— Що ж заповім вам, відходячи? — дивилася по черзі то на одного, то на другого з сипів своїх. — Вітець хотів, аби вирости з вас хоробрі мужі, оборонці землі Тиверської. Будьте достойні тих його сподіванок. Здається, все робила для того, аби вирости такими. А ще ось що скажу: не паліть мене иа вогні, поховайте, яко християнку з двійнями, супроводом людським. І поміняйте, діти за тим-таки, християнським законом. Самі ж як знаєте так і живіть. Хто сприйняв серцем і помислами Христову віру йдой най буде твердий у ній, хто ні, най тримається тієї, що їй уся Тивер. Вільному — воля, спасеному — рай. Збиралася вже кликати кожного й прощатися, та тієї миті хтось постукав у високі ворота соколовезького оседгуу, а невдовзі почувся звідтам і веселий гомін, радісний жіночий крик.

Усі, хто був при слабій, обернулися в той бік, не так . цікаві, як подивовані: кому в цьому подвір'ї може бути весело? Милана цілилася вже звестися і вийти, та розчинилися двері і одна з челядниць, либонь, та, що радісно скрикнула перед сим, з'явилася на порозі й розбила своєю з'явою смуток:

— Радійте, солоденька княгине! — сказала, ясніючи видом. — Світозарко повернувся.

Милана із Златою сіпнулися було бігти слідом за мужами і отрочатами, що подалися, не стримавши себе, до дверей, та згадали про маму Миловиду й лишилися при мамі.

— Мужайтесь, горличко, — улещали-заспокоювали, хоч й не мали його в серці, супокою того. — Ви переболіли своє, доста.

Баяли княгиню, як могли, а княгиня знай дивилася збудженим позирком очей своїх на двері, та ждала сина, та тремтіла ждучи. І коли він з'явився врешті-решт біля і ложа, єдине, на що спромоглася, простягла до нього вої зболілі руки й сказала до краю зболене:

| — Світозарку! Світку мій згорьований! Я таки діждалася тебе.

Від того дня не Милана із Златою і не челядь княжа, Світозар висиджував біля недужої та баяв недужу. Лише тоді, як спочивала, йшов до лісу, нишпорив по ярах окольних, вишукуючи трави. Весь інший час або ж готував із ях напої, або бесідував із мамою та запевняв маму: коли вживатиме те, що готує для неї, ще стане на ноги і буде дужою.

Слаба не відмовлялася від його ліків, як і від речей солодких та багатообіцяючих. А проте дивилася на сина й зітхала раз у раз.

— Йой, лебідику, — казала й смутніла на виду. — Я своє віджила уже. Як ти житимеш — ось що болить мені. Усі мають жон, статки, мають оседки веселі, дітей в оседках. А де твої статки і діти де? Простити собі не можу: нащо пустила тебе за море, в науку ромейську? Таке безліття накликала тим дозволом на твою голову... Чи думала, чи гадала, що зроблю тебе найнещаснішою дитиною в роді нашім?

— А може, не такою вже й нещасною, мамцю?

— Йой, поглянь на себе та завваж, який є? Кістки та недугу приніс із ромейів, більш нічо.

— Помиляєтесь, матінко. Змордований я, се правда. Не маю жони, статків — теж правда. Зате маю інше — розуміння світу і людей у світі.

— Що з нього, твого розуміння? Баяном станеш, ходитимеш від оседку до оседку та змагатимешся з недугами?

— І то діло, чом ні? Та воно — лиш частина того, що можу зробити для люду, землі своєї. Кажу ж, одкрив для себе світ і людей пізнав достеменно. Надто тоді, як був після ромейської науки в кривавих лабетах обринів. Коби ви знали, матінко, як багато пізнав я в тих своїх мандрах по світу та поневірянням у світі!

— Що ж робитимеш все-таки?

— Побуду якийсь час біля вас. Сам наберуся сили і вам постараюсь повернути її. Ну, а коли все стане на добре, подамся землею Трояною — у Київ, до брата Богданка на Втікичі.

— Пощо так, сину? Лишайся в Соколиній Вежі. Відійду — тобі передам її. Матимеш прихисток, поле, а з ними й добро та статки матимеш.

— А Остромирко?

— Про Остромирка князь подбав уже.

— Ще мушу землю свою побачити — усю як є і люд на землі Трояновій, а тоді вже и стану на чомусь. Або ж в Соколиній Вежі сяду та робитиму те, що маю робити для землі і люду, або піду до Волина, обійму обіцяне вічем місце і теж робитиму. Одне то вже потім, як обійду землю та завершу тими мандрами науку.

Мати дивилась та й дивилася на нього, такого рідного їй. Ніби й схильна була погодитися з ним, а все ж не могла. Щось перешкоджало їй, і таке велике, що переступити через нього несила.

— Скажи, — зважилась і заговорила зрештою, — чи прийняв ти, будучи в ромеях, віру Христову?

— Не прийняв би — не міг би навчатися, матінко.

— І увірував у неї?

— Того не можу ще сказати. Щоб бути відвертим, се тож кличе мене піти по землі своїй.

— Дивне кажеш ти, сину.

— Зате правдиве, матінко. Ромеїв бачив, обрив бачив. Мушу й до свого люду приглянутися, аби визначитись і старти на чомусь.

Помовчала і вже потім озвалася.

— Побудь коло мене, дитя моє. Доки жива, побудь, далі живи, як знаєш. А Соколину Вежу я заповім усе ж таки тобі.

XXXV

Сила до Світозара повернулася ще. І квіт молодечий І дав про себе знати: таким же пишним та доброликим став, розквітнувши, як і мати його в ліпші свої літа. А маму Миловиду не довго тримав ескулапськими стараннями на світі. Лише те літо, коли повернувся до неї, добула та зиму перезимувала. На передлітті, тоді, як буяв уже квіт, побажала всім, хто навідав її перед сном, доброї ночі та й не повернулася вже з неї. Сумирною була в житті, сумирно й відійшла з нього.

Ховали її, як і веліла, за християнським поконом. Убогими були тоті похорони. Люд, скоряючись своїй вірі і своїм богам, не пішов за гробом християнки. І псалмів не співали, проводжаючи в останню путь. З усіх, хто знав, коли і що співати, були лиш кривні, надто Милана та Злата. А їм не до співів нині. Зате на поминки-тризну по княгині тиверці не завагалися прийти. І на тризні не німували, пили, та їли, та воздавали хвалу княгині Миловиді. Да вже як дійшло до співів та танців, не шкодували сили, як і снаги. Аби знала небіжчиця, що вона не чужа їм. Аби знала та весела була там, у затишнім Вираї, та не гнівалася на них, як не гніваються вони на неї за те, що належала до їхнього, тверського роду, а взяла до серця чужу віру, молилася чужому богові. Княгиня з неї була лагідна з людом добра, тож і люд лишається добрим.

Сумно стало в Соколиній Вежі без мами. Так порожньо і сумно, що Світозарові немало сили треба було докласти, аби утримати себ'є в отніх стінах. Коли б не повинність та не обіцянка, що її, як і сестри, дав колись мамі — зробити все, що

належить робити, поминаючи душу покійної, таки ве всидів би в сих стінах. Тож так, властиво, й зробив: одбув сороковини по померлій, погомонів із челяддю, даючи і напутнє слово, та й подався до старшого брата князя на Тивері.

— Піду я, Радиме, і надовго. Знаю, повинностей у тебе доста, а все ж бодай іноді навідуйся до нашого праотнього оседку, питай з челяді про лад у ньому, коли буде така потреба, давай його. Повернусь ія мандрів хіба що наступного літа, на тризну-поминки по матері.

— Таки волієш обійти всю Троянову землю?

— Ано.

Князь, з усього видно, не мав наміру перечати сій забаганці брата, одначе не міг і не дивуватися їй.

— А як же буде з повинністю, що її поклало на тебе віче?

Світозар зміряв брата пильним і водночас веселим оком.

— Ти важиш на неї?

— А чом би й ні?

— Гадаю, то було лише сказано, аби замирити якось віче.

— Ба ні, Світозарє. Усі, коли хочеш знати, ждуть твого повернення й уповають на тебе. Келагаст творить діла, недостойні князя, а князя-привідці в усій землі і поготів.

— Гадаєш, я зможу прибрати його до рук і поставити на місце?

— Коли явиш себе достойно, — а тебе, певно, на те ж і вчили, аби явив саме так, — віче може й попросити Келагаста зі столу, оддавши його тобі. Знай: люд невдоволений ним і князі окольні також.

— У чільнім роді плем'я дулібського є свій спадкоємець.

— Того спадкоємця Келагаст не допустить уже до столу.

— На стіл не зарюся, брате, — відверто сказав Радимові. — А в Волині я теж буду і до Келагаста приглянуса. Тільки не зараз, перегодом.

— Куди ж зараз мандруєш?

— Піду по Тиворі, потім заверну до уличів, ще потім — до брата Богданка на Втікич, до росів за Россю і неодмінно в Київ. Той град на Дніпрі давно вабить мене. А вже після Києва подамся на Волин.

— З собою кого береш?

— Анікого.

— Як то?

— Не в похід же йду. Візьму гуслі, сумирну кобилицю та й по всьому. Правитимуся лише за тепла. Себе прогодоую гусями, кобилицю — травицею.

— Пусте задумав, — нахмурився князь. — Правитимешся землями, де ліси та й ліси, а в тотих лісах сила-силенна звіра всякого, це бракує й татей. Як собі знаєш, а я самого тебе не пущу. Візьми бодай кілька воїв, бери ногати, інші статки та наїдки, тоді вже и ирався. Княжого роду-бо є. Як можеш годувати себе гусями?

Був справді н'еабияк обурений та й непохитний. Бачачи те, Світозар не став сперечатися з ним. Хочє, аби було так, най буде. Путь справді он яка далека. Не так

уже й безпечно вирватися в таку далеч самому.

Якийсь час (і доволі тривалий) мандрі Світозарові й тих, що супроводжували його по Тиверській землі, не обіцяли чогось лихого. Більше міг би сказати: були щ'едрі на сумирності, як і на звади. Стояла ж бо та пора, коди оовце світить красно та ясно, не так часто, як на передлітті, аамоложується небо й випадають на землю плодосні дощі. Зате дерева, квіти, трави он як весело пнуться до сонця, і земля стає від тої веселості святково вбраною та знадною для ока. Присяйбіг, перші дві седмиці те й робив, що ставав на перепочинки та втішався привіллям, надто на Медоборах, де є і гори, і доли, поле і ліс. Гляне в один кінець — розкошує зелене безмежжя, гляне в другий — знову безмежжя та знади в безмежжі. Аж серце заходиться від тих розкошів земних. По горах кучерявляться одягнені в зелені шати ліси, по долах пишається дозрілістю буиотрав'я, а надто упоєні дарами Землі і Неба квіти між трав. Море зелені і море квітів між зеленню. Білих, червлених, синіх, жих, що споюють аер пахощами, а ество людське — відвуттям блаженства.

Щедрий серцем і веселий вдачею, княжич не замикався л собі і не лишався надовго з своїми утіхами. Гомонів із дружинниками, розважався в бесідах або ж брав до рук гуслі і співав пісні. Тому й дружинники доволі швидко звикли до княжича, якого досі мало знали. На приязнь від довідали приязню, на щедрість — щедрістю. В путі були веселими бесідниками, на привалах — дбайливими челядниками, на перепочинках, надто поночі — надійними охоронцями. В оседку ночували чи десь під лісом, не шукали і сховку, навіть намета не завжди напинали. Стелили на щедро вистеленому сіні чи траві постіль та й спали під відкритим небом. А то свої чари і своє привілля. Ложе і тих, що в ложі, оповивала витеплена з дня і умиротворена віччю тиша. Лише час від часу, і то негучно порушував її кінський храп. Більше ані звуку з поля, як і з лісу та з неба, що над полем і лісом. Таке бездонно глибоке воно раннього літа і таке до щему чисте та звадне! Присяйбіг, подіної чистоти та знади й відшукати годі. А скільки зір у небі а які святково веселі вонм! Не упокорення — вознесення духу почуваєш у собі від тих піднебесних пишнот. Були б крила, бігме, не втримався б, знявся б і полетів туди, аби торкнутися тої утаємниченості чи принаймні поглядіти, яка вона зблизька.

"Не поспішай, — урезонює себе княжич. — Забув хіба, як недалеко був від того, щоб полетіти? Втішайся, молодче, розкошами землі, вони не гірші за піднебесні".

Лише думка й зугарна на таке: щойно тішився Світозар чарами неба, уже опечал'ений. Бо перенісся помислами на інші терені й уздрів інші видива.

"Чи зможу колись забути їх? Невже супроти того, що зазнав там, на Дунаї і в Придунав'ї, що пережив під мечами та стрілами аварськими, і час безсилий? Не може того бути. Духу в мені не вбили, я ще воспряну духом!"

Перевертається Світозар із боку на бік, силиться позбутися їх, див, що були реаліями, і видовиськ, що в тепер дивом, а прогнати не може. Приходять та й приходять у мислі, будять уяву і гонять від нього сон.

"Хіба підвестися, полишити ложе? А що се дасть? Куди подінуся від думок про тоте безліття, як і від безліття, що так надійно засіло в мізках?"

Даремно князь Радим бідкався, проводжаючи брата, де візьме він і його путники їжу і чи скрізь візьмуть за ногати. Бої його добували її дуже запросто: там уполюють зайця чи косулю, там качку чи гуску, яких он скільки водиться по озерах та річкових заплавах. А сьогодні прокинувся княжич і перше, що вГдедів — дружинники поралися біля виловленої на світанні риби.

— Кому ж се боги послали такий щедрий улов?

— Усім, княжичу, бо всі смакуватимемо рибною юшкою і то невдовзі.

— А все ж ловив хтось один, ну, двоє.

— Сьогодні один, завтра ловитиме інший. Кому випадав наглядати за комонями, табором, той мав дбати й про страву. Чо даремно тратити час?

Смакували довго і досита, бо відали: далі підуть ліси та й ліси. Чи натраплять у них на земні блага, що стануть для них їжею, одні боги знають. До всього ж іншою землею правитимуться — Улицькою, між іншим людом. То вже як доберуться до Втікича та загостюють у брата Богданка, м'енш за все думатимуть, чим насититись. Он скільки літ не виділися, вважай, від того самого дня, як прощалися з вітцем. Ано, від того самого. Тризна по померлому була гучна. Угя земля воліла удостоїти князя Волота честю й віддати достойну його діянням та Тивері шану. Тож гінці гнали комоней на всі чотири сторони світу, доправилися й до князя Богданка на Втікичи. Відтоді літ та й літ сплигло, маму поховали вже. Буде про щи гомоніти з братом і за столом, і поза столом. Коли те, що каже про Келагаста Радим, правда, мусять гуртувати силу, котра поставила б князя дулібів на місце або усунула б як такого, що посягає на свята святих у антській спільності: бути кожному князю, як і кожному люду, господином у своїй землі непідвладним іншому князеві, най він буде й князем-привідцею чи князем-вітцем.

Що далі на сівер правилася Світозарова ватага, то твердішою ставала в кожного з ватаги мисль: тут, у сіверських весях, анти живуть ліпше, ніж там, у полуденних. Коли ж поминули уличів і зустрілися з першими оседками втікачів, і зовсім певні уже були: таки ліпше. Он які світлі та весело мальовані кушти мають, скільки курей, качок, гусей на подвір'ї кожного та й поза подвір'ям. І свині бродять поза оседком цілими виводками, і худоба випасається черідками.

"Се тому, що втікичі ліпше, ніж наші, полуденні поселяни уміють газдувати? — питає себе Світозар і одразу ж перечить собі. — Ба ні, се тому, що люд тутешній давно не знав ратного вторгнення чужинців, що князі сих земель менш витрачають ногат на утримання дружини і рідше ходять на полюддя. У нас, на Тивері, і від диму князеві дай, і від рала, угідь дай, і від бортей також дай. А в Богданка, видно, менше повинностей, тому й люд живе ліпше. Недаремно ж він хвалився, будучи на Тивері: "Не все знайшов я ведучи відселенців у світи, та дещо знайшов усе-таки. Люд мій не стоїть поза ратними виправами антської спільності еє так, одначе земля моя не знає спустошень, що їх лишають по собі вторгнення чужинців. А то надійна твердь для благодаті".

Мав би поспішати Світозар, аби добратися сьогодні до Богданкового Дитинця, спочити по довгих мандрах у його оселі. Проте не поспішає, зупиняється мало не в кожному, що трапляється на путі, оседку, бесідує з поселянами, доглядається до буття

люду втікицького. Воїв починає бентежити це.

— Коли так правитимемося, — зауважують, — ніч застане в путі.

' — Не біда. Тут уже свій люд. У будь-якім оседку заночуємо.

Усі раділи їм на Втікичі, бо пам'ятали ще: вони з Тивері. Однак помітніше, ніж інші, горнулася до Світозара молода лагідь втікицька. Бо Світозар умів повести з нею річ. Тим розповість про землі, с яких бував, про люд, з яким знався; тим заграє на гусях та заспіває про долю людську. А на спів усяке прийде, і старе, і мале, спів чи не найнадійніше еднає його з поселянами.

— Не кличе Тивер? — цікавиться в найстарших, тих, що переселялися купно з Богданком.

— Колись кликала, і дуже, — відповідають замислено, — тепер перестала кликати.

— Чом так?

— Кревних, що найбільше кликали, не стало, померли вже, ті, що є родаками вдруге, забулися. Далєбі, тому, що крев уже не та, і клич не той.

— А земля? Дарунки-утіхи її за молодечих літ?

— То як сон. Та й те беріть на карб: інші маємо утіхи — дітей, онуків. До землі сеї приросли вже серцем. Щедра вона для нас, людове. До такої не можна не прирости.

— Ну, а князь? Як князь поводитьсь із поселянами, не зобиджає?

— За язика вкусися, молодче. Князь у нас достойний син вітця свого. І повинностями не переобтяжує, і на путі до розвою не стоїть.

— Ви сказали: достойний син вітця свого. Князя Волота маєте на оці?

— А то ж кого?

— Не гніваєтесь на нього й за те, що спровадив свого часу із рідної землі, відірвав від кревних?

— Діла людські, сину мій, вимірюються не єдиним вчинком. Порочним був би той, хто мислив би саме так. А князь Волот багато добра робив землі своїй, як і люду. Ти молод і, далєбі, не знаш: волостелини хотіли віддати його в жертву богам за те, що стояв на боці люду. Ми пам'ятаємо се, як і те, до речі, що не князь Волот вигнав нас із отньої землі, — вигнало безліття.

От як! Спаси біг тебе, родаку, за добру пам'ять про вітця, як і за мудру річ. Тепер я правитимуся до брата з чистим серцем".

Добувся до нього таки не того — наступного дня й застав не в мирнім спочиванні: був серед будівничих, котрі зводили стіну довкола стольного городця на Втікичі. Не міг не пізнати його, а проте й подивувався немало, пізнавши: Богданко примітно посивів і обважнів у ході, ба навіть, не про князя кажучи, зсутулився, убрав голову в плечі.

— Чолом тобі, княже! — привітався. — Чи пізнаєш, хто загостив до тебе?

Дивився прискалено-пильно, як всі, хто недобачає вже, все ж недовго.

— Що з роду вітця мого, — заяснів нарешті, — що син княгині Миловиди, бачу, а котрий із них, бігме, не признаю. Чи не Світозар часом?

— Він, брате Богдане.

Спритно зіскочив із кобиліці, підійшов і почоломкався з ним тричі, як покон

велить.

Розчулився князь. Забув про будову, ба навіть про те, що з Світозаром були інші тиверці, — обняв за міцні молодечі плечі й показав на Дитинець, терем у Дитинці.

— Прошу брата і довгожданого посланця з отньої землі до господи. Як добре, що ти намислив навідати мене.

— Я не сам, — нагадав про воїв і путників своїх Світозар.

— А так, так, — обернувся до комонних. — Прошу всіх до господи. Отам, — показав на дальню забудову, — поставте комоней та й заходьте, гості дорогі, на хліб-сіль, на бесіду застільну.

Столи княжі гнулися того дня від страв, напоїв і за столами було з ким вести бесіду. Окрім князя Богдана та княгині Зорини, теж сивої, гейби голубка, одначе жвавішої і не такої похилої, як муж її, були деякі з мужів втікицьких, очевидно, ті, що найближче стоять до князя, був увесь Богданків рід: сини з жонами, доньки з мужами, ті а дітей їхніх, котрі досягали вже отрочого віку.

Бесіда була звичною: господарі розпитували про Тивер, тих із тиверців, кого вони пам'ятали ще, гості ділилися тим, що виділи, правлячись із Тивері. Та ось мова зайшла й кро відселенців, їхню землю, що стала вже знаною не лише на Тивері.

— Хвалить тебе, брате, люд твій.

— Отак навіть?

— Правду кажу.

— За що б то?

— За те, що по правді живеш із ним, не оббираєш, як інші.

— Глядіть, — засміявся князь і кивнув мужам своїм. — Навіть такі є. А на зборищі вічовому не те кричать. Коли повів річ про спорудження твердей у князівстві, пупа рвали деякі, перечачи!

— А пощо справді надумався споруджувати їх? Живете он скільки літ у мирі та й нині загрози вторгнення не видно.

Князь затримав на Світозарові подивовані очі. в

— І ти тієї? По-твоєму, тоді тра дбати про недоторканість землі, коли замоложується небо і є загроза, що вдарить грім? Ні, брате, то буде недбальство. Покійний вітець наш — най буде доброю пам'ять про нього — не тому вчив.

Дбання про тверді по Дунаї, Дністрі було його першою і останньою турботою.

— Тож по Дунаї і Дністрі. Там є ромеї, кутригури, обри.

— А тут є степ, звідки завжди можуть завітати небажані гості. Хочу піти, брате, з життя певним, що рід мій твердо стоїть і стоятиме на цій землі. Он на них, — показав на синів, — полишу її. Який із мене був би вітець, коли б полишав у непевності?

Діла земні, діла людські... Вони завжди були і, мабуть, будуть ярмом на виї в люду. Ано, дід Ярош усеньке життя своє, від отрочих літ до смерті те й робив, що стинався на бородищах, дбав про міць землі й безпеку люду, вітець Волот також. Тепер перейняті сим, денно і нічно уболівають про те Радим, Богданко, той самий Богданко, що обіцявся колись сісти в такій землі, де люд дбав би лише про благо, не про меч. Та чи

вони одні такі? Кожен живе тим у своїм роді, в своїй господі. Ото лишень і одміни, що один печалиться благами всієї землі, люду, інший — благом та безпекою гнізда свого, родини, своєї, сказати б, маленької держави.

"Навіть я, — усміхнувся сам собі Світозар, — ано, навіть я, котрому полишене матір'ю гніздо, як кажуть, ні гріє, ні знобить, — навіть я перейнявся тим же дбанням і тими ж тривогами. Бо таки ними був спонукуваний, коли рушав у сії мандри, таки розвій людський і благодать людська будять сумління й кличуть до дії. Чогось іншого на землі, далебі, немає для всякого з нас, людей, і бути не може".

З сією певністю Світозар завершував застілля, з нею одійшов і до сну. Про те, що муляло від того часу, як мав бесіду з Радимом у Черні, заговорив з Богданком наступного дня, тоді, як були самі, без сторонніх.

— Радим сказав мені, що люд антський, князі окольці певдоволені Келагастом. Чи не скажеш, чому так? Я, як відаєш, напевно, визначений вічем йому у радники. Дуже можливо, що тепер, по завершенні навчання в Константинополі, буду таким при Келагастові, тож волів би знати.

— Радим належить до тих, хто невдоволений Келагастом найбільше, мав би пояснити, чо невдоволений.

— Сказав принагідне, а я не спромігся перепитати. Пізніше вже замислився і чую: не дає покою той натяк.

— Будеш у Києві, поцікавишся сим у князя київського, він був найзавзятіший у поєдинку з Келагастом, ото ж, як і Радим, знає достеменно. Я ж чув лишень одним вухом, і з того, що чув, виходить, ніби незлагоді між братом нашим Радимом, князем Києва і Келагастом постала з-за Тіри й морського пристанища в Тірі.

— Посягав на неї?

— Кажу ж, достеменно не знаю. Дуже можливо, що й так.

Он воно що! Чи не заговорив у Келагастові черв'як, на якого сусіди найбільше покладаються: мені мого мало, мені подай усе? А се лихе пробудження неодмінно пробудить інше: се — твоє, а се моє, сиди ти там, я сидітиму тут. Від того піде звада в землі Трояновій, а її антам лишень і бракувало. Чи треба, коли так іти до Келагаста й бути з Келагастом? Утримати такого від злонамірених діянь нелегко буде, а бути причетним до них ганебно.

Сум'яття сі не полишали вже Світозара, і хто відає, чи не погнали б невдовзі до Києва, на бесіду а князем Київським, коли б подальші зустрічі з Богданком і його родиною не розтеребили в ньому інші, ті, що погнали в далекі мандри, поривання. Брат, будучи обсаджений клопатами князівства, полишив гостя з отньої землі на синів своїх, а паче всього на Ярослава, котрий жив при вітцеві й був вітцевою десницею в ділах княжих. Він майже одних із Світозаром літ, до того ж схильний до бесіди муж. І те йому цікаво знати, і друге, і третє. А оскільки й Світозар був тих же літ і тої ж вдачі, то швидко зблизився із Ярославом. Коли пішо ходили на Втікич, спускалися кам'янистим берегом до води й подовгу засиджувалися над нею, бесідуючи, коли сідали на комоней і правилися на околії — ближні чи й дальні. Княгиня лиш для виду ганила сина — чи то

ж можна зникати так надовго, про себе раділа, що діверко зблизився з сином, що йому мило в них і втішно.

Ярослав більше, ніж хтось, бачив ту втіху й сказав якимось:

— Вітець давно нахвалявся послати мене на східні обводи землі нашої, приглянутися, що робить там сторожа і чи робить те, що велено. Хочеш, подамосся вдвох, побачиш усю землю нашу.

— Се надовго?

— На седмицю, не більше.

— Згода, поїхали.

Думав собі: де що вишукається така нагода — не лише бачити землю, якою правишся, гомоніти з людом, що зустрічатиметься на путі, а й мати під боком мужа, котрий пособить і побачити все, що в найліпшого, і погомоніти з ким слід, і витлумачити те, що потребуватиме витлумачення. Ано, се ж нагода з нагод!

Воно так і було. Ось тільки їздили вони не седмицю — всі три. Бо Ярослав, як мовилось уже, належав до тих, що вміють захопити бесідою про звабні і найзвабніші куточки на землі Втікицькій, а Світозар — до тих, що не можуть розминутися із звабами. Було їх, путників із стольного Дитинця, і на річках, що так густо мережать землю Втікищку, і на озерах, по оседках і сторожових вежах, між людом і далі від нього — десть на галяві лісовій, при мирнім вогнищі чи на березі річки, озера, обжитих всього лиш дичиною.

— І така земля он як довго лишалася незайманою, — мислить уголос Світозар.

— Тебе дивує се?

— Таки дивує. Люд склавинський та й наш, антський, ой скільки крові пролив, прагнучи сісти в ромеях, а чим тоті ромейські землі ліпші за сю?

— Не бачив їх, — осміхається Ярослав, — не можу судити.

— А я бачив. Фракійські та мізійські землі, надто ті, що при горах, таки вельми звабні. І затишні, і плодоносні, сонцем виповнені, гейби братниця вином, і водою, що стіває з гір, доста напоєні. А про те, що вони набагато ліпші, ніж ваша, не сказав би. Се ж, Ярославе, не земля — благодать божя. У Тивері був, уличів навідав, а такої благодаті і таких статків, як у вас, недавніх вигнанців, не бачив.

— Вітець мій пишається сим, каже, хоча Втікич і не зовсім та земля, якої шукав, все ж ліпа є.

— А як він із князем Києва живе? У мирі, злагоді чи ні?

— Та ніби в мирі, хоча й потерпає, аби не порушився він. Був час, коли поляни хотіли переселити нас у степ задніпровський, на ті обводи, що межують із кочівниками асійськими. Однак вітець мій твердо став супроти того. І добре вчинив. Хоч обри й пішли з степів, зникла загроза вторгнення, та нині знов інакше є: хазари стали проникати за Сіверський Дінець.

— Із лихими намірами?

— Де ти бачив, щоб ходили з добрими? Поки що на Сіверянщину заряяться. Та чи може бути певність, що не підуть і в наші землі? Тож і потерпаємо: як буде, коли

підуть? Через те, властиво, й дбаємо про надійність сторожових веж. Як і про єдність із полянами та й іншими племенами в землі Трояновій.

"І тут нема, виходить, супокою. Де ж є він і чи може бути?"

Коли повернулися нарешті до стольного Дитинця на Втікичі, не став уже засиджуватися в брата. Погомонів із ним на останок, сказав "спасибіг" господині за ласку і гостину та й подався з своїми тиверіями до Росі, а звідтам — на стольний город росів і полян Київ.

Він не видався йому таким великим та величним, як чув про нього. Тільки-но виїхав із лісу — й одразу ж став перед високою стіною на землянім валу. Лише ворота та вежі обабіч воріт й виказували: се не просто громаддя в дебрях лісових, се — город. Велич полянської тверді над Дніпром завважилась пізніше, як поминув забудови під стіною та ближче до намістя, затим — саме намістя перед княжим теремом, завважив требище із встановленими на ньому ликами богів, нарешті сам терем і ту високость, на яку вознісся він над великою рікою.

— Йой, — мовив захоплено і презирнувся з воями, що стояли обіч нього. — На таку гору не всякий огир витеребиться. Правду казали: міцно стоїть Київ на східних обводах землі Троянвої. Глядіть, як далеко видно звідси в степ і як гордо вознісся город сей над степом.

Був потішено збуяний, переступаючи поріг княжого терема. І сподіванки мав світлі із світлих. А в теремі притьмарили їх.

— Князь слабує, — сказали, — й прийняти гостя не може.

— То, може, потім? Я зажду.

— Надії мало, молодче. Вельми слабий він.

Що ж робити? Обернутися й піти? Сказано недвозначно:

вельми слабий. Та як піде, коли погомоніти конче треба.

— Я син князя Волота із Тивері, Світозар, — пояснив челяді. — Князь повинен пом'ятати мене по тім вічу, що було у Волині. Скажіть йому, повернувся з Константинополя, хотів би побесідувати.

За сим разом йому не відмовили твердо, веліли пождати, перекажуть його бажання княжичу Велемирові.

Княжич виявився уважнішим і чемнішим за челядь. Сам вийшов до гостя, привітав та обласкав його, як належить всякому господареві, і вже потім запросив до себе на бесіду.

— Князь справді вельми слабує. Так вельми, що я потерпаю за нього і не хотів би класти на його плечі якусь повинність. Тож най княжич із Тивері скаже все, що хоче сказати, мені, а я перекажу те в кількох словах вітцеві.

Світозар розумів: тут не місце бути велемовним. А проте не сказати того, що хотів, теж не міг. Там, за Дунаєм, неспокійно нині і, може, більше, ніж будь-коли. Одне, Візантія, взявши над обрами гору, воспряне духом і може зважитися на більше, а друге, обри, не поживившись у Візантії, шукатимуть поживи десь-інде. Він був серед них, багато чув, а ще більше бачив і тому певен: ті, що, не замислюючись, потяли двадцять

тисяч полонених і через те лишень, що вони не дали їм сподіваних солід, — не стануть вагатися, зберуться з силою й підуть на ратні промисли до сусідів. А оскільки йти їм немає куди, окрім слов'янських земель, слов'янам слід би подбати про єдність між склавинами та антами, якої, до речі, давно уже немає. Лише вона дасть спроможність здолати обрив.

— На жаль, анти теж не можуть похвалитися надійною єдністю. Князі окольні подекують, ніби Кегаласт сіє розбрат. А се погана прикмета і вельми невчасна. Саме про неї й хотів би поговорити з князем Києва. Іду до Келагаста і йду з наміром сісти при ньому на те місце, що визначило мені волинське віче. Маю почути від князя, котрий, не сумніваюся, найбільше знає, хто є нині Келагаст і як мені бути з ним.

— Тривоги гостя не безпідставні, — мовив, розмислюючи, Велемир. — І в антах не все гаразд, і поза антами теж. Днями до Києва надійшли невтішні вісті: Візантія замирилася з обрами і вторгнулась вивільненими легіонами в землі склавинів. Йде велика і не на користь склавинів січа.

— Отак?

— Так, княжичу. Маємо, справді, щось діяти, і то негайно, бо погром склавинів може стати і нашим погромом... Я підутяки до вітця й скажу йому про тебе, — зважився зрештою Велемир і став на рівні. — Пожди на мене, се недовго.

Лишившись на самоті, Світозар звівся й пройшовся до вікна, з якого видно було Почайну, а далі й сивий Дніпро, доли поза Дніпром.

Боже праведний та боже милостивий. Всього лиш літо минуло, як був там, на Склавинській землі, бачився з людом склавинським, таким чемним та добрим до нього, засигнутим безліттям, розмовляв із привідцями на раді в князя-вітця їхнього — Лаврита. Не даремно, виходить, печалився старий непослухом молодших, таки призвів він, їхній непослух, до вторгнення. Що ж тепер буде і як буде? Зуміють склавини зібрати силу і вистояти у ратнім поединку з ромейськими легіонами чи не зуміють? А як поведуться в такім разі вони, анти? Невже відсиджуватимуться й мовчатимуть, посилатимуться на те, що мають із ромеями ряд на мир і злагоду? Дуже ймовірно, що буде саме так, а небажано, аби було. Одне, у нього, Світозара, є повинність перед тим людом, перед їхніми князями, а друге, Велемир правду сказав: їхній погром стане й нашим погромом. То без сумніву, то напевно.

Господар дотримав слова, недовго лишав його на самоті. Об'явився невдовзі й сказав притишено:

— Заходь, княжичу. Вітець жде на тебе.

Князь Острозор справді почувався зле. Лежав, обкладений подушками, до болю вимучений недугом і до невпізнання висушений та постарілий. Бігме, зустрів би десь інде, нізащо не признав би, що це Київський князь.

— Сказали мені... — ледве вимучував слова, — сказали, чим печалишся, княжичу. Се добре, що печаль твоя така. Як добре й те, що ти повернувся з ромеїв мужем зрілим і тямущим. Я не зможу вже стати в поміч землі нашій. І вітець твій, князь Волот, відійшов. Покладаємо надію на вас. Ось із ним, сином моїм Велемиром, та з князем

Радимом даватимете лад землі і люду. А Келагаста не цурайтесь. Се тебе, княжичу з Тивері, стосується передусім. Іди й ставай при ньому радником, як віче веліло. А станеш, постарайся переконати: єдність слов'ян із слов'янами і князів антських між собою — наш єдиний порятунок.

— Як бути зі склавинами, отче-князю? — не втримався й запитав Світозар. — Невже полишимо їх без помочі?

— Лишати не можна і не тра. Однак і з ратною поміччю не спішіть. У нас із ромеями ряд про мир і злагоду. Скористайтесь сим і підіть до ромеїв та скажіть ромеям: коли з нами воліють жити в мирі, то най замиряться і з склавинами. В противнім разі ми рвемо з ними добрі стосунки і вільні чинити так, як велить нам чинити честь і сумління наше.

Світозар низько вклонився старому князеві, засвідчивши тим свою згоду з ним і свою шану до нього, і вже потім побажав йому одужання й вийшов.

XXXVI

У Волині Світозар не поспішав видавати себе за того, хто є насправді. Оселився поза городом, взяв до рук гуслі й пішов між люд торжковий. Бесіди князів і о коліях землі Троянової чув уже, цікавий був знати, що гомонить про привідцю на Дулібах простий люд — скудельники, лимарі, ковачі, рибалки, ті, що труться коло княжого терема, і ті, що далі від нього. Аби зібрати таких та заполучити довіру, співав пісні. Спершу веселі, ті, що кличуть до гурту чи й спонукають ударити лихом об землю в гурті, далі всякі: ті, що беруть за серце й розчулюють, і ті, що роблять щойно розчулене серце крицею. Коли ж нагледів: гурт зібрався он який, заспівав і про потятих на Дунаї.

Чув та й бачив: дух повіданого не лишень вразив — заворожив торжкових. Кам'яніли видом і слухали, слухали і кам'яніли. Аж поки не урвався котромусь терпець.

— Та дивовижа, — запитав, — що про неї співається в пісні, витвір пісняра чи обри справді чинять таке з підневільним їм людом?

Світозар осміхнувся втішено й поклав на струни щойно чаклюючи на них десницю.

— Витвір, щоб знали, завжди є відгуком чийогось серця на людську втіху чи безліття.

— Може, й так, а все ж...

— Не віриться, еге?

— Таки не віриться. Що ж ромеї? Невже простили обрам тоту кривавище, той глум над людом своїм?

— Далєбі, не вельми печалилися ним, коли пішли по тій кривавиці всією своєю ратною силою не на обрив, а на склавинів, котрі он яку згубу мали того ж таки літа і від тих-таки обривів.

— Ано, — стали на Світозарів бік торжкові. — Істину кажеш, піснярику: далєбі, не вельми печалилися. Чули ми про тоту напасть, що її мають склавини. Не відали тільки, що ті, від кого удостоїлися її, мали свою і мали від обривів. Ти всюди буваєш, чоловіче божий, багато видиш і знаєш. Чи не скажеш нам, коли настане край безліттю, як і жорстокості людській, як і безглуздю?

— А ви самі не відаєте, коли?

— Де відатимемо, коли люд — пішов такий, що його і в ступі не влучиш?

— До чого тут люд? — озвався один із натовпу, досі мовчазний : і суворий, ба навіть гнівний з виду. — Ніби люд жадає боролищ, посилає рать на рать і зчиняє січі. То все привідці, ти їхні злі умисли колотять світом і ллють крив ні в чому неповинного люду.

— Гадаєте, що так?

— А чом не гадати? Ніби з того, що каже пісняр, не видію. Піби наш князь ліиший за привідцю обрій чи ромеїв. Скажете, не проливав стільки крові, як ті два? То пролле ще, ось увидите.

Сказав і пішов пріч.

— Тіпун тобі на язик, — вилаявся котрийсь із лимарів.

— Чо він? — поцікавився Світозар і кивнув на того, що відходив.

— З тих, що мають обиду на князя Келагаста. Умкнув доньку його і зробив своєю наложницею.

— Отак? Князь Келагаст має наложниць? А що ж ;. Даная?

— Далєбі, не вельми втішана тим. Усяке подейкують, та ; то всього лиш подейкування. Як справді є там, не відаємо.

Діла-а... Келагаст, виходить, не лише з окольными князями дозволяє собі сваволити, з людом дулібським також. На що ж він покладається? Чи такого поважатимуть? Чи за таким піде хтось, тим паче в тривожний чаг? Безліття ж бо витає над обводами землі Троянної й ось-ось може пересягнути через обводи.

Не на добро се. Бігме, не на добро. Що ж вчинити, коли так, йому, Світозарові? Відцуратися Келагаста и вернутися на отню Тивер? Воно ніби й так: і чистий може забруднитися, обертаючись у бруді. А все ж чи на ліпше складеться, коли вчинить саме так? Князь Тивері, яко крєвний, був би йому надійною опорою і однодумцем, се правда. Та не через князя Тивері і не через когось іншого вестимуться сольські перетрактації, коли дійде до того, лише через Келагаста і Волин. Сеї мислі дотримувалися, коли йшлося про антів, у Візантії, те саме чув із уст князя-вітця Склавинії Лаврита. А коли так, чи варто поспішати із втечею від Келагаста? Волин — не тільки Келагаст, тут є ще рада старійшин, є, зрештою, й Даная. Що коли старійшини — не такі вже й прихильники Келагастових діянь, а Даная — не така вже й безсила спадкоємиця княжого столу на Дулібах? Ано, втекти з Волина ніколи не пізно, треба пенробувати спершу, чи не поталанить угомонити Келагаста, а відтак і заволодіти Волином.

До кого ж піти йому передусім? До Данаї, Келагаста чи до старійшин? А-а, чим Цур не жартує, піде передусім до Данаї. Чує серцем, нелегко буде говорити з нею про Келагаста, коли вона он як принижена яко жона і княжа донька Келагастом, та якось уже поговорить. Чи то ж даремно ромейські навчителі виділяли в ньому саме цю рису обдарування — бути стольником, уміти вести сольські перетрактації за обсадженим не схильними до злагоди і миру людьми столом.

Чи пам'ятає ж його Даная? Тоді, як виходила перед віче купно з мужем своїм та запрягалася бути достойною довіри, ніяковіла й могла не примітити отрока з Тивері.

А він, Світозар, саме з тамтого віча й пам'ятає Данаю. Бо така була, що й через багато літ не може забути її. Ставна та гожа стояла на вежиці і вражала ліпотою лику свого, голосом, що тамував йому віддих і клав печать мовчання на уста притаманною тільки їй зніченістю, присутністю чарів у тотій зіпченості. Дивився тоді на неї і німував, радів, ще є така на антах князівна, а пізніше, в ромеях, і пишався тим. Так і казав, коли між отроками заходила річ про ліиоту жіночу: таких, як на антах, жон ніде немає. І чомусь не матір свою, гожу з-поміж гожих, мав на оці, таки її, Данаю. Воно, далебі, й не дивно. Матір пам'ятав жоною за сорок літ, а Данаю — тією младомладою мамою, що розквітає по перших родах найпишнішими знадами.

— Скажіть княгині, — звернувся до челяді, — що її хоче видіти княжич Світозар із Тивері.

Челядник хилить перед заходячим головою, одначе погляд виказує його: не зовсім вірить, що перед ним княжич.

"Такий убогий я чи як розуміти сю його недовіру?" _ оглядає себе Світозар і тієї миті завважує в розчинених дверях доладну жіночу постать у парі з дівчиною, такою ж білотілою та пишноволосою, як і господиня терема.

Осміхнувся тій разючій схожості і вже потім поклонився Данаї.

— Прошу княжича, — запросила тим же, що й колись на всеантському вічі чув, голосом, — Прошу проходити до терема. Коли не помиляюся, він і в той отрок, що змагався з мужем моїм, Келагастом, при обранні князя-привідці.

— Той, княгине. Пізнала чи всього лиш догадуєшся?

— Чому мала б не пізнати, — усміхнулася, — коли гість :, мій був тоді отрочам ще, а брав гору у поєдинку з мужами. Щоб пам'ятати так довго, треба мати неабияку пам'ять, достойна. Он скільки літ минуло, а я за ті літа з отрочати виріс до невпізнання.

— О так! — заясніла видом, — Справжнім мужем став. гадаю, не так ратним, як думаючим. Чи, може, ратному ділу також вчили?

— Більше уповали на пізнання законів буття та на діла сольські, на науку Гіппократову, покликану дбати про здоровий людський дух і здорове тіло.

Присіла поруч, дивиться замилувано. Хоч милуватися би вік нею. Не просто ліпотна — чарівна була в розквіті літ і нерозтраченої попусту вроди.

"І таку жону Келагаст міняє на наложниць? — питався вам себе й не знав, що відповісти собі Світозар. — Хто ж він є? Всього лиш заблуканий обавник чи відвергнутий Данаєю муж? Чому ж тоді терпить його?"

— А ти, княгине, мало одмінилася за сі літа, — похвалив-таки її за ліпоту. — Коли б не доня, міг би подумати що нас і не розділяли вони. Я ж не помиляюся, це твоя доня?

— А так, — пригорнула зніжено й поцілувала свою дівку. — Се і є вона, та моя відрада, що не дає помічати, як спливає вода у Бузі... Ходи, Лілейко, до наставниці — підвелася й провела дівчину до дверей, і вже як зачинила їх за нею та сіла, якось просто й невимушене повернулася до перерваної розмови. — Цікава знати, княжич так засво— Лів Гіппократову науку, що може баяти людей?

— А княгиня потребує баяння? — відбувся жартом.

— Ба ні.

— Я теж тієї мислі. Як обізнаний з наукою про здоров'я людське засвідчую: княгині послуги мої не потрібні.

— Зате їх потребує люд.

— А князь? — ловить її на слові.

Був недостатньо обережний чи Даная належала до тих, кого навіть невинна цікавість насторожує, притьмом потупила зір і пригасла вся.

— Не буду лукавити, — сказала перегодом, — князь теж потребує помочі. Тільки не на неміч тіла скаржитись він. Розумна рада яко мужеві думаючому не завадить йому.

"Вона читає мої мислі чи як се розуміти?"

— До мене дійшли поголоска, — зважується на більше, ніж міг до її одкровення, Світозар, — ніби Келагаст тим і уславився за сі літа, що не вельми дослухається до чиеїсь ради.

— Отож і біда.

— То що я вдію, коли так?

— Хто ж тоді вдіє, коли не ти? Хіба забув: на соборнім вічі отрочам був, а брав над ним гору. Тепер, коли змужнів та пройшов ромейські вишколи, гадаю, й поготів візьмеш.

— Тоді Келагаст стояв перед вічем і не смів сваволити.

— Нині теж не сам будеш. Є рада старійшин, є, зрештою, я.

— Ти? — більше лукавив, аніж цікавився. Не образилась. Помовчала й сказала:

— Я, коли хочеш знати, чи не найзавзятіше змагаюся з ним яко з князем. Одна біда: резонів у мене мало. Гнів мій на нього не дав мені мислити тверезо. А будеш між нас ти, певна, об'являться й резони. Сподіваюсь, не забувся, люд вічовий затим і посилав тебе в науку до вітця, а вітець — до ромейів, що була віра: повернешся достойним радником князеві-привідці.

— Даная перебільшує.

— Ба ні, Даная далі, ніж хтось, бачить, тому й каже так. Келагаст, аби знав, всього лиш ратний муж. Давати лад землі без чиеїсь розумної ради він не годен.

— Скажу гожій княгині те, що й казав уже: коли ж не слухає ради.

— Будемо єдині — послухається. А ні — скажемо, що всім кажуть у таких випадках: пішов пріч. Свавільний князь не може бути привідцею ані дружині, ані всім сущим на Троянах. З сина мого, Мезаміра, ліпший буде князь, тим паче, коли стольником при ньому будеш ти.

Он воно як! Келагаст для неї — ніщо, вона справді може бути, а то і є вже найнадійнішим союзником. Що ж спонукає її до цього? Всього лиш ображена гордість достойної жони і княгині чи щось вище й значиміше? А втім, то вже не так і важливо.

— Коли се каже донька князя Добрита, коли вона вірить мені і покладається на мене, так тому й бути: лишусь при Келагастові, якщо буде на те згода Келагаста.

Осміхнулася вдоволено і знову заясніла вся.

— Про те знатимеш уже завтра, найдалі — післязавтра. А нині будь нашим гостем,

достойний княжичу.

Сказала й звелася жвавіше, ніж личило б княгині, і до челяді подалася швидше, ніж міг сподіватися.

Антів давно не стосується те, що діється на Дунаї. Дійшла одна поголоска: "Авари пішли походом на ромеїв". Помислили й сказали: "Що вони собі думають?". Дійшла друга: "Ромеї замирилися а персами й кинули палатійські когорти супроти аварів". Лиш похитали головами "Догралися. А проте хай зіб'ють їм пиху, може менше посягатимуть на чуже". Де-де, а в захищеному лісами Волині надійно почували себе, брязкіт мечів за горами особливої тривоги не зроджував тут. Он скільки літ живуть у мирі з сусідами, чому б не вірити, що й далі так буде? Воспрянула й Даная духом. Ано, де ділася осмута, що так посвічувала в очах, де взялася й жвавість, що її пам'ята' ли від того часу, як була дівкою та водила танок з ровесницями. Чого так, ніхто, крім, може, стольника Світозара достеменно не знав. Єдине, що помічали, надто вже покладається вона на мислі-поради стольника, надто рада, '•• що він є нарешті. А ще стали помічати, що Даная неприховане вороже стала ставитись до мужа свого, не зважає на мислі його, коли йдеться про стольні діла. Слухає старійшин, питається ради в Світозара, на князя ані позирку, ані уваги, ніби його й немає на раді. Якогось разу спаленіла навіть і сказала: він, Келагаст, має пам'ятати, що помаджений на княжий стіл лише на час і що той час збіг ^же; у княжім роді на Дулібах є законний спадкоє; мець — її син. Стольник Світозар ледве вгомонив тоді їх, і Данаю, і Келагаста. Та чи й вгомонив би, коли б не старійшини та не скорботи людські, що таки зродилися тими днями на Дунаї і пригнали до Волина нарочитих від склавинів.

— Біда, братове! — сказали нарочиті. — Ромеї замирилися з Іраном і кинули супроти нас палатійські когорти, ту силу, з якою наша рать не годна упоратись. Поліг у січі ліпший привідця воїв склавинських Ардагаст, став жертвою підлої зради Мусокій. Прийдіть, анти, і станьте в поміч нам. Згадайте, ми з вами кривні в, нам негоже сторонитись один одного.

Даная не забарилася довідатись про те і чи не перша з'явилася до стольника.

— Що робитимемо, Світозар? — спитала наполохано.

— Скликаємо раду старійшин. Приходь, поміркуємо купно з ними, як нам бути і що робити.

— Се треба трапитись такому, — пошкодувала, і в тім її пошкодуванню Світозар угледів, ба швидше відчув, ніж угледів, не просто жаль, — розуміння найбільшої, що була і що може бути, втрати.

На той час він близько стояв біля Келагаста. Яко мужа, обізнаного з римським правом і удостоєного звання стольника, його гостинно прийняли у Волині й нарекли на раді старійшин першим радником князя-привідці і слом землі Троянвої. Та сталося так, що Світозар ще ближче і надійніше зійшовся за ці літа з Данаєю, вигрів біля неї чи не иайзатишніше, що мав досі, місце. Тож не міг не розуміти її і не шкодувати купно з нею.

Коли зійшлися всі та вислухали склавинів, звернулися передусім до нього.

— Княжичу Світозарє. Ти довго був у ромеях. Скажи нам, чим зумовлений їхній похід за Дунай і саме на склавинів?

— Однм-єдиним: частими походами склавинів у ромейські землі, їхнім наміром заволодіти тою землею, сісти в ній на віки вічні.

Келагаст визнав за потрібне перепитати:

— І то справді так є?

— У Візантії походи ті, як і вторгнення обрив, у кожного на устах. Давно вимагають від імператора: "Замирись із персами, звільни палатійські когорти й кинь їх супроти обрив та слов'ян". Так і сталося.

— То як же нам бути?

— Легковажити з Візантією не випадає. Однак і на поміч склавинам не можемо не прийти.

Радні загомоніли. Одні висловлювали свою згоду з тим, що казав Світозар, інші сумнівалися в його повитих туманом казаннях: як то можна і склавинам прийти на поміч, і Візантію не розгнівати?

Поцікавився тим і Келагаст.

Світозар, як і перед сим, не барився з відповіддю. Та й чого мав би баритися, коли виважив тоту відповідь на найточніших терезах — своєму сумлінню.

— Ми, як знаєте, маємо з ромеями ряд про невторгнення. Піти зараз супроти них раттю означало б иорущитя давно і надійно усталений мир.

— Ми ж не в їхню землю вторгаємося, — заперечив хтось, — підемо на поміч тим, супроти кого зняли вони меча.

— То байдуже. Так чи інак, підемо на ромеїв і стинатимемося з ромеями, а то буде не чимось іншим — січею, порушенням укладеного ряду. Робити маємо мудріше: пошлемо — і негайно — сольство до ромеїв з такою речшщею;

"Склавини — наші крєвні браття. Коли ви, ромеї, є содругами антам і волієте бути ними й надалі, відведіть рать свою за Дунай, облиште землю Склавинії в супокої. Якщо цього не станеться, ми, анти, змушені будемо вийти і стати супроти вас всію своєю силою". Зважать на се — добре, не зважать — таки зберемось і підемо. — Розумно! — почулися голоси. — Присяйбіг, і розумно, і чесно. Коли не послухаються і не заберуться восвої ясі, не ми — вони будуть винні за порушення супокою між нашими землями.

— А ще скажемо, — надумавсь і вкинув іскру до вогню Світозар, — маєте гнів на склавинів, гасіть його у січах із ; склавинами на своїй землі. Приставай на се, княже! Приставай! І щоб сольство не марнувало дні на путях до Константинополя, — підказав хтось із старійшин, — посилай його в землю Склавинську, до стратегів, що змагаються зі . склавинами.

— Ні, — перечили інші. — В оба кінці посилай нарочитих: і до стратегів, що плюндрують Склавинію, і до імператора. Так буде певніше. Келагаст підніс меча, а діждавшись тиші, сказав:

—Чи всі пристаєте на се? Усі!

То так і зробимо: пошлемо слів своїх в оба кінці, а тим часом гуртуватимемо рать.

— І поставмо її на обводах, — порадили старійшини, — най бачать ромеї і знають: ми можемо й переступити їх, ди не заберуться зі Склавинії

— Розумно! Поставмо рать на обводах! Побачать — закрутять сідницями, і найперше ромейські стратеги!

Келагаст не відпирався. В ньому заговорив дух мужа, що прагне звияти, і він з усім і всіма погоджувався. Бачив-бо: се і є та нагода, коли зможе явити себе світові. Убоїться імператор і піде зі Склавинії по добрій волі — усі знатимуть: примусили піти анти; дійде між антами і ромеямв до січі — знов знатимуть: слов'яни взяли гору над ромеями тому, що там були анти, а вів антів князь Келагаст. І най посміє тоді попрікнути в чомусь Даная чи нагадати зайвий раз: ти — князь до пори до часу. Сильних не судять, а здатних узяти гору над таким супостатом, як ромеї, не зрікаються.

XXXVII

До стратегів, що стояли на чолі ромейських легіонів у Склавинії, послали інших слів. Світозарові ж, яко знаному в стольнім городі Візантії, порадили правитися в Константинополь. Та й сам він не перечив. Одне, не дуже певен був, що стратеги ромейські послухаються антських слів і підуть із Склавинії без дозволу імператора, а друге, він, Світозар, справді добре знаний у Константинополі, йому легше буде досягнути до імператора, ніж комусь іншому з антського сольства. Якусь вагу у виборі сольської місії мало й те, що ніхто не був так обізнаний із норовами ромейських слів, як він. Заприсягтися може: рішенець імператора про ратний похід чи його припинення залежить не так від імператора, як від тих, що обертаються довкола нього. А серед таких, що стоять близько до імператора, немало його, Світозарових, навчителів, як і содруків по альма-матер. На них і покладає надію. Хай не всю, та все ж не останню.

Коли прибув до Константинополя та заговорив із сольськими про свою місію, не міг не завважити: ромеї подивовані, ба сполошилися, чуючи з уст свого виученика наміри антів втрутитися у їхню суперечку з склавинами. Той сполох швидко пішов гуляти по Августіону і не обминув, звичайно, аварського сольства, яке за Маврикія постійно перебувало в Константинополі. А від тих довірених слів Світозарова місія не забарилася стати набутком каганових вух і в сумнівній, як на його розсуд, версії. Бо не тільки Таргіт доповідав йому, доповіли й послані до Склавинії вивідники, і, що найбільше бентежило дух Ясноликого, запевняли, ніби їм достеменно відоме інше: анти, лишаючись вірними союзницькій домовленості, подають поміч: ромсям і вже тоді, як здолають склаинів, підуть купно з ромеями на аварів.

"Знай, Ясноликий, — застерігали, — дружини антських князів стоять на обводах Склавинської землі в Карпатах і ось-ось підуть по ній лавами".

Різнобій звідів не міг не зродити в кагановім серці сум'яття, а відтак і люті: як сміють одні з другими іти в Склавинію, топтати комонями її землю? Хіба забули: Склавинія — його земля! Він був там, володів нею, а те, що пі: шов звідти, не є ще

резонном. Пішов із власної волі, як і прийде брати данину з неї яко з поверженої в січі також.

— Небо свідок тому, — висік іскру і зродив полум'я, — цього не можна так лишати.

— Ано! — підхопилися покликані на раду терхани. — Цього не можна так лишати!

Їх підтримали недавні отроки, передусім ті з них, що встигли відзначитися в січах і стати привідцями в турмах, а відтак і радниками. І сколихнулося море, пішла гуляти хвиля людського гніву. Одна вища другої і дужча за другу.

— Ми поганьблені, Ясноликий! Завваж, ромеї усе ще мають нас за своїх найманців, тих, що є в них конюхами і не можуть корити собі інших!

— А анти? Чого йдуть у Склавінію анти? Труби, достойний привідцю, похід! Дай нам волю — і ми витуримо за Дунай ромеїв, заступимо путь до Склавінії антам!

Старші й мудріші потерпали вже: невже ці крикуни візьмуть гору?

— Не поспішайте! — урезонювали молодших. — Поспішність належить являти на боролищах, не тут. Тверезий розум інше каже: хай станеться так, щоб анти розбили з ромеями глека з-за склавінів та потяли один одного в сівчах. Ми ж, авари, діждемося слушного часу та й пожнемо плоди тих звад.

— Ждіть, якже, діждетесь! Сидиння не піде нам на по житок. Небо тому свідок: не піде! Досі мовчазний, хоча не менше, ніж його радні, обурений каган подає знак і тим кладе край суперечкам.

— Пристаю до мислі одних, — каже значущо, — не цураюся поради й других. У січу одразу, не розгледівшись, лізти нам не випадає. А проте й мовчати, коли йдеться про Склавінію, не личить. Кличте писців.

Баян був уже надто літній, щоб метати, як колись, блискавиці й котити долами громи. Сидів на узвишші білий, мов лунь, і геть зсутулений, а ще порізаний борознами-зморшками. По ньому видно, силиться зібратися а мислями, а зібратись не може. Гнів відтісняє їх чи старість неспроможна відшукати в закамарках пам'яті бажане? Бігме, молодшим і тямковитішим незручно став за нього. Кричать: Ясноликий, а де вона, тотя ясноликість, коли привідця їхній більше на зловіщого схожий? Величають мудрим серед мудрих, а він ніяк не спроможеться явити її. Присяйбіг, тому й вибирає золоту середину, що старий уже. Коли б не колишня слава, давно сказали б: "Іди, старче, доїти кобилиць на випасах, поступися місцем іншому привідці". Та надто велика вона, слава Баянова, щоб сміти казати вголос те, що дозволяв собі потаємна думка.

— Випишемо гнів свій на папірусі, — таки надумається Баян, — і пошлемо його як застереження імператорові Візантії і осібнопивідцям антів. Коли обернеться так, що ми таки встрянемо в січу з ними, хай знають, чому встряємо. Пишіть, — повелів писцям і знову змовк, ба навіть приплющив, зосереджуючись, очі.

Послання ве було таким гнівним, яким хотіли б бачити його радні, а все ж воно не приховувало того, що думали вони і чого ждали.

"Милостивий імператоре! — розмірене диктував каган. — До нас дійшов неутішний поголос, а люд склавінський ствердив його й свідченнями, що ромейські легіони, скоряючись твоїй волі, перейшли нещодавно Дунай і рушили у Склавінську землю як

караюча і свавільна сила. Вельми подивовані і обурені цим твоїм вчинком, імператоре. Кілька літ тому укладали ми з тобою ряд і заприсягалися, що ріка Дунай буде віднині мвроносним обводом ромейської й Аварської землі, нам — до вас, вам — до нас, а також до підвладних нам, аварам, слов'ян не вільно буде ходити, що житимемо відтепер у мирі та злагоді. А де він, той обіцяний мир, і де злагода? Чи вам, ромеям, не відомо, що земля Склавинська відтоді, як гуляв там аварський кінь і возносився над поверженими склавинами звитяжний аварський меч, належить аварам? По праву переявших змогу і славу належить, василевсе! Пощо ж пішов туди й береш те, що є нашим? Чи це не та татьба, в якій ромеї так голосно пострікають інших? Чи содруги й добрі сусіди чинять так?

Воліли б знати, як розуміти цю виправу? Невже імперія прагне нової січі з аварам?

Лишаюся вірний нашій домовленості і сподіваний на ліпше.

Каган аварів, гепідів і слов'ян Баян".

Антам писали інше послання, їм не нопрікали за порушення миру і злагоди, зате запевняли: коли переступлять обводи Склавинської землі, авари вважатимуть їх своїми супостатами і діятимуть по відношенню до них так, як велить діяти сумління кожного, на чие посягають таті.

— Гінці, що доправлять наше послання Таргіту в Константинополь, знайдуться, — уголос міркував каган. — А кого пошлемо слом до антів?

— Дозволь мені, — вихопився Апсих. — Я швидко вгомоню їх.

— Ти тут потрібний, — одразу ж, не роздумуючи, заперечив йому Баян. — Хто відає, як обернеться, може, доведеться гуртувати турми і вести на котрогось із супостатів. Поїде, мабуть, Калегул.

Брат не явив каганові такої рвйності, як хакан-бег. Підвівся звільна і мовив:

— Ти справді так вважаєш, Баяне?

— Не вважав би, не називав би твого імені.

— Може ж, саме мені й не варто правитись до антів і з'являтися їм на очі.

— А це ж чому?

— Хіба каган не пам'ятає, як сталася смерть Мезамі ра? Молодший брат його є нині привідцею в антів. Він був тоді і все бачив.

— То й що?

— Може відомстити мені тепер, а через мене і всім аварам.

| — Коли то було? І ти давно уже не отрок, і ант. Не пізнав він тебе, Калегуле. А пізнає, то що ж, цим ми й перевіримо, який із нього привідця.

Калегул, видно, не розумів чогось, довго монявся та доглядався до місця, на яке мав сісти. Тим скористався один із Баянових синів, що ходили уже в терханах, і вихопився " наперед.

— Дозволь мені, отче, піти до антів.

То був Ікунімон, його, Баянова, утіха і надія. Всього лиш двадцять п'ять літ має за плечима, а он який дужий їй ставний стоїть перед вітцем і який добродікий.

Точнісінько таким був він, Баян, за молодих літ, дарма що мадері в них не одної крові. Ось тільки певністю в собі, мабуть, і младомладий Баян не мігби зрівнятися з Ікунімоєм. Воно й зрозуміло: не чийсь там — каганів син, не якийсь там — наймиловидіший з усіх миловидих і найвідважніший серед відважних. Проте не лише аварські діви гомонять між собою, воі, що були з Ікунімоном у січах, також.

— Хочеш очолити сольство чи купно з Калегулом, яко один із слів підеш?

— А чому купно? Калегул відмовляється, то піду я. Ближче пізнаю антів, своїх супостатів у будучині, коли очолюватиму сольство.

Одвага його приємно лоскотала Баянове серце. Такий, що окинув би всіх, присутніх на раді, умиротвореним зором і сказав: бути по-твоєму, сину. Та щось не дозволяло вчинити так. Боявся, що Ікунімон занадто молод для такої виправи, може привезти від антів не мир, а супротивно тому — воабуюкня гніву антського і січу? А що коли саме молодому й поталанить врозумити антів, не допустити їхнього вторгнення? Де молодість, там одвага, а де одвага, гай і звитяга. Будь-кого до антів не пошлеш. Слати треба знаного й такого, що йому не бракує кебеті. Ікунімон усім є такий. Може, справді варто зупинити свій вибір на ньому? До тієї слави, що мав син яко воїн і терхан, звитяга у сольському поєдинку з супостатом аварів не була б зайвою. А так, він, Баян, на схилі літ уже, останнім часом почував себе геть змалілим на силі. Аби каганом по ньому став Ікунімон, а не поміркованіший і більше шанований воями Дандал, цієї звитяги Ікунімонові таки не завадило б. І все ж лячно посилати свого улюбленця саме до антів.

"Хіба так зробити, — міркує й приглядається до радних, — аби авари повірили: звитягу в сольським поєдинку з антами здобув Ікунімон, чільним в аварським сольстві призначити його. Калегулу ж шепнути: "Дійде до перетрактацій — бери їх на себе. Ікунімон най буде першим радником при тобі і надійною обороною". А що, це мисль".

— Те, що покладаємо на тебе, вельми багато важитиме в долі родів наших. Чи розумієш це, синку?

— Чом ні? Маю затримати антів на обводах землі Склавинської, не допустити їхнього вторгнення в Склавинію.

— Коли упораєшся з цим, найбільшої шани достоїн будеш. Запам'ятай, стримаєш уже занесений над нами меч, вважай, покладеш Склавинію до ніг родів аварських. Аби те сталося, підеш до антів у парі з Калегулом. Досвід прийде, на випадок чого, на поміч молодості, а молодість — досвіду.

XXXVIII

Імператора Маврикія не вельми збентежило каганове послання: у нього є там, за Дунаєм, як і на полудень від Дунаю, сила, спроможна угомонити будь-кого. Це не злютовані наспіх когорти, це палатійське військо, варваре. Угомонить воно чи й зовсім витурить із Придунав'я склавинів, візьметься й за тебе, чекай. І все ж щось муляло Маврикію. Найбільше те, мабуть, що його вторгненням у землі склавинів невдоволені не лише авари, а й анти. Ці не обмежуються посланням, самі стукаються до Августіону, жадають говорити.

— Аварам дайте відповідь на послання та й по всьому, — каже сенаторам. — А цих, антів, доведеться вислухати.

— Що ж скажемо вислухавши?

— Найперше, маємо запевнити їх, що винні в розбраті склавини. Вони ось уже багато літ не припиняють татьби на візантійських землях, те й роблять, що вторгаються в обводи імперії, грабують люд, ба навіть поселяються на терені Візантії всупереч волі імператора. Якщо анти так дуже уболівають за долю склавинів, хай угомонять їх. Не ' буде татьби, посягань на чужу землю, не буде й нашої присутності за Дунаєм.

Маврикій відмовчується певний час, не інакше як дошукується чогось.

— Хто з антів прийшов на перетракції з нами? І — Стольник Світозар. Кілька літ тому навчався у вившій школі Константинополя і був винагороджений сим титулом за успішне оволодіння науками. — Он як! Ну що ж, це може, й на ліпше. Завтра запросіть його до мене.

Небагато домігся Світозар, побачившись з імператором, так небагато, що змушений був сказати йому на останок:

— В такому разі між антами і ромеями немає більше ряду про мир і злагоду.

— Як то?! — не повірив Маврикій. — Такого не може ; бути!

— Одначе так є. Була, василевсе, домовленість не переступати Дунай, вважати його довічною межею між ромейськими й слов'янськими землями. А ви переступили.

Імператор почав відступати, вертівся, гейби необ'їжджений огир під сідлом, та Світозар лишався непохитним, знай свого домагався: або імперія відкличе свої когорти а Склавинії і тим недвозначно засвідчить, що мав твердий намір і далі жити з слов'янами в мирі, або між нею і антами буде січа. Довелося поступатися Маврикію: пообіцяв знайти із сплавинами угоду для них і імперії мову, а знайде — одразу стане так, як і було: ромеї сидітимуть у своїй землі, слов'яни — у своїй.

— То най імператор зараз уже, — вхопився за те Світозар, — поведить своїм стратегам — Петру та Гудуісу — припинити січу і постаратися домовитись із склавинами про мир і злагоду.

Маврикій дивився на нього очима, в яких блудили і прикрість, і сум, і невдоволення. Видно було, ось-ось не стримається й скаже: а чи не забагато хочеш ти, молодче? Одначе сказав інше:

— Ми подумаємо про це.

Обіцянка була воістину ромейська: і так, і ні. А то мала утіха. Світозар йшов з Августіону і ледве волік ноги. Знав: даремно сидів он скільки в Константинополі, нічого не висидів. Понад півстоліття жили анти а ромеями в мирі, нині настає кінець йому: коли ромеї купно з імператором своїм не одумаються за той час, доки він правитиметься до своїх, буде Кривавиця, і неабияка.

Та він поспішив зневірюватись і опускати, зневірившись, руки. Більшого, як не дивно, домігся той із антського сольства, що його послали в Склавинію, до привідці ромейської виправи за Дунаєм імператорового небожа Петра та його содрута по виправі стратега Гудуіса. Був такий спритний той антський сол чи незалежно від нього

так склалося, одначе склалося ліпше, ніж у Світозара, і доволі не зле. Поява антів у ромейським таборі за Дунаєм, як і погрози антської сили — піти супроти ромеїв, коли не заберуться з Славинії, не стали надбанням лише Петра та Гудуїса. Про те довідалися деякі стратиги, а від стратегів вісті про наближення антів доволі швидко і буряно пішли гуляти серед легіонерів. Ті ж, будучи до краю змордованими, не забарилися загомоніти, ба явити навіть дух непокори: допоки триватиме похід? Он скільки літ не бачили жон своїх, дітей та матерів, стинаючись в Ірані, а імператорові й того мало, загнав їх аж за Дунай, у слов'янські праліси, звідти багатьом і багатьом не буди вороття. Бо січі, як такої, немає, а легіонери гинуть та й гинуть у дрібних, хоча й доволі відчутних сутичках. То те нині, а що буде, як застукає тут зима, коли в Славинії об'являться ще й анти?

Неспокій вишукав не лише однодумців, вишукав і привідців, а ті не побоялися вийти перед старших за себе й сказати старшим:

— Легіонери до краю стомлені походом і вимагають повернення за Дунай, до жон і дітей.

Обидва стратеги — і Петро, і Гудуїс — без нагадувань знали, в ромейським війську узвичаєно це: за першої-ліпшої нагоди легіонерів відпускають на всю зиму додому на прокорм і перепочинок біля жони, дітей, як знали й те, що такої нагоди не було ось уже кілька літ підряд, принаймні для тих, що прийшли з Ірану. Та що вони, стратеги могли вдіяти, коли когорти їхні рискають по землі Славинській доволі вільно, а звитяги над склавинами як не було так і немає. Ото лише й утіхи, що стялися, перейшовши Дунай, із воями Ардагаста, затим — Мусокія та взяли гору над ними. По тій січі ніхто не виходить і не стає ромейським легіонам на перепутті, одначе й покори нема і скореного люду не бачать. Усі і все ховається в лісах, порослих лісами горах. А на світанні чи й поночі як не в одному, то в іншому місці об'являються ватаги склавинів і наносять когортам відчутні удари. Присяйбіг, давно пішли б із цієї триклятої Славинії, та як підуть, коли нічого не домоглися від її привідців?

— Слід зачекати, — сказали тим, котрі вийшли перед них і виголосили бажання легіонерів іти на зиму по домівках. — Уже послано нарочитих до імператора, ждатимемо, що скаже імператор.

— Ждатимемо, доки на нас підуть анти? — Пощо не кажете, з чим прибули антські сли? — кричали ті, що стояли далі. — Воліємо знати, що роблять привідці, аби не дійшло до січі з антами?

— А так, воліємо знати!

Треба було вгомонити чимось нетерплячих, ба й зворохоблених уже, а вгомонити не знали як. І стратеги змушені були згадати, чого хочуть анти.

— Покора і спокій! — повеліли зично. — Антам сказано: похід у Славинію припиняємо, ждатимемо, доки імператор завершить перетрактації із слами антськими та повелить нам, як бути надалі з склавинами, як — із антами'. Відповідь ця спинила антів на обводах Славинської землі, вгомонила, тож вгомоніться й ви! То була неправда. Стратеги ромейські нічого такого не казали ще антським слам, та після цих

домагань і, погроз з боку власних легіонерів змушені будуть сказати.

XXXIX

Келагаст нудьгував. І йти в обводи Склавинії передчасно було, ждати слів набридло. Най Світозара немає так довго, тому он куди правитись та й там, у Константинополі, не швидко обернеться. Королі, імператори вельми прохані є, до них не так просто достукатися. А чому немає тих, що їх послано до ромейських стратегів, у Склавинію? До них не така вже й далечінь. Не піддаються стратеги на вмовляння чи повелися з його слами так само, як авари а Мезаміром? Не повинно б бути.

І одіспався вже привідця антської сили після походу, і з мужами дружини своєї набенкетувався досхочу. Що ж далі! Так і ждатиме відлежуючись? Сказитися ж можна.

— Ополчення дулібське прибуло вже на визначене місце?

— Коли б прибуло, звідомило б.

— А князі окольні? Теж не дають про себе знати?

— Уличів, русів не було ще, а князь Радим прибув учора надвечір і став табором.

— Готуйте застілля і кличте князя Радима та чільних мужів його на трапезу.

Відтоді веселі застілля коли й припинялися біля Келагастового намету, то хіба лиш на час, коли треба було одіспатися захмелілим. Князь обставив себе содругами з дулібської дружини й повелів тим, що дбали про страву та питво, аби столи гнулися від щедрот землі Дулібської, а застілля було достойне привідці такої сили, як антська. І наполягав на тім, і гримав на челядь, коли щось було не так. А більше пив та упивався славою, що на неї не скупилися підпили, дозвіллям, що його було та й було тут, далі від Волина і його постійних вимог, від підозрілих позирків завжди мовчазної жони. До всього й приводів не бракувало. Учора гостили тиверці, сьогодні прибуло дулібське ополчення, завтра, хай післязавтра прибудуть уличі. Усіх має покликати, відзначити щасливий перехід, напутити на те, що жде попереду, і, отже, випити, воздати кожному яко побратимові і содругу.

Тиверці, як і уличі, відвідали хліба-солі в Келагаста, обмінялися з ним братницями та й пішли до себе в табір. А ті, що були Келагастові содругами й опорою в дружині, гостювали та й гостювали. Коли — в надвечір'я і поночі, при світлі багать, коли — серед білого дня. І все величали свого привідцю та обіцяли стояти за нього горою, бути його твердю серед дружинників та й у раті ополченській.

— Ми віримо тобі, — казали, — вір і ти нам. Коли дійде до січі, не зганьбимо мечів, що їх уславили діди та прадіди наші, добудемо достойну тебе, князя над князями, звятягу.

Захмелілому море по коліна. Захотів — сприйняв обіцяне, як ласку, захотів — возбуйав духом і вирік перше, що спало на думку.

— І то є правда? Добудете звятягу?

— Ано.

— А я не вірю, що добудете.

— Се нам, мужам і содругам своїм, не віриш?

— Які ви мужі? Які, питаю, мужі і які содруги, коли не зугарні добути для свого

князя найпростіше — дівкуутіху, ту, що поділила б із ним самоту і не дозволила б почуватися самотнім?

Гості притихли, певно, не сподівалися почути таке хай і в своєму, все ж у гурті, далі заясніли очима, видом та й стали пострікати самих себе.

— Ми й справді не достойні свого привідці, коли так дбаємо про привідцю.

— Се ж не на день стали, братове! Чи в світі тільки й солодощів, що мед-напій, багатий стіл та веселе застілля? Маємо подбати і про щось інше!

— Ано! І то нехайно!

Вони й справді не барилися з тим. Кількох дівок при' везли наступної ночі й поставили перед Келагастом. Ось, і маєш. Вибирай, яка тобі до вподоби, а то і всіх бери. і Князь повагався ще мить-другу і зупинив свій вибір на одній, такій вишнево-пишній і такій не по літах дозрілій. Налякана лишень була до краю.

— Як звуть тебе?

— Дарина.

— Лишишся при мені, Дарино. В жони беру тебе собі. Всі інші, — ще раз поглянув на тих, що були з Дариною, — прислуговуватимуть тобі. Волієш того, аби прислуговували, яко княгині?

— Ба ні. Нічо не хочу від князя і не потребую. Про їдне прошу: най шукає собі іншу княгиню, мене відпустить до мами.

— Пусте. Колись дякувати та й дякувати будеш. Іди й готуй себе до слюбу.

Плакала, благала плачучи — дарма, Келагаст лишався непохитним. Знав-бо: не перша така. Он скільки їх плакало, а де тепер готі плачі? Аби зламати якомсь дівку, всім іншим, що лишив при ній, яко челядниць, сказав: підуть із табору тоді лиш, як ублагають Дарину стати князеві жоною та підготують до воседля в оселі. Богами заприсягається: буде так і тільки так. Наміри його правдиві і щирі е, а що умкнув Дарину, то дива в тім немає: такий в землі їхній із діда-прадіда покон.

Чи повірила Дарина в щирість та добропорядність князевих намірів, ніхто не міг сказати, все плакала та жахалася, а що дівки повірили, те всі бачили. Бо не встигле лишитися в однім наметі з Дариною, як заходились обходжувати її, улещувати та благати: "Будь щедра з ним і лагідна. А ще покірна будь. Не котрійсь іншій, тобі послали боги щастя — бути княгинею на антах".

Так старалися і такі певні були в своїх стараннях, що й князя запевнили: все йде, як треба. А Дарина взяла та й поклала край їхній певності, її послали в лазню, аби помилася перед воседлям та иапахтила себе травами благовонними, вона ж... Боги світлі та боги ясні, скористалася, що лишили на самоті, і повісилась.

Що зчинилося по тому!.. Йой, що зчинилося! Князь розлютився, ніби язвлений веприще, не знав на кому зігнати злість. Заприсягтися можуть, таки на них, дівок-челядниць, вилився б гнів його, коли б не нагодився гінець та не сказав: обри прислали до князя-привідці слів своїх, і тогі сли воліють бачитися з ним. Прохолонув, вислухавши гінця, й велів отрокам приховати десь навку. Сам же перейнявся іншим клопотом і забувся про винуватців Дарининої смерті, а ті не ловили гав, скористались переполохом

та й зникли з табору.

— Як же бути із слами? — підійшов котрийсь і запитав князя, — Сказати, най розбивають намети і ждуть.

— А чо мають ждати? — подивувався. — Хочуть бачитися, то й прийматимемо.

Певно, неабияка каламуть знялася в Келагастовім серць а від серця — в мислях через тоту прикрість із дівкою. Не подумав: обри он яку путь здолали, личило б пригостити з путі, дати час на перепочинок та подумати, доки перепочиватимуть, а може, й вивідати, чого прибулії, що сказати, коли зустрінеться з ними. Поспішив ставити намета, в якому прийматиме непроханих і менш за все бажаних слів, кликати князів окольних, чільних мужів раті своєї. Відчував-бо: розмова піде про діла всеантеькі, тож усі анти мають взяти участь у пій.

Прихисток аварам без князя, ясна річ, дали. А про перепочинок вони самі не нагадували. Бачили-бо: анти готуються прийняти каганових слів, тож мусили подбати, аби вийти і виглядіти на перетрактаціях достойно. І ве схибили: їх таки покликали раннього надвечір'я до намету князя Келагаста.

Приймав їх доволі врочисто. Сам возсідав на узвишші святковий, і князі союзних племен сиділи обабіч не менш святкові. Лише мужі були як мужі: у звичнім для ратних людей одіянні.

Не присутність, чисельність їхня, мабуть, подивувала аварських слів. Дивилися і казали: он скільки радників у антського князя. Та й тоді, як стали перед Келагастом і почали виголошувати йому хвалу, потім класти перед ним каганові дарунки, те й робили, що зиркали то в один, то в другий бік. Не інакше як питалися: навіщо це?

Сол аварський був по-асійськи чемний та улесливий, одначе до пори до часу. Коли поклав дарунки та перейшов до діла, не став таким, одразу і недвозначно запитав, пощо це він, привідця антів, он скільки воїв вивів на обводи землі своєї? Невже то правда, ніби має намір виступити супроти ромеїв і тим самим вступитися за склавинів? А може, правдою є інше: йде на поміч ромеям?

Умиротворений перед побаченням із слами Келагаст знову спохмурнів і не втримав себе від спокуси вихлюпнути ту каламуть, що була на серці.

— Ми, анти, в чомусь завинили аварам, що маємо пояснювати свої діяння?

— Того не кажемо, — поспішив заперечити обрин. — Всякий волен чинити так, як велить честь і сумління. А все ж мусимо застерегти... Властиво, затим і прибули ми до антів, аби сказати: земля Склавинська повойоваяа аварами і є відтоді повинною перед ними. Антський похід у Склавйнію — на боці склавинів чи супроти них — означав би посягання на володіння каганату.

— Отак? — Келагастові не стало зрештою терпцю, і він обірвав аварського речника на слові. — А ти, достойний сол, купно з родичами своїми чогось іншого не міг вигадати? Се а якого ж часу уся Склавинія стала вашою? Се по якому праву?

— Казав уже: ми здолали склавинів у січі, вони платять нам данину.

— Ти лжеш! — вибухнув гнівом привідця антів й зробив рвійний рух, аби звестися, та обмежився лиш тим, що сперся обома руками об стіл, на якому возсідав. —

Склавини не були вами скорені і данини вам не платять! Коли вони данники ваші і як такі перебувають під вашим накриттям, чому ви поспішили із сольством до нас, а не послали в поміч їм турми свої? Чому, питаю?

— Затим і прийшов до князя, щоб сказати: каганат не хотів би, аби і він втручався у суперечку між ромеями і склавинами. Ми, авари, прийдемо на поміч склавинам. Діждемося, що скажуть на нашу вимогу залишити Склавинію ромеї, і підемо, коли не залишать.

Відповідь сла аварського видавалася доволі-таки резонною. Та саме те й дратувало, мабуть, Келагаста.

— Склавини прислали до нас, своїх кривняків, людей і просили помочі у ратнім змаганні з ромеями. А хто просив вас? Хто, питаю?

Обрин завагався, і того доста було, аби доля виправи його повисла на волосині.

— Гадаєш, я не пізнав тебе? — звівся-таки Келагаст і став на рівні. — Гадаєш, такому, як ти, повірю? Чи обри настільки зухвалі є, чи від богів глузду не мають, що посипають випрошувати миру і злагоди тих, хто здатний сіяти лиш смерть? Ти є брат каганів Калегул, так?

— Я не приховую цього.

— Одначе й не зізнався. Гадаєш, не відаю, чому? Хто кричав тоді, коли перед братом твоїм. Баяном, стояло антське сольство: "Убий цього анта!"? Хто домігся того, що в кагановім наметі була пролита кров і впав жертвою брат мій Мезамір? Не ти хіба? І після всього посмів прийти й погрожувати нам?

— Достойний князю! — зробив крок уперед і став поруч із Калегулом Ікунімон. — До тебе прийшло сольство від каганату, а не засліплений ревністю отрок, на якого маєш гнів у серці. Завваж, коли то було кажуть, коли боги хочуть покарати когось, одбирають розум. Одібрали вони і в мужів, посланих на велике діло — добути мир і злагоду. Замість перетрактацій зчинили вони сварку, а замість розуму явили безум. І пішов бродити хміль у мізках, возбуждали гнівом ніким і нічим не стримувані серця.

— Мста — голос крові! — заперечив Ікунімону Келагаст. — Вона не знає забуття!

— Зате знав інше, — не визнав за потрібне промовчати Калегул і вдався до погроз. — Кий теж має два кінці. Коли знімеш десницю на наше сольство, не лише ти, весь рід твій буде покараний найжорстокішою карою. Авари не прощають невинно пролитої крові!

— А-а! То отак, значить? — Келагаст ступив крок уперед і вихопив меч. — Авари не прощають, а ми маємо прощати?!

— Князю, зупинись! — схопився і в змиг ока став між Келагастом та аварами Радим. — Тут правду казали: ти маєш діло не з родаками кагановими, а зі слами каганату.

Та його втручання не порятувало Калегула. Привідця дулібів на те був вправним воєм, аби вчинити, що замислив: спритно обійшов тиверського князя і проткнув убаяного заступництвом обрина мечем.

На мить усі заціпеніли. Анти дивилися на конаючого Калегула, обри — на їхнього

князя.

Ікунімон скористався тим і не став ускладнювати й без того непевне становище свого сольства: підхопив смертельно язвленого родака під руки і, задкуючи, став відступати до виходу. За ним подалися і всі інші авари; Були сумирне тихі і знічені. Та тим не порятували себе. Затьмарений каламуттю, що знялася в ньому і геть затопила його, Келагаст знову возбужав гнівом і кинув клич:

— В мечі їх! Потяти всіх до єдиного, аби і на насіння не лишилося!

Тиверський князь встиг стати при виході й заходився напоумляти, дулібів: зупиніться, засліплені, втямте, що робите! Та його не слухали. Завваживши те, всі інші князі землі Троянної поспішили зайняти своє місце поруч із Радимом.

— Чините супротив? — лютував Келагаст. — Являєте непокору?!

— Являємо волю більшості, княже! — Радим йому. — Прошу коритися їй.

— Ми в поході. Тут моя воля — закон. Вперед, мужі! Князі змушені були відступити з проходу, проте недалеко. Одразу за наметом вилаштувалися купно з мужами своїми півколом і відгородили дулібів від обрив, які поспішали вже залишити табір.

Зчинився гвалт, а далі й справжня січа, і хто відає, чим завершилася б та веремія, коли б не нагодився загін комонних.

— Агій на вас! Що сталося? — крикнув котрийсь із тих, що над'їхали.

Ворохобники спинилися і вже не посміли відновлювати січу: до них наближався Світозар із супроводом сольських.

— Що сталося, питаю?

— А те, що бачиш, — першим обіззався Радим. — Князь-привідця підняв руку на аварське сольство, забив Баянового брата. Мусили захищати від його гніву всіх інших слів.

Світозар довго і сумно дивився на родаків своїх.

— Що ви наробили? — запитав перегодом. — Тебе питаю, Келагасте, сину славного Ідарича. Що ти наробив?

— Анічого! — зле огризнувся князь. — Помстився на винуватці смерті брата мого Мезаміра і тільки.

— Не тільки, привідцю. Дуже можливо, що ти помстився на всьому людові нашому. І жорстоко помстився. Мав би пам'ятати, се не ромеї, здатні зрозуміти чиєсь божевілля, се обри.

XL

З різних земель поверталися антські сди до Келагастового табору при горах Карпатах, однак і ті, і другі повернулися мало не в один день, і що найбільше втішило усіх — принесли добрі вісті. Як стало явним по їх звідах, боги не тільки Келагаста покарали того літа, імператора Візантії Маврикія теж не помилували. Десь чимось прогнівив вів свого всевидящего або ж не при собі був тієї миті і не згадав, що а усіх благочестивих діянь, найбільш прикрашують імператора витримка і поміркованість. Йому радили: стань вище гордині, поступися своїм. Це не хтонебудь зворохобився, аворохобились легіонери, опора трону твого. Хочуть, аби відкликав на зиму в обводи

імперії" — відклич, кажуть, стомилися в січах — зваж і дай перепочинок. Твоє ніколи не пропадало і не пропаде. Не послухався стратегів, ані тих, що були за Дунаєм і волали з-за Дунаю, ані тих, що промовляли їхніми устами тут, в Августіоні, впав натомість у великий гнів і вирік у гніві:

"Ніяких поступок! Теж вигадали — правитись на зиму до жон. Там, у Склавинії, хай зимують, коли не зуміли скорити її до зими". А того виявилось доста, аби легіонери від ворохобні перейшли до діла — взялися за мечі й примусили стратегів, як і стратигів своїх, втікати за Дунай, під крило імператора. —:

Простір, кажуть мудрі люди, не терпить порожнечі. Не' потерпіли її й ромейські легіони. Заволодівши таборами — кожна когорта своїм, легіонери кричали до хрипоти і вимагали повернення додому також до хрипоти. Аж поки не відшукався серед багатьох один, який вийшов наперед і взяв гору над зворохобленими.

— Гадаєте, підемо на зиму до жон і удостоїмось супокою? А що скаже імператор, коли довідається, що ми підняли меча на своїх привідців, більше того, самочинно полишили бородища, віддали супостату те, що взяли у нього ціною власної крові? Невже не розумієте: за те матимемо не супокій і не перепочинок — вериги, а то й гірше — смерть? Куцо мислите, легіонери! І не так, як належало б мислити.

То був центуріон Фока, коренастий, збитий із м'язів напівварвар, про що недвозначно нагадувало ромеямйого вогнисто-руде волосся. Легіонери знали його як сміливого й прихильного до них привідцю. Знали також, що він ніколи не молився на імператора, нерідко дозволяв собі глузувати з нього, хоч сам мав примітну ваду — спотворений у січах вид. Злість Фокину пояснювали всіляко: і шрам дістав через Маврикія, і жони не має через таких як Маврикій. Одначе те, що почули з його уст зараз, не вдовольнило легіонерів.

— Ти радиш нам угомонитися, бути слухняними імператорові?

— Ба ні! — поспішив заперечити Фока, — Що дасть зимівля в Склавинії і що — покора імператорові? Ні в тому, ні в другому не бачу глузду. До іншого кличу вас легіонери: станьмо плече в плече й рушаймо на Константинополь та усуньмо Маврикія з престолу — ото буде звитяга і перепочинок на довгі часи! Пам'ятайте, доки в Августіоні сидить Маврикій та повеліває своїм іменем, супокою ні вам, ні кривим вашим не буде! Все січі та січі будуть! Хіба не відаєте: Константинополь ненавидить

І Маврикія, Досить нам об'явитися там, як люд константинопольський кине його в Пропонтиду. — Правду каже! Доки в Августіоні сидить Маврикій супокою не знатимемо! '

— На Константинополь! Станьмо плече в плече і на Константинополь!

Сли антські не поспішали полишати землю Склавинії ждали, чим завершиться ворохобня в ромейських легіонах.' Проникнути між них і знати достеменно, що діється там не мали змоги. А чути багато чули. Тож не обминула їх іґта, остання, що надійшла від ромеїв, чутка: не комусь іншому, напівварвару і всього лиш центуріону Фоці пощастило злутувати зворохоблених легіонерів та поведств на Константинополь, прибрати з їхньою поміччю Маврикія й сісти на його місце в Августіоні. А вже як сів,

скарав на горло не лише Маврикія і його рід — брата, жону малолітніх синів, доньок, а й багатьох із зпаті і серед всіх — визначного стратега Візантії Коментіола.

Складини не забарилися вийти з лісів і стали гуртувати свою доволі-таки поріділу силу, сідати там, де й раніш сиділи. Відпала потреба іти на цоміч їм і в антів. А ті переміни не могли не убаяти в серцях багатьох зроджене прикрою сутичкою з обрами сум'яття.

— Слава богам! — казали і лаштувалися полишити цей і щасливий і нещасливий табір. — Слава мудрим і добрим богам! Оберегли-таки нас від боролищ і згубних січ на бородищах.

Правилися в зворотну путь і раділи, потішали себе веселими бесідами і старались увірувати: те, що вчинив з обрами Келагаст, кануло у небуття. А так, сольство ж врятували від погрому, загинув лиш Калегул. А по тому Калегулу жалю мало. Хіба каган не відав: брат його спричинив невинну смерть антського сла Мезаміра, тож і удостоївся того, чого заслужив. Ано, в таких разі покон у всіх один: смерть за смерть і кров за кров.

Певність, що буде саме так: авари посумують, почувши, чим завершилося сольство до антів, та й прикусять язика, — швидко убаяла всіх. Навіть відомі деяким погрози аварського сольства, кинуті не без умислу: "Не думайте, що все це минеться, каган жорстоко помститься вам за пролиту тут кров", — вивітрилися з пам'яті. А шкода, сталося не так, як гадалося. Не встигли анти доправитися до своїх домівок та роз'їхатись по домівках, як у Баянове стійбище над Дунаєм пригналось кілька із тих, що були з Калегулом та Ікунімоном.

— О великий і мудрий! — водночас упали до ніг. — Покарай антів, вони зняли руку на слів твоїх!

— Як то?

— Спершу тільки Калегула потяли, всіх інших відпустили. А в путі, уже по цей бік гір, настигли і витнули до ноги. Лиш троє нас, що рятували зраненого Ікунімона, лишилося.

— То де ж син мій? Де Ікунімон?

— Не доправили, сконав від ран, і то невдовзі по січі. Сказав, аби ти не вірив, що то хтось інший вчинив татьбу, то — анти. Захотіли замести криваві сліди свої...

Й без того зігнутий уже літами та понурий надміру каган, здавалось, приплюскнув до місця, на якому возсідав тієї жахливої миті, й став схожий на зловіщого, що зирить із дупла. Воістину так: приплюскнув і заціпенів, слова пе годен виректи. Лиш дихав важко та дивився на тих, що принесли цю жахливу вість, отетеріло. Так до безтями перепуджено і так отетеріло, що уцілілі від погрому сольські самі перепудились до краю і стали задкувати до виходу, а вже як вийшли з намету, заволали:

— На поміч! Каган помирає... На поміч мерщій! Прибігли всі, хто міг допомогти чимось і кого привела всього лиш тривога чи цікавість, а Баян шукав очима одного — хакан-бега Апсиха, того знаного серед аварів і далеко поза аварами привідцю турм, котрий, певен був, єдиний спроможний здійснити його волю — поквитатися з антами.

Та саме Апсиха й не було серед присутніх у наметі. Коли ж він появився й нагледів, Баян поривається до нього, останню силу збирав в собі, аби звестися чи бодай повеліти: підійди,— збудився й поспішив на поклик.

— Що, Ясноликий?

— Анти... анти...

О Небо! Як мало залишилося від колись могутнього і грізного Баяна. Лиш полиск в очах та жадання сказати щось. Схопив задубілими вже пальцями свого хакан-бега за руку, силкується наблизити до себе і не може.

— Підійми всіх, — спромігся нарешті на слово. — Усіх, хто здатний тримати меч, і поведи на антів. Пометись за Ікунімона... Живим і мертвим — усім помстись!

Сказав — і спустив дух, хоч на Апсиха й не переставав дивитися скляними вже очима. І за руку тримав, ніби домагався: "Чув, що повеліваю? І мертвий не прощу, коли не вволиш мою волю!"

Смерть та сталася в перше літо сьомого століття. Сусіди казали: "Це знаменно. З відходом негамовного аварського привідці відійдуть у небуття такі часті і незрозумілі чвари між людом, що осів при Дунаї, перестане литися щедро пролита впродовж відшумілого в січах вшу кров". А чи буде так, одні боги. відають. Люд земний створений для ліпшого, йому завжди хочеться вірити: буде ліпше, аніж було, ніж зараз є.

Київ

1982-1984